

The book cover features a complex, abstract design in shades of red and black. The background is filled with a dense, repeating pattern of geometric shapes, primarily triangles and rectangles, creating a sense of depth and movement. In the center, there is a large, circular graphic element composed of concentric, brush-stroke-like lines in a lighter red hue. The author's name and the title are printed in white, bold, sans-serif capital letters. The author's name is positioned at the top right, and the title is centered within the circular graphic.

ГОРДІЙ
КОЦЮБА

НОВІ
БЕРЕГИ

В романі «Нові береги» йдеться про будівництво Дніпрогесу — велетня першої п'ятирічки. Читач зустрінеться з героями цієї народної епопеї, сміливими людьми, що, подолавши неймовірні труднощі, приборкали непокірні води Славутича.

У2
К75

К $\frac{0733-001}{M205(04)-73}$ 71—73

ГОРДИЙ КОЦЮБА

Великий Жовтень покликав до активного творчого життя нове покоління митців. Велична й сувора героїка революції і громадянської війни, триумфальний поступ Радянської влади, революційна ломка старого і творення нових соціальних відносин, небачене зростання активності багатомільйонних трудящих мас — справжніх повновладних господарів нового життя — визначили ідейні напрямки молоді радянської літератури.

До письменників, що розпочали свою творчу діяльність у перші роки Радянської влади, належить і Гордій Коцюба.

Народився Гордій Максимович Коцюба 15 січня 1892 року на хуторі Костів, Валківського повіту на Харківщині, в сім'ї селянина-бідняка. Здобувши початкову освіту, майбутній письменник кілька років працював писарчуком по різних канцеляріях і водночас посилено займався самоосвітою. Близкуче склавши екстерном екзамени на атестат зрілості, він вступив до Петербурзького університету, де навчався паралельно на двох факультетах — юридичному та історико-філологічному. Закінчив університет напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Літературним дебютом Гордія Коцюби було невеличке оповідання «Два світи», опубліковане в одеському альманасі «Червоний вінок» (1919) поруч з творами П. Тичини, В. Еллана-Блакитного, В. Чумака та інших.

В 1921 році Коцюба був одним з організаторів і редакторів літературного журналу «Шляхи мистецтва».

З головою поринувши в громадське і культурне життя молоді радянської республіки, Коцюба брав активну участь в українській партійно-радянській пресі — у новостворених газетах «Комуніст» та «Вісті» (в останній кілька років завідував відділом культури й побуту).

В роки напруженої боротьби за консолідацію революційних письменницьких сил Гордій Коцюба був серед тих, хто закладав підвалини першої Співки пролетарських письменників України — «Гарту» (1923). До цієї організації належали тоді й П. Тичина, В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, О. Довженко, Ю. Смолич та інші.

Перша збірка оповідань Коцюби «На межі» вийшла в 1924 році.

Протиставлення двох різних світів, розділених Великою Жовтневою соціалістичною революцією, прославлення нового світу, що народжувався в жорстокій боротьбі, характерні для оповідань Коцюби цих років. Проте творчість письменника мала ще цілий ряд недоліків: хід революції, її творчу силу, вплив на життя і психіку людей письменник простежує не на широких магістральних шляхах, а на дрібних явищах і подіях, в закутках людської душі. Свої психологічні досліди автор іноді ставить на випадковому матеріалі, з використанням малохарактерних фактів. Звідси — певна штучність і надуманість ситуацій та сюжетних колізій у деяких ранніх оповіданнях письменника.

Деяко негативно позначились на творчості Коцюби двадцятих років хибні ідейно-художні тенденції літературного угруповання Вапліте, до якого в той час належав письменник.

Для багатьох героїв із збірок «Свято на буднях» (1927), «Змова масок» (1929), «На терезах» (1931) характерна внутрішня роздвоєність. Захоплені виром нового життя, люди іноді нарікають на його сірість, буденність та духовну бідність, їх роздирають протиріччя між революційним обов'язком і якимось «людським», «гуманним» почуттям. На ворогів автор хоче подивитись просто «як на людей», відкинувши їх класову суть. Пошуки оцього «надкласового» гуманізму і «загальнолюдської» моралі завважали молодому письменникові глибоко і правдиво відтворити процеси соціалістичного будівництва й революційного перетворення психології людей.

Проте поступово Коцюба переходить від анахронічних переспівів-спогадів, від неглибокого об'єктивістичного побутописання до нової тематики, нових героїв і знаходить, зрештою, дорогу до сердець читачів.

У 1931 році вийшло дві збірки оповідань Коцюби — «Бронзові люди» та «Дніпрові саги». Особливою популярністю серед читачів користувались оповідання «Дорогою змагань» і «Облога шахти», що правдиво відтворювали знаменні події в житті нашої країни в роки першої п'ятирічки. Оповідання цього циклу були, так би мовити, і тим містком, через який письменник прийшов до написання свого першого твору широкого плану — роману «Нові береги».

В 1934 році вийшов у світ роман Коцюби «Родючість». Зіткнення справжнього новаторства, наукового дерзання з консерватизмом і ворожими діями, закоханість у нове і віра в його перемогу, нелегка боротьба за цю перемогу, розмах нового життя і окрилючі його перспективи, ентузіазм і радість творчої праці — такі проблеми підняті в романі.

В 1937 році Коцюба написав роман «Перед грозою».

Хронологічно роман охоплює знаменний період в історії нашої країни — від зародження організованого робітничого руху до могутнього революційного піднесення напередодні першої світової війни. На матеріалі з життя й боротьби криворізьких рудокопів письменник показав, як партія більшовиків гуртувала трудящих на останній штурм самодержавного ладу. Особливо рельєфно й художньо переконливо відтворено в романі процес революційного змушнення молодих робітників Сергія Самибрата і Мар'яни Скуйбіди.

Це був останній твір Гордія Коцюби. В 1937 році життя письменника обірвалося.

Грандіозні зміни в житті нашої країни в роки перших п'ятирічок, зрушення в свідомості й психології людей — будівників соціалістичного суспільства — знайшли своє відображення в літературі тридцятих років.

Чимало письменників у той час брали безпосередню участь у будівництві нових заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Це забезпечувало їхнім творам особливо дійову виховну силу.

Між творами на так звану виробничу тему поряд з «Інтегралом» Івана Ле, «Буруном» С. Скляренка, «Силою» Я. Баша, «Інженерами» Ю. Шовкопляса, «Зоряною фортецею», «Море відступає» О. Донченка та іншими помітне місце в українській літературі посідає і роман Гордія Коцюби «Нові береги» (1933—1935).

Якщо розглядати назву роману символічно, то це книга справді про ті знаменні нові береги, яких досягла наша промисловість і вся країна, збудувавши велетень першої п'ятирічки — Дніпрогес. Роман задуманий як своєрідний художній літопис великого будівництва, як історія зростання радянських людей, і в цьому відношенні він на сьогодні зберігає пізнавальне значення.

В дещо сухих, можливо, для художнього твору викладах і розміркуваннях Коцюба підкреслює дерзновенність більшовиків, які, не маючи досвіду, добре підготовлених кадрів та відповідної техніки, вирішили збудувати найбільшу в Європі гідроелектростанцію.

Всі будівники Дніпрогесу від професора до рядового робітника усвідомлюють, що це будівництво — великий політичний екзамен для Радянської країни. Усвідомлення цього — предмет законної гордості і разом з тим мобілізуючої відповідальності за доручену справу. Всі вони глибоко впевнені в тому, що, незважаючи на труднощі і скептичні пророцтва, обов'язково збудують цю споруду, «що стоятиме цілі віки, що буде пам'ятником нашої доби, що про неї говоритимуть наші нащадки».

І сьогоднішньому читачеві цікаво й корисно буде простежити за етапами велетенської битви на центральному фронті першої п'ятирічки, відчутти гаряче биття пульсу незабутніх років, пафос нестримного пориву вперед людей, окрилених великою ідеєю, і ще раз пересвідчитись у тому, як за порівняно невеликий історичний період неспівзможно виросла наша країна і її люди.

«Нові береги» — широкоплановий твір, побудований на конкретному матеріалі в історії будівництва Дніпрогесу, свідком якого був Коцюба.

Хронологічний його діапазон — від появи на берегах Дніпра перших розвідувальних загонів до пуску гідроелектростанції. В творі розвивається кілька сюжетних ліній, виводиться широкий типаж представників різних соціальних груп того часу. На конкретному матеріалі Коцюба піднімає й вирішує ряд цікавих і важливих проблем: боротьба нового з старим у житті й побуті, в психології людей, перевиховання й зростання учасників будівництва, опір класових ворогів і боротьба проти них; розробляються також теми соціалістичного змагання, ударництва, темпів і новаторства як запоруки виконання промфінпланів.

Не все в однаковій мірі вдалося авторові. Деяка описовість, надмірна перевантаженість другорядними деталями місцями послаблюють художню силу роману, але йому, безперечно, не можна відмовити в життєвій достовірності, у відчутті і відображенні подиху великих подій. Головне ж, що забезпечує значення й цінність роману, — показ того, як разом з греблею Дніпрогесу змінюються і зростають нові люди, як створюється колектив, як змінюється ставлення до праці і в найвідсталіших людей з'являється горда свідомість будівників та господарів своєї країни.

В центрі твору стоять інженери Лагунський, Кудрявець, робітники Чемериця, Канушевич, Маячка, Гавриш.

Найповніше висвітлений у романі типовий на той час образ Панаса Канушевича. Він показаний в усій багатогранності зростання. Без просвітку борсаючись на своєму невеличкому бідняцькому клаптику землі, Канушевич вирішує податись на будівництво, щоб хоч «на коняку заробити». Велетенське будівництво вражає селянського хлопця і грандіозністю, і небаченою технікою. Самотньо і розгублено спочатку почуває себе Канушевич у Кічкасі. Не раз у тяжкі хвилини з'являлася думка тікати додому, до своєї землі, хати, ціпа — все це таке близьке й зрозуміле! Вміло грає на дрібновласницьких, індивідуалістичних інстинктах Панаса і ворог — артільник Дригожила.

За думками про особисте, власне Канушевич байдуже ста-

висься до роботи і ледве не стає сліпим знаряддям Дригожили у здійсненні диверсійних актів.

Та пафос будівництва, масовий героїзм поступово захоплюють і Канушевича. Повільно, але певно змінюються його погляди й поведінка. Він перестає вважати себе стороннім спостерігачем, близько бере до серця кожен успіх і кожную невдачу колективу, починає розуміти, що будівництво — його рідна і близька справа. Усвідомлення цього підказало Панасу перший рішучий крок на шляху його зростання: щоб бути корисним, треба вчитися. Навчання на курсах не тільки дає кваліфікацію Канушевичеві, воно змінює його звички, ставлення до праці. З вайлуватого, інертного, недотямкуватого тимчасового робітника формується енергійний, ініціативний і змілий господар.

І вже під час перших відвідин батька в село приїхав, по суті, зовсім інший Панас Канушевич. Ціп і мрії про конячину здаються йому тепер жалюгідними. На вимогу батька повернутися в село він відповідає: «Ні! Ми тут будуємо станцію, велику станцію, з якої піде світло і до нашого села». Панасові хочеться, щоб замість ціпа в село прийшли машини, щоб важке сільське життя було осяяне новим світлом. А такі зміни принесе Дніпрогес, який він будує. Ось яку «соціалістичну академію» пройшов селянський хлопець Панас Канушевич.

«Тут видніше», — говорить він Юрію Кудрявцю. Звідси, з греблі Дніпрогесу, Канушевич краще й виразніше побачив своє майбутнє. В село він приїде, але приїде механізатором, носієм і провідником світла Дніпрельстану.

Ще наполегливіше береться Панас за навчання, готуючись стати інженером, — про це раніше і не мріяв. На будівництві він знаходить і своє особисте щастя з робітницею Катериною.

Менш виразно виписаний образ Чемериці, хоч і йому відведено в романі чимале місце. На відміну від образу Канушевича, поданого в дії, в становленні, образ Чемериці статичний. Характеристика його організаторських здібностей лише зрідка подається в дії, а то здебільшого здекларована автором.

А задуманий цей образ дуже цікаво, як образ нової передової людини, породженої Жовтнем.

Колишній наймит, згодом — робітник, він за роки Радянської влади виростає як громадсько-політичний діяч, бойовий організатор мас. Вічний дух неспокою і невичерпної енергії характерний для цієї людини — на найвідповідальніші місця будівництва він встигає саме тоді, коли це найбільш потрібно. Відданість справі, діловитість, більшовицька скромність і простота забезпечують йому любов і пошану колективу.

Безперечно, вдалися авторові образи окремих представників робітничої маси. Це треба сказати про гарячу, романтично закохану в працю юнь — Зіну Маячку, Гавриша, Постолака.

Блідо виступає на сторінках роману образ парторга Трикоза. Функції його здебільшого зводяться до того, щоб проголосити якісь правильні думки, повчати інших, закликати, мобілізувати, але в практичній діяльності він не розкритий і тому, по суті, дійової ролі в розвитку сюжету не відіграє.

Цікаві, хоч і зайве деталізовані образи інженерів Лагунського і Флори Кудрявець. Для поведінки Лагунського, досвідченого і відданого справі спеціаліста, спочатку характерні вагання, певний консерватизм. Проте сила народного пориву, буйний розквіт талантів та ініціативи владно підкоряють собі Лагунського. Він переконується, що люди, якими керує не дрібненьке прагнення заробити, а щось незрівнянно більше — інтереси держави, почуття відповідальності перед самою історією і всім людством, — здатні на нечувані чудеса героїзму. Їм він і віддає усі свої здібності й сили.

Вражає в Лагунському лише якась незрозуміла фатальна покірність долі в сімейних стосунках. Його гнітить міщанська обстановка вдома, жахлива інтелектуальна вбогість дружини, але він так і не знаходить мужності, щоб розв'язати цей вузол, хоч глибоко любить Флору Кудрявець.

Флорі важко дебютувати в ролі інженера — її зустрічає упередженість і недовір'я керівників і робітників: не жіноча це, мовляв, справа. Але працею Флора таки завойовує собі довір'я, а потім і визнання, й авторитет серед колективу. Флора — не тільки талановитий інженер, закоханий у будівництво, а й розумна і приваблива жінка, ніжна мати. Тим більше її поведінка вражає американського інженера Томаса — на його думку, не може знайти особистого щастя красива молода жінка отут, серед невлаштованого побуту будівників. Томас пропонує Флорі їхати з ним до Америки, де чекають її багатство і слава першої салонної зірки. Американського бізнесмена дивує відмова Флори. Йому не збагнути, що робить людей країни соціалізму найщасливішими в світі, багатими таким величним щастям, перед яким дрібніє і блідне «щастячко» ситого садонного існування.

Не може зрозуміти Флори навіть професор Юрій Кудрявець, який через збіг випадковостей став її чоловіком.

Колись Флору зацікавив Юрій саме своєю фанатичною відданістю науці і аскетичною байдужістю до всього іншого. Їй тоді здавалося, що це і є справжнє служіння науці, а отже, й народові. Та згодом вона з сумом переконалась, що та наука, якій так заподадливо служить Юрій, — не потрібна народові, бо

шукання його продиктовані не любов'ю до народу, вони не від-повідують життєвим запитам народу.

Юрій — історик, археолог. Його любов до України обмежу-валася роздумами про самотність українського народу, про особливості його характеру, виявлені нібито тільки в минулому, і пізніше штучно заведбані. Юрія, що чіпляється за старе, виводять з рівноваги шалений біг життя, нові обов'язки, накладені часом, його дратують люди, які пориваються вперед від милої його серцю старовини.

Дотепно знайденою деталлю Коцюба підкреслює науковий анахронізм, нікчемність і непотрібність проблем, якими займає-ться цей псевдочучений. «Проблема запорозької люльки — як ключ до розуміння народу, його душі» — ось над чим, виявляє-ться, ламає голову вчений муж тоді, коли так і не розгаданий ним народ будував Дніпрогес! Дніпрогес і люлька — чи можна сильніше підкреслити контраст між величчю і дріб'язковістю пошуків цього вченого?

Юрій Кудрявець хоче займатися «чистою» наукою, без полі-тики, але до цієї «науки» липнуть досить-таки брудні люди, а політика неминуче вривається в «археологічні» заняття про-фесора: і тоді, коли Юрій Кудрявець жалкує за «національними святощами» — старовинними скелями, що їх висаджують у по-вітря будівники, і тоді, коли він стає одноступцем та співучас-ником шкідника Дригожили. Чужою й ворожою, як бачимо, ви-являється політика біля «чистої» науки професора Кудрявця. Народ не може прийняти ні його «науки», ні його політики.

Треба сказати, що образи Юрія Кудрявця і Дригожили дещо схематичні, прямолінійні, позначені штампом.

Характерною особливістю більшості творів того часу на ви-робничі теми було захоплення авторів машинами, технологічни-ми процесами і поверхова розробка людських характерів, неува-га до внутрішнього, особистого життя героїв. Певною мірою це властиво і романові «Нові береги». Скупо і сором'язливо гово-рять тут люди про любов як про справу принаймні несвоєчасну.

Без поезії зійшлися Канушевич і Катерина — навіть їхнє одруження, як деталь, очевидно, не дуже важлива, відбувається десь поза романом. Мало й неохоче говорять про сім'ю Панас, Флора, Лагунський, може, тому, що у всіх вона невдала.

Треба віддати справедливість Коцюбі — він у значно меншій мірі підкорявся канонам теорій виробничого роману, ніж деякі інші письменники тридцятих років. Їхні герої ледве не з презир-ством ставились до тих, хто здатний захоплюватися пейзажем, а сім'ю вважали за буржуазний пережиток.

Подібних крайнощів немає в романі Коцюби. Правда, його

герої теж ведуть неповноцінне особисте життя, але їм всім властиві й звичайні людські почуття, здатність захоплюватись прекрасним, здатність мріяти. Відмовляючи собі багато де в чому, навіть вкрай необхідному, вони не відчують себе нещасливими, хоч і усвідомлюють, що приносять якусь необхідну жертву в ім'я майбутнього. Скептично ставлячись до романтичних захоплень, Лагунський, наприклад, говорить про себе: «Я тільки спец, тільки спец, що мусить дбати про будівництво, щоб вчасно виконати, щоб добре збудувати і за кошторисом». Йому рішуче заперечує Флора Кудрявець. Будівництво соціалізму, на її думку, не вимагає свідомого морально-етичного аскетизму: «Людина — творець життя, а для цього вона мусить бути міцною, життєрадісною, бадьорою. Скептицизм — це собача старість. Це висушений лопух. З нього нічого не висмокчеш. Скептицизм ніколи нічого не давав і не дасть». Людина не тільки має право на щастя, вона повинна бути щасливою. Вся справа в тому, що вкладається у поняття щастя.

Юрію Кудрявцю для щастя хочеться на віки законсервувати старовину, хоч би для цього довелось припинити будівництво і дочекатися повернення «благословених» старих порядків.

Під акомпанемент надривного романсу «Черная роза — эмблема печали» і соло укоханой собачки Трільбі вимальовуються потворні, жалюгідні претензії на куце міщанське щастя у дружини Лагунського. Отже, всяке буває щастя і мрії про нього.

А от Флора, Зіна Маячка, Гавриш, а потім і Канушевич почувують себе по-справжньому щасливими людьми. Віддавати себе загальній великій справі, здійснювати те, про що мріяли століттями кращі люди, будувати те, що перейде у віки як пам'ятник великої епохи, — хіба це не справжнє велике щастя?

Усвідомлення себе частиною великого колективу піонерів будівництва соціалізму породжує піднесений настрій. Далеко не випадкові підкреслення в романі — «романтичний професор», «підвищено-урочистий настрій» Флори і Веденіна. Навіть Лагунському, скептикові Лагунському, будівничий гамір здається чудесною симфонією, поезією труда і радості.

Флора справедливо зауважує про своє покоління: «Жили собі люди, працювали, звичайнісінькі були собі люди, і раптом переконуєшся, що це — незвичайні люди, прекрасні люди, коли хочете — герої». Людина, яка має велику, прекрасну мету і яка успішно йде до цієї мети, не може не бути щаслива.

Молоді будівники знаходять насолоду у самовідданому колективному труді, але не тільки цим обмежується їх свідоме особисте життя — вони вміють і повеселитися, здатні слухати

музику не тільки машин, а й ночі, відчувати запах квітів, а не тільки мазуту. У напруженому ритмі буднів вміють вони і мріяти про завтра — про завтрашній день будівництва, країни, цілого світу, про свій завтрашній день. І мрії ці не просто красиві. Ці мрії крилаті й дужі. Вони додають енергії для дальшого польоту.

Оглядаючи збудовану греблю, Зіна Маячка не бачить меж своїх сил і можливостей колективу. «Хочеться летіти, а куди, не знаю. Далеко, далеко», — захоплено признається вона. Переживаючи з друзями радість останнього кубометра на Дніпрогесі, вона одночасно вже вся в майбутньому. Адже для кожного з будівників кінець роботи на Дніпрогесі — це початок якогось нового життєвого етапу, нового будівництва десь на Волзі, в Узбекистані чи напруженого навчання.

Хто органічно ввійшов у будівничий ритм п'ятирічок, той уже не може зупинитись, і оцей постійний рух, зростання і є джерелом справжнього щастя. Маячці, Гавришеві, Ксанушевичеві після підкорення Дніпра хотілось мріяти про те, щоб запрягти саме сонце. І хто знав, можливо, вони, опанувавши фортеці науки, сьогодні здійснюють свою дерзновенну вчорашню мрію...

Говорячи про те, що в «Нових берегах» дещо збіднено подано внутрішнє життя героїв, треба все ж визнати: герої Коцюби — по-своєму цільні, красиві й життєрадісні люди, які знають і радість праці, і радість особистого щастя. І хоч, можливо, оцього особистого життя, з погляду сьогоднішніх читачів, було мало, та не треба цього відносити лише за рахунок письменника, який «не відобразив», «не показав» і т. д. Хай читач згадає часи, повні красивого і благородного самообмеження в ім'я великої справи, часи мужніх трудових подвигів, часи неймовірних труднощів і великих зльотів людського духу — роки перших п'ятирічок і роки Великої Вітчизняної війни — і він сам сприйме це за своєрідну історично обумовлену закономірність тих часів.

Для роману «Нові береги», як і для творів «Інженери» Ю. Шовкопляса, «Петро Ромен» Г. Епіка, повістей Я. Баша та інших, характерне захоплення описами технічних процесів, які часом, не будучи викликані художньою необхідністю, заважають подекуди розвитку дії, стримують її напружений ритм. Причини цього явища треба шукати не стільки в сфері творчих настанов певних літературних напрямків та індивідуальної манери окремих письменників, скільки в самому тодішньому житті.

Перший трактор, перший автомобіль, екскаватор — яка це була святкова незабутня подія в житті кожного села, заводу! В цьому святі знаходив свій вияв не просто подив перед технікою,

перед людським генієм, а почуття господаря, гордого з того, що ця чудова машина — наша. Виростала захопленість машинкою, захоплене перебільшення її ролі й місця в соціалістичному будівництві. Перебільшення це було у житті, а потім і в літературі.

Роман «Нові береги» звучав у свій час і звучить сьогодні як художня фіксація великої народної епопеї побудови Дніпрогесу, як правдива й актуальна розповідь про сміливих, самовідданих людей, які на ристуваннях першої п'ятирічки подавали нев'янучі приклади трудового героїзму.

Іван Ле колись писав: «Поставивши собі скромне завдання показу людини нашого часу, яка вона є, Коцюба сумлінно його виконав. Людина новобудов у його романі є. Саме це й забезпечує цінність роману, пізнавальний його інтерес».

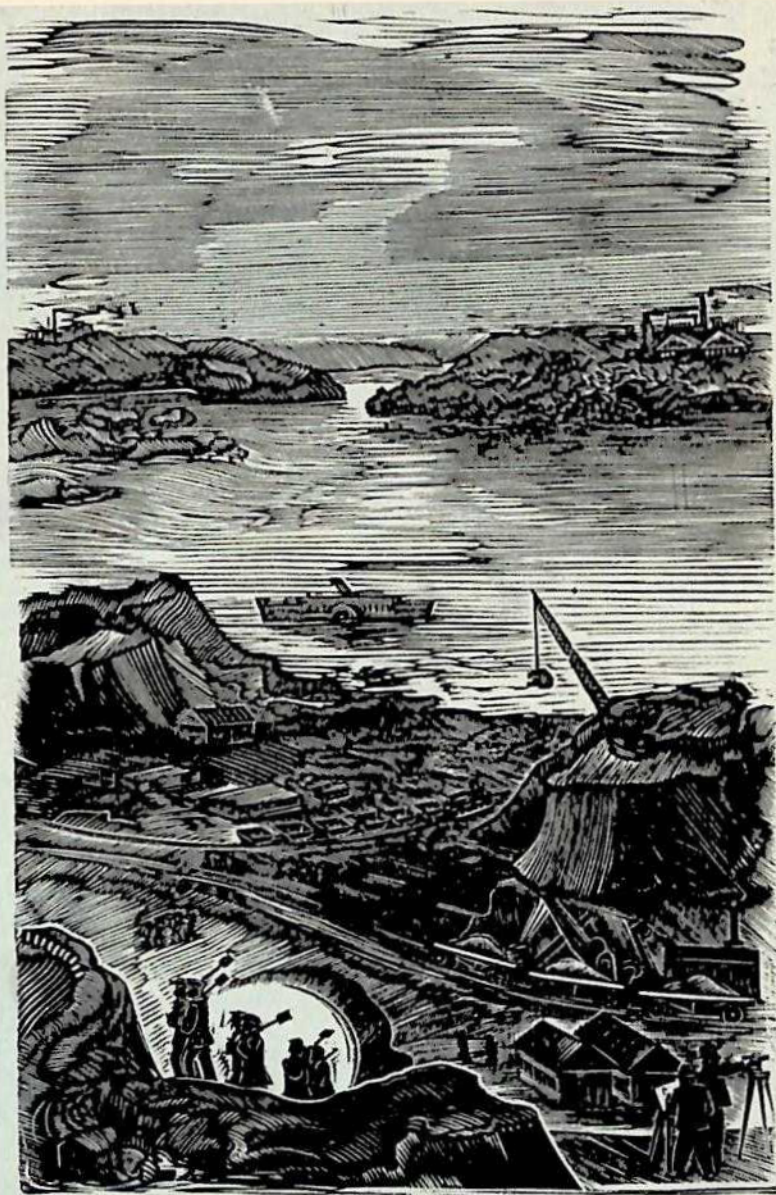
Поряд із творами «Облога шахти», «Дорогою змагань», «Родючість», «Перед грозою» роман «Нові береги» належить до найкращих творчих здобутків Гордія Коцюби і водночас становить важливу сторінку в історії української радянської літератури.

Павло ФЕДЧЕНКО

НОВІ БЕРЕГИ

РОМАН

Б42
К. 75

Гордій Коцюба

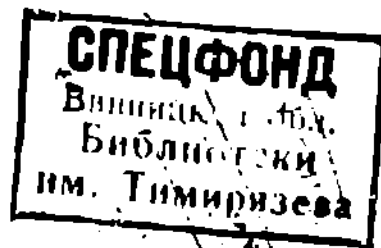
НОВІ БЕРЕГИ

РОМАН

Третє виправлене видання

КНИГА ПЕРША

Б92607

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
Київ • 1936

ПРОЛОГ

Заходила осінь.

З півночі, зза шпичастих горбів, високих і голих, порізаних глибокими яругами й ущелинами, зза шпичастих горбів правого узбережжя, що повільним схилом, то стримкими кручами спадало вниз до Дніпра, дув гострий і сіверкий вітер.

Сірі, холодні, металеві - олив'яні хмари безперестань клубилися зза шпичастих горбів, хутко мчали в степ над ясним, було, над прозорим ще недавно, густослинім небом півдня, що не день все щільніше затягали його своєю безбарвно - сірою заслоною.

Дрібний дощик, густий і набридливий, щораз частіше зривався з олив'яних хмар, сівся мжичкою над рікою. І над яругами й ущелинами, де ще недавно миготіла в тихому повітрі, тихому й застиглому, ніби затканому сонячним промінням, шовкова пазолоть, сполучаючи своєю тканиною береги, там стали з'являтися важкі тумани.

Заходила осінь двадцять шостого року, з її сльотами, з вітрами, з короткими днями і довгими ночами, ця холодна й несприятлива для робіт пора року, коли на річці й узбережжі щеї порожистої частини Дніпра, де і влітку замало бувало руху, наставала тиша і спокій.

Тим то для всіх було ясно, що і цього року нічого тут знаменного, про що стільки розповідалося, певно,

вже не станеться. Тим більше, що з надходженням холодів мало не цілком припинилися й розвідні геологічно - свердлільні роботи, що кілька років провадилися на воді, на скелях і в полі прибережної смуги. Це давало привід місцевим людям робити свої висновки, натяки, застереження.

— То вже виходить, шабашите? Так, так! Воно й справді холод заходить,— говорили люди, дивлячись, як з узбережжя, припинивши роботу, верталися в селище із свердлільним інструментом розвідні заgonи.— Чи воно ж і до пуття коли дійде, чи так, пововтузились на воді, нарobili скрізь у скелях дір, та на тому й кінець?

Ніхто з свердліїв не міг відповісти, чого справді не розпочинається „справжнє діло“, коли все, здавалось, до цього підготовлено і перевірено, особливо з приїздом сюди влітку американських інженерів - консультантів.

Аж ось, зовсім несподівано, коли на річці й узбережжі настала тиша й безлюдь, порушувана зрідка лише рибалками, приїхав професор.

По приїзді професор виявив незвичний для його, здавалося, стримано - врівноваженого, спокійно - флегматичного, ніби завжди рівного характеру, настрої.

Якась глибока задумливість, що виникає часом з упертою працею мислі над якоюсь проблемою, і тривога, сполучена з неминучим в таких випадках побоюванням, і радість, викликана, може, сподіванням близького й позитивного розв'язання проблеми,— все це мінливо відбивалося на його голеному, моложавому, з високим лобом, обличчі.

Побувавши в конторі розвідних робіт, де він запитав, чи не повернувся із степу геолог Шумейко, професор наказав сповістити його, як тільки той прибуде. Потім, оселившись на березі за селищем, у в'їллі, залишеній її власником, досить поруйнованій і тільки

недавно, з поширенням розвідних робіт, відремонтованій, професор дивовижно провадив свої дні її години.

Зранку, поспідавши, він ішов на широку терасу, що оточувала будинок, з півдня виходячи на річку.

Широка панорама величного, суворого і чарівного своєю примхливою природою Дніпра відкривалася звідси з тераси.

Ліворуч, за якийсь кілометр, висів над Дніпром, спираючись на звужені скелясті береги, масивний, з протє легких форм, мов намальований, зроблений з металевого, як мереживо, плетива, кічкаський арочний двоповерховий міст.

Багатоводний Дніпро, лишивши позад себе пороги, вирвавшись крізь вузькі скелі Кічкаського мосту, розходився просто перед очима широким плесом, йдучи вниз на Запоріжжя, на лиман.

Запіщанені, голі острівці виднілися праворуч за віллою на широкому плесі, а трохи далі за ними підносилися гранітні скелі, високі, шпичасті, то пліскуваті, врізані, як піраміди, ніби обтесані не знати коли, для чого і якими майстрами. Скеля Багатир, скеля Коханья, Стопни, крісло Катерини, скеля Дурна, а там далі горби острова Хортиці.

Професор довго стирчав на терасі.

Обіпершись руками об поруччя й поблискуючи лисою головою, він пильно дивився на шпичасті горби лівого берега, що тяглися понад річкою, заступаючи собою обрій і степ, на голі безлюдні узбережні шпилі, де стояла мертва, ніким не порушувана тиша. А то переводив очі на річку, на острівці, що, розташовані один проти одного, служили ніби воротами й доброю підпорою для перетинання Дніпра. Потім, задумливий, повільними кроками ходив по терасі, робив якісь незвичні порухи рукою, ніби креслив якісь лінії, проводячи їх від одного до другого берега.

Згодом вертався до своєї кімнати. Діставши з валізки добре завантаженого портфеля з полотвищами ескізів, проектів і планів, він довго лишався за столом. Тут на чистому папері він щось креслив, робив то один, то другий ескіз якоїсь споруди, то уквітчував папір довгим рядом цифр і геометричних фігур.

Наївно-дитяча посмішка клалася хвилинами на професорове обличчя, але швидко й зникала, переходячи в тривожно напружену зосередженість.

Він ніби вагався.

Потім виходив з дому й узбережжям, безлюдним і голим, понад урвищами й ярками, обминаючи гранітні брили, що поскочувались сюди з якогось ніби узгір'я, простував униз за течією.

Слутившись трохи нижче острівця, він завертав на прибережну скелю, що зниженим краєм врзувалася в воду.

Холодні, зелено-свинцеві хвилі осіннього Дніпра, як ті хмари, що клубилися вгорі, котилися перед ним, хлюпаючи своїми хвильками під ноги.

Спинившись на скельці, професор довго тупцював тут.

Орудуючи топірцем, що з ним завжди робив свої подорожі, він то зіймав його вгору, то спускав на граніт. Тримаючи його перед себе як нівеляційний інструмент, він щось вивіряв, щось виміряв, вираховував. А повернувши топірця, стукотів металевим його молоточком об граніт, вслухаючись у звук, а то, знявши вгору, робив горизонтальні, дугасті якісь лінії.

Другого дня, повернувшись з узбережжя, він пішов у селище, в подвір'я, де містилася слюсарня й переховувався свердлінняльний інструмент, і поспігав, чи не можна негайно зробити деякі розвідки тут на березі.

Саме тепер повернувся загін, що працював ціле літо на геологічних розвідках в степу, поблизу Дніпра.

Стикнувшись з начальником його, інженером-геологом Шумейком, професор, вдоволеній з цієї okazji, навіть не привітавшись, заявив, що це дуже добре вийшло, що загін якраз в пору вернувся.

— А я привіз вам, Іване Гаєриловичу, дуже цікаві матеріали. Думав послати їх до вас у Москву, в проектну контору, а ви, виявляється, тут,— сказав інженер Шумейко.

— Добре, добре,— відповів професор не то байдуже, не то глухо, заклопотаний своїми думками, що цілком полонили, здавалось, всю його увагу.— Про це ми поговоримо потім, а тепер треба негайно зробити глибше свердління на березі, коло острівця.

— Знову? Ми там уже свердлили. Маємо досить уявлення про скелю,— сказав Шумейко, не розуміючи, чого це так раптово потребувалося робити нові розвідки.

— Атож робили,— відповів спокійно професор,— та треба, Генадію Петровичу, ще раз перевірити граніт отєї скелі, бо ми не надавали їй раніше такого важливого значення, як оце тепер.

Шумейко закинув здивовано, чи не передбачається якихось змін з проектом, бо все було вирішено, кожна скелька мала своє визначення.

Професор мовив, що ніяких, власне, істотних змін немає, а що він хоче внести деякі невеличкі корективи.

— Я ще не дійшов до того, що саме слід зробити, але почувую, що треба щось зробити, для цього й приїхав сюди. Я думаю, що ота скелька нам буде дуже потрібна. Тому й треба добре знати її породу.

Шумейко зауважив, що скелька ця — природне продовження надбережного граніта і що певно вона такої саме міцності, як і суміжна.

— Можливо, можливо,— погодився професор увічливо, з ноткою нетерпеливості в голосі.— Можливо, але тут навіть у дрібницях треба додержуватися мудрого

правила, що слід краще сім разів виміряти, щоб відрізати раз та гаразд. Ви вже, будь ласка, потурбуйтеся, щоб негайно розпочати свердління.

Наступного дня на скельці, за острівцем, коло правого берега можна було бачити свердлову машину, що підносилася вгору своєю високою триногою, зробленою із струнких, як щогли, соснин, і гурт людей коло неї. Різкий і подразливий дзум, сполохуючи прибережну тишу, йшов звідти з ранку до пізнього вечора. Там прискорено робили глибинне свердління, метр за метром занурювались у скелю.

— Все ще м'який граніт, гнейсуватий? — тривожно дивився професор на грудочки крихкого граніту з верхніх шарів скельки. Він хмурився, задумливо похитував головою, легко перетираючи грудочки руками, ніби це руйнувало його план. Нарешті заспокоївся, довідавшись, що скеля почала виявляти добру міцність.

— А скажіть, товаришу професоре, коли ж все таки почнеться будівництво? — запитував машиніст свердової машини. — А то аж ніяково стає. Тільки й слави, що дірок тих скрізь нарobili.

— Егеж, коли? — підхоплював робітник. — Я гадав лишитися тут на будівництві, тому й приїхав сюди, аж бачу нічого немає. Доведеться вертати назад, — кидав на професора запитливі погляди, повні докору.

Професор відповідав неясно, швидко, мовляв, усе виясниться, і, уникаючи цих дразливих запитань, вертався до себе в віллу.

Тут, пойдений тривогою, задумливий і зосереджений, довго ходив по кімнаті, розглядав розкладені на столі полотна. А то, всівшись біля столу, брався знову креслити, щось вираховувати. Він поринув тепер цілком у цифри й проекти, припинивши навіть свої прогулянки на скелю.

Накресливши ще один ескіз якоїсь споруди, він довго роздивлявся його. Аж ось у зосереджених, за-

стигло-непорушних очах спалахнули веселі вогники, а на втомленому обличчі заграла радісна посмішка. Він ніби змолодів. Підвівши гордоюго голову, він жваво заторохкотів пальцями по столу, вибиваючи бадьорий марш, і навіть непомітно перейшов на мотив з опери „Кармен“, повторюючи вголос останні строфи з хору хлон'ят, з їх тріскучим бравурно-безжурним:

Та - ра - та - та - та - та
Та - ра - та - та - та - та

Трохи втихомирившись, хоч все ще схвильований, скочив на ноги, поглинув у вікно на річку, схопив капелюша й намірився податися з кімнати, як на дверях перестрів його Шумейко.

— Скеля міцна, твердий граніт, — сказав геолог, входячи в кімнату. — Можна, гадаю, припинити дослідження.

— Чудесно, чудесно! — вигукнув професор. — Я так і думав. А я, знаєте, теж скінчив, — додав з рад-сним блиском очей. — Все скінчив і остаточно. Добре виходить тепер. Я цілком задоволений.

Він говорив уриэчасто, короткими фразами, не вдаючись у докладніший виклад своїх думок. А як Шумейко, здивований з його піднесеного настрою, не міг зрозуміти його причин, ані думок, висловлених надто загадково, то професор докладно розповідав.

Проект будівництва в основному був ухвалений урядовою комісією й американськими інженерами - консультантами за п'ятим варіантом. Експертиза запропонувала деякі зміни в будуванні шлюзів і гідростанції. Останню визнано за доцільне сгавити ближче до берега, ніж раніше запроєктовано. Це має рацію, бо зменшує скельні роботи і, розуміється, здешевлює будівництво. Проте переміщення станції при збереженні положення греблі виявляється не вигідним, бо довелося б

для сполучення ставити водостримувальну стіну завдовжки сто п'ятнадцять метрів, а на це знову потрібні були б чималі кошти. З'явилася думка перенести греблю трохи вниз по течії. Та цього не можна було допустити через несприятливі, саме в тому місці, фізично-геологічні умовини ріки. Треба було шукати інших рішень. Ось тут і виникла низка варіантів.

Професор примовк. Рисочка неспокою з'явилася на його обличчі, ніби тепер він знову переживав тривожні хвилини своїх творчих пошукувань. Пожвавивши, провадив далі:

— Ви певно знаєте, що за тими варіантами гребля мала бути прямолнійною. Потім я гадав дати їй інше окреслення, зробити її ламаною, з тим, щоб частину її від зламу біля малого острівця спустити трохи нижче й таким чином сполучити її з гідростанцією. Та цей варіант мене не задовольняв, хоч з технічного погляду це й було можливе. Хотілося, щоб гребля мала бездоганно викінчений і зовні вигляд. Тоді виникла думка зробити греблю, починаючи від середньої течії аж до правого берега, по дузі круга, лишивши другу половину її незмінною. Але й ця форма мене не вдовольнила. Нарешті, я прийшов оце до мислі зробити всю греблю дугастою. Я перевірів. Все виходить прекрасно. Це дев'ятий варіант і останній. Вона матиме дугу круга радіусом шістьсот метрів, випнуту проти течії. Це буде, скажу я вам, дорогий Генадію Петровичу,— заявив він урочисто,— не тільки технічно найдоцільніше, але й мистецьки досконало. А цього й потребує споруда, що стоятиме цілі віки, що буде пам'ятником нашої доби, що про неї говоритимуть наші нащадки.

З цими словами професор, схвильований і замріяний, з блискучими вогниками в очах і радісною усмішкою на обличчі, підійшов до вікна і, мов той романтичний поет, довго дивився на річку, на острівці, де мала про-

ходить гребля, ніби бачив її перед себе збудовансю, цілком викінченою, ніби милувався своїм витвором.

Шумейко уважно слухав історію з проектом греблі і гідростанції.

— А як все таки з будівництвом? — послитав він професора, що все ще замріяно поглядав у вікно. — Мало розробити проект, треба його здійснити, треба починати будувати. А тут щось нічого не видно. Все затягається, відкладається, комісії та експертизи, знов комісії та експертизи. Недобре, коли ото багато комісій та експертиз.

Професор стрепенувся. Розвіюючи свою замріяність, він сполоханими очима поглянув на свого співбесідника.

— Це цілком слушне запитання. Коли? — проказав він зниженим голосом. — Все, що од нас залежало, ми закінчили. Роботу можна було б розпочати негайно, не зважаючи на деякі невеличкі зміни з проектом греблі, багато бо часу заберуть допоміжні роботи, будівання житла тощо. Отож і я питаюся: коли?

— То, може, не зовсім ще ясна доцільність будівництва й його економічна ефективність? Чи, може, проект не зовсім задовольняє державні органи? — послитав Шумейко.

Професор похитав заперечливо головою.

— Рентабельність його визнали урядова комісія при вищій союзній раді народного господарства і американські консультанти, добрі знавці гідротехніки.

— Так чого ж тоді затримується? Чому нема досі постанови про будівництво? В чім причина того, що справа перебуває в якомусь зачарованому колі проектних розроблень, комісійних переглядів, експертиз і далі цього не може рушити?

Професор мовчав. Це запитання, таке просте й слушне, видалося йому досить складним. Для нього теж не все в цій справі було, здавалося, ясним і зрозумілим.

Тож, замислений і стриманий, з довгими паузами, добн-
раючи слова, викладав свою думку:

— Велетенський масштаб робіт, що тут запроєктовані, зовсім нових і незвичних для нашої країни, вимагає потрібної обережності від союзного уряду. Це цілком нормально, бо йдеться про витрату сотень мільйонів карбованців на будівництво, що почне давати свій ефект через п'ять-шість років. Ну, е, може, її побоювання, чи не обтяжить це будівництво бюджет, чи не потребуватиме воно нових і значних витрат понадпроектних, як це часто трапляється тепер з попередніми кошторисами і як трапилося хоча б з будівництвом Волховської гідроелектростанції. Аджеж вона поглинула коштів куди більше, ніж передбачалося за проектом. Все це, очевидно, змушує обережно ставитись і до цього проекту. Потім, можливо, є деякі сторонні, сказати б, впливи, що затягують цю справу, — додав він накінець не зовсім ясно.

— Тобто? Що маєте на увазі?

Професор розвів перед себе руками.

— Та я так, до слова, може, нічого того й немає. Звісно, кожен бажає якнайскоріше побачити здійснення своїх проектів. І коли цього немає, то йому все тоді здається. Кажуть, є думка передати проект на нову консультацію.

Шумейко закинув, чи не діє, бува, в цій справі якась прихована тенденція, скерована, якщо не на провал взагалі будівництва, то принаймні на його відволочку.

— Я боюся, повторюю, отих безконечних комісій і консультацій, — проказав він глухо, з ноткою занепокоєння. — Чого доброго, справа затягнеться надовго. Щоб не трапилося ще того, що з попередніми проектами, хоч би з проектом Розова, — додав він нахмурено.

— Що ви? Що ви? — замахав рукою професор. А втім на його обличчі поклаталась задумливість. Він раптово пригадав історію попередніх проектів, скеро-

ваних на розв'язання дніпровської проблеми. Особливо його вразила згадана Шумейком доля проекту інженера Розова, що досить правильно підійшов за кілька років перед революцією до розв'язання цієї проблеми, розробивши проект шлюзування Дніпра й будування двох гідроелектростанцій.

„Справді, якщо будівництва на Дніпрі за моїм проектом,— думав професор,— не розпочнуть незабаром, то хто знає, що трапиться потім. Чи не спіткає і цього проекту, над яким я стільки працював, до якого приєднав за ці шість років стільки зусиль і енергії, та ж доля, що спіткала всі попередні, сховані в міністерських архівах?“

Глибока тривога, навіть страх огорнули його. То був страх творця, будівника за долю виплеканого твору, що його так любив, що ним так захоплювався, що ним жив останні роки.

— Ні, ні, цього не може бути,— проказав він тихо,— радянська влада, що доручила нам розробляти проект, доведе цю справу до цілковитого завершення.

Бажаючи розвіяти невеселі думки, що мимоволі набігли на нього, він спитав несподівано:

— Так ви кажете, привезли багатющий матеріал із степу? Це цікаво, цікаво. Що ж там знайшли?

Шумейко тільки й чекав цього запитання. Він охоче і докладно розповідав:

— Дніпровське Припоріжжя,— говорив він поважним тоном, роблячи свої висновки, висуваючи різні передбачення й гіпотези,— все Дніпровське Припоріжжя багате на корисні копалини. Поперше, є сила кам'яних порід, граніту й діориту. Подруге, маємо скрізь, особливо по обох берегах річки Конки, величезні ресурси вапняку, придатного для перепалювання на вапно, для цементу, для флюсу доменних печей. Потретє, є великі родовища чистих кварцевих пісків, придатних для гуті, родовища прекрасної глини: порцелянової, вогнетрив-

кої й інших високих якостей. Четверте, і це головне: в долині річки Конки виявлена магнітна аномалія чималої сили. А це дає підстави гадати про залягання тут залізної руди, про поширення її родовищ від Кривого Рогу до Дніпра й далі на схід. І п'яте — знайдені в долині тієї ж річки Конки залягання чорного піску, забарвленого марганцем, а також дробинки марганцю в піску говорять про можливість залягання його по берегах Конки.

— Взагалі, — підкреслив він, — Дніпровське Припорожжя має, як бачимо з поверхового обсліду, досить корисних копалин. Воно має, може, навіть свою додаткову мінеральну базу для розвитку промисловості, навіть металургійної. Треба тільки подбати про глибші й докладніші дослідження цього краю, про що досі дуже мало дбали, скерувати увагу на розвідку залізних руд і верств кам'яновугільної системи між Кривим Рогом і Донбасом, особливо в напрямі на Оріхів і на Корсак-Могили.

— Так, це так. В цьому напрямі слід би добре попрацювати нашій науці, — проказав живо професор, розвиваючи Шумейкові твердження. — Мінеральна база разом з електроенергетичною створила б тут прекрасні можливості для розквіту країни. І я сподіваюся, що це так і буде.

— І ви гадаєте, що ваш проект буде здійснений?

Професор поглянув на геолога. Тривожна рисочка знову набігла на його обличчя, але тепер швидко зникла.

— Я певний цього. Якщо є деякі особи, що вважають за потрібне перевірити знову проект, то український уряд, що дуже цікавиться цією справою... — почав був професор, та зразу ж спинився, бо в цю хвилину в двері кімнати хтось енергійно постукав.

В кімнату увійшов листовоша і, витягнувши з торбинки телеграму, подав професорові.

Той, пробігши рядки, трохи був замислився, ніби розмірковував, що приховується за ними.

— Держплан України викликає негайно в Харків на засідання,— проказав він, прочитавши вдруге телеграму, і поклав її на стіл перед Шумейком. — Треба їхати. Певно щось трапилось важливе.

Поділившись ще думками про можливі багатства, заховані в надрах Придніпрів'я, професор, звеселівши, заходився збиратися в дорогу.

Коли другого дня ранком він прибув до Харкова і зайшов до президії державної планової комісії при Раднаркомі, його зустрів інженер Герлах радісним привітанням:

— А, професорі! От і гаразд. Сьогодні великий день. Вам треба увечері робити доповідь.

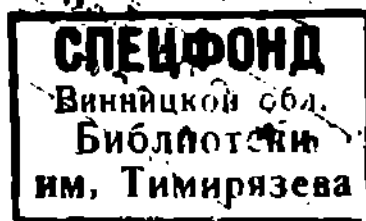
— З корабля на бал,— посміхнувся здивований професор.— Що за день випадає сьогодні?

— Ви нічого не знаєте? Не в курсі справ? Не читаєте певно українських столичних газет? Гадаєте, не потрібно? — напустився він на нього простодушним тоном, за яким приховувалась нотка докірливості, сполучена з вибачливістю. — Громадськість України, хай вам буде відомо,— провадив він далі серйозним тоном,— дуже цікавиться долею дніпровського будівництва. А в українській пресі з'явилася низка статей відповідальних осіб. Послухайте, що пише голова Раднаркому Української республіки,— витяг з портфеля газету.

„... Дніпрельстан — найбільший крок у справі індустріалізації країни — мусить стати за завдання, що його треба вирішити вже сьогодні“, — поглядаючи в газету, переказував статтю.

„... Це велетенське спорудження багатьох лякає, особливо тих, хто має нахил економити на копійках, вирішуючи основні проблеми. Чимало є в нас супротивників великих робіт взагалі, а Дніпрельстану зо-

409269

крема, що, прикриваючись усякими безгрунтовними доказами, намагаються тягнути нас назад від сміливих починань”.

“... Але відкладати будівництво не можна. Треба тепер вирішити питання про початок здійснення проекту...”

Герлах підвів голову, моргнув значуще очима, мовляв, ось що важливе сталося, засунув знову газету в портфель і додав по короткій паузі:

— Так от це саме питання поставлено на розгляд спеціального об'єднаного засідання президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів, де ви й мусите робити доповідь.

Професор слухав його з підвищеною цікавістю, вдоволений з того, що справа набрала, нарешті, широкої громадської уваги. Натяк на невір і скептиків — супротивників великих робіт, був для нього не зовсім зрозумілим, тож, висловивши подив на адресу тих маловірів, поспитав, що все таки трапилось, чи не виникла якась загроза?

Герлах відповідав, що нічого загрозливого не трапилось, а лише деякі балачки і неясність. А щоб надати цій справі цілковитої ясності й прискорити розв'язання її скликається це засідання.

— Підготуйтеся, будь ласка, на вечір з доповіддю, — закінчив Герлах свою інформацію.

Ввечері, близько сьомої години, коли майдан Тевелева, блідо освітлений ліхтарями електрики, тонує, мов якийсь фантастичний корабель, у густих хвилях осінніх туманів, професор, тримаючи під рукою туго напханого портфеля, наближався до будинку Центрального виконавчого комітету.

Він з легким хвилюванням, що мимохіть огорнуло його, підіймався м'якими застеленими килимами сходами на другий поверх.

У блакитній залі, де мало відбутися засідання, ви-

сокій і просторій, залитій електрикою, було людно і гамірно. Тут зібралися члени уряду, відповідальні працівники профспілок і промисловості.

Точно о сьомій годині голова, відкриваючи засідання, нагадав, що мета його — єдине питання, важливе й невідкладне, питання про вирішення дніпровської проблеми.

— Хоч основна проектна робота над розв'язанням цієї проблеми, — говорив він, — провадиться в спеціальних комісіях при союзних органах, від котрих залежить і остаточно її вирішити, проте, це питання, що насамперед зачіпає інтереси українського робітництва й селянства, цікавить і турбує всіх нас. Про це свідчить постанова в цій справі робітничих зборів у Дніпропетровську, Запоріжжі, Харкові і в Донбасі і низка запитань, звернених до уряду. Тим то уряд України ставить його на обговорення цього спільного засідання. Обізнавшись із станом підготовних робіт, ми мусимо винести відповідне вирішення.

Після того, як представник Держплану доповів історію, досить довгу й складну, з розробленням і перевіркою проекту, слово було дано професорові.

Він повільно, почувавши пильні зори присутніх, підвівся. Підійшовши до кафедри, де розклав свої проектні й кошторисні обчислення, він мимохіть спинив свій зір на портреті Леніна, що стояв перед ним на стіні, і, ніби підбадьорившись, по якійсь хвилині мовчання, почав викладати проект.

— Проблема Дніпра, над розв'язанням котрої ми працюємо, не нова. Протягом останнього перед війною десятиліття вона раз-у-раз притягала до себе увагу відповідних відомств і інженерних сил. Проте лишилась невирішеною. І тільки тепер радянська влада, оголосивши лозунг електрифікації країни, поставила її на цілковите розв'язання. Якщо раніше ця проблема ставилась в площині поліпшення і впорядкування

плавби через пороги з одноразовим використанням водної енергії, то тепер вона розв'язується далеко ширше й повніше. Наш проект не тільки вирішає транспортну проблему Дніпра — він передбачає використання енергетичних сил Дніпра, обіймає всю проблему розвитку промисловості південної України на базі її електрифікації й використання багатючих природних ресурсів району.

— З технічного боку ця проблема розв'язується зовсім просто. Ми перегороджуємо Дніпро коло Кічкаса міцною греблею на п'ятдесят метрів заввишки. Вода в Дніпрі підвищується на тридцять сім метрів і затоплює пороги, через які вільно проходять пароплави, ідучи з Дніпропетровська вниз чи назад, угору. Щоб пропустити їх до Запоріжжя, ми робимо коло греблі шлюзи. Дніпро стає судноплавним на всьому просторі від верхів'їв далекого Полісся до портів Чорного моря. А коло греблі, з другого боку, будуємо могутню гідроелектростанцію на шістьсот п'ятдесят тисяч механічних сил. От і вся проблема.

Він поглянув на обличчя присутніх, намагаючись зрозуміти їх ставлення і настрої, і пропав далі:

— Чи доцільно будувати тепер ці споруди? Чи рентабельно вкладати капітали? Головне, чи буде споживач на енергію? Електроенергія з цієї станції коштуватиме три чверті копійки за кіловат, буде найдешевшою в світі, дешевшою за найрентабельніші американські гідроелектростанції, не кажучи про наші теплові станції, де вона коштує неймовірно дорого. На таку дешеву енергію споживач мусить бути. Він уже є. Побудувавши лінії пересилання, можна було б забезпечити нею заводи Запоріжжя, Кам'янського, Дніпропетровська і навіть Донбаса, де з закінченням реконструкції заводів дуже побільшиться споживання енергії. Але було б недоцільним витратити цю енергію на звичайну, існуючу промисловість. Треба її використати на створення

цілком нових галузей індустрії, на виробництво високоякісних металів, що їх досі довозили зза кордону, як алюміній, електросталь, феростоли, потрібні для машинної, тракторної, автоторної, авіаційної промисловості. Завод алюмінійний, електросталі, феростопів — ось що треба будувати насамперед на Дніпрі, поблизу гідроелектростанції, щоб звільнитися від закордонної залежності, щоб поставити промисловість на власні ноги, на міцний ґрунт.

Потім він торкнувся тих вигод і змін, що їх зазнає сільське господарство в районі порожистої частини Дніпра, де можна оросити близько ста тисяч гектарів посушливої, безводної землі, зробити її родючою, побудувавши канали й поставивши водонасоси на дешеву електроенергію.

Уникаючи дрібніших моментів, він з властивсю йому здібністю синтезувати окремі явища розвивав цілий комплекс розвитку промисловості й сільського господарства, доводячи доцільність і своєчасність будівництва.

Він говорив повільно, зважуючи кожне слово, обґрунтовуючи кожне твердження цифрами, а то раптово підносив голос, жвавішав, непомітно переходив на патетичний тон, захоплюючись проектом гігантських споруд. І знову, почувуючи ніяковість за свою ніби мрійність, звертався до цифр, до кошторисних обчислень, доводив їх реальність і безсумнівність.

— В декого може виникнути запитання, а то й сумнів, і це буде цілком нормально, — говорив він з ноткою легенького хвилювання, дивлячись на зосереджені обличчя присутніх, — чи не помиляємось ми, не досить ще досвідчені в таких будівництвах, у своїх обчисленнях? Чи досить надійною вийде гребля? Чи забезпечує вона справну роботу гідроелектростанції? Так ось я кажу. Раніше, ніж будувати проект, ми добре вивчили ріку, складений проект кілька разів перевіряли в ко-

місіях, нарешті, зверталися до американських інженерів, досвідчених в таких будівництвах. Ніяких сумнівів проект не викликає. Основа греблі—Дніпрове днище—а вона є найважливішою частиною споруди,—на думку тих інженерів, є найкраща у всьому світі, вибір місця і розташування греблі зроблено цілком правильно, і взагалі будівництво є одне з найрентабельніших.

Він замовк і, озирнувшись по залі, нетвердою ногою пройшов до свого крісла.

На хвилину настала тиша. Професор, схвильований, чекаючи виступів присутніх, знову поглянув на портрет Леніна.

— В якому стані перебуває зараз проект будівництва?—спитав голова зібрання.

— Проект цілком закінчений, хоч сьогодні можна починати будівництво, і треба б починати, бо відволока на два-три місяці неминуче потягне за собою відволоку на цілий рік, бо не можна вже буде підготуватися до сезонних робіт на річці.

По цім слові голова засідання зауважив, що з дніпровською проблемою всі присутні, певно, вже обізнані, що основні засади проекту обговорювали не раз і в планувальних комісіях, де визнано економічну доцільність споруд. Тим то немає, мовляв, особливої потреби спинятися на деталях.

— Нам треба, виходячи з особливої важливості запроектованих споруд, внести ясність у цю справу, покінчивши з балачками, що точаться навколо неї.

Тоді один по одному промовляли члени уряду. То був одностайний голос, ясний і рішучий, перейнятий почуттям глибокої відповідальності за висловлені думки, за подані висновки, за сформульовані рішення.

...Господарство України й цілого Союзу потребує не тільки реконструкції старої промисловості, а створення нової, рентабельнішої бази, побудованої на остан-

ніх досягненнях науки й техніки. Дніпрельстан є могуття енергетична база для нової індустрії. Дніпрельстан є основа для дальшого поступу цілого господарства, для руху вперед до соціалізму. Справу про Дніпрельстан треба негайно вирішити.

— Коштів немає? Кошти треба винайти, кошти мусять бути!— заявляв рішуче наркомфін.— Тридцять мільйонів на рік, двісті на все будівництво це не по силі республіканському бюджетові, але їх легко можна викраяти із союзного кількамільярдного бюджету. Зрештою, і з республіканського, хоч і трудно вато, а можна цього ж року виділити п'ять мільйонів, щоб тільки почати діло, не затягувати його на невизначений час. Кошти мусять бути!

Слово „Дніпрельстан“ брніло голосно і поважно. Воно було у всіх на устах. Кожен висловлював його з любов'ю, повторював з ревнивою пристрасстю, ніби це була жива, для всіх близька, для всіх дорога істота, що для неї виникла якась загроза, постала небезпека.

І коли наприкінці засідання, після ухваленної резолюції про потребу негайного будівництва Дніпровської гідроелектростанції й клопотання перед союзним урядом про видачу відповідної постанови і коштів, хтось вигукнув: „Хай живе Дніпрельстан!“—це прозвучало поважно і владно.

І коли професор по закінченні засідання вертався до готелю, мимохіть замислившись над долею свого проекту, в його вухах заспокійливо дзвеніли ці слова, як неминучість, як останнє й безповоротне вирішення.

Невдовзі потому він читав постанову союзного уряду про початок будівництва Дніпровської гідроелектростанції.

ЧАСТИНА ПЕРША

ГРЕБЛЯ І ЛЮЛЬКА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Теплими днями весни, як тільки розтали останні сніги, як тільки почала спадаги в Дніпрі вода, прибережні люди були здивовані давно небаченим напливом плотів. Цілі каравани їх, спущені з верхів'їв Дніпра, пропливши довгу путь, минувши Кременчук і Дніпропетровськ, пройшовши, нарешті, пороги, приставали до кічкаських берегів. Старі з Кам'янки й Кодака доцмани, спровадивши оце через пороги до Кічкаса плоти, поспішалися вернутися до Лоцманської Кам'янки, щоб спустати нові каравани їх. Гори вікового лісу, столітні багатирські сосни лежали на березі, вивантажені з води, а плоти все прибували й прибували.

А заразом знизу, з Херсона й Запоріжжя, стали щодня приходити до Кічкаса пароплави, катери, баржі, привозячи все нові й нові партії робітників, вантажу, різного приладдя.

І Кічкас, це невеличке, затишне селище, раптом ожив, змінив звичайний біг життя, прокинувся від довгого сну, пробуджений трубними сигналами пароплавів і дужими вибухами, що розтиналися поблизу на березі, стрясаючи будинки, горизонти, береги.

Тим то й давні мешканці Кічкаса, спокійні хлібороби з німецьких колоністів, що мусіли залишити Кічкас,

вибралися з насліджених садиб на приділену урядом у степу землю, хоч і з жалем і сумом, але без недавніх вагань і сумнівів. Для всіх бо стало очевидним, що тут починається діло.

І справді, на обох берегах Дніпра, трохи нижче за Кічкасом, на узбережних схилах, порізаних яругами й ущелинами, і геть далі на широкій рівнині, що пішла аж у степ, скрізь розгорнулися роботи. Тут, ближче до берега, зриваючи високі скелясті горби та засипаючи ущелини землею, прокладали цілу сітку залізничних шляхів, будували тимчасову електростанцію, механічні майстерні, складські приміщення, а далі тартак, водонапірні вежі, комунальні будинки, житлові приміщення. Цілі виселки, забудовані одноповерховими будинками з широкими, рівними вулицями, з алеями, скверами і парками молодого деревонасадження, виникли за кілька місяців за старим Кічкасом на обох берегах Дніпра.

„Починаємо по-американському“,— хвалився дехто з інженерів-будівельників, дивлячись, як на порожніх ще недавно, ще вчора голих, мало не пустинних землях, де ходили лише пастухи з отарою овець та гуртом корів, сьогодні, мов за казковим велінням, виростили цілі містечка, зароджувалося нове, повне труда, життя.

Проте на воді все ще не видно було якихось змін, ані ознак будьяких робіт. Сивий Дніпро, як завжди, як і тисячі років тому, як певно і за скифських часів, вирвавшись із звужених скелями берегів коло кічкаського мосту, бистро і вільно, то спокійно, то хвилюючись, ішов униз на Хортицю, на Запоріжжя, на Лиман.

— Ось візьмемось незабаром і за Дніпро, як дещо з'ясуємо, бо тут спроста не вхопиш,— мовив дехто з інженерів-гідрологів на запитання нетерпеливих і допитливих людей.

Тож, коли допоміжні роботи енергійним темпом провадилися на обох берегах, в управі головного інженера, в новому будинку, ще не викінченому, в риштованні, що своїми чотирма поверхами підносився на високому узбережжі, командуючи над обома берегами, відбулося давно очікуване засідання.

У світлій, сонячній і просторій залі для засідань, де ще пахло вогкістю і свіжим тиньком, зібралися видатні інженери, начальники робіт, представники закордонних консультаційних фірм, найліпші знавці гідротехнічних споруд. Обговорювали методи будівництва греблі й гідростанції, міркували над тим, як краще, як зручніше й безпечніше приборкати отого сварливого, отого грізного дідугана, що спокійно і байдуже, ніби не його це торкалося, вилискував там унизу між високими берегами.

Йшлося, власне, про те, як би краще оволодіти дніпровим днищем, міцно стати на його гранітне незаймане, заховане від людського ока ложе і, поставивши тимчасові перегатки, будувати під їх захистом основні споруди.

А що Дніпро був надто багатководний, бистропливий, з великим коливанням води, а досвід радянських інженерів надто замалий — аджеж ця гідростанція, найбільша в Європі, являлася першою великою з небагатьох таких споруд в Радянському Союзі — то проблема видалася і складною і дуже відповідальною.

На засіданні конкурували дві системи, два плани робіт, подані закордонними консультаційними фірмами: німецькою Сіменс-Бавуніон і американською Купер і К°.

Ці плани, складені на досвіді перший — європейських гідротехнічних споруд, а другий — американських, були надто відмінні, надто розбіжні. Німецький план базувався на методі донних проточин. Суть його визначалася тим, що в тілі греблі, внизу її, під

час будівництва лишалися проточини для перепуску через них води, котрі закриваються в останню стадію робіт. Цей спосіб вимагав і відповідного типу тимчасових перегаток, що їх легко і швидко можна було б розібрати для перепуску до греблі води. Такими перегатками мали бути бетонні, суцільні на правій течії й розбірні на середній і лівій, де саме в греблі і передбачалося лишити проточини.

Американська фірма Купер і К² висунула план гребінчастого будівництва греблі з водозливом через гребінку на час робіт.

За цим методом будівництво провадиться від правого берега, праву течію перегачують міцною водонепроникливою перегаткою. Під її захистом висмоковують воду і в утвореному на дніщі котловані кладуть греблю не суцільним муром, а гребінкою: бетонують спочатку основу греблі, а далі виводять лише бики.

По збудуванні цієї гребінки закривають перегаткою середню течію і таким же способом будують і тут греблю.

Коли збудують гребінку через усю греблю, підвищують бики і разом під захистом спеціальних щитів бетонують проміжки між ними.

Кожен з цих планів, детально розроблений і цілком обгрунтований, мав, на думку учасників засідання, позитивні й негативні сторони, свої похибки і переваги, своїх критиків і захисників.

Німецька чи то європейська система, система донних проточин, мала нібито більше переваг над американською, гребінчастою. Будуючи відразу суцільним муром греблю, можна було широким фронтом розгорнути роботу, донні проточини потім легко, здавалося, можна закрити, легко й швидко, без особливих труднощів і загибавань часу, чого не можна було сказати про гребінчасту систему. При цій бетонувати проміжки, через котрі має проходити вода, після

знищення перегаток, можна було досить повільно, одноразово не більше трьох, і то кладучи бетон шаром не вище трьох метрів.

Щоправда, і німецький план робіт мав свої похибки. Передусім виникли деякі застереження проти подавання бетону із заводів вагонетами вузької колії, перевантаження й кладки його лотками чи кабельними кранами з мостів, зроблених над перегатками. Надто мініатюрною видавалася організація робіт для такої велетенської споруди. Окрім того, ця система потребувала для перегаток спеціального устаткування. Його можна було дістати з Німеччини на замовлення, а це затягло початок робіт на річці. Усе це викликало деякі вагання.

А втім і американський план, дарма що при ньому ніби забарювалося виконання, мав своїх прихильників. Він приваблював широким розмахом організації всіх робіт, починаючи з широкої колії на берегах і на перегатках і до потужних паротягових кранів, що мали подавати бетон. Він імпонував і досвідом його авторів, набутим в Америці на будівлянні гідротехнічних споруд.

— „Ми недавно закінчили в себе на Тенесі таку велику греблю, як оце ви задумали в себе на Дніпрі“,— говорив Інженер Томас,— і добре знаємо, як треба організувати роботу на таких великих спорудах. Там, де доводиться виймати мільйон кубометрів скелі і землі, готуючи котловани, де треба покласти потім понад мільйон кубометрів бетону, там треба відразу ставити все на широкий ґрунт. Це дешевше обійдеться, як, може, дешевше обійшлося б будівляння невеликої гідроелектричної станції за німецьким способом,— обстоював свій проект Інженер Томас.

Дебати були досить жваві, хвилинами навіть пристрасні, хоч у висновках почувалася деяка стриманість і обережність, викликана незвичним будівництвом, його велетенськими розмірами, труднощами і розбіж-

ністю, нарешті, планів, розроблених досить відомими фірмами.

Тим то управа головного інженера висунула і свій план будівництва, що сполучав у собі елементи обох закордонних методів, а саме систему дошких проточин із запровадженням робіт за американським планом. А зрештою після довгих міркувань думки схилилися на бік американського способу з незначними змінами. Було ухвалено вести роботу не тільки від правого берега, а, щоб виграти час, одноразово з обох берегів.

Визначення принципів і плану будівництва основних споруд, відсутність якого затримувала початок робіт на річці, було зустрінуте з належною серйозністю, з почуттям полегкості і вдовolenня. Кожен бо розумів, що тепер починається важлива робота, велетенська боротьба із стихією, а учасником і організатором цієї боротьби буде кожен із них на своїй ділянці.

— Пам'ятаймо лише одне,— сказав на закінчення головний інженер Ваденін,— що ми мусимо закінчити будівництво, як цього вимагає уряд, за п'ять років. Точно за п'ять років, без будьякої загаліки, без додаткових витрат, як це часто трапляється на будівництвах. Точно, міцно, економно. Це буде свідоцтво на нашу технічну дозрілість.

По закінченні засідання, коли його учасники розходилися невеличкими гуртками, провадячи далі між собою дебати, і в залі лишилось лише кілька осіб, інженер Лагунський сказав якимсь глухо і неясно, ніби вад чимсь міркуючи :

— Точно за п'ять років? Здорово! Це було б справді непогано.

— На вас, Віталію Кириловичу, покладається тепер найбільша відповідальність, бо центр ваги лягає на лівий берег,— сказав інженер Ваденін.— Якщо вчасно збудуємо там гребінку, а це треба зробити, то вчасно закриємо і середню протоку, а це вже страховка на

закінчення в строк усього будівництва. На вас, Віталію Кириловичу, дивиться тепер увесь світ,— додав він серйозним тоном, з усмішкою на зосередженому обличчі.

Інженер Лагунський, високий і тонкий, полонений якимись думками, стояв коло вікна й замислено гострими сірими очима дивився згори на береги, на скелі, на Дніпро, що широкою смугою йшов там, униз.

Відчувши на собі погляди, Лагунський спитав, про що мова.

Вадєвін, трохи ображений за неувважність, проговорив, посміхаючись:

— Якби я вас не знав, Віталію Кириловичу, за доброго гідротехніка та якби у вас на голові була більша шевелюра, замість ріденького волосся, через яке просвічується лисина, відзнака вашої мудрості, я подумав би, що в нашій залі стоїть якийсь легко-важно-настроєний поет. Чи не правда? — звернувся він до присутніх.

— І журиться за отією скелею Кохання, що її ми першу потрощимо на камінці,— вкинув з веселим блиском очей виконроб скельних робіт Ластівка, поглянувши за вікно.

— Ну, ну,— хитнув головою Лагунський,— ви ще зробите з мене, чого доброго, нащадка запорозьких козаків, що з Тарасом Бульбою жили ось тут в Січі на Хортиці.

На це хтось зауважив, не зовсім упевнено, що Січі на Хортиці не було, що Тарас Бульба на острові ніколи не жив, і взагалі його не було. що це вигадана особа. Розмова мимохіть стала набирати жартівливого, трохи легковажного характеру, де дотепи й анекдоти перепліталися з кумедними, нібито історичними згадками, де чудернацькі романтично-легендарні персонажі гоголівських творів сприймалися, як реальні історичні постаті.

А втім, ця розмова не в'язалася, і раптово, як і виникла, спинилася, всі бо перебували під вражінням щойно закінченого засідання і ухвалених постанов.

Тож, коли в залі після анекдотів і усмішок, викликаних екскурсами в історію, знову запанував поважний настрій, інженер Ваденін звернувся до Лагунського:

— Так я кажу, Віталію Кириловичу, що нам треба так повести справу, щоб ми могли вчасно розпочати роботу і на середній протоці. П'ять років, прошу не забувати, на закінчення всіх споруд.

Інженер Лагунський, що в цю хвилину з відбитком тривоги на обличчі розглядав якийсь папірець, уквітчаний багатьма цифрами, відповів:

— Але я боюсь, щоб нам не довелося затратити на будівництво греблі стільки часу, як єгиптяни свого часу на будівництво піраміди Хеопса, і то, звичайно, при умові, що ми матимемо сто тисяч робітників, а в нас поки що і десяти тисяч немає.

Інженер Ваденін здивовано скинув очима на Лагунського.

— Та ви ж обстоювали американський проект, вважали його, і цілком справедливо, за найдоцільніший для нашого будівництва?

— Я був і лишаюся прихильником американського методу,— заявив Лагунський,— та справа вирішується не тільки методом. Чи зможемо ми нашими звичайними темпами, коли з будівництвом невеликих споруд запізнюємось, як правило, чи зможемо ми з нашою слабою технікою, спитаюся я вас, будувати по-американському, а тут же весь план і строк якраз і розраховано на американські темпи?

Питання про строк для більшості інженерів було, здавалося, не істотним, не обов'язковим. На цьому досі не спинялись, над цим особливо не замислювались. Починаємо, мовляв, будувати, а коли закінчимо,

це буде видко. Тим то після слів Лагунського всі презирнулися, не то поділяючи його думки, не то дивуючись із них.

— Віталій Кирилович сьогодні, певно, не в доброму дусі,—встряв у розмову інженер-будівельник Неметц.— Ми показали такі темпи роботи, що сміливо можемо сперечатися з американцями. Подивіться,—показав рукою за вікно, де виднілися скрізь по обох берегах новозбудовані селища, майстерні, різні допоміжні приміщення. — Це ж за кілька місяців.

— Усе це добре,—зауважив Лагунський,—але це ж, по суті, дрібниці, бо будування таких приміщень, виселків і навіть залізниць особливих труднощів не становить. Тільки був би матеріал. Інша справа з греблею. Я хочу цілком відповідати за покладені обов'язки, як хочу, щоб ми закінчили греблю за п'ять років. А щоб це не лишилось декларацією, я й кажу, що з нашими засобами ми цього не зробимо, бо ось бачите! — ткнув він пальцем у папірець, що держав у другій руці.— Доки грабарі працювали на м'якому ґрунті, справлялися вчасно із завданням, а як перейшли на тверду скелю, то робота пішла дуже мляво, і нічого тут не вдієш, граніт бо дуже міцний, а його ж доведеться вибирати до мільйона кубометрів. Руками тут, повторюю, багато не наробимо. Тут треба якнайбільше механізувати роботу, треба перфораторів, верстатів для глибинного свердління, треба екскаваторів. От тоді ми зможемо працювати як слід.

Інженер Ваденін зітхнув полегшено, бо, слухаючи Лагунського, занепокоєно зорив очима, не знаючи, звідки взявся в того скептичний настрій.

— Ви про механізацію? А я думав, що за гедзь вас укусив. Так дозвольте сказати, що справа у нас іде на добре. Перша партія механізмів з Німеччини вивантажується в Одесі, а з Америки вислано екскаватори й крани. Наші роботи незабаром будуть цілком

механізовані. і взагалі планувальні органи гарантують вчасне забезпечення будівництва всіма потрібними матеріалами й механізмами.

— Екскаватори вислані? — перепитав здивовано Лагунський.— Виходить, що механізація із сфери фантазії стає на реальний ґрунт? Це вже полегшує справу. Навіть більше. На три чверті вирішує її.

Він говорив трохи бурчливим тоном, намагаючись підкреслити слушність своїх міркувань і разом заховати свою ніяковість, викликану послішними на цей раз метикуваннями.

— А все таки цікаво знати, чому саме Віталій Кирилович вважає, що тільки на три чверті вирішується справа? — поспитав знову Ластівка.

— Тому, — відповів Лагунський просто і хутко, висловлюючи ніби заготовлену фразу, — що для американських темпів треба мати не тільки американські механізми, а й добру технічну силу. А ми цього про себе не можемо сказати, у нас немає кваліфікованих робітників, у нас немає досвіду, не вистачає технічного персоналу. Я ось ніяк не можу добитись, щоб дістати двох техніків, хоч трохи знайомих з гідротехнікою. Ось що нам заважає і буде заважати провадити роботу по-американському.

Згадка про брак кваліфікованих працівників зачепила дражливе для всіх питання, бо на обличчях присутніх поклялася рисочка задумливості і співчуття.

— Що ж ви пропонуєте? — запитав Ваденін. — Як ви гадаєте вийти з цього становища? — І, не чекаючи на відповідь, ніби вважаючи, що той нічого особливого не запропонує, сказав: — Будемо робити по-більшовицькому, будемо будувати, разом вчитись і кваліфікувати робочу силу. Доведеться напружитись, а будівництво треба таки закінчити в строк. Потім, я не сказав би, — вів далі, — що з технічним персоналом у нас так уже погано. Ми маємо основні інженерні

кадри, а техніків залучимо. Надходить чимало заяв. До речі, сюди має прибути група молодих інженерів, що тільки тепер скінчили виш. Когось із них можна направити і до вас. Якщо хочете — інженера-жінку. У вас же серед технічного персоналу немає, здається, жодної жінки.

— І бажаєте, щоб у всіх, на кожній дільниці були інженерки, а я думаю, що це необов'язково, — відповів коротко Лагунський з ноткою упередження. — Я волів би, коли брати когось із цих молодих інженерів, то вже якогось мужчину.

Заперечливе ставлення до інженера-жінки знову викликало жарти й посмішки.

— Віталій Кирилович таки справді хоче довести, що він нащадок запорозьких козаків, тих саме, що не допускали до себе в Січ жінок, — сказав Ластівка.

Лагунський покрутив головою.

— Дуже помиляєтесь. Я тільки гадаю, що не скрізь жінка може працювати. У гірничій промисловості, приміром, у шахті хіба побачите ви жінку-робітницю чи то інженера? Немає їх там. Чому? Тому, що важка робота. Гідротехніка теж не з легких, та ще ось тут на Дніпрі, де такий нерівний рельєф. Я, навпаки, стою на сторожі прав жінки, — сказав він виправдуючись.

А зрештою заявив, що погоджується на призначення інженера-жінки на його дільницю.

Своєю заявою, так раптово і несподівано висловленою, Лагунський, здавалось, здав свою останню позицію, а разом розвіяв занепокоєння, що мимохідь виникло в кожного з присутніх під впливом його бурчливої, перейнятої застереженням мови.

— От і гаразд. Виходить, що в нас на будівництві справа складається не так вже погано, як здавалось декому, — сказав наприкінці Ваденін. — Розуміється, будуть труднощі, не все так добре, може, піде, як в Америці, де є стільки вже досвіду. А втім, треба по-

казати, що й ми можемо будувати не гірше за американців. Починаємо.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Кількома днями пізніше на широкому плесі Дніпра, між Кічкаським мостом і двома острівцями, через котрі мала проходити гребля, з'явилися водолази на своєму плескатуму, мов черепаха, катері, і почалися розвідно-підготовчі роботи.

Одягнені у непроникливу одягу, у важезезних високих чоботях, у чудернацьких, зовсім закритих шоломах-скафандрах з маленькими скельцями для очей, ці казкові люди, що своїм одягом скидалися на якісь фантастичні істоти, сміливо спускалися в воду на днище, щоб вивчити його.

Тут же на плесі стояло два земленасоси і, оперезавши своїми велетенськими трубами плесо, чистили днище від піщаних намулів і валунів. А слідом за тим з промірних плотів робили здіймання рельєфу днища, де треба було ставити перегатки.

— Починаємо,— говорив поважно Лагунський, даючи ті чи інші розпорядження.— Починаємо,— вимовляв це слово, таке просте і звичайне, з особливим почуттям, з притиском і задумливістю.— Починаємо,— повторював значуще, топчучись на березі, чекаючи закінчення розвідно-підготовчих робіт на воді.

І вже згодом, після того, як були визначені глибина ріки і рельєф днища, він дав розпорядження про початок будівельних робіт. А через кілька днів по тому, на березі, на тількищо збудованому широкому примості запрацювали теслярі. Тут закладали зруб— днище першої кліті майбутньої перегатки.

— Ну, ну, починаємо! Починаємо!— підбадьорював він себе, і техніків, і теслярів.

Це „починаємо“ набрало для нього якогось глибокого, хвилюючого значення.

Воно, здавалось, приваблювало його, як початок великого діла, де йому припадала досить поважна, досить відповідальна роль. а разом навівало на нього тривогу. Воно дзвеніло йому у вухах, як зазвний клич до дії, і разом, як загрозливе застереження, як своєрідне мemento. Воно викликало цілу гаму настроїв, де впевненість у своїх силах раптом переходила на вагання, сумніви, побоювання.

Його вагання породжувала свідомість незвичності будівництва, велетенські розміри його і, головне, труднощі, що неминуче виникнуть тут, труднощі боротьби з такою великою багатоводною рікою, як Дніпро.

Власне кажучи, все тут було нібито ясним, що саме і як треба будувати. Треба ось тут коло острівців, що ділять Дніпро на три течії, поставити міцні, водонепроникливі перегатки, закрити бічні між цими острівцями і берегами протоки, з відгороджених діляниць висмоктувати воду, а потім на оголеному дніщі будувати греблю.

Все здавалося ясним і очевидним, сама бо природа, поділивши Дніпро на три течії, полегшувала перетинання його, визначувала, як треба діяти, а втім виникало стільки сумнівів і побоювань!

Працюючи перед цим на будівництві Волховської гідроелектростанції, Лагунський добре знав, як то працювати на воді, що то значить будувати гідроелектростанцію. Там із власного досвіду він переконався, яких дошкульних ударів завдавала ріка будівництву, які перешкоди чинила, руйнуючи невикінчені споруди, зриваючи плани й накреслені строки.

Не кажучи про труднощі перших місяців, коли доводилось, за браком досвіду, іти напomaчки, скільки тих непорозумінь виникало і пізніше! Хіба не раз було, що крізь цілком викінчену перегатку несподівано протікала вода. Хіба не рав у котлован оголеного дніща ріки, де готувалися уже класти бетон,

раптово привалася вода, створюючи загрозу затопити людей, і знову доводилося висмоктувати її, припинивши будівництво.

Щоправда, то було на будівництві першої гідро-станції. З того часу досвід збагатився, і тих помилок, що там припускалося, тут, певно, думав Лагунський, можна уникнути. Та чи можна передбачити все, що захоує в собі ріка? Потім, Волховську гідростанцію будували на невеличкій, порівняно, річці, де течія досить повільна і неглибока. А тепер доводиться будувати на глибокому дніщі, з бистрою і могутньою течією, на річці з колосальною гідравлічною енергією, де витрата води на секунду досягає по весні двадцяти тисяч кубометрів і де тиснення на перегатку набере надзвичайної сили.

Тож, складаючи собі справу з труднощами будівництва, він почував деяку непевність. Чи обійдеться все гаразд? Чи пощастить справитись із такою могутньою річкою? Чи збудують вчасно, у строк, визначений урядом, греблю і гідростанцію?

Розробляючи проект спорудження перегаток, даючи розпорядження і вказівки, як треба робити дніща, він непокоїно стежив за роботою.

Похмурий і заклопотаний, трохи нервовий і замислений, він приходив на берег до острівця, де на широкому примості теслярі будували кліть - зруб, і пильно, не покладаючись, здавалося, на техніка і десятника, вивіряв, чи відповідає кліть рисункові її рельєфові дніща ріки, куди треба буде її спускати.

Його заклопотаність ще збільшилась із викінченням першої кліті, коли стали готуватися до спуску її на воду.

Це була досить проста і разом складна операція, бо спускати із примосту важезне, незграбне, завдовжки на двадцять метрів і заввишки на кілька метрів одоробло, що скидалося на невикінчену покліть якоїсь

будівлі, було і незручно і небезпечно. Спускання величезної кліті, першої із тих сотень, що їх доведеться завантажувати в річку, будуючи перегатку, видавалося не абиякою подією.

„Як піде кліть? Як стане на воду? Чи обійдеться все гаразд? Чи не багато часу забере ця операція?“— думав Лагунський, даючи розпорядження, як спускати кліть.

— Ну, ну, починаємо, починаємо! — квапив теслярів, що нерішуче тупцювали на примості коло кліті.

Та ось кліть, підважена двома катеринками й підтримувана теслярами за линви, повільно похитуючись, загрожуючи щосекунди обірватись, поповзла до води. Ось кліть уже на воді, ось вона підхоплена пароплавом за линви, спроваджена на річку, поставлена на точно визначене місце. Тим часом, як одна артіль теслярів доточувала на воді цю кліть новими брусками і вона повільно опускалась на днище, на березі, на примості закладали нові кліті.

— От і гаразд, так і мусить бути,— схвалював головний інженер інформацію Лагунського про хід робіт, дивлячись, як із води виступали вже дерев'яні квадрати перших зрубів.— До весни нам треба побудувати перегатки, щоб з весни, після повені, готуватися бетонувати,— нагадував він знову про строки.

Проте, Лагунський був байдужий до перших наслідків і тільки зауважив, що все—ще попереду, що вода, мовляв, то потемки, де все іде може трапитись.

— Нічого, нічого. Все буде гаразд. Все мусить бути гаразд!— говорив Ваденін таким тоном, що не припускав ніяких несподіванок.

Лагунський не зовсім, здавалось, поділяв оптимізм головного й насторожено поглядав на Дніпро, що вільно котив свої блакитні хвилі повз острівці, хлюпочучись між зрубамі ще не замкненої перегатки.

Він особливо бурчав, коли одного разу, прийшовши

до примосту, де мусили спускати нове днище, побачив, що кліть одним крієм лежала вже на воді, а другим застряла на котку. Було очевидно, що кліть зірвалася із ливів через якийсь недогляд, чи то неухважність теслярів.

Він з докором напустився на техніка, який недавно почав тут працювати.

— Та ви й цього не вмієте доглянути, що ж ви вмієте робити? От тобі й кадри! — згадував розмову з головним про нових техніків. — З ними наробиш! Як сам не доглянеш, то її дивись, що трапиться якесь нещастя.

Зайшовши потім у свою конторку, він, похмурий і невдоволений, сидів за столом, роздивлявся план перегаток, коли розчинилися двері, і молода висока жінка у червоному жакеті з білим пікейним кепі на голові, увійшовши в конторку, рішучими кроками наблизилась до столу.

— Добрий день, — сказала вона просто, привітно. — Нарешті дісталася до вас.

З цими словами, кинувши оком по дерев'яних, нетинькованих стінах конторки, завішаних рисунками та ескізами споруд, сіла на стілець.

Лагунський, не підводячи голови, ніби невдоволений з того, що йому заважають, проказав стримано: „Почекайте хвилину“, та, глянувши на жінку краєчком ока, враз стрепенувся:

— Чим можу служити?

— Я приїхала на роботу, — сказала лагідним голосом, з легенькою усмішкою, спустивши довгі вії на ясноблакитні очі. — Мене до вас справили.

Він зауважив, що це, певно, якесь непорозуміння, бо справою прийому відає головна управа будівництва, куди й слід звернутися.

— Я тількищо з головної контори. Головний якраз і справив до вас. Ви ніби вже знаєте про це, — пояс-

вила спокійно, тим же лагідним голосом, передавши при цьому йому папірець, добутий з портфеліка.

Лагунський ковзнув по ньому оком.

— То ви інженер Кудрявець? Маєте тут працювати? Так-так,— витиснув глухо, пригадавши колишню розмову з головним про приїзд на будівництво інженера-жінки, і знову поглянув на неї, на її матове, засмагле, з грецькими рисами обличчя, на великі круглі, ясноблакітні очі, на підстрижені і спущені на вуха пасма світлокаштанового волосся.— Так вас цікавить це будівництво?— спитав з деякою ноткою скептичності.

— Авжеж,— усміхнулася жінка,— бо чого ж би тоді їхала. Я покищо сюди на стаж, хоч, думаю, коли все буде гаразд, лишитися тут взагалі. Гідротехніка мене дуже цікавить.

— Справді? Це добре. Тільки гідротехнічна робота, знаєте, дуже відповідальна і, як би вам сказати, важка, незручна для жінок, бо доводиться бувати і в котловані, і на воді. Потім, знаєте, боротьба із стихією — це не дуже вдячна робота.

— Я цілком розумію, що таке гідротехніка,— сказала вона делікатно, з прихованою ноткою образи в голосі, відчувши в його словах упередливе ставлення до неї, як до інженера.— Ви дивитесь на мене такими очима, ніби хочете запитати. „як діїшла я до жисті такої“. Цілком свідомо. Я здаю собі справу про всі труднощі та незручності цього будівництва, як ви кажете, для жінки. І все таки надаю йому більше переваг над іншими. І ось чому. Поперше, боротьба із стихією якраз мене і приваблює, бо це робить з гідротехніки справжнє інженерне мистецтво, чого не можна сказати про звичайне будівництво, бо що технічно цікаво в тім, щоб скласти, приміром, будинок. Все знайоме, звичайне. Гідротехніка — це інше, це складніше, цікавіше, особливо, я думаю, коли дово-

диться будувати на такій великій річці, як Дніпро. Тут справжня боротьба з природою, змагання з стихією.

Помовчавши, вона розповідала далі, ніби рекомендує, що коли перед нею стала проблема практичної роботи, вона відчула нахил до того фаху, що захоче в собі елементи руку і боротьби з природою, із стихією. Вона мріяла бути капітаном пароплавів далекої плавби, бути якщо не Колумбом нових земель, то хоч би просто відвідувачем далеких країн. Вона думала ще про те, щоб стати пілотом, щоб перемогти повітряну стихію. Але ці мрії довелося обличити, бо ті фахи, бачте, мають теж труднощі і незручності для жінки. Лишилася гідротехніка, де, ви кажете, так само багато незручностей для нас, жінок. І треба ж було родитися жінкою.— закінчила з ноткою удаваної сумовитості чи то жарту в голосі.

Лагунський уважно слухав жінку-інженера. В її словах він почував таке щире, таке свідоме захоплення своїм фахом, а від її скарги на упередливе ставлення до неї йому стало зовсім ніяково. Він промурмотів, що його не так зрозуміли, що він хотів, власне, поінформувати про реальні умови роботи на Дніпрі.

Оживившись, сказав навіть, що робота справді цікава, і коли б він був оце знову юнаком, і перед ним стояла проблема фаху, він, не вагаючись, вибрав би собі гідротехніку.

— От бачите, ми з вами однодумці, цілком сходимося своїми поглядами. Чи не мріяли й ви бути авіатором?

Він скося поглянув на неї. Зустрівшись з її веселими очима, відчув приємно-лоскотну збудженість. А втім її рантве запитання про його уподобання, її цікавість до фаху пілота видалися йому легковажною ознакою.

— Ні, ні,— відповів заперечливо.— Авіація і гідро-

техніка надто різні сфери і стихії, щоб сполучати їх в одній особі. Я свідомо хотів бути гідротехніком. Це нове діло у нас, мало відоме, мало поширене і з великими перспективами.

— От про це ж саме і я кажу,— перепинила його інженер.— Справді, Радянський союз має колосальну силу водної енергії, трохи меншу за Північну Америку, а використали її дуже мало. Тут відкривається широке поле для гідротехніків.

— Можливо, можливо,— зауважив Лагунський з усмішкою.

Він слухав її з вибачливою міною на обличчі. Її надто упевнений тон, бадьорий настрій і рішучість трохи дивували його, а zarazом привертали його увагу, настроювали на добрий лад. Він похитував головою, піддакував, ніби згоджувався з її міркуваннями. Він навіть сказав несподівано для самого себе комплімент на її адресу.

Потім, зніяковівши, почувуючи так, ніби зробив якийсь поганий вчинок, нахмурився. Прибравши поважно-ділового вигляду, поспитав, що ж вона буде робити? Що вона знає?

„Що знає?“ — це запитання трохи вразило її своєю несподіваністю. Зашарівшись, сказала, що вона скінчила політехніку.

— Та на якій саме роботі ви хотіли б працювати?

Вона висловила бажання працювати на суто гідротехнічних спорудах, тож він запропонував їй перегатки.

— Попрацюйте на перегатці, а там побачимо,— додав наприкінці.

Коли вона легкою ходою пішла з контори, Лагунський пильно подивився їй вслід з почуттям замилювання чи то скептичної застережливості, мовляв, побачимо, що із цих молодих кадрів вийде.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

По приїзді Флора Кудрявець перебувала в якомусь підвищено-урочистому настрої. Цей підвищений настрій родився в неї ще з дорозі, з наближенням до Дніпра.

Ще тоді, коли пасажирський автобус, притишивши хід, в'їхав на Кічкаський міст, вона, визирнувши у вікно, відчула вдоволеність, радісну збудженість і гостре бажання якнайскорше довідатись, що діється тут. Ніби після довго нездійснюваних планів і перепон вона дісталася, нарешті, до нової, маловідомої, романтично-привабливої, з багатьма дивами країни, що про неї стільки мріяла колись.

Цей приємно-збуджений настрій мав свої причини, де давні і, здавалось, стерті вражіння, впливши із забуття, в'язалися з новими думками і передбаченнями.

Родившись у Кічкасі, у німецько-українській родині місцевого вчителя, вона перші дитячі роки провела на цих берегах. Звідси винесла перші вражіння.

Ще тоді, в дитинстві, виїжджаючи з батьками літнього часу на Дніпро, гойдаючись човном на воді між острівцями і скелями із загадковими для неї назвищами: Сагайдачний, Багатир, Дурна, вона слухала батькові оповідання про Дніпро з його порогами і заборами, про відважних запорожців, що на своїх чайках пускалися Дніпром аж у море, пливучи до далеких турецьких берегів. Ці оповідання, повиті легендами, привабливі, як і все казкове, і краса Дніпра з його скелями, з острівцями, з високими берегами й урвищами—все це глибоко вражало її. В неї зароджувалась неясна мисль про далекі світи і краї, що лежать там за Дніпром, за лиманами, за морями.

Дев'яти років вона лишила Кічкас, переїхала з батьками до іншого міста, де вступила до гімназії. Та збуджена Дніпром цікавість до світу не тільки не

згасала, а ще поглиблювалася, ширшала. Тим то, по закінченні середньої школи, вона вступила на історичний факультет університету.

А пізніше, коли вона залишила історичний факультет і вступила до політехнікума, і на ті часи почалося обговорення в пресі проблеми Дніпровського будівництва, вона з особливою цікавістю стежила за дискусією, за розробленням проекту, за долею його.

Споміж всіх запроєктованих будівництв Дніпровське найбільше притягало до себе її увагу. Це ж бо торкалося знаних нею берегів, з якими в'язалося стільки дитячих спогадів. Її цікавило велетенське будівництво, як величезний індустріально-економічний чинник, що мав змінити обличчя Дніпра і цілого краю.

Перебуваючи в політехнікумі, вона гадала відбувати студентську практику саме на Дніпровському будівництві, і тільки через заганювання з початком робіт не могла здійснити свого наміру.

І тільки тепер, закінчивши політехнікум, вона вирішила неодмінно попрацювати на Дніпрельстані. Прибувши сюди, виявляла до всього побільшену цікавість, ставилась до всього із щирою безпосередністю, із свіжою, непритупленою, гострою, як у дитини, уявою, з бажанням усе знати, усе побачити, про все дізнатись, усе зрозуміти. Тож повними захоплення очима зорила навколо на береги, колись порожні, безлюдні, мовчазні.

Якийсь дивовижний вигляд мали вони тепер, з їх новими виселками, з майстернями, з певним гуркотом руйнованих скель, з комашинням людей в котлованах, де примітивні способи будівництва сполучалися з механізованими. Тут поруч грабарів, що лопатами вибирали ґрунт, вантажачи на вагонети, поруч конячок, що тягли ці вагонети з кар'єрів, напружуючи всі свої сили, можна було бачити свердлиїв з перфораторами, верстати глибинного свердління, екскаватори

і потужні паротяги із самоперекидними американськими платформами - думкарами, що хутко рейсували берегом, вивозячи з котлована каміння.

Призначена на помічника чергового інженера на будівництві перегаток лівої течії, Кудрявець, як і всі інші будівельники, рано починала свій робітний день.

Зрання, з першими вибухами скель, що гучною луною розкочувались по околицях, сколихуючи будинки, береги й обрії, з першими дужими вибухами, що мимохіть викликали згадки про гарматну стрілянину часів громадянської війни, вона скоплювалась на ноги, і, за виробленою звичкою, починала з фізичних вправ.

— *Mens sana in corpore sano* — в здоровім тілі — здоровий дух, — мовила про себе, сполучаючи це давнє латинське прислів'я з новочасними теоріями гігієністів - фізкультурників, намагаючись серед усяких умов і обставин виконувати їх вказівки і поради.

Розчинивши вікно, вона струнко витягала тіло й ритмічно, звикло й просто, то здіймаючи, то опускаючи груди, робила кілька вдихань і видихань, потім кілька легких, точно розрахованих рухів руками, що своєю пластичністю скидалися більше на балетні нумери, ніж на фізкультурні вправи. Потім, тримаючи руки на стегнах і міцно спираючись однією ногою об підлогу, другою послідовно і вільно, так само плавко і легко, робила кілька нових порухів, нарешті, намочивши холодною водою спід крана рушника і, туго натягнувши його, витирала ним все тіло.

По цьому рухлива і пружна, почувуючи приємну бадьорість і легкість, захопивши з собою щось на сніданок, виходила з кімнати. На хвилинку затримувалась на ганку будиночка. Тут озиралася навколо, на сонце, що випливало із степу, підіймаючись над Кічкаський мостом, на береги, де танули прозорі вересневі тумани, де клубився біло-попелястий димок з паротягів,

нарешті, вдихнувши свіжого, чистого і бодрящого повітря, йшла на будівництво.

Прискоревою ходою, вибравшись із виселка через місточки, перекинуті над прибережними яругами, поспішала до робітничої пристані, звідки катером переїздила на лівий берег, на місце своєї роботи.

Опинившись у ролі помічника чергового інженера, вона перші дні своєї практичної роботи почувала себе ніяково, як то, може, із багатьма буває, хто тількищо вийшов із вишу і несподівано потрапив на цілком нове і небачене будівництво.

Перебуваючи на становищі стажера, вона більше виконувала роль зв'язкового між виконавцем робіт і десятниками та теслярами. Не мавши точно визначених обов'язків, не збагнувши ще всієї механіки будівництва перегатки, вона почувала себе якимсь спостерігачем, зайвою ніби людиною в заведеній машині, де звичайний, здавалося, десятник мав більше обов'язків і відповідальності і де тесляр був більш потрібний, ніж вона.

Мріючи здаля про будівництво і про свою роль тут, вона сподівалась на цікаву для себе роботу, де можна виявити стільки ініціативи, а що має? Вона мусить лише дивитись, як складають кліті, як спроводжують їх на воду. Чи то ж не велике діло?

Тим то коли інженер Лагунський, зустрівшись із нею на березі під час звичайного огляду ділянки, спитав, як вона себе відчуває, вона стримано, не зовсім ясно відповіла, що робота трохи одноманітна.

— А може нуднувата? — закинув Лагунський. — Звичайно, нові Америки приємніше відкривати, а тут воно не дуже цікаво. І помовчавши, додав: — Так, Колумбами ми всі хочемо бути, а от коли до дрібниць, до реального діла, то не зовсім гаразд виходить.

Кудрявець відчула в цих словах нотку глузування й заслужений докір.

Вона зніяковіло промимрила, що Колумб тут ні причім, але зараз же замовкла, спустивши очі до землі.

Вона була особливо збентежена, коли незабаром по тому, через якийсь день, спущена на воду кліть стала нерівно на визначене місце, бо днище її не зовсім відповідало рисункові. Щоб виправити помилку, довелося спускати водолаза і там під водою виплювати бруски із кліті відповідно до профілю днища. Все це забрало кілька зайвих годин, затримавши роботу теслярів. Хоч ця помилка трапилася, головно, з вини десятника, а втім хіба ж і вона не несла відповідальності? Хіба ж вона була лише за гостя? Аджеж могла б і вона перевірити, чи все зроблено гаразд, чи відповідає днище рисункові.

Тоді вона зрозуміла, яке то важливе значення має кожна деталь, що така навіть проста конструкція, як кліть, потребує пильного догляду й уваги, що від точного виконання всіх дрібниць залежить успіх будівництва і боротьба із стихією.

Їй стало прикро за свої перебільшені претензії, за своє недосить уважне ставлення до визначеної, бодай, і не дуже складної роботи. Щож, треба спочатку добре вивчити справу від дрібничок, зрозуміти всю механіку будівництва, а потім уже і про більше думати.

Після того вона виробила свої засади, моральні норми ставлення до роботи, до визначених обов'язків.

Кожну роботу, до якої тебе приставлено, дарма, що вона, може, здається дріб'язковою, вважай за поважну і відповідальну.

Вважай, що робота слюсаря, тесляра, грабаря чи чорнороба, що допомагає спускати кліть з примосту на воду, є так само корисна, цінна й важлива, як і праця техника, виконроба, начальника робіт.

Тому треба виконувати її з належною старанністю, дбайливо, з повагою і любов'ю. Тільки так працюючи,

можна знайти в роботі вдоволення, свого роду поезію, радість труда.

Без цього робота — то важкий тягар, що його хочеться скорше позбутися, то рабство, що від нього ніколи не звільнишся.

Робити справно, з цікавістю, з любов'ю стало згодом для неї внутрішньою потребою, другою природою, такою ж могутньою звичкою і бажанням, як бажання їсти, пити, вмиватись, чистити зуби, а вночі лягати спати.

Прибувши з ранку на ділянку, вона скрізь нікала, до всього придивлялася, доходячи дрібниць, викрикуючи цікаві, приховані було на початку, деталі гідротехнічних споруд. Вона стежила за всіма процесами робіт, за будуванням кліток, перевіряла, чи відповідає днище рисункові, чи добре скріплено тиблями бруски, і часом бралася за пневматичне свердло, щоб показати молодосвідченим теслярам, як орудувати ним.

Також з особливою дбайливістю готувалася до спускання з примосту нових клітів. Добре пам'ятаючи про той прикрий випадок із днищем, що не відповідало рисункові, вона тепер щільно вивіряла перед спусканням і днище, і скріплення, і линви, і коток, викликаючи цим саме навіть жарти деяких теслярів.

— Щось наша стажиха дуже вже обмацує, наче вибирає собі на штани, — кивали в її бік.

— Хоче, видно, показати, що й вона тут щось тямить, — вставляв зневажливо десятник Вакула, підкреслюючи разом із тим свою тямущість і досвідченість.

Вона гостро відчувала це упередливе до неї ставлення і теслярів і десятників, де шілковита байдужість до неї, як до інженера, часом сполучалася з іронією, з недовір'ям до її знання і вмілості, ба навіть з кепкуванням. Вона мовчазливо, з прихованою біллю і вибачливістю переносила це.

А втім вона сподівалася, що це мусить змінитись на краще.

Оглянувши якось перед спусканням на воду кліть днища, вона побачила, що її зроблено трохи вищою, ніж слід. Вона зиркнула десятичовикові зняти два ряди брусків, бо інакше, пояснювала, кліть сяде дуже низько у воду, і тоді ризиковано буде буксирувати на призначене місце,—чого доброго ще зачениться за підводне каміння. Десятичник спочатку сперечався. Він додав, що такі кліті спускали вже не раз, а, нарешті, погодився. Інженер, певна, що все так і буде зроблено, як наказала, відлучилася до контори начальника робіт, а десятичник дав розпорядження спустити кліть, мовляв, він краще знає за цих стажих. Та коли спущену з примосту кліть катер взяв буксирувати до перегатки, вона напоролась на камінь, непорушно застрягла в річці.

— Ну, що ж тепер будемо робити? — говорила по тому інженер, дивлячись просто в очі Вакулі, що винувато її принижено тупцював перед нею.

З того часу вона відчула, як змінилося ставлення до неї від теслярів, як сам Вакула, що над ним кепкували тепер теслярі: „так хто, мовляв, більше знає?“, звертався до неї за порадами і вказівками, точно виконував її розпорядження.

Тимчасом робота над спорудженням перегатки все ширилась.

З води між острівцем і берегом, з обох боків, з горішньої і низової течії, все виразніше позначалася лінія перегатки. Квадрати кліток, спущених на дно ріки, все вище підіймалися над водою, простягаючи все далі в протоку свої крила.

Тепер праця провадилась не тільки на березі, а й на річці. В той час, як теслярі доточували новими рядами брусків щойно спущене днище, і воно повільно осідало у воду, грабарі завантажували камінням, підвезеним на баржах, раніше спущені кліті.

А там, на прибережній частині перегатки, цілком

уже викінченій, починали класти залізничну колію, щоб згодом пустити паровий кран, за допомогою котрого треба було ставити шпунт навколо перегаток.

Спорудження перегаток щодаля набирало характеру справжньої боротьби із стихією. Дніпрові хвилі із шумом налітали на зруби, на каміння й тисячами струмочків проривались між ними. Дніпро починав хвилюватись.

Виїжджаючи човном на річку до перегаток, Кудрявець з цікавістю поглядала на Дніпро.

„А що ти нам заспіваєш, як ми закінчимо перегатку та поставимо шпунт? Як перегородимо зовсім течію?“ — говорила лагідно, ніби розмовляла з живою істотою.

І рухлива, повна енергії й бажання все знати, все зрозуміти, вертілася на ногах. А надвечір, по закінченні робітного дня, трохи натомлена, але цілком задоволена, верталася на правий берег до виселка.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Свої вільні вечірні години інженер Кудрявець часто проводила в клубі, у бібліотеці.

Ставши до практичної роботи, стикаючись з різними процесами гідротехнічних споруд, вона зрозуміла, який то замалий багаж знання винесла з політехнікума, як слабо підкована наукою з гідротехнічної галузі будівництва. Крім основних теоретичних засад, почерпнутих із підручників, та деяких друкованих у журналах статей, складених на підставі досвіду будівництва Волховської гідроелектростанції, вона нічого не читала, бо нічого не знаходила з цієї галузі ні в вишівській бібліотеці, ні на ринку. Тепер, натрапивши в клубній бібліотеці інженерно-технічного персоналу на американські й німецькі журнали, де містилися докладні статті з гідротехніки, вона охоче читала їх, збагачувала свої знання.

Тож, якимось по обіді, лишившись у клубі, вона зайшла до бібліотеки. Тут було тихо. Кілька чоловіків, що сиділи за столом, мовчазливо читали книжки. Флора Германівна, вмістившись у крісло, взяла свіжий номер американського журналу із статтями й матеріалами про спорудження на Ніагарі нової, першої навіть в Америці, гідроелектростанції, що використовує тиск води від падіння понад двісті метрів. Опис робіт у винятково-важких природних умовах, де доводилося перемагати велетенські маси криги, викликав її подив і захоплення. Читаючи сторінки героїчних зусиль і перемог над стихією, вона, як ніколи, відчувала, що гідротехніка справді заховує в собі неабиякі елементи боротьби з природою і що вона добре зробила, вибравши для себе цю галузь. Занурившись у журнал, вона почула зза спини звернений до неї голос:

— А ви тут? Захоплюєтесь американською технікою? Воно цікаво. Там є чого повчитися.

То був Лагунський. Одягнений в чорний піджак, замість звичайного френча, у білій сорочці з високим ковніром і чорним галстуком, чисто виголений і причесаний, він мав вигляд, ніби прибрався на якесь свято.

— Воно цікаво, кажу. З такою технікою можна легко будувати і на Ніагарі, а хай спробують, як у нас, з голими руками,— провадив далі він своїм звичайним, трохи бурчливим тоном,— хай спробують голими руками та конячками працювати на граніті, як ми почали. А чи граєте ви в шахи?— спитав несподівано.— Я оце, знаєте, зайшов вперше за цілий місяць і потрапив, виходить, в нещасливий день, немає нікого з моїх партнерів.

Прибраний вигляд його і невдоволений тон, ніби справді його спіткало неабияке нещастя, викликали на обличчі Флори Германівни усмішку.

— О, вже й нещасливий. А що коли граю? Що тоді?—вставивсь на нього своїми великими блакитними очима, поклавши на стіл журнал.

— Тоді?.. Тоді навпаки,—зробив кивок головою, щось подібне на уклін кавалера.— Тоді, з вашого дозволу, ми пограємо в шахи.

Флора Германівна не заперечувала.

Вони перейшли в невеличку спортивну кімнату, де стояло кілька столиків і де лише за одним із них двоє шахистів вели гру.

Сівши за одним із столиків, почали партію. Лагунський відразу бисто́ро й упевнено повів наступ, бажаючи виграти становище й разом показати свою вмiсть. Проте, зустрічаючи добру оборону від партнерки, що хутко орієнтувалася у виступах і легко відбивала наступ, він став трохи обережніше пересувати свої фігури.

— Та з вами приємно грати,—сказав згодом, побачивши на дошці недосить виразне розташування сил і міркуючи над тим, як би його змінити на свою користь.— Люблю я таких партнерів, доложу я вам,—вимовив поблажливим тоном, тоном людини, упевненої в перемозі над своїм супротивником.— А тепер підемо отакечки,—пересунув свою фігуру.

— Люблю я таких партнерів,—у тон йому відповіла Флора Германівна, паралізувавши вдалим ходом навислу було небезпеку.

Партія затяглася. Лагунський починав уже хвилюватися, побоюючись за репутацію доброго шахиста. Бачучи, що гра набрала досить серйозного характеру, де легковажити не годилося, він навіть примовк. Поринувши у гру, він обмірковував кожен крок, кожен можливий виступ, і навіть змінив свою тактику, перейшов від наступу до оборони, намагаючись своєю обережністю створити для себе більш вигідне становище. Він намацував хибкі місця партнерки, та ось

вона зробила непередбачений хід і разом зайшлася переможним сміхом.

— Шах!

Лагунський, зрозумівши свій помилковий хід, хотів був змінити становище та, побачивши безнадійність його, розгублено знизав плечима. А що Флора Германівна все ще сміялася, то він зауважив невдоволенням тоном, ніби йому зробили прикру образу, що добре сміється той, хто сміється останній.

— Хотіла б я побачити, як то ви смієтесь,— відповіла вона задрикувато,— тільки я думаю ви не вмієте сміятися. Мені здається, що ви ніколи і не сміялися,— додала зненацька, знову зайшовшись дзвінким сміхом.

Він холодно подивився на неї, ніби її сміх, бурхливий і безжурний, сигналізував загрозу для його пуритансько-витриманого характеру.

— Такий уже мабуть уродився, а може бабка не так сповила, коли найшовся, а може і життя таким зробило,— додав похмуро, і відразу ж узявся розташовувати на дошці шахи.

Пильно стежачи за грою, Флора Германівна зрідка поглядала на Лагунського. Його стриманість, похмурість, натяк на життя зродив у неї цікавість. Вона відчула навіть ніяковість за свою жартівливість і, ніби виправдуючись, мовила, що сміх — то вищий дар богів, як сказав хтось із філософів.

— Уявляю, що то за життя було б, коли б люди втратили здатність сміятися, бути веселими, бути життєрадісними. Це було б не життя, а смертельна нудота, дрібненьке животіння. Тільки там, де є сміх, веселість, життєрадісність, може бути творче піднесення, широка ініціатива, розквіт життєвих сил і здібностей.

Лагунський подивився на неї скоса, мовляв, якими дурницями забиває вона собі голову, і процідив бай- дуже:

— Ну і що?

— Що? Сміх, кажу, то дар природи, і я хочу, щоб люди були життєрадісні, щоб уміли сміятися, от як діти. Чи зауважили ви, що діти веселі, рухливі, бадьорі, що у них стільки сміху, фантазії, бажань? Тому ми їх так любимо. Тому приємно з ними бавитися, провадити з ними без нудьги цілі дні.

— Одно слово, стара байка,— зауважив Лагунський скептично,— від бога чи то від природи людина виїшла прекрасною, а от соціальні умови зробили з неї казна що, якусь покалічену істоту. Що ж пропонуєте ви для лікування отаких похмурих, чи то пак покалічених людей, як, приміром, я?

— Ви хочете рецептів?— усміхнулася Флора Германівна.— Слухайте. Треба завжди дивитися вперед, ніколи не думати про смерть, так ніби вашого життя попереду щонайменше сотня років, уявляти, що те, над чим працюєте, є дуже корисна річ і йти з тим класом, якому належить майбутнє. Ясніше. Людина— творець життя, а для цього вона мусить бути міцною, життєрадісною, бадьорою. Скептицизм — це собача старість. Це висушений лопух. З нього нічого не висмокчеш. Скептицизм ніколи нічого не давав і не дасть.

Лагунський з цікавістю слухав її. Хоч в її словах видавалося йому багато наївного, а втім її запал, веселий блиск очей, упевненість,— все це мимохіть впливало на нього, викликаючи до неї симпатії.

— Ех, молодість,— сказав він з вибачливою ноткою, не то з сумом за тим, що ніколи не вернеться.— Скільки я знав людей, що замолоду отак мріяли про нову людину, про нове життя, збиралися всіх переробити на свій кшталт, а потім женилися, набиралися життєвої мудрості, заводилися дітьми і заспокоювалися у своїх кубелечках.

Флора Германівна весело і задирикувато засміялась.

— То ви пророкуєте і мені таке затишне кубелечко,

з подружжям і дітьми, з кухнею і життєвим спокоем? Дякую вам за комплімент, але мушу заявити, що ваша філософія вадто застаріла, хоч би вже тому,— затрималась на хвилинку,— що я маю дружину і дітей, і все ж таки, як бачите, не сиджу в кубелечку.

Лагунський здивовано витріщив на неї очі. Ця заява вразила його своєю несподіванкою. Її молодість, веселість і задирикуватість якимось чином не в'язалися з виробленим поглядом на жінок-матерей. Він не знав, як сприйняти її заяву, і запитав, чи вона не жартує.

— Жартую? Вам треба, може, показати паспорт? Не подумайте, правда, що в мене купа дітей. Коли хочете точно знати, покищо тільки одна донька. Айв кінд, хоч гадаю родити іще й сина.

Її зізнання, зроблене так просто і несподівано, зовсім спантеличило Лагунського. Дивлячись на неї, на її великі, ясноблакитні очі, він непомітно проймався приємним хвилюванням. Він несподівано сказав дотеп, мовляв, життєрадісним жінкам треба мати сина й не одного, а кілька, щоб життєрадісне покоління скоріше упоралось з каліцтвом, заподіяним людству буржуазним світом.

— Ви маєте рацію,— зауважила коротко.

На цьому вони примовкли, бо на дошці виникла досить небезпечна ситуація, де одив необережний крок міг вирішити партію. Обое з пильною увагою і зосередженістю обмірковували, як би вийти із цього становища.

— Я часом міркую над тим,— сказала згодом Флора Германівна,— чи настануть коли часи, коли мужчина зрештою перестане дивитися на жінку як на якусь слабосилу істоту, нездатну на такі великі діла, як і мужчина? Чи, звільнившись економічно, стане вона цілком рівною в житті з мужчинами? Чи ви думаєте, може, що її біологія обумовлює їй другорядну роль і що з економічною емансипацією нічого ще не вийде?

— Я нічого не думаю,— відповів невдоволено Лагунський.— Зверніться, будь ласка, у цій справі до жін-відділу або просто до комосередку.

Флора Германівна, вражена його тоном, шильно поглянула на нього.

— Все таки цікаво знати, як ви особисто дивитись на такі справи?

Лагунський зсунув брови. Здавалося, він не мав бажання провадити розмову на цю тему й витиснув глухо, роздратовано:

— Я тільки спец, тільки спец, що мусить дбати про будівництво, щоб вчасно виконати, щоб добре збудувати і не дорожче за кошторис. От і все. Розумієте?— З цими словами він занурився в шахи, даючи розуміти, що він усе сказав.

Тимчасом до кімнати ввійшли нові люди, почувся гомін, а разом знадвору вдерлися дразливі звуки. На березі верещала сирена.

— Десята година вже!— здивувалася Флора Германівна, згадавши, що час і додому.

Скоро партія була розв'язана, і вона звелася на ноги. Лагунський теж зібрався додому. Вони вийшли на вулицю. Вогкий вітер, холодний і пронизливий, як це буває пізньої осені, раз-у-раз зривався назустріч. Сіялась мжичка. Волохатий туман стелився над Дніпром. І тільки там, де перегатки, розгонлюючи туманність, ярко горіли огні.

Якусь хвилину йшли мовчки. Потім Лагунський, шулячись від пронизливого вітру, спитав, як вона гадає бути надалі— чи лишається на будівництві.

Флора Германівна відповіла, що хотіла б лишитися, тільки хто знає, як начальство дивиться.

— Я радив би вам лишатися,— відповів Лагунський.— Якщо гідротехніка вас цікавить, то кращого досвіду ви віде не набудете. А ви мені подобаетесь, скажу я вам одверто.

— Справді?

— А вжеж. Ви якась особлива, з вами легко себе почувати, якось просто і приємно.

Вона засміялася.

— Ви про це? А я думала...— витиснула трохи кокетливо,— я хотіла знати оцінку роботи, а не слухати компліменти кавалера.

Лагунський, зніяковівши, відповів, що про роботу вона, певно, сама знає. Потім поцікавився, як вона гадає бути з родиною, коли лишиться тут на постійну роботу?

Вона знизала плечима. Про це, мовляв, вона іще не думала.

В цю хвилину вони підійшли до її приміщення, і Флора Германівна, попрощавшись, енергійною ходою пішла до дверей.

— За вами, товаришко, лишається партія в шахи. Я хочу поквитатися,— кинув Лагунський навздогін.

Флора Германівна, увійшовши в кімнату, увімкнула електрику, спустила на вікна завісочки.

Потім витягла з портфелика карточку її любовними очима вп'ялася в маленьку, повненьку, з товстенькими ніжками, з надутими щічками, дівчинку з золотими кучерями на голівці, з великими чорними очима, що, мов живі, зорили на неї. Піднісши картку до губ, вона ніжно й любовно, якось тепло і пристрасно, ніби відчуваючи дотиком своїх губ теплоту дитячого тіла, поцілувала її раз і вдруге.

„Що тепер робить моя крихотка?“— подумала з раптовим напливом теплих почувань про свою маленьку трьохлітню доньку.— „Чи не забуває вона своєї мами? Чи лопоче, чи повторює тепер це слово так чудно, так приємно хвилююче, як і раніше?“

З радісним блиском і ніжною журою в очах покляла на стіл картку й замислилась. Як бути з родиною, коли вона лишиться тут на довгий час? Це за-

питання виникло перед нею вперше. Ідучи сюди, вона не знала, скільки часу тут пробуде, чи лишиться довго на роботі, чи повернеться до Харкова.

Справді, як бути? Припустімо, вона лишиться тут, на будівництві, на довгий час, до самого кінця, на цілих п'ять років, а родива? Житиме в Харкові? Чи то гаразд? Що ж то за родина, коли дитина буде рости без неї, коли вона не бачитиме її, коли вона не зустрічатиме свого чоловіка, коли вони житимуть зовсім різним життям? Тоді ж бо її маленька зовсім забуде, стане чужою. Розуміється, краще всього перейти всім сюди, але чи погодиться на це Юрко?

Вона вирішила написати листа до мужа, де гадала сповістити про свій намір лишитися на будівництві на постійну роботу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

В один із днів відпочинку Флора Германівна сиділа дома. Надворі за вікнами стояла хуга. Буйний вітер гуляв одкритими берегами, і з свистом і скавулінням налітав на виселок, на будиночки. Падав густий, лапастий сніг, затягаючи білою заслоною Дніпро, береги і споруди. Флора, поглядаючи за вікно на снігове поле, мимохіть замислилась. Вона подумала про Харків, звідки третій тиждень немає листа.

Вона з докором подумала про мужа, що не спромігся написати до неї, як почувся тупіт на ганку.

Відчинивши двері, вона скрикнула голосом, сповненим подиву і радості:

— Юрко? Звідкіля це ти взявся?

— А, не сподівалася на такий сюрприз? Не гадала мене бачити сьогодні на цих берегах? Ну, тим краще!

З цими словами в кімнату ввалився з валізкою в руках молодий, років понад тридцять чоловік, у пальті, у сивій шапці, у чоботях, увесь заповишений снігом.

— Це вийшло зовсім несподівано навіть для мене самого, зовсім несподівано, — підкреслив він поважним тоном.

То був її муж, Юрій Макарович Кудрявець, історик і археолог, науковий співробітник кафедри історії.

— От уже, справді, неждано-негадано; мовчав, мовчав, і раптом як сніг на голову! Хоч би слово написав, — докоряла Флора Германівна.

— Ніколи, голубе, писати, ніколи. Кажу, що сталося зовсім несподівано.

Він розповів, що був оце кілька днів у відрядженні, у Дніпропетровську, і вирішив за одним заходом побувати й тут.

— А ти добре виглядаєш, цвітеш, як мак, — проказав, милуючись з її смуглявого, з густим рум'янцем обличчя й ніжно погладив її по кучерях.

Флора жартівливо насварилася пальцем, мовляв, спробував би ти не заїхати. Потім, поправивши перед дзеркалом розкуйовджену зачіску і всівшись на плетене крісло, привабливим кивком показала на друге. Юрій Макарович, високий і незграбний, у широкому піджаку, з кошлатою головою, ходив по кімнаті і, задоволено потираючи намерзлі руки, поглядав на дружину. Йому було, видимо, приємно дивитися отак мовчазно, без слів, почувати себе близько неї в цій затишній, теплій кімнаті, з білими й голими стінами, прикрашеними рисунками якихось незрозумілих для нього споруд.

— Та ти не тупцюй, а сідай, будь ласка, і розповідай, як дома, як Майка?

Він відповів, що перших днів після її від'їзду, він про це, здається, писав, Майка часто згадувала її, нерувувалася, часом плакала, все цікавилася, де мамуся, чи скоро приїде, потім заспокоїлася, стала рідше питати, а в останні тижні зовсім забула і не згадує.

Флора уважно слухала оповідання. Останні слова

чоловіка про Майіку вразили її. Почуваючи ніби якусь провину, вона тихо процідила, що це, певно з усіма дітьми трапляється: доки з ними клопочешся, вони прив'язуються до тебе, а як тільки від'їдеш, швидко забувають.

На хвилину настала тиша. Обоє щось перебрало в пам'яті, обережно поглядаючи одне на одного, ніби вивіряли, чи не змінилося щось за ці місяці розрізненого життя. Потім вона спитала, що цікавого в столиці, що нового?

Він байдуже махнув рукою, мовляв, що може бути цікавого на нашій планеті? Усе нове і все старе, а по суті немає нічого особливого.

— Так таки нічого цікавого? — перепитала недовірко. Бажаючи оживити мову, поцікавилась, як він живе, де буває, де провадить вільні часи.

Він зробив гримасу.

— Які там вільні часи?! Вдень я на кафедрі, або десь на лекції, потім засідаю, когось критикую або мене критикують, потім виконую громадські, а часом і родинні навантаження. От так і живу.

Флора докірливо покивала головою:

— Бідна твоя головонька! Стільки діла, а тут ще родинні навантаження. Просто ніколи й відпочити?

— Так, так, — погоджувавсь Юрій Макарович. — Ніколи й відпочити. Це факт, а не жарти. А чого? Того, що ми ходимо в обов'язках, того, що я мушу дбати не тільки про себе, а про всіх, про добробут усіх тридцяти мільйонів населення, бо такий уже механізм нашого життя.

Флора засміялася.

— Ну й обов'язків же в тебе! Тільки чого ж ти дбаєш тільки про тридцять мільйонів? Чому відразу не про сто п'ятдесят мільйонів? Ти надто применшив цифру. — Помовчавши, вела далі: — Тільки ти помиляєшся, дорогий. Справа не в обов'язках. Кому, кому,

а тобі, я знаю, немає чого особливо скаржитись на обов'язки та навантаження. Правда, ми не вміємо, може, іще добре спланувати час, бо треба за все братися, а звідси її зайва метушня. Це поперше, а подруге, ми звикли були працювати поволеньки. І тепер, коли взялися переробляти усе, коли почали прискорювати темпи, щоб наздогнати технічно передовіші народи, то декому здається, що ми маємо багато обов'язків і навантажень.

— Добре тобі тут філософствувати,— зауважив Юрій Макарович.— Підкинула дитину, зайхала на цей Дніпрельстан, не знає собі ніякого клопоту і турбот, а ти там няньчишся.

Флора при слові „підкинула“ враз нашорошилась, напустилась на нього цілим вибухом докорів:

— То виходить уся справа в дитині? Вона заважає тобі працювати, відбирає в тебе дорогий час? Та дитина, зрештою, на руках у няні, і тобі найменше доводиться нею клопотатися. Чи ти гадаєш, що дитина тебе зовсім не повинна торкатися? Що це виключно жіноча справа, що тільки жінка, тільки мати мусить няньчитися з дітьми, а ви мусите розв'язувати проблеми?

Юрій Макарович, знизавши плечима, заявив, що слово „підкинула“ він вжив зовсім просто, не надаючи йому особливого значення, що він залюбки бавиться з дитиною і що його турбує — це довга відсутність її, Флори.

Вона відчула його покірливість, заспокоїлась, поспитала про його відрядження.

— Я бач,— розповідав він, замріявшись,— поновив колишню свою наукову роботу про запорозьку люльку, про її історію і значення в запорозькому житті і тому їздив до Дніпропетровська, до музею, де переховується найбільш цінний матеріал і пам'ятки.

При згадці про цю наукову роботу, Флора ухмилулася. Несподівана цікавість його до цієї „проблеми“,

над якою він колись працював і пізніше облишив, здивувала її.

— Знову? — кинула скептично. — Ну й знайшов за що взятися!

Юрій Макарович витяг з кишені люльку і, запаливши її, взявся доводити важливість своєї праці і законність її серед інших проблем.

— Запорізька люлька, — говорив він, пахаючи з насолодою, — це не просто собі люлька, це певна реліквія, найважливіша річ у житті запорожця. Запорізька люлька — ключ до розуміння народу, його душі, і тільки вивчивши добре люльку, можна краще, глибше й повніше зрозуміти наших прадідів, їхні нахили й уподобання. У кого з народів, спитаюся я, була „обчеська люлька“? А в запорожців була, у кожному курені була. З неї кожен козак міг покурити. Хто міг зробити так, як зробив одного разу у великдень отаман, коли принесли йому свячену паску, щоб розговлятися після великого посту? Що він сказав? „Хай, каже, товариство, паска постоїть, а ми перш за все люльки покуримо“. Ти подумай, що він сказав! І не дарма Гоголів Тарас, той знаменитий Бульба, що його ні кулі, ні шаблі не брали, що крізь воду й огонь проходив неушкоджений, не дарма, кажу, загинув за свою люльку. Це скажу тобі, серденько, щось важить. Ні, запорізька люлька це не абищо.

Флора слухала його з усмішкою, не знаючи, кепкує він чи серйозно говорить.

— То то й ба! — провадив далі, завваживши усмішку. — То то й ба, що ми не знаємо нашої старовини, не знаємо історії, не хочемо вивчати її, а скільки тут приховано самобутнього, цікавого й повчального?

Він робив жести руками, докоряючи усім за забуту старовину, та раптово розітнувся дужий вибух, од якого ходором заходила земля. Пополотнівши, він поглянув на дружину.

— Не турбуйся, дорогий,— весело посміхаючись, заспокоїла Флора.— Тут нічого жахливого немає. То підривають скелі. Це щодня відбувається.— І раптом, сплеснувши долонями; ніби хто знає що трапилось, проговорила:— Сидимо, теревені точимо, а давно вже пора й обідати, бо вже четверта година. І, докоряючи себе за негостинність, запропонувала піти пообідати.

Незабаром, пройшовши виселком, вони дісталися до фабрики-кухні. Вони ввійшли у високий і світлий зал, де скло було складовою частиною мурів, де все пахло свіжою фарбою й виблискувало чистотою. Високі листаті пальми, банани, олеандри й фікуси прикрашували зал.

Вони сіли за окремих столик під пальмою. Юрій Макарович, здивовано озираючись навколо, зауважив, що цей зал більше нагадує йому театр, ніж їдальню, і чи варто, мовляв, будувати для їдальні таке приміщення, коли ми не такі вже й багаті.

Флора відповіла, що там, де харчуються тисячі робітників, треба будувати саме такі приміщення, щоб було світло й просторо. Це новий тип їдальні, що за соціалізму, певно, будуть поширені скрізь по містах.

Він нічого не відповів. І вже згодом, приглушивши перше відчуття голоду, поспитав, коли вона гадає вертатися додому.

— Через п'ять років.

Він сторожко позирнув на неї.

— Я тебе не розумію, що ти хочеш сказати?

— Те, що чуеш,— відповіла спокійно.— Звичайно, ти скажеш, що працю можна знайти і в Харкові, то правда, та не в цій справі, а в тій, де цікавіше працювати.

І вона залюбки розповідала про будівництво. Будівництво дуже цікаве, вона багато працює. Вона добре зробила, що приїхала сюди.

Пожвавлюючись, вона розповідала про гідроелектростанцію і греблю, про мости, шлюзи і заводи, про велетен-

ський комбінат з металургійного, алюмінійного й інших заводів.

Юрій Макарович слухав її з рисочкою скептичності і вибачливості, як часом мати розмовляє з дитиною. Посміхаючись, він завважив:

— О, ти в мене великий романтик. І в кого ти така вдалася! От і кажи, що німці народ дуже тверезий і практичний. Чи в тобі перемагає жіноча стихія романтичної українки?

Флора строго поглянула на свого мужа, не розуміючи, чи він навмисно пускає їй шпильки, чи просто не знає ще планів.

— Тут нічого немає романтичного,— відповіла спокійно,— тут усе строго обчислено. Гідростанцію ми вже будуємо. А незабаром починають будувати і заводи. Без перебільшення можу сказати, що тут буде серце нової України, а день відкриття гідростанції буде початком знаменної ери в житті нашого краю, день великого свята.

Замріяна, з блискучими іскорками в очах, трохи схвильована, вона позирнула на мужа. Він, простягнувши перед себе ноги, мовчазно сидів на стільці, милуючись з її схвильованого виду.

— То хутко, виходить, настане в нас золотий вік? Що ж, побачимо,— проговорив він таким тоном, ніби добре знав ціну всім цим проектам і мріям.

— Ну, звісно, ти скептик,— сказала на це сердито й повторила, що вона вирішила працювати тут до закінчення будівництва.

— От туди! А ми ж як? Ти подумала? — скрикнув він вражений.

Помисливши, вона сказала, що найкраще буде, коли всі переїдуть сюди, у Кічкас.

Юрій Макарович не чекав на такий зворот. Її думка видалась йому еретичною. Як же! Вона заховувала в собі замах на його першість, зводила на нівець ав-

торитет його, як мужа, бо, кинувши столицю й виїхавши сюди до дружини, він мусів визнати її першість, скоритися її забаганкам, і взагалі мусів би пристосовувати тоді свою працю до її. Заховуючи справжні міркування, відповів, що ця комбінація не зовсім серйозна й недоцільна, бо невідомо ще, як довго вона затримається в Кічкасі, бо хто знає, що буде з будівництвом. Чи не трапиться чого з ним?

— Дурниці ти плетеш!—гостро перебила його.— Нічого тут не трапиться—і додала спокійніше, що тут може знайтися і для нього цікава наукова робота.

Він замислився. Справді це ж цікавий для нього район, де можна знайти нові пам'ятки для його наукової праці. Він навіть згадав, що сьогодні в Запоріжжі, на станції бачив одного чоловіка, з оригінальною старовинною люлькою, і тільки не встиг спитати його, бо той зник десь у натовпі.

— Треба подумати,—зауважив нерішучо.

— Подумай, подумай,—кинула Флора, почувавши свою перемогу.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Вийшовши з фабрики-кухні, вони затримались на хвилинку на терасі, звідки відкривався широкий простір на Дніпро. Хуртовина, що цілий день лютувала на берегах, заслоняючи собою і небо, і річку, і береги, ущухла. Лише зрідка зривалися сніжинки і, кружляючи в повітрі, нечутно падали на землю. Скутий крижинами лежав перед очима Дніпро. Був день відпочинку. Лише на деяких ділянках провадилась робота. Тим то на березі й на річці було досить спокійно, тільки де-не-де клубилися хмарки з паротягів, що снували берегом, вивозячи каміння.

Дивлячись вниз на Дніпро, Флора охоче взялася пояснювати:

— Он на лівому березі стоїть паровий кран. Там виймають скелю для шлюза. А далі, ліворуч, запроєктовано заводи. Нижче на березі, бачиш, підноситься споруда, — то будується камнедробарний і бетонний заводи, а ще нижче за скелю Сагайдачного — новий міст через Дніпро на острів Хортицю, там же, з другого боку острова, будується другий міст через старий Дніпро. Вони сполучагимуть обидва береги, бо старий Кічкаський міст після закриття греблі буде затоплений і його доведеться руйнувати. А ось тут, на правому березі, буде серце всіх споруд — гідростанція, що замикатиме собою греблю. А так от ляже сама гребля. Перегородивши Дніпро на всю широчінь, ми створимо величезний водозбір дніпрові води, пустимо її в турбіни гідростанції.

Юрій Макарович, не уважно слухав її, киваючи головою, мовляв, усе „буде“, усе в майбутньому, а покищо він нічого особливого не бачить.

В цю хвилину, переправившись через Дніпро і прямуючи вгору правим берегом, показався близько них гурт людей із скриньками за плечима, і Юрій Макарович скрикнув здивовано:

— Чи ти ба! Так ось він де! — показав рукою на молодого, оброслого борідкою, з чорними вусами чоловіка, що ніс так само за плечима перев'язану скриньку, тримаючи її за спущений кінець мотузка. — Ей, земляче, чи не можна на хвилинку! — поманив він його пальцем, впізнавши в ньому власника старовинної люльки.

Той притишив ходу.

Юрій Макарович спитав, чи не можна поглянути на його люльку. Чоловік здивувався, проте поліз у кишеню.

— Добра в тебе люлька, — проказав Юрій Макарович, пильно оглянувши її з усіх боків. — Добра в тебе люлька, старовинна, козацька, — повторив ще раз.

Потім поцікавився, звідки походить чоловік, як його прізвище, де здобув собі люльку.

— Ми з Василівки, на Дніпрі,— відповів той,— а люлька дісталась від діда. Ми Канушевичі з Василівки.

— А може Конашевичі?— поспитав Юрій Макарович, не без цікавості подивившись на власника люльки, особливо на його чорний, досить пишний, приспущений униз вус.

— Хто його знає, може й так, тільки таких ми не чули,— відповів чорнявий, не розуміючи, для чого той цікавиться його родоводом.

— А чи не продав би ти своєї люльки?— поспитав Юрій Макарович.

Шасливий посідач люльки поставився трохи недовіжливо до цих слів. Він подумав, чи не захопується тут щось інше. У всякому разі він зрозумів, що його люлька має якусь вартість. Тим то відповів стримано, що це дідівський подарунок і він не хоче його продавати.

— А коли б добре заплатити?

Натяк на ціну зацікавив чоловіка. Він завагався, замислився, яку б скласти ціну, ніби побоювався прогадати на дідівському подарункові.

— П'ятдесят карбованців дасте?— закинув не зовсім упевнено.

— П'ятдесят карбованців?— скрикнув Юрій Макарович.— Це вже занадто. Треба уступити. Це ж для науки.

— Ну, сорок дев'ять?

Юрій Макарович покивав головою.

— Ти думаєш, як для науки, то можна й стільки брати? Це надто дорого. Десять карбованців візьмеш?

Чоловік недовіжливо поглянув на покупця.

— Ну, хай багаті ваша наука, тоді купите,— про-

казав сухо, засунувши люльку в кишеню. Він закинув скриньку за плечі, наміряючись йти.

— Так ти, товаришу, подумай, і коли що, сповісти мене ось через інженера Кудрявець. Якось зйдемося.

Чолов'яга озирнувся на жінку.

Флора Германівна, перехопивши його погляд, мимохіть замислилась. Канушевич? Щось ніби знайоме, ніби десь чула? А де? — не могла пригадати. Чолов'яга поглянув уважно на неї й почвалав угору за своїми товаришами.

Кудрявці теж пішли берегом, прямуючи додому. Юрій Макарович шкодував, що торг закінчився невдачею. А втім втішав себе надією, що люльку, може, ще здобуде.

Флора, слухаючи його торг і міркування, тільки тепер зрозуміла, що це не жарт і не іронія. Вона подумала, чи не є це відгомонам давнього його захоплення старовиною, чи не є це новий рецидив того настрою, що його переживав він раніше.

Тож, поглядаючи на нього, вона мимохіть згадала перші дні знайомства, дні їхнього зближення.

Це було взимку двадцять першого року. Вона вчилася ще тоді на історичному факультеті університету. Працюючи в семінарі, вона мусила виготовити роботу на тему: „Соціальні стави в Запорізькій січі“. Професор, що визначував тему, радив їй, між іншими книгами, працю професора Яворницького: „Источники для истории запорожских казаков“.

Вона охоче взялася за цю тему. Проте, вона ніяк не могла знайти в місті цієї, рекомендованої професором, праці. Навіть єдиний примірник, що значився в каталогах університетської бібліотеки, зник із книгосховищ невідомо куди й коли. Припускаючи, що в місті зберігається хоч один примірник цієї книги, вона вирішила апелювати до сумління читачів, добравши для цього трохи дивовижного способу.

„Шановні читачі!— писала у вивішеному на дверях бібліотеки оголошенні.— Хто має на руках отаку то книгу, чесно чи якимсь іншим способом набуту, одгукніться. Таємниця власника, при його бажанні, буде збережена. Цим ви дуже зобов'яжете молоду, симпатичну людину, сповнену найщирішої віри в людську доброзичливість“.

Кілька днів по тому у визначені години вона висиджувала вдома, сподіваючись, хоч і не зовсім певно, візиту. Вона зовсім згубила вже надію і навіть посміхалася із своєї витівки, гадаючи, що ті, хто тягне з бібліотеки книги, певно не такі вже добросердні люди, та несподівано зайшов до неї гість. То був білявий, повнощокий із синіми очима й пишним чубом юнак.

Вступивши до кімнати, він нахмурився.

— Це ви Міхельс?— опустив соромливо очі додолу.— Ну, що ж?— додав зніяковіло,— раз уже так трапилось, нічого не поробиш, ось вам книжка. Тільки не подумайте чого, вона чесно набута,— розгорнув він палітурку, де на сторінці значилося. „Источники“, а збоку авторський напис чорнилом: „Ю. М. Кудрявцю. Автор“.

Вона з радості не знала що сказати. Першої хвилини їй просто хотілося схопити цього чубатого парубка за шию і поцілувати, але зразу ж докорила собі за цей легковажний намір. І замість того обдарувала його вдячним поглядом. „Чутливі люди все таки не перевелися ще на світі за цієї холодної зими“,— сказала жартома, висловивши йому подяку. Потім, згадавши його першу фразу, спитала, що він думав, побачивши її в кімнаті?

Юнак засоромився. „Я думав, що ви мужчина“,— випалив несподівано, кинувши на неї спід нахмурених брів холодний погляд.

— Мужчина?— повторила, розсміявшись.— То маєте рацію бути вдоволеним, зустрівши дівчину. Чи не

правда, товаришу Кудрявець? — Своім привітним тоном вона намагалася вивести його із стану незрозумілої розгубленості. Переминаючись з ноги на ногу, він нетерпеливо крутив у руках шапку, виявляючи намір облишити кімнату.

— Ви, певно, теж історик? — спробувала перевести розмову на іншу тему.

— Може, — буркнув він нахмурено і враз, уникаючи розмови, спитав, чи надовго погрібна їй книжка.

Його стриманість і мовчазливість, незвична соромливість і похмурість, вся поведінка його починали її дивувати.

— Ви сьогодні, може, недобре себе почуваете? — спитала з теплим почуттям.

Він нічого не відповів і тільки знову поцікавився, коли йому зайти за книжкою.

— Я занесу її до вас, як тільки використаю, скажіть, будь ласка, адресу.

— Ні, ні, не турбуйтеся, — відповів налякано. — Я сам знайду через якийсь тиждень.

Розуміється, вона не заперечувала і взагалі не вважала за можливе допитуватись про його настрій. А втім, лишившись по його відході одна, вона не змогла позбутися того вражіння, що залишив по собі цей юнак. Звідки взялася в нього ця надмірна стриманість, де зневажливість до елементарних звичок у поведженні змішувалась з незвичайною соромливістю і похмурістю? Його поведінка мимохіть набирала в її очах загадкового характеру, збуджувала неабиякий інтерес. Цей інтерес підсилювався і фактом якихось стосунків цього юнака чи то просто знайомством його з відомим знавцем і дослідником історії запорозьких козаків, про що свідчив авторський напис на книзі, зроблений кілька років тому.

В неї зродилося бажання будьщо дізнатися про нього. Надібавши в записах університетської бібліотеки

його адресу, вона надумала, після деякого вагання, зробити візит до нього.

Старий, чорний, похмурий, з облупленою штукатуркою будинок, а ще більше глухий довгий і вузький коридор, куди вона потрапила за порадою одного жильця і де ніби мусів жити юнак, ледве не спинили її наміру. Незрозумілий страх огорнув її. Але по якійсь хвилині вагання перемогла себе.

Спотикаючись на розставлені по під стінами вподовж коридору речі хатнього вжитку, вона повільно, на-помацки посувалася в глибину його. І не без хвилювання спинилася, нарешті, перед дверима, що перетинали коридор. Раніш, ніж постукати, постояла з притаєним віддихом, вслухаючись у шуми, що далеким відгомоном долітали сюди знадвору. Потім постукала раз і вдруге. Проте ніхто не відгукнувся. Вона подумала вже, що, певно, його немає, що вона не туди потрапила, бо й пожилець у дворі, скеровуючи її сюди, не зовсім був упевнений в тім, що Кудривець мешкає тут. Вона пожалкувала за невдалу подорож по катакомбах. Та ось за дверима несподівано розітнувся звук. Хтось закашляв. Вона постукала дужче. Почулись кроки, у дверях розчинилося маленьке віконечко, скрипучий старечий голос спитав, що потрібно. „Онука нема дома“,— відповів той же голос. „А коли буде?“ „Невідомо“. Вона зрозуміла, що побачити „онука“ не так легко. „Я з ним умовлялася сьогодні бути в нього“,— сказала навмання. „Умовлялася?“— перепитав здивовано старий. Віконечко зачинилося, а zarazом загуркотів важкий засув. Вона переступила поріг. Перед нею стояв високий, сивий, з довгою білою бородою дід, одягнений в довгу, чорну, невиразного строю одежину. Своім виглядом цей дід нагадав їй не то заштатного попа, не то чевця.

Якусь хвилину старий поглядав на неї недовіркою, підозрілим поглядом. Ніби хотів відгадати, чого власне

їй треба. Вона мовчала, не знаючи, що сказати, як поводитись з ним. І тільки ніяково позирала на кутки кімнати, де не було на чому спинити ока. Справді, чого їй треба? — подумала з докором на свою настирливість. Просто тут ніде приймати гостей, тому очевидно юнак і не хотів, щоб вона заходила до нього, — спробувала пояснити собі його поведінку. — „Зайдіть он туди“, перебив старий її міркування, показавши рукою на замасковані в стіні двері, заліплені шпалерами одного з ними кольору.

Вона боязко натиснула рукою на двері і коли вони розчинились, опинилася в досить просторій, досить світлій кімнаті. Ця кімната більше скидалася на бібліотеку, на музей, може навіть на якийсь науковий кабінет, ніж на звичайне житлове приміщення. Дві стіни згори донизу були заставлені шафами - полицями й випиналися корінцями туго напханих книг. Ціла низка каотиці і гравюр у рамках і просто так прикрашували третю стіну, а на четвертій були розвішені різні пам'ятки старовини, якісь пістолі, мисочки, люльки. Довгий напис тягся стрічкою над дверима: „Мир ловил мене и не поймал“.

Спочатку вона просто була вражена баченням і тільки здивовано озиралась навколо, ковзаючи очима по стінах. Згодом стала роздивлятися на картини. Це була незвичайна суміш різних епох і напрямків, надто відмінних і протилежних один одному. Тут поруч гр вюри Рафаелевої мадони, з її упокореним виглядом, висіла картина невідомого автора, що зображала молододу, зовсім голу, з пишними формами дівчину.

Потім з довгими хвилинами чекання вона розглядала бібліотеку, де були книги з філософії, з релігії, з історії і мистецтва.

Її зір спинився, нарешті, на колекції різноманітних люльок, розташованих на столі. Для чого, для якої мети зібрано їх стільки сюди?

Вона замислено озиралась по кімнаті, коли загуркотів за дверима засув і в кімнату вступив чубатий юнак.

— Це ви сюди забралися? Хто вас просив? — кинув відразу сердито, навіть не привітавшись.

Коли б під її ногами захиталася земля, коли б затьмарилось сонце, коли б зчинилося щось надзвичайне, що порушило б природне становище речей, вона була б, певно, не так вражена, як його зустріччю. Ошелешена його словзми, вона якусь секунду стояла, мов статуя, непорушно вставивши очі на юнака, що, нахмурившись, кидав іскри спід брів. Опам'ятавшись, вона подумала, що він все ще, певно, перебуває в стані порушеної рівноваги, в стані якогось афекту. Тим то сказала м'яко: „У вас, товаришу, рідкісна, пречудесна бібліотека. Мені треба було ще однієї книжки, і моє передчуття підказало звернутися до вас. Я не помилилась“.

Він скривив губи. „Ви обдурили діда, забралися в кімнату і тепер ще морочите голову з книжкою“.

Це починало її обурювати.

— А ви посадить в коридорі коло дверей триголового цербера, і тоді вже вас ніхто не потурбує,— відповіла сердито.

— Жалкую, що цього не можна було зробити, певно, тоді можна врятуватися від непрошених гостей.

Це вже переходило всі межі пристойності.

— Ви надто зарозумілі,— хотіла додати відповідного іменника. Та поглянувши на його похмуре обличчя, стрималась і хутко пішла з кімнати. Вона повернулася до себе розгублена, приголомшена, повна суперечливих думок і образливих почувань. Такої зустрічі, такого ворожого, образливого ставлення до неї, і то зовсім безпідставного, вона ніколи не зазнавала.

Хто він, цей юнак? Блюзнір, засліплений якоюсь ідеєю, що в тому засліпленні погорджує світом і

людьми? Чи, може, справді, людина зазнала якихось глибоких моральних ударів і перебуває в хворобливому стані,— хотіла винайти для його поведінки якесь виправдання, бодай хоч пом'якшення.

— А, Кудрявець? — проговорив професор, коли якось по тому, на його запитання про книжку „Істочники“, вона назвала прізвище її власника.— Це людина з консервативними тенденціями, зродженнями, певно, і вихованням і походженням. Він з попівського роду. Вчився в духовній семінарії до університету,— розповідав професор на її запитання про нього.— По закінченні історичного факультету він лишився був при університеті, цікавився особливо історією запорозьких козаків, потім щось трапилось з ним, захаяв роботу, перестав з'являтися в університет і навіть уникати зустрічі з людьми. Були навіть чутки,— додав професор,— що він збирається їхати в Монголію чи то в Тібет.

Розуміється, вона хотіла довідатись, що ж саме трапилось з ним, що так згубно вплинуло на його психіку. Професор відповідав ще більш стримано і обережно, якось неохоче й непевно, що були якісь чутки про душевну драму, про романтичну, з нещасливим кінцем історію, говорили про якийсь роман в однію історичною, що так само, як і він, захоплювалась історією запорозьких козаків, потім вийшла заміж за якогось казанського студента, виїхавши з ним до Казані. Скільки тут правди, а скільки поговору, трудно сказати, за що, мовляв, купив, за те й продав.

Отож для неї стало дещо зрозумілим з його поведінки. В неї зароджувалося почуття симпатії до людини, що зазнала якихось ударів, разом з тим прокидалося бажання допомогти йому. Вона хотіла бачити його, поговорити з ним, але це неважувалась більше заходити до його приміщення.

Одного разу, тижнів зо три по тому, він зайшов

до неї. Несміливо, перемагаючи вагання, він переступив поріг і винувато спустив очі додолу, нібито почував ніяковість за колишній свій вчинок. А втім, нічого не згадуючи, заявив похмуро, що має забрати свою книжку.

Повернувши книжку, вона ніколи, це добре розуміла, не стрілася б з ним більше, а тимчасом їй так хотілося поговорити з ним при світлі нових даних. Бажаючи його затримати, вона закинула, що хотіла б лишити її в себе ще на якийсь день-другий. „Вона так мені потрібна“,— проказала лагідним тоном, намагаючись поводитися так, ніби між ними нічого не трапилось.— „Будь ласка, сідайте“,— показала на стілець.

Він несміливо поглянув на неї. Іскорка привітності промайнула в його очах. Здавалося, він був вражений її лагідним тоном. Присівши, завважив, що він мусить їхати і тому гадав забрати книжку.

— Я знаю, вам важко,— сказала несподівано і тепло, з товариським почуттям і бажанням звеселити його, викликати знову привітну іскорку, що так раптово як і з'явилася, згасла в його очах.

Він ще дужче нахмурився. Верхня губа затремтіла нервово.

— Треба вміти тримати себе в руках,— додала вона повчально. І враз зробивши крок до нього, мимохіть провела рукою по кучерявій голові. Але не встигла ще відступити, як він схопив її за стан. Обдаючи гарячим поглядом, сповненим жагучої пристрасті й бажання, він схилив голову до її обличчя. І в ту ж хвилину, як вона відчула на собі, на своїй щоці гарячий дотик його губ, він випустив її з рук, потім, замахавши руками, зірвався з стільця, кинувся в кімнату.

Все це трапилось так раптово, так несподівано, що вона отямилась лише тоді, коли лишилася одна

в кімнаті. Опам'ятавшись, відчула дивний настрій, де почуття образи і невдоволен я змішувалося з приємним ханлюванням. А втім, згадавши його слова про від'їзд, сполошилась. Тепер, як ніколи, він цікавив її своєю поведінкою. Вона хотіла знати, що все так сталося з ним, довідатись, куди він збирається. Побоюючись, що він може хутко від'їхати, вона вирішила відвідати його.

Другого дня непевними кроками, знайомими лабіринтами ішла до його приміщення. Цього разу на її стук хутко відчинилися двері, юнак одразу впустив її в кімнату.

— Я принесла вам книжку.— сказала, ледве стримуючи хвилювання.— Я так вдячна вам за неї. Вона стала мені в добрій пригоді.

— Ну і що ж з того?— буркнув він похмуро.

— Як що? Історія поширює обрії, збагачує досвід, допомагає зрозуміти сучасне,— проказала жваво, рада з того, що, нарешті, він виявив хоч будьяку цікавість.

Він зробив незрозумілу гримасу.

— Допомагає? Але хто її знає, хто знає нашу історію, хто її вивчає, а вивчивши не забуває? Та ви ж перша її забудете.

— Не мірйте всіх на одну мірку,— натякнула на його загадковий роман, розповіджений професором.

Він насторожився.

— Про що це мова?

— Про що?— завагалася була вона,— та про вас же, особисто.

Він роззявив рота.

— Так це я, виходить, зрікаюся історії, забуваю її?— проговорив таким тоном, ніби йому вчинили смертельну образу.— Помиляєтесь! Ви бачите?— показав на старовинні речі, на тарілочки, на мисочки й люльки.— Я шукаю історію, я шукаю ключ до історії. До розуміння душі народу.

— У цьому? — показала пальцем на колекцію і зайшла нестриманим сміхом.

Він нахмурився, став мовчазливий. Проте відтоді вони стали час-від-часу зустрічатися. І коли згодом побралися, він облишив своє цікавість до старовинної колекції, ніби забув про цей „ключ до душі народу“.

І ось, згадавши усе це, Флора замислилась.

В неї зродилася спокуслива думка вплинути на нього, як і тоді, сім років тому, скерувати його на кориснішу, на поважнішу й ціннішу роботу. Вона сподівалася досягти цього з його переїздом сюди, в Кічкас. Тож знову повела розмову на цю тему. Вона спитала, як довго гадає він пробути тут.

— Завтра уже маєш їхати? Так швидко? — здивувалася й висловила надію знову скоро бачити його в Кічкасі з малою. — Справді, ліквідуй там свої справи й переїзди сюди. Буде цікавіше. Тут стільки можна знайти роботи наукової і просто культурно-освітньої.

Він не сперечався. Він погоджувався на переїзд, але краще з весни, як потепліє.

Флора потім спитала, чи він часто згадує її. Він покірливо схилив голову. Недавній холодок і настороженість, що почувалися в словах і поглядах, тепер зникли. А що заходив вечір, вони, прискоривши ходу, поспішалися додому.

— Ой, лишенько! — протягла Флора стурбованим голосом, підвівши голову з подушки й поглянувши на годинник. — Ой, лишенько! Ми заспали.

І в ту ж хвилину, мов за сигналом, скинувши ковдру, плигнула на підлогу.

Mens sana in corpore sano — зробила кілька фізкультурних вправ і, хутко одягнувшись, стала збиратися на роботу.

— Та почекай якусь хвилину, підемо разом. Я теж маю поспішати на поїзд,— говорив Юрій Макарович, спустивши на підлогу ноги й позіхаючи.

— Ні, ні! Не можна. Вже пізно,— покивала заперечливо головою.— Так приїжджай же поскоріше,— кинула від дверей, насуваючи на голову кепі, спід якого непокірно вибивалося пасмо каштанового волосся.

Дужий гуркотливий вибух, що од нього затремтіли береги й горизонти, гучною луною покотився по околицях.

Флора жадібно втягла повні груди свіжого повітря й прискорено пішла на берег, щоб перенправитись до перегаток лівої протоки.

Починався новий робітний день.

ЧАСТИНА ДРУГА

НА ПЕРЕХРЕСНИХ ДОРОГАХ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Гурт мужчин із скриньками, з кошиками чи з клунками за плечима, до якого знову прилучився Канушевич, помінувши фабрику-кухню, звернув з головного шляху на узбіччу вуличку й важкою ходою простував далі, до земельно-скельного виселку.

Невеличкі, чепурні, одноповерхові з ганочками будиночки, тільки по, видко, викінчені, з двориками коло кожного з них, огорожені дерев'яними палісадками, тяглися з обох боків вулички. І люди з цікавістю поглядали на ці гарненькі, доладно збудовані приміщення. Особливо розбігалися очі Канушевича. Пригадуючи старий Кічкас і цю прибережну місцевість, де за його дитячої пам'яті лежало голе поле, де сіяли хліб і ходили отари худоби і де тепер тяглися новозбудовані виселки, він з особливою увагою роздивлявся на всі боки.

Тимчасом будиночки далі вглиб виселка змінилися приміщеннями іншого стилю: довгими, присадкуватими, одноманітними, незграбної форми бараками, де жили переважно сезонники, а часом осідали й кваліфіковані робітники через нестачу іншого житла.

Саме коло цих бараків гурт став повільно танути. Люди, придивляючись до номерів на приміщеннях, зникали один по одному за дверима. Канушевич довше всіх плутався, шукаючи потрібного йому номера. Нарешті, поспитавши кілька разів зустрічних, спинився перед одним із бараків. Спустивши на землю скрипку, він вигяг записку з адресою і впевнившись, що не помилився, пішов усередину.

Це було довгасте, вузьке, з досить широкими вікнами й низькою стелею приміщення, потиньковане, з дерев'яною підлогою. Довгий ряд ліжок, одно коло одного поставлених, тягся вдовж стін з обох боків, лишаючи між собою невеличкий прохід. Тут у цьому проході, посередині, ділячи приміщення на дві рівні половини, підносилась оправлена цеглою труба-піч, а в протилежних кінцях його стояло два столи, довгі й вузькі, як і самий барак.

Заходила вечірня пора. Надворі за вікнами сутеніло. Легенький морок стелився по бараку, змагаючись із світлом електрики, що лучилося з двох лампочок над столами. У приміщенні було досить тихо, якомсь порожньо. Лише де-не-де на ліжках, вкутавшись одежиною чи ковдрами, лежали пожильці, і тільки там коло столиків, де горіла електрика, виділилися люди.

Канушевич постояв хвилинку коло дверей. Він хотів був піти ліворуч, де за столом сиділо кілька чоловіків, занурившись у газети. Але мимохіть повернув праворуч. Тут за другим столом грали в карти. Кілька чоловіків, захопившись грою, мовчазно, лише зрідка кидаючи уривчасті фрази, сиділи за столом, а ще кілька стояло за їх спинами, зацікавлено заглядали в карти, даючи поради чи висловлюючи заплізнлі нарікання. Канушевич стиха спитав, де можна бачити товариша Чемерицю.

— Чемериця? Щось такого немає,— відгукнувся па-

рубок, що стояв близько столу, заглядаючи через плече в карти.— Щось такого не чув, та я, правда, тут недавно.

Канушевич повів очима по бараку, придивляючись, чи немає його земляка. Він намірився був піти до другого столика, як один чоловік з ближчого ліжка, підвівши злегка кошлату голову з рудою борідкою на широкому підстаркуватому обличчі, спитав, кого той шукає.

— Самійла Чемерицю. Він тут мусів бути,— проказав Канушевич.

— Він і є. Як немає? Чемериця є! Ось тут і жив,— показав той же чоловік на вільне ліжко.— Тутечки і жив. Тільки недавно перебрався в інше приміщення. Дістав собі в будиночку. Він тепер на кваліфікацію виїшов. Тут дещо з барахла його лишилось, так казав сьогодні зайде. Ти посидь, відпочинь, а він може й прийде.

Канушевич, вдоволений з того, що знайшов свого земляка, присів на стільчик.

Очікуючи, він трохи ніяково озирався навколо, прислухався до розмов за столом, намагався щось почути про цікаві для нього справи.

А цікавою для нього справою було певне те, що й для кожного із сезонників, прибулих на завод чи то на будівництво,— бажання знати, чи дістане роботу, яку саме, на яких умовах.

Що робота на будівництві в Кічкасі знайдеться— Канушевич не мав сумніву. Бо про те, що тут потребується багато робітників доходили чутки й до їхнього села. Про це писав до свого батька і Чемериця, його односелець, що раніше працював у Дніпропетровську на заводі, а з початком робіт у Кічкасі переїхав на будівництво. Тож він добре знав, що по-невірятися в пошукуванні роботи не доведеться. Але яка саме робота для нього знайдеться і скільки

можна на ній заробити, чи можна не тільки прохарчуватись, а й відкласти якусь копійчину, це його дуже цікавило.

Панас Канушевич належав на селі до середнячків. Господарюючи з своїм батьком на одному дворі, вони мали щось із п'ять десятин землі, конячку, корівку і ще там дещо з дрібноти в дворі. Хоч їхнє господарство видавалося дрібним поміж багатьох середняцьких, а втім, звикнувши до ощадного витрачання надбаних продуктів, вони без особливих труднощів дотягали до нового врожаю. У всякому разі Канушевич не мав думки зовсім кинути село й хліборобську працю, щоб назавжди податись кудись на заводи чи там на шахти. Навіть у недорідні роки, що час-від-часу наставали в степу, де від посухи гинула ярина, навіть тоді якось перебивалися. Може й цієї зими не пішов би на заробітки, коли б не трапилось лихо. Цей рік саме випав для них недорідний, і вже влітку довелося позбутися дечого з двору, щоб заощадити корми на зиму, а восени несподівано впала коняка. Це відразу підрізало їхнє господарство. Навіть весна без тяглової сили, бо купити знову коняку не було за віщо, ввижалася досить безперспективною.

Тим то, коли одного вечора Панас Канушевич, повернувшись від старого Чемериці, де читав листа від його сина, висловив думку, чи не поїхати і йому в Кічкас на зиму, може на конячку заробить, батько не заперечував. Сподівання заробити якусь копійчину на конячку і було тією пружиною, що кинула молодого, двадцятисемилітнього Канушевича в Кічкас на будівництво.

Отож, сидячи у бараку на стільчику, він із зрозумілою цікавістю прислухався до розмови за столом, бажаючи довідатись про заробітки. Та скільки не напружував своєї уваги, як не загострював свій слух, нічого докладного, жодного навіть натяку на цікаву

для нього тому не зміг ввіймати. Там за столом панував виключний дух гри, там горіли своїми надіями, переймалися своїми радостями й хвилюваннями.

Згодом Канушевич, якому набридло мовчати, звернувся до руденького чоловіка на койці.

— Шукають собі щастя? — моргнув на картярів.

— Сьогодні неділя, так хлопці й розважаються, — мовив чоловік, що йому, відко, теж кортіло поговорити, бо незабаром спитав його, в якій справі він хоче бачити Чемерицю.

Канушевич відповів. Вони з ним, з Чемерицею, земляки, з одного села, а приїхав оце з думкою попрацювати якийсь місяць, щоб заробити копійчину. Як воно тут? Рудий сів на койку і, шмигнувши по баракку маленькими примруженими очима, процідив глухо:

— Та працюємо.

Потім, помовчавши хвилинку й ніби щось зваживши, поцікавився, на яку ж роботу він думає стати, що вміє робити?

Цей відповів, що робив вдома по хліборобству.

— Коням хвосту вмієш крутити і ніякого ремесла в руках?

Канушевич зніяковів, проте закинув несміливо, що приходять і такі ж люди на будівництво і знаходять собі роботу.

— Знаходять, як же ж! Тільки сезон для таких майстрів, як ти, не дуже підходящий. Літо, рання осінь — тоді роботи багато, а зараз зима настає, не для всіх тут знайдеться робота.

— То, виходить, роботи немає? — насторожився Панас. У нього навіть майнула сполохана думка, чи не по-дурному забився сюди, до Кічкаса.

Рудий відповів стримано, що роботу все таки можна знайти, звісно, не таку, може, як хотілося б, і накінець додав, що коли він хоче, то зможе попрацювати в їхній артілі.

— Я артільник, Дригожила Гаврило. Ми працюємо на земельно-скельних роботах, виїмаємо ґрунт у котлівані гідростанції. Якщо хочеш, можемо взяти до себе,— проговорив він поважно, кинувши оком на вайлакувача, міцного здоров'я постать.

Канушевич заспокрівся, почувши, що справа з роботою розв'язується. Йому що? Хіба не все одно, де працювати? Потім поцікавився заробітками.

Артільник, здавалося, тільки й чекав на це запитання. Він охоче ділився своїми думками. Заробітки? Які там заробітки! Вчора он получка була, та що з неї? Сюди-туди, і вже розійшлась. І винити добре немає на що. Сам іще так-сяк проживеш, а вже на хазяйство щось повернути, то ні, що ні, то ні.

Канушевич засмутився. Заховуючи виплекані думки про конячку, він поспитав, скільки ж все таки можна заробити в день, коли добре працювати.

— Та скільки? Карбованців коло трьох.

Канушевич почав був вираховувати можливі витрати.

— Погані, чоловіче, заробітки,— підкреслив знову артільник.

А по короткій паузі зауважив, що це тільки мабуть тут такі, а бувають і кращі, що вони помітку зробили, приїхавши сюди. Он їхні волинські поїхали на Турксиб, то пишуть, що там гарні заробітки, а вони сюди приїхали й помилилися. Тільки хто ж його знав? Було б, може, інакше й тут, якби не машини. Машинами починають робити. Понавиписували з Америки машин і роблять. Та ще які машини! Стоїть собі в ямі, крутиться, як біс, землю чи каміння так і гребе. Сама копає, сама вибирає, сама навантажує на платформу. За п'ятдесят чоловіків справляється. Ескаватором називається.

— Скаватором? Он ба! За п'ятдесят чоловіків справляється? — перепитав вражений Канушевич.

— За п'ятдесят, а то мо й більше.

По цьому обоє примовкли й скося поглядали один на одного. В цю хвилину скрикнули двері бараку й швидкими кроками до столу підійшов молодий, досить високий на зріст, худорливий, із голеним обличчям мужчина.

Спинившись коло грачів, він докірливо покивав головою.

— Злову почали? Ой, дивіться, хлопці, за картами нічого не висидите. Он інші читають, починають учитися,— кивнув головою в другий кінець приміщення.

— Та ми це так. Ось кінчаємо,— відповів один зза столу.

— Дивіться, хлопці, карти до путнього не доведуть. Потім ступив уперед, побачив Канушевича й привітно усміхнувся.

То був Самійло Чемериця.

— От не сподівався бачити! І давно ж приїхав? — простяг руку, вітаючись.

Він розпитував свого земляка про село. Канушевич розповідав.

— Так, все нічого, тільки твої старий скаржитья, що ти забув про нього, давно уже приїздив, від дому відцурався. Переказував, щоб ти приїхав на різдво на якийсь день.

Чемериця посміхався.

— Чого там відцурався? Просто ніколи, все робота, все крутишся. Не до різдва. Яке там у дідька різдво! У нас своє різдво. Та ще яке! Ого-го-го! Рождємо, можна сказати, першу гідростанцію.

— Що ж ти робиш такого, що ніколи й до своїх навідатись? — спитав Канушевич.

Чемериця зняв кепі і, розстібнувши пальто, присів на койку.

— Чого не робиш, краще спитав би? Роботи сила. Спочатку, як приїхав на будівництво, працював у май-

стернях, згодом поступив на курси машиністів. Тепер працюю на крані. Поза тим робота громадська, всікі навантаження тощо.

— Ну і багато заробляєш?

Чемериця розвів руками. Не багато і не мало. Стільки, що можна прожити та й батькам допомогти. А більше й непотрібно. Навіщо йому більше?

Канушевич скося глянув на свого земляка. Його мова видалася йому надто дивовижною. Щоправда, і раніше дещо помітне було. Ще на селі живши, до того, як кілька років тому подався у Дніпропетровськ на заводи, Чемериця, в той час, як інші намагалися щось придбати для себе, думали, щоб зміцнити своє господарство,— жив думкою, як би заснувати артіль, часто навідувався до сельбуду чи до сільради. Особливо ширив думку про артіль серед людей тоді, коли, працюючи на заводі, зрідка приїздив до села.

— Як то навіщо? Треба подумати про хазяйство. Про чорний день, бо сьогодні працюєш, а там хто знає, що буде?

Чемериця махнув рукою.

— Дбати про своє хазяйство? Хай воно завалиться те хазяйство. Ми ж не куркулі якісь. На клаптику все одно не розбагатієш.

Канушевич ще більше здивувався. Чи він серйозно, чи жартує, чи на легкі хліба думає зовсім піти?

— Та він же партійний, він може і без хазяйства прожити, навіщо воно йому, коли він чоловік, можна сказати, державний,— кинув із своєї койки Дригожила.

— Хоч би й так,— погодився Чемериця,— тільки не в тім справа, що державна людина, я такий же робітник, як ви й інші. А тільки кажу, що нічого турбуватися про своє власне господарство. Це не в наших планах. Нам треба думати, щоб скоріше підняти соціалістичне господарство. Тоді всім краще стане жити.

— Он як!— мотнув головою Канушевич з таким

виглядом, ніби йому лише тепер стало дещо зрозуміле із загадкової поведінки Чемериці.— Ти вже партійний став? Он як!

Їх мова увірвалась. На хвилину настала тиша. Обое трохи ніяково, не знаходячи потрібних слів, поглядали один на одного. Згодом Чемериця спитав земляка про мету його подорожі в Кічкас.

Чи не гадає і він, Панас, кинути земельку та поступити тут на роботу?

— Та вже ж, як би сказати,— відповів Канушевич,— була думка попрацювати, підробити трохи грошенят та що з цього вийде, за що зачепитись, хто його знає.

— Так чого ж! Була б охота,— підбадьорив Чемериця,— а робота буде, можна і до грабарів, і до теслярів пристати.

Тоді знову вставив слово Дригожила, нагадавши, що він уже розмовляв із чоловіком, і цей стає до їхньої артілі.

— От і добре!— ствердив Чемериця.— Лишайся тут, ставай на роботу. Попрацюєш, придивишся, а там видно буде. Може й надалі лишнись. Може так сподобається, що й до землі не схочеш повертатись.

На цьому вони припинили розмову. Чемериця взяв кошик з речами, загадав землякові заходити до нього в новий будиночок, до якого переселився, і облишив барак. А Канушевич, скинувши кожушок і витягнувши з розпакованої скриньки деякі речі, став розташовуватися на вільному ліжку.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Оформивши свій вступ на роботу, Канушевич почав працювати в артілі Дригожили, що робила в котловані майбутньої гідростанції.

Це була велетенська своїми розмірами й важка природними умовами робота. На березі у міцному

граніті, що суцільною породою залягав глибоко в надра, треба було зробити широку й глибоку на триста метрів довжиною виїмку, виготовити велетенське урвище, на дні його мусили замурувати спіральні труби могутніх турбін гідростанції. Тут протягом двох років треба було виїняти близько трьохсот тисяч кубометрів граніту.

Як і на інших дільницях будівництва, так і тут, скельні роботи треба було закінчити у визначений час, бо будьяка відволочка на цій стадії затримувала початок робіт другої стадії, а відтак могла зле відбитися на всьому будівництві. А що з готуванням котлована для гідростанції в літні місяці, коли доводилося виконувати негнійніші роботи, не дуже поспішалися, то тепер, щоб надолужити втрачене на цій дільниці, працювало кілька артільей і мав бути поставлений ще екскаватор.

Скельні роботи склались з кількох операцій. Спочатку свердли перфораторами робили в граніті свердловини, потім підривні команди закладали вибухові патрони й течним повітрям, виготовленим тут же на спеціально устаткованім заводі, провадили вибухи. Після цього починалася праця каменоломів. Підірване вибухами каміння вони, передусім, відламували міцними ломами від породи, розбивали його молотами на дрібніше. А тоді вже наповнювали ківші, вивантажувані кранами нагору, на платформи. Все це вимагало, дарма що робота була проста, певних звичок, спритності, вмілості, фізичної витривалості.

Артіль Дригожили, до котрої потрапив Канушевич, складалася переважно з волинських каменоломів, що набули досвіду на різних будівництвах, працюючи на спорудженні залізниць чи в кар'єрах на розробці будівельного матеріалу.

Тим то Канушевич перші дні своєї роботи в артілі вирізнявся своєю непристосованістю до неї. Він не-

вміло орудував молотом, інколи довго, по кілька разів, до нестями бив ним по камінню, раніше ніж щастило розтрощити його, хоч інший каменолом, досвідченіший, робив це хутчіше й з меншим напруженням. Часом він довго вовтузився коло брили, пробуючи відірвати її від породи. І не раз ніяковів, почувавши на собі скептично-зневажливі погляди, а то й докірливі закиди товаришів по артілі. І тільки зауваження артільника Дригожили, що вибачливо й терпеливо, не знати з яких міркувань, ставився до нього — мовляв, нічого, нічого, не святі горшки ліплять, хутко навчиться,— піддавало йому духу, підбадьорувало його.

І справді Канушевич, що був при здоров'ї і мав міцну мускулатуру, розвинену на хліборобській праці, незабаром при звичаївся до роботи. Він опанував секрет: точно, без зайвого напруження, без зайвої витрати енергії орудувати молотом, розбивати гранітні брили.

Він навіть трохи звеселів, відколи побачив, що його праця стає не гіршою за працю інших і що його товариші починають краще ставитись до нього.

А втім на роботі і в бараці він був досить мовчазливий, трохи замислений, ніби чимсь зклопотаний. Усе, що було навколо, не дуже його обходило. Нові виселки, розташовані на обох, колись порожніх, за його пам'яті, берегах, залізнична колія, що своєю сіткою густо всновувала всю прибережну територію, робота на річці, де закінчували спорудження перегаток, все це якось мало його турбувало, не викликало особливих цікавостей, ані захоплення. І коли на березі, коло котлована, стали з'являтися екскурсії, і лектор розповідав про будівництво, про греблю, про гідростанцію, про дешеву електрику, про нові заводи, що згодом будуть, він слухав це досить спокійно.

Здавалося, що всі оповідання про майбутнє він

сприйняв, як щось цікаве, проте дуже далеко, як казку, що не змінить його становища, від чого не дістане він для себе ніякого поліпшення, не зазнає будь-якої користі для себе, для свого господарства.

Його життя на будівництві йшло надто однама-нітно.

Удосвіта, коли за вікнами бараку стояла ще ніч, він разом з іншими робітниками вставав з ліжка. Прибравшись, умившись і поснідавши, йшов на берег до котлована. Артіль працювала відрядню, від кубо-метра вийнятої скелі, працювала звикло, методично, може того, що хотіла більше виробити, а може того, що добре працювати взагалі стало звичкою, бо марно тратити час було незручно і ніяково перед іншими, адже виробіток припадав рівно на всіх.

Тож так само працював і Канушевич. Він відламував міцні важелезні брили, ледве відколоти вибухом, заезято розбивав їх молотом, щоб зручніше покласти на спу-щений зводом ківш. І тільки зрідка, як і інші това-риші, робив перепочинок, щоб запалити цигарку, чи то перемовитись словом із товаришами.

По роботі обідав у фабриці-кухні, а звітти повер-тався до барака. У бараці, де він провадив свої вільні від праці години і де мешкало багатенько пожильців, робітників різних галузей, переважно каменоломи, теслярі, чорнороби, було досить гомінко й рухливо. Тут завжди вештались люди, одні приходили, другі відходили. Тут завжди, особливо ж холодними вечо-рами, коли за баракком шугав рвучкий степовий вітер, довго точилися балачки.

Канушевич, дарма, що навколо було багато люду, тримався трохи осторонь, досить замкнуто, не при-стаючи особливо до жодної з компаній. Всі були віби знайомі й близькі і разом далекі. Він був не такий молодий, щоб тинятися там десь з хлопцями. І коли хтось з молоді намовляв його піти до клубу

чи до кіна, він відгетькувався, посилаючись на те, що холодно й немає охоти. Ніє пристаючи до молодих, він утримувався і від компанії старших віком.

Почуваючи себе самотнім, він напочатку навідувався до свого земляка Чемериці, та, не заставши його ні разу вдома, перестав заходити й до нього.

Лишаючись у бараці, він довго сидів коло пічки, підкидаючи вугілля й смаковито курячи цигарку, а то лежав на ліжку, заклавши руки під голову, і дивився задумливо в стелю, слухав байдуже гомін, а часом спав.

Здавалося, він почував себе так, нібито їхав кудись у важливій справі, ніби перебував у пагоні, надіючись, що незабаром скінчиться ця подорож і він приїде до кінцевої станції, повернеться до звиклих умов, до рідної стихії.

Тією важливою справою, заради котрої він терпів деякі незручності, було бажання роздобути грошенят, щоб, повернувшись у село, купити конячку і знову увійти в звиклу колію життя.

Цій своїй меті він підпорядкував усе своє життя на будівництві.

Бажаючи зібрати більше грошей з досить скромних заробітків, він намагався ощадити де тільки можна, зрікаючись розваг, що потребували певних витрат, і тільки зрідка брав участь у товариських вечірках, шкодуючи потім витрачених грошей.

Так минув перший місяць його праці на будівництві.

Якось увечері пожильці розійшлися з бараку і лише дехто куняв на ліжках, прикрившись своїми одержинами. Канушевич сидів коло столу. Напередодні була получка і артільна вечірка, де йому довелося витратити кілька карбованців. Тенер, скориставшись з тиші, він витяг з кишені свої гроші і взявся рахувати. Він лічив їх раз і вдруге, ніби перевіряв, чи не помилився в рахунках. Потім ділив їх на дві частки, на безумовно заощаджені і на ті, що доведеться проїсти до чергової

получки. Потім знову перераховував, пригадував усі свої витрати за останній тиждень, ніби дошукувався, чи не загубився десь якийсь карбованець.

Заробляючи близько трьох карбованців на день, він зміг заощадити за місяць карбованців з п'ятнадцять, решта пішла на харчування, дещо встиг витратити на вечірки, та й чоботи купив. Він прикинув далі. Виходило, що за чотири місяці праці, на які він прибув сюди до весни, коли треба буде повертатися додому, він зможе заощадити якихось 50—60 карбованців.

Він замислився. Хіба він зможе купити конячку? Та за конячку, що нею можна робити в полі, треба заплатити худо-бідно карбованців півтораєста. Та чи варто тоді город городити? Чи не краще тоді вдома лишитися, сяк-так на готовому зиму пересидіти, щоб сили на весну зберегти?

Зімкнувши чорні брови, він нахмурено поглядав на паперові гроші, що лежали перед ним на столі, і міркував, що далі робити, як увійшов Дригожила.

Сівши до столу навпроти нього, Дригожила з єхидною усмішкою, добре знаючи думки свого артільного, моргнув очима на гроші.

— Ну що, скоро розбагатієш, на конячку стягнешся?

Канушевич непевно завважив, що довго треба працювати, щоб стягтися на конячку.

— І то не стягнешся! Чорта лисого тут заробиш! Якби машин було менше, то може б і заробили, а то голим підеш додому, проїсиш і те, в чім прийшов сюди.

Хоч Канушевича заробітки і не задовольняли, та він не міг погодитись із Дригожилою. Він зауважив, що проїсти своє не доведеться, що дещо лишається від заробітку.

— Та хіба то гроші?—кинув артільник,—то ніщо! Що ти за них придбаєш? Нічогосінько! А ще ж ні разу і не гуляв добре, ні разу й не похмелявся так, щоб випити зайву чарочку. А що то за життя, спи-

таюся я в тебе, коли ти не можеш заївої чарочки собі дозволити?

З цими словами, артільник, розстібнувши піджак, витяг з кишені пляшку горілки. Відкоркувавши ударом долоні в днище, він поставив її на стіл, дістав із корзинки хліба й сала, два шкалика й наповнив їх.

— Ну, вип'ємо за наше здоров'я.

Канушевич не відмовлявся. Він охоче перехилив свого шкалика раз і вдруге.

Випиваючи, вони перемовлялися словами. Дригожила знову навертав на заробітки, доводив їх шкчемність, Канушевич підтакував, думав про свої мрії, виплекані іще там у селі і тепер поставлені під небезпеку.

Він згадав історію з люлькою, зустріч з ученим, його оцінку люльки й захоплення нею й подумав, що справа не зовсім безнадійна. Якби добре продати, то він міг би стягтися на конячку.

Він витяг з кишені люльку, що нею після тієї зустрічі з ученим майже не користувався, а зберігав її просто, як коштовність, і похвалився. Рідкісна люлька, старовинна, таких тепер віде немає. Побачивши, що Дригожила з цікавістю взявся оглядати її, закинув, що міг би продати. Нарешті спитав, що той зміг би дати за неї.

— Копійок п'ятдесят можна було б дати,— сказав байдуже Дригожила.

— П'ятдесят копійок? Ти нічого, я бачу, не тямиш,— образився Канушевич.— Це ж старовинна люлька, козацька, запорожці, щоб ти знав, курили з неї, а він мені п'ятдесят копійок!.. Та за неї п'ятдесят карбованців уже давали,— навмисне перебільшив ціну.

Дригожила знову взяв у свої руки люльку.

— П'ятдесят карбованців? Що це золото чи діаманти які? То треба бути дуже багатим або так, в голові нічого не мати, щоб стільки давати.

Канушевич, зніяковівши, заховав люльку в кишеню.

Дригожилина байдужість зродила в нього деякі сумніви щодо її кошовності. Чорні хмарки набігли йому на обличчя. Остання надія, за яку він тримався, почала зникати.

— Чого ти зажурився? — спитав артільник, знову наповнюючи шкалики.

— Та думаю оце, чи зоставатися тут, чи вертатися додому, бо щось із цих заробітків мало толку виходить, гадав на конячку стягтися, аж, бачу, нічого не вийде.

— Твоя правда, чоловіче, заробітки погані, — підкреслив артільник. — А ти все таки не поспішайся кидати роботу. Треба пождати, може щось вийде.

Канушевич повними цікавості очима поглянув на артільника.

— Егеж, треба пождати, може наша справа ще поправиться, — підкреслив артільник. Потім, озирнувшись по бараку, де все ще було тихо і тільки на віддалених ліжках дехто спав непорушним сном, провадив далі:

— Звісно, грабарської та каменярської роботи тут на будівництві багато і все негайна. Там он треба котлован готувати для бетонних заводів, а там до весни, до повені гадають перегатки завантажити камінням і ва шлюзах хочуть роботу підогнати, і тут же на гідростанції думають надолужити, щоб програму зимову виконати. Багато треба робочих. Ну, звісно, можна б і прибавку дістати, коли б захотіли. Звольте платити стільки й стільки за кубометр, а то до побачення. І заплатили б, раз треба вчасно зробити. Заплатили б, кажу, якби не оті чортячі машини, що вибирають каміння. Ось де вся заковика. Не було б цих машин, то прибавили б, не ті заробітки були б.

Канушевич зітхнув. Що ж поробиш?

Артільник поглянув на нього й несподівано спитав про земляка та їхні відносини.

Канушевич сухо заявив, що від першого дня приїзду,

коли бачилися тут у бараці, більше з ним не зустрічався, не знає, що він робить.

— Не зустрічався? А він ні разу тебе не навістив, не відвідав, не пошукав? Приїхав земляк, а він до нього зовсім байдуже. Що ж? Він партійний, носа високо задирає, йому не до тебе, він у начальство скоро попаде. Ти співчуття тепер від нього не дістанеш. Він батька рідного забуде, не то що земляка. Ти тримайся нашого брата.

По хвилині мовчання, артільник знову озирнувся по бараку й провадив далі, натяком, обережно:

— Було б добре, якби не було тих машин, так де там? У котлован гідроелектростанції збираються ставити. Не обійшлося і тут без неї. Завтра почне працювати. Так яка твоя думка, Панасе?

Канушевич, стуливши міцно губи, стримано слухав артільникову мову. Нарешті процідив неясно, що, конечно, було б не погано, якби не було тих машин, раз у них уся сила.

— Заробіток би збільшився, на конячку скорше стягся б,— вставив знову артільник.

У цю хвилину до барака увійшов цілий гурт людей. Артільник, змрявши Канушевича пильним поглядом, прибрав із столу спорожнений посуд і відійшов до свого ліжка.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Другого дня робітники з котлована гідроелектростанції дивилися, як до них повільним важким рухом, з голосним гудінням посувалося, виблискуючи чорним лакованим металом, сталеве одоробло — нова грабарська машина, плазуновий екскаватор „Маріон“.

Це був перший екскаватор американської фірми „Маріон“, що мав робити на території майбутньої гідроелектростанції, і шостий з тих, що, раніше доставлені з

Америку, робили вже на різних ділянках правого й лівого берега.

Поставлений на визначену для нього ділянку, екскаватор почав прокладати нову траншею.

Хоч це був і шостий уже на будівництві екскаватор і дехто з каменоломів, буваючи на тих ділянках, міг бачити цю грабарську машину в роботі, проте по-ва її тут, на терені гідростанції, викликала подив, сполучений з підозрілістю й побоюванням. Для одних було просто цікаво знати, як оце неоковирне одоробло само собою робить те, що досі робили вони, каменоломи та грабарі, своїми руками. Одні досить скептично, досить недовірливо ставилися до її здатностей, мовляв, воно, може, і нічого, тільки не для цього ґрунту, на цьому ґрунті можуть працювати тільки каменоломи. Інші висловлювали побоювання, чи не призведе це до того, що машинами стануть усе робити, а для них ніякого діла не буде. Дригожила, прислухаючись до розмов, і собі зрідка, обережно і досить стримано, додавав, що тепер, коли є машини, усе може статися. І з цими словами пильно поглядав на Канушевича.

Канушевич, як і всі інші, виявляв цікавість до машини. По закінченні своєї роботи, чи то під час перепочинку, він підходив до траншеї, де робив екскаватор, і пильно стежив за його роботою.

Бачачи, як легко й невпинно робила машина, вибираючи скелю, справляючись з роботою багатьох каменоломів і грабарів, він переймався почуттям подиву і підозрілості. Він мимохіть пригадав випадок з іншою машиною, що справді спричинилася свого часу до зменшення його заробітку. Це було ще до революції. Село Василівка, де він жив із своїм батьком, межувало з поміщицькими землями петербурзького пана Ферворна. Десятками тисяч десятин тяглися його землі від дніпрових порогів геть у степ. На цих землях і велося панське господарство, де сіяли пшеницю та

вирощували табуни скотини. Там в економії робили васпівці, ті хто мав обмаль землі. Ходив туди на заробітки і він, Панас, працював за погонича під час оранки. І от одного разу в економії появилася два трактори, що ними стали орати землю. Звісно, двома тракторами всієї землі не змогли зорати, доорювали ще волами і кіньми, проте кількість кінських плугів зменшилась на якийсь десяток. Тоді то скоротили погоничів, а тим, що лишилися, знизали поденну ціну на цілий гривеник.

Тож тепер у цій машині, що так легко і зручно, мов жива істота, вертілася в траншеї, він побачив для себе нову небезпеку.

Його побоювання підсилювала задавакуватість машиніста з екскаватора. „А що, хлопці,—моргав той оком на свою машину,—гарній помічник вам знайшовся? Якби сюди більше отаких, то недовго довелось б вам вовтузитися із своїми ломаками“.

Це зауваження, сповнене добродушності, за якою приховувалась машиністова гордість за себе й за машину, що він нею керував, сприймалося Канушевичем, як певна загроза.

— Ну її понавиписували ж отаких машин! Мабуть у добру копійчину влетіло. Краще було б робочим заробітки поліпшити, так ні,—говорив він про себе у відповідь чванькуватому машиністові.

Притамовуючи в собі вороже почуття, він мовчазно відходив від машини, а, повернувшись на свою ділянку, завзято наосідав ломом на скелю, відриваючи від неї великі, ледве порушені вибухом брили, ніби хотів вилити свою злість чи посперечатися з тією машиною.

А втім, коли Дригожила втопив у нього свої пронизливі очі, коли виміряв його уважно запитливим поглядом, Канушевич сполохано опускав очі вниз.

По кількох днях увечері Канушевич повернувся до бараку. Поблизу нього на тій половині, де стояло його

ліжку, нікого не було. Пожилеці порозходилися з бараку і тільки дехто спав, уткнувшись обличчям у подушку. Спав і Дригожила. Канушевич приліг на койку, але сон не йшов. Він замислено дивився в стелю. Неясні мислі вертілися йому в голові. Він думав про село, звідки пішов і ось уже другий місяць не мав жодної звістки, про весну, що незабаром надійде, про роботу в полі, що чекає там на нього, і непевні почуття обіймали його. Чи пощастить йому купити конячку, стати знову на власні ноги?

Його мислі перепинив Дригожила. Підвівши голову й переконавшись, що близько нікого немає, він раптом, тільки ніби й чекав цієї хвилини, схопився на ноги. Присівши на порожнє ліжку коло Канушевича, він спитав його натяком:

— А що? Подобається?

‘Канушевич зрозумів, про що йде мова.

— Подобається? Якби її дідько вхопив, то може справді краще було б.

— А хіба я не казав! — зауважив артільник похвально.

Встромивши очі в Канушевича, він очікувано поглядав на нього, потім провадив далі:

— Бачиш, чоловіче, це ще не все. Оце робить коло нас покищо одна машина, а незабаром почне й друга.

Ця звістка, видимо, не абияк вразила Канушевича, бо він підвів голову й проговорив схвильовано:

— Та не може бути?

— От тобі й не може! Кажу, то слухай, а він ще витріщив очі.

— Ну і що ж?

— Звісно що! Кажуть, що грабарям і каменоломам будуть скорочувати розцінку, а може скорочувати й самих грабарів, а може буде те й друге.

Канушевич всім тілом повернувся до артільника.

— Так, кажеш, і розцінку зменшать? Це факт, чи так, може, брехня?

— Чого ж то брехня? Це, виходить, я брешу, чи що? — відповів сердито Дригожила, з ноткою удаваної образи в голосі.— Дригожила базікати по-пустому не стане. Дригожила говорить про те, що знає. Чи може, скажеш, помилявся коли? Як казав, так і виходило. Це вже факт, чоловіче.

Канушевич скося поглянув на нього, ніби вивіряючи.

— Ну й скоро будуть зменшувати?

— Хто їх знає, кажуть, як поставлять другого ескаватора.

— От туди!— витиснув Канушевич.— Що ж тоді буде, що заробимо?

Замислившись, він знову згадав давній випадок з тракторами у маєтку пана Ферворна, що спричинився тоді до зменшення заробітку, і зауважив сумовито:

— Машини купують, а хіба руками не зробили б того самого?

Артільник співчутливо покивав головою.

— Чого б не зробили? Зробили б і руками, може краще за машини. Якби ті машини та позвертали собі в'язи, тоді б і нашим братом дорожили, більше б цінили, і копійку скорше зажити можна було б. Попрацював би зиму, а на весну, дивись, і на конячку зібравсь.

Канушевич знову подумав про село, про своє господарство. Настане весна, треба буде повертатися додому, а з чим? З порожніми руками? Який з нього вийде господар? Що він буде робити? Зловісні вогники блиснули в його очах.

— Так машинами збираються робити? То ще побачимо, що ними нароблять!

Схопившись на ноги, він натяг на себе кожушок, узяв шапку й подався з бараку.

За дверима бараку він постояв якусь хвилинку, потім прискороною ходою пішов виселком до берега.

Стояла морозна ніч. Дув гострий вітер. У виселку,

де часто до пізньої години блукали робітники, повертаючись з роботи, із зібрання, чи з ідальні додому, цієї ночі нікого не рідко було. Канушевич, насунувши шапку на лоба, нікого не зустрічаючи, посувався до берега. Там, як завжди, на перегатках і по узбережжі негасили горіли огні електрики, стояв звичайний, лише приглушений гул будівничої роботи: тут на відсталих ділянках перегатки і на спорудженні камнедробарні працювала друга зміна.

Канушевич наблизився до котлована гідроелектростанції. Там було тихо й порожньо. Угорі, над кар'єром, стояв паровий кран, непорушно знявши вгору свою стрілу, а внизу, в котловані, виднівся чорний силует екскаватора, що скидався при нічному світлі на фантастичне одоробло.

Почуття зненависті, як тільки він побачив це одоробло, охопило його, ніби перед ним стояла якась жива істота, непримиренний його ворог, запеклий конкурент, що відбирає в нього останній шматок хліба, що загрожує його існуванню.

В його очах відбилася вся нудьга і жадова, виплекана довгими роками зубоженого життя, нудьга дрібного хазяїна, перейнятого нездійсненими мріями про збагачення.

„Ось хто заважає йому зіп'ятись на ноги, стати справжнім хазяїном!“

Він озирнувся навколо. Близько нікого не було. Тільки звідти, від котлована камнедробарні долітав своєрідний звук фуркотливого гудіння електричних моторів другого екскаватора.

Він хотів спуститися в котлован, коли почувся пронизливий посвист паротяга, що показався поблизу на рейках. Зщулившись, він пішов над кар'єрами, але тільки паротяг повернув назад, як хутко сповз у котлован і подався до екскаватора. Опинившись близько нього, він схопив важкого каменя і хотів уже забігти

в екскаватор, як раптово, пронизаний новою думкою, спинився розгублений. І коли в цю ж хвилину десь на перегатці знову розітнувся носивст паротяга, він мимохіть випустив каменюку з рук і бігцем подався геть.

Видряпавшись нагору й побачивши тут якусь постать, що ніби стежила за ним, він налякано й хутко пішов берегом. Плентаючись між коліями залізниці, вибрався з прибережної території будівництва на стежку, що вела на виселок. Тут іще раз озирнувся назад і, зітхнувши полегшено, притишеною ходою, почувавши себе в безпеці, пішов уперед. Але не встиг зробити й десяти кроків, як почув легенький удар по плечу. „Ей, товаришу, не поспішайся!“

Йому аж серце тьохнуло. Пойнятий страхом, повернув голову.

— Думаю—він, чи не він? Таки він!— сказав, порівнявшись, чоловік.— От бач, де здібалися, а то відійшло стільки часу і ні разу не довелося побачитись. Все ніколи та ніколи.

Це був Чемерниця.

Канушевич тремтливо поглянув на свого земляка. Чи не знає він про його намір? Чи не стежив, бува, він за ним? — пронизала ляклива думка, аж дух сперло в грулях.

Спокійний тон земляка заспокоїв його.

— То правда, скільки разів заходив, а тебе ніколи вдома немає,— відповів Канушевич, стримуючи своє хвилювання.

— Отож, як бачиш! Зранку як піду з дому, та й вертаюся вночі. І так майже щодня,— виправдувався Чемерниця перед своїм земляком.— Все справи та справи.

І він розповів про ці справи, про свій звичайний робітний день. Зранку він іде на роботу, потім до профбюра, де доводиться чергувати, як членові бюро, пізніше відвідує барак, до якого його прикріпили. Увечері слухає лекції на курсах машиністів, відбуває

практичні вправи або відвідує курси з політграмоти. А там якесь засідання чи виробнича нарада. Отак і проходять дві, тижні, місяці.

— Ну, тепер, може, буде трохи легше. Я вже машиніст. Можеш мене вітати.

Канушевич процідив нахмурено, а може й заздрісно:

— Ото! Значить, наші вгору пішли?

— Хай буде й так,— відповів Чемериця байдуже.— Треба ж вчитись, треба машиністів, бо ось прибуває новий транспорт механізмів, а робити на них нікому. Мусимо навчитися.

Канушевич кинув невдоволено:

— Все машини виписують, машинами хочуть робити. Скоро робочому чоловікові, приміром, грабареві чи каменоломові, і діла тут не буде.

— Ну, це ти вже занадто!— сказав Чемериця враженим.— Та машина ж, друже мій, це наш помічник, без машини, скажу тобі, ми тут нічого б не зробили. Ти знаєш, що казав у нас на лекції один інженер? Якби не було, каже, у нас на цьому будівництві машин, якби все робили тільки руками, то треба було б мати сто тисяч робочих. А сто тисяч робочих тут скупчити трудно, бо треба ж для них і житло мати, треба годувати, а це трудно організувати відразу. Без машин, виходить, не можна було б заходжуватися коло цього будівництва. Ось що кажуть розумні люди. А роботи тут, друже мій, знайдеться для всіх, і для машин, і для людей. Ось треба готувати котлован для камнедробарні, а грабарів і каменоломів малувато, не вистачає. Та не тільки сюди треба. Треба і на шлюзи, і в кар'єри, і на мости, і в котлован гідростанції. Скрізь треба людей.

Канушевич слухав земляка з ноткою недовір'я, і коли той замовк, знову закинув, що робота може й буде, тільки що за неї платитимуть? Самі копійки! Вія на власній шкурі дізнався, до чого ведуть ті машини,—

розповів при цьому випадок, що трапився йому в економії Ферворна.

Чемериця розсміявся.

— Згадала баба діверя, що добрий був. То ж за панів, за капіталістів було так, що там, де заводили машини, то справді обскували робочого, і тепер так ведеться у буржуїв, за кордоном, де більше машин, там більше безробіття. Інше діло машина в нас, у пролетарів. Така вже, братухо, діалектика, скажу я тобі.

Канушевич уважно поглянув на свого земляка й зауважив:

— Ти щось дуже розумно говориш. Що це за штука така, ця діалектика?

Чемериця задумався. Вживаючи часто слово „діалектика“, він ніколи не давав собі точного, ясного визначення його. Тим то поставлене земляком запитання трохи спантеличило його.

— Діалектика,—говорив не зовсім упевнено,—це пролетарська наука, за якою виходить, що машина в руках буржуїв служить засобом для пригнічення і виснаження пролетаріату, а в наших руках, у пролетарських, машина є помічником і другом робочого. Робочий використовує в своїх інтересах, полегшує собі роботу. За допомогою машин ми використовуємо природні багатства, створюємо базу нової енергії, розвиваємо промисловість. Розумієш?

Канушевич глибокодумно мовчав.

— Для тебе неясно, я бачу. Так слухай же. Ось будуємо ми гідростанцію. Від її машин чи турбін матимемо нову дешеву енергію. На цю енергію будуть поставлені нові заводи, що їх почнуть скоро будувати. Заводи потребують багато робочих рук і даватимуть сировину, метал, і собі стануть базою для розвитку нових галузей промисловості. А все це збагачує наше господарство, а відтак поліпшує життя всіх трудящих. Ну, тепер розумієш?

— Так то воно так,— відповів глухо Канушевич,— тільки чого ж ото збираються зменшувати заробітки? Доки машин не було, потрібні були її люди, а як збільшили машин, то кажуть і розцінки зменшать.

При цих словах обличчя Чемериці обернулося у великий знак запитання. Він з несподіванки спинився й нерухомо якусь хвилинку дивився просто в очі Канушевичу. Цей розгублено стояв перед ним, не розуміючи, що, власне, трапилось.

— Що ти базікаєш?— скрикнув Чемериця.— Це ж брехні, їх сіють наші вороги, їм не до впадоби наше будівництво, бо розуміють, що кожен наш успіх для них ніж у горло, ну й намагаються всякими способами підбурювати робітників. Звідки ти це взяв?

Канушевич згадав слова Дригожили: „Тримайся нашого брата“, подумав про заробітки й відповів неясно:

— Звідки? Хто його знає? Подейкують люди і я за ними.

Чемериця покивав докірливо головою.

— Треба думати своєю головою. Треба знати оту діалектику, тоді не станеш повторювати ворожих вигадок. А машина, пам'ятай, братухо, це наш помічник, без машин ми багато не зробимо і до соціалізму не доїдемо.

Вони дійшли до будинка, де мешкав Чемериця.

— Ми поговорили б з тобою, та вже пізно, якось ішим разом,— сказав на прощання Чемериця й повернув до своєї квартири.

Канушевич побрів далі виселком до бараку. Тривожні думки, ще не ясні й суперечні, кружляли в його голові. Він думав про свій намір, про розмову з Чемерицею, про його зауваження й докори, і що довше спивався над цим, то краще починав розуміти суть його слів. Що було тепер для нього ясним, так це те, що ніякого зменшення заробітку ані звільнення не буде. Про це вже Чемериця, офіційна особа, краще

знає, ніж хто інший. Виходить, що набрехав Дригожила. Злість на артільника й на самого себе обіймала його. Чи не вскочив він у халепу, що потім і не випрутишся?

Коли він повернувся до бараку, там було тихо. Пожилці уже спали міцним сном. Тільки Дригожила, що, видимо, тільки по повернувся в барак, знімав з себе пальто.

Канушевич, почувавши на собі погляди артільника, мовчки пройшов до свого ліжка і, скинувши кожушок, важко бухнувся на подушку.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Одягаючись уранці на роботу, Канушевич спіймав на собі пильний погляд Дригожили. „Ну, як?—закинув артільник, вибравши слухну годину, коли близько нікого не було. Канушевич нічого не відповів і хутко вийшов з бараку, прилучившись до гурту каменоломів.

У котловані гідростанції підричники тільки по закінчили чергове підривання скелі. Тож, каменоломи, спустившись на дно, відразу взялися до своєї роботи. Незабаром тут стояла звичайна картина, де тріщали перфоратори, гуркотіли молоти, розбиваючи важеленні брили міцного граніту, і безперестань ходили в повітрі стріли кранів, здіймаючи вгору навантажені камінням ковші.

А втім цього ранку не чути було того фуркотливого гудіння екскаватора, що в останні дні долітав до каменоломів із траншеї. Цього дня екскаватор стояв мовчазливо й непорушно, викликавши розмови серед робітників, де цікавість до машини сполучалася із скептичними зауваженнями, хіба, мовляв, не говорили, що тут машина не дуже піде, бо такий уже поганий ґрунт. Так воно й вийшло, стоїть собі ні гу-гу, мабуть, уже попсувалася.

Канушевич старанно орудував ломом, відриваючи міцне каміння від підшви, і раз-у-раз прислухався до розмов. Йому кортіло знати, що говорять люди, хотів дізнатися, що сталося з машиною. Нарешті пішов до траншеї, де стояв екскаватор з непорушно зведеною рукояткою. Кілька чоловіків вовтузилися всередині екскаватора, щось справляючи чи просто роздивляючись.

Канушевич трохи осторонь, не наслідуючись наблизитись, дивився згори в траншею на мовчазну машину, як несподівано із середини екскаватора вискочив Чемериця.

Вилізши нагору, він хотів кудись іти, але побачив земляка й спинився.

— Якась падлюка пошкодила трансформатор, — кинув він обурено, — день-другий доведеться потратити, щоб справити. Ну, дізналися б хто це зробив, то показали б, де раки зимують, — погрозив гнівно.

Канушевич слухав його з притаєним подихом.

— І хто міг це зробити? — процідив не своїм голо-сом, не розуміючи, як це сталося, — хто міг?

— Та може дізнаємось, — відповів Чемериця, зауваживши, що йому треба поспішати, подався далі: — А ти приходь сьогодні ввечері до мене, нам треба поговорити, — крикнув, обернувшись. — Неодмінно приходь.

Першої хвилини Канушевич стояв мов остовпілий, тільки розгублено водив перед себе сполоханими очима. Це „треба поговорити“ і „неодмінно приходь“ видалося йому надто загадковим. Чи не має він справді підозріння на нього? Чи не хоче щось випитати від нього, довідатися про його мандрівку минулої ночі? Що він має відповісти йому?

Повний тривожних запитань і думок, він пішов до артілі, де з подвоєною силою, намагаючись забутись, довбав скелю.

Повернувшись по обіді до себе в барак, він знову, ще з більшою гостротою, відчув хвилювання. Він згадував загрозливі слова Чемериці. Певно, він щось підозріває таки на нього,— вертілося в голові. Він ходив по баракі, не знаючи, що робити, що діяти. Почуття страху огорнуло його. Йому ввижались вже різні небезпеки. Він малював собі різні кари.

Його тривога росла з наближенням години, коли треба було йти до земляка. Ніби наставала страхітна година уявлюваної кари. В нього маїнула думка— не йти до земляка, а тікати додому в село, доки ще не пізно, доки не схопили його.

— Що це ти тупцюєшся, Панасе, наче тебе пропасниця трусить?— кинув насмішкувато Дригожила.

— Не печи мене!— витиснув похмуро Канушевич.

— Тюхтії ти, бачу.

— Не печи, кажу!— крикнув загрозово Панас і, стиснувши кулаки, підійшов до нього.

— Ова, який ти гарячий! Гляди, щоб не обпікся. Я тут не при чім,— сказав Дригожила одгетькуючись.

Канушевич блиснув очима.

— Як то не при чім?

— А так. Я нічого не знаю. Це твоє діло. Ми тільки так розмовляли, а що тобі спало в голову, того вже я не знаю. Нічого не знаю.

Канушевич оторопів. Йому почулось, що і в цих словах заховується для нього загроза. Чи не він сам зробив, а на нього хоче звалити? Ні, треба тікати доки не пізно.

Присівши на ліжку, він порахував заощаджені гроші й засунув їх у кишеню. „Ось з чим доводиться вертатись“. Потім витяг загорнену в газету люльку, що її носив із собою, як коштовність, і замислився. Чи не спробувати ще раз, раніше, ніж вирушити на село, збути свою люльку?

Згадавши інженер Кудрявець, на адресу котрої

треба було звернутися за порадою того вченого, він вирішив негайно відшукати її.

Поблукавши по виселку її дошукавшись, нарешті, інженерчиної квартири, він несміливо постукав у двері.

— Можна бачити вченого?— спитав несміливо, переступаючи поріг кімнати.

Інженер Кудрявець, пропустивши незнайомця в кімнату, гадала, що до неї прийшов з будівництва якийсь робітник. Тим то запитання про вченого здивувало її. Якого вченого хоче він бачити?

Канушевич розгублено повів очима по кімнаті. Подумавши, витяг з кишені люльку, розгорнув папірець.

— Пригадуєте, якось вчений на вулиці, ваш чоловік чи що, хотів купити?— тримаючи на широкій, як тарілка, долоні люльку, нагадав колишню розмову коло фабрики-кухні.— Казали, щоб зайшов, якщо надумаю продати.

Інженер весело розсміялася. Так, так. Вона пригадує. Але вченого немає. Він іще не приїхав.

Він почував потилицю.

— Ми тепер скоріше зіїшлися б у ціні, я дещо уступив би, гроші потрібні.

Інженер знизала плечима. Хто його знає? Без нього вона не наважується купити, бо люлька йому може тепер і не потрібна.

— Тридцять карбованців взяв би тепер,— сказав Канушевич, почувавши, що справа складається для нього не дуже сприятливо.— Тридцять карбованців, і тільки тому, що гроші потрібні до зарізу.

— Не знаю,— відповіла інженерка.— Що я можу зробити, так це написати чоловікові. Почекайте відповіді.

Канушевич зрозумів, що розмовляти далі на цю тему немає чого. Він пожалкував, що справа закінчилась так нещасливо, бо чекати відповіді листом у його становищі — це значило сподіватись синиці в вебі. Тим то,

розстібнувши козушок повільними рухами, з похмурим виглядом, став заховувати люльку в кишеньку піджачка.

Тимчасом інженер нильно поглядала на нього збоку.

Їй видалося, що за похмурим, схвильованим видом цього чоловіка, за його непривітним і суворим, давно голеним обличчям, з довгим чорним лусом, проглядає якась м'яка, знайома і разом певловима рисочка. Ніби вона десь бачила цю людину. Але де і коли, в яких обставинах, вона, скільки не напружувала своєї пам'яті, не могла пригадати. Мабуть помилилася.

— Напишіть, може колись навідаюсь,— сказав Канушевич з кислою усмішкою, не надаючи цьому особливого значення.

„Ні, так бачила десь“, подумала знову інженер, ушіймавши щось знайоме в його усмішці.

— Панько?!— скрикнула непевно в ту хвилину, коли він, застібнувши козушок, зробив крок до дверей.

І коли він, повинні здивовання, повернув до неї обличчя, вона не мала більше сумніву. За похмурим виглядом цього бородатого, плечистого, суворого, з кудлатою головою чоловіка, вона побачила маленького, веселого, рухливого, трохи соромливого хлопчика.

Так, це Панько Канушевич.

Вона згадала свої дитячі роки, проведені в Кічкасі, а з ними малого Панька.

Панько був сином шкільного сторожа тієї школи, що нею завідував її батько. Хоч соціальне становище їхніх батьків було й різне, та це не стояло на перешкоді товаришуванню дітей.

Отже часто, особливо влітку, обое бавились разом. Малий Панько був добрим компаньйоном в її подорожах і вигадках. Вони разом будували з камінців і піску буднички, разом бігали по узгір'ях і яругах, де з печер визволяли захованих сердитими бабами-

ягами казкових дітей. А то забирались у прип'ятій на березі човен і, гойдаючись у ньому, пливли кудись далеко на невідомий острів, що лежав там, за Хортицею, на той острів, що на ньому жив Робінзон Крузо. А взимку, коли Дніпро вкривався міцним льодом, вони часто спускались на річку, на ковзанки. Розлучилися тоді, коли вона з батьками переїхала до губерньського міста. Перші місяці по тому вона згадувала свого маленького приятеля, та згодом інші інтереси, викликані її шкільним життям і новим оточенням, стали опановувати її. Пам'ять про Панька що не рік слабшала. Нарешті зникла й остання гадка про нього. І от тепер, через вісімнадцять років, вона знову зустрілася з ним.

Приємне почуття вдовolenня, ба навіть радості огорнуло її. Вона відчула бажання сказати якесь тепле, товариське, перейняте давньою приятню слово, нагадати щось з тих років.

Вона глянула на нього веселим поглядом, але в ту ж хвилину залпулася. Вона зрозуміла, що їй бракує того слова, що перед нею стоїть не малий Панько, а зовсім інший, відмінний, далекий чоловік, що з ним ніколи й не зустрічалася.

— Ви мене не впізнаєте?— спитала стримано, з рясочкою загадковості на обличчі.

Канушевич байдуже знизав плечима.

— Чого не знати? Інжевер Кудрявець.

— А Михельсів пригадуєте в Кічкасі?

Він перевів на неї свої очі, щось пригадував. Потім на його обличчі розпливлася привітна усмішка.

— Флорка?— вихопилося в нього з уст, але зразу ж звіяковів, зашарівся й винувато опустив очі вниз, так, ніби зробив якийсь негарний вчинок.— То ви, значить, Флора Германівна?— поправився після хвилевої розгубленості,— працюєте інженером? От як! А я і не туди!

Він крутив у руках шапку, не знаючи, що ж далі робити і тільки скося, крадькома зиркав на Інженера.

Вона спитала, що він тут робить, на якій ділянці працює, який має фах?

Він неохоче відповів:

— Яка вже там робота? Копаюсь у ямі. Працюю в котловані гідростанції. Та я тут недавно. Приїхав трохи підробити,— цідив, як крапельки, слово по слову, ніби йому було важко говорити.

Розмова не в'язалася. Почувався холодок і відчуженість. Інженер це зрозуміла. Вона попросила сидати й знову спитала лагідно, намагаючись розвіяти цей холодок, про його життя.

— Довго казати, мало слухати,— махнув зневажливо рукою.

Його стримана, з ноткою зневажливості відповідь, його похмурий і трохи стурбований вигляд викликали в неї зрозумілий інтерес.

Вона закинула, що вже хто, а вона охоче послухала б про його життя, про життя колишнього приятеля, що колись, як і вона, бігав ось по цих берегах.

Він звів на неї очі. Холодок почав танути. Загрубілі риси його суворого обличчя на момент пом'якшали, коротка усмішка заплуталась у бороді.

— Так як вам живеться? Що поробляєте?— спитала привітно.

— Живу,— відказав сухо.

Зрозумівши, що такої відповіді не досить, він поправився. І повільно, ніби це було не зовсім приємною для нього справою, розповідав про життя.

То була коротка, немудра і звичайна, може, історія, що її міг би розповісти не один із селян його віку.

Колись хлопчиком, як вона може знає, вчився у початковій школі. Хоч що то за вчення було? Чого він міг навчитися в тій школі за три роки? По закінченні тієї школи він хотів, правда, вчитися далі, мріяв вступити до ремісничої, та нічого з того не вийшло,

бо на це потребувалось коштів, а їх не було. На той час батько обличив сторожування в школі у Кічкасі, переїхав назад у степ, у село, де набув трохи земельки. Осгочортіло йому підневольне життя, закортіло бути господарем. Ну, переїхав у село, а з ним і він, дванадцятилітній хлопець. Стали хазяїнувати. Що дома робили, а то і в маєтку панському. Потрохи стяглися на хазяїство. А там війна, революція. Ну й пішло, закрутило, всього довелось зазнати, всього прийшлося пережити, всіх довелось побачити — і білих, і червоних, і махновців, і петлюрівців, і німців — всі тут побували, і всім їм давай. А там ще посуха настала. Все чисто вигоріло в степу, голод страшний був. Сами так-сяк витягли, а хазяїство перевелось. Ну, згодом, правда, добре вродило, а потім ще вродило, трохи оклигали, стали на поги. А це знову щось не дуже добрий рік випав, потім шкалина впала, ну й вирушив сюди, на будівництво, щоб трохи підробити.

Він говорив з гіркою усмішкою, з почуттям тихої скарги, приглушеного, ледве стримуваного невдоволення, хвилинами з ноткою покорн і безнадійного смутку.

Інженер слухала його уважно, співчутливо, з симпатією, зродженою сумовитою розповіддю.

— Це ви добре зробили, що сюди приїхали, тут люди потрібні й робота цікава,— сказала у відповідь, бажаючи заспокоїти й розвеселити його.

Він наморщив лоба, не зовсім, видно, погоджуючись з нею.

— Хай йому завалиться така робота! — пробурчав невдоволено. — Вона з боку, мабуть, гарною здається, а мені не дуже. І заробітки невеликі, та й небезпечно, того й дивися, що тебе ще покалічить. Он недавно один у воду впав, ледве витягли живого, а там когось прибило на скелі камінням, а недавно такелажникові

попало, зірвався паровий молот і вбив на смерть. От така й робота.

— Це ви даремно, товаришу, таке говорите — сказала заперечливо. — Нещасні випадки скрізь бувають, а в нас їх якраз і небагато, попрацюєте, — звикнете. Взагалі ж треба бути обережним, тоді нічого не трапиться.

— Було б до чого звикати, — зауважив похмуро. — Я думав поробити трохи, щоб стягтися на конячку, а воно виходить не дуже. Збираюся їхати додому.

— Уже й додому? Чого ж поспішатися? Треба попрацювати. Можна чогось повчитися, тоді й заробітки будуть кращі.

Він підвів похнюплену голову. Хоч інженерчине зауваження й видалося йому не зовсім доречним, а все ж спитав, чого можна повчитися.

— Ну, хоч би на машиніста вийти, на кран або на екскаватор, тут скрізь люди потрібні, — сказала веселим тоном, підбадьорюючи його.

Канушевич при слові „екскаватор“ позирнув на неї настороженим поглядом, ніби хотів дізнатися, чи не знає і вона чого про той екскаватор. Лагідно спокійний вигляд її не припускав ніякої підозри, тож заспокоївшись, усміхнувся:

— І скаже ж отаке, на машиніста вийти!

— А чого ж? Нічого неможливого немає. Ви ж колись хотіли бути машиністом, — згадала дитячі роки, як вони разом ходили тоді до новозбудованого Кічкаського мосту, як дивилися на поїзд, що вперше проходив через цей місток, і як після того він довго мріяв бути машиністом.

Яскраві вогнишки блимнули в його задуманих очах, та хутко, так само, як і з'явилися, згасли.

— Було колись, — зітхнув важко, — та нічого не вийшло.

— Треба спробувати, може тепер вийде.

— Малописьменні ми лишклися. Пізно вже починати. Сумовита усмішка залягла йому на обличчі, де, здавалося, відбилася і туга за давньою, нездійсненою казкою, і безнадійність, і покора перед неминучим.

— Пізно щось починати. Куди вже нам, малописьменним,— повторив глухо й безнадійно.

Флора Германівна, слухаючи його мову, пильним зором поглядала на нього. За його сумовито-похмурою, ледве вловимою усмішкою, за суворим виглядом цього кремезного чолов'яги, з його скаргою, з безнадійністю в словах, вона знову побачила знайоме, ласкаво-привітне обличчя малого Панька. І почуття ніяковості огорнуло її, ніби почувала себе винною перед ним.

— Пізно починати?— сплеснула долонями.— Та ви такий ще молодий, у вас все попереду. Пізно починати? От так скаже! Починати, добрий чоловіче, віколи не пізно, а тим паче тут, на будівництві, де є всякі курси.

Вона говорила жваво й просто, прибираючи поважного тону, даючи товариські поради, то кидаючи докори на його адресу за покірливе ставлення до своєї долі.

Зворушений прихильною, такою теплою мовою колишньої приятельки, Канушевич подумав, що вона має якусь рацію, що йому треба, може, лишитися на деякий час. А втім, відчувши гострий страх за свою долю, страх перед можливістю викриття його наміру, відповів, що він мусить їхати додому.

— Я не можу лишатися тут,— проговорив з біллю в голосі,— не можу!

— Чому?— перепитала вона, вражена його схвильованим видом.

Він мовчав. В цю хвилину в нього зродилося бажання поділитися з нею своїми думками, розповісти про той випадок.

— Я...— почав був, але голос його затремтів. Слова загубилися. Він раптово підвівся на ноги і, насунувши шапку, пішов до дверей.

— Та заждіть! Чудний ви чоловік!— спробувала затримати його. Проте Канушевич хутко, ніби хто його переслідував, винісся на вулицю.

Схвильований, почвалав виселком. Несподівана зустріч з інженером, приятелькою його дитячих років, мимохіть викликала в нього низку думок. Він згадав, чи не вперше за всі роки своєї змужнілості свої дитячі мрії, давнозабуті, такі прості і здавалося здійсними, і глибокий смуток огорнув його.

Працюючи з дванадцяти років, з того часу, як з батьком перебрався в степ, у сільському господарстві, допомагаючи батькові на його дворніщі чи працюючи за наймита в панському маєтку, він тяг цю важку лямку покірно, без будьякого ремства. І навіть коли по революції, в час громадянської війни дехто з молоді з їхнього ж таки села пустився берега, подався в широкий світ, він держався своєї землі. І тепер, згадавши своє дитинство, вперше пожалкував, що його життя склалося саме так, а не інакше.

Але що ж робити?

Він спинився на інженерчиній пораді лишитися на будівництві, чогось навчитися й сумовито покивав головою, вважаючи це за запізнілі, нездійсненні, як дитячі мрії, вигадки. Звісно, можна було б ще лишитися на будівництві на деякий час, хоча б до весни, якби не та історія.

Похмурий, з покраяним серцем прийшов Канушевич до бараку з тим, щоб, переночувавши, ранком податися на станцію.

У бараці при столі, над яким клубилися густі хмари тютюнового диму, сиділо кілька робітників, а з боків цілим колом товпилися івші.

Канушевич підійшов до натовпу і, настороживши вуха, став прислухатися.

— ... Поганій той робітник, що не хоче вчитися, що не бажає підвищити свою кваліфікацію. Трудно? Нічого трудного немає. Треба вміти все перемагати. Ільіч казав: кожна селянка, кожна робітниця мусить навчитися керувати державою, а навчитися керувати державою для жінки далеко важче, ніж чорноробові вийти, приміром, на десятника чи машиніста.

Це говорив Чемериця, оточений гуртом робітників.

Зайшовши до бараку, він ділився новинами із своїми колишніми співжильцями. Робітком ухвалив заснувати кілька нових курсів для набування й підвищення кваліфікації, а також зробити масовішми ті, що вже існують. Окрім курсів для машиністів і такелажників, відкриваються курси для токарів, для електриків, теслярів. Цими днями провадитиметься запис на дільницях у профбюрах.

Розповідаючи про цю постанову, він заохочував робітників вступати на курси. Лектори уже є. Багато інженерів дало згоду працювати на курсах. Треба скористатися, бо це не часто трапляється. Тут тобі й робста й школа. Походиш зиму, а на весну і кваліфікація в руках, і для себе краще, і для будівництва набуток. А там, чого доброго, і на техніка можна вийти.

Ковзаючи рухливими очима по обличчях слухачів, що цілим гуртом товпились навколо столу, Чемериця говорив спокійно, діловитим тоном, доводячи важливість курсів і користь їх для робітництва.

— А хто ж тоді буде чорну роботу виконувати, як усі інженерами та машиністами стануть?— поспитав ехидно Дригожила.

— Хто? Та ми ж і чорну роботу будемо виконувати,— відповів хтось з гурту.— Це тільки так говорить, що інженерами, а головне— треба кваліфікацію набути. Ось про що каже товариш.

Після цього знову точилася розмова, де цікавість до курсів, сполучена з бажанням мати в руках ремесло, певну кваліфікацію, переніталася з ваганням, з незрозумілим побоюванням.

Канушевич, слухаючи збоку цю мову, почував себе як на голках. Йому кортіло послухати, і заразом побоювався зустрітися з Чемерицею. І коли цей виліз ізза столу і, побачивши земляка, звернувся до нього: „А, нарешті, й ти прийшов“, йому аж похололо всередині.

— Так вступаємо, Павасе, на курси? Чого це ти похнюпився? — проговорив Чемериця, привітавшись по-товариському.

Канушевич мовчав. Він скося поглядав на земляка, ніби хотів пересвідчитися, чи не криється для нього якоїсь небезпеки. Потім сказав задумливо, що про курси треба подумати.

— Подумай, подумай, — уколів його Чемериця. — Хоч про що думати? Тут все ясно, як удень, треба просто братися до діла.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Через кілька днів по тому Канушевич, пообідавши, пішов до клубу, де мала відбутися лекція на курсах підготовки паровичників для екскаваторів і парових кранів.

Записавшись раніше на ці курси, він поспішався тепер до клубу на першу лекцію. Схвильований і зацікавлений, він задумливо повторював про себе: „курси, курси, курси“, дивуючись з того, як сталося, що він іде на ці курси. Незрозуміле почуття урочистої хвилини, якоїсь страхітної і привабливої невідомості відчував він тепер, як колись хлопчиком, коли, вступаючи до початкової школи, ішов вперше на заняття.

Скільки відрядного таїло в собі тоді це слово „школа“! Як радісно звучало воно!

Хоч відтоді минуло вже близько двадцяти років, хоч слово „курси“ мало інший характер, а все ж його мимохідь охопив настрої восьмирічного хлопчика, що хотів збагнути незрозумілий для нього околишній світ.

Біля клубу він постояв хвилинку, поївнятий ваганням, потім непевними кроками поплентався сходами до дверей.

Приміщення цього клубу, недавно викінчене, де пахло ще свіжим тиньком, блискотіло чистотою й повиною, мало, окрім зали, низку кімнат, поділених коридором. Канушевич опинився в цьому коридорі, сповненому галасу, сміху й голосних розмов. Тут вешталася молодь, то зникаючи за тими чи іншими дверима, то знову вибігаючи в коридор.

Канушевич, не знаючи де, в якій саме кімнаті відбуватиметься лекція, став придивлятися до табличок на дверях.

Високий, незграбний, оброслий густою бородою, що облямовувала його обличчя, він посувався коридором серед молоді, серед хлопців і дівчат, мов чужий, мов випадковий гість, уважно озираючись. Він спитав був одного юнака про курси, а що цей нічого не знав, то далі тупцював по коридору. Хвилинами його обіймало почуття окремішності, відчуття самотності серед цього рою юнаків і юнок, що невгамовно туркотіли, заклопотані своїми турботами. Йому кортіло навіть, як тоді, восьмирічному хлопчикові, що опинився вперше в школі серед невідомих йому дітей, втекти назад, повернутися додому, до бараку, щоб ніколи вже більше не ходити сюди.

А втім, перемагаючи це почуття, він лишився в коридорі. Потім спинився коло однієї кімнати, де біля дверей стояла дівчина, і наважився спитати ще її про лекцію. Вона відповіла. Лекція має бути тут, в цій кімнаті, тільки лектора ще немає. Канушевич, вдоволений з того, що потрапив нарешті куди треба,

з вдячністю поглянув на дівчину. Це була висока, огрядна, років двадцяти, повновида й красношока, з веселими сірими очима дівчина.

— Можна й пождати,— витиснув покірно, спиняючись поруч неї. В цю хвилину дівчина розчинила двері в кімнату і він пішов за нею.

У кімнаті, просторій і яскраво освітленій електрикою, прикрашеній портретами вождів революції, сиділо на стільцях кілька чоловіків, переважно молодих, двадцятилітніх хлопців, що вели між собою жваву бесіду. Побачивши дівчину, один з хлопців, звертаючись до неї, мовив з усмішкою:

— Ми думали ти вже пішла, а ти, виходить, тут. Чи справді хочеш послухати лекцію?

— А ти ж як думав? Кажу, буду слухати, значить буду.

— Та вона ж для тебе невідходяща, не по твоїх, як то кажуть, зубах,— говорив глузливым тоном парубок.

— А я все таки послухаю. Чи ти гадаєш, це тільки для тебе читають?

Парубок крутнув невдоволено головою.

— Диви, яка ти задирикувата стала, не можна й слова сказати!

— А ти не чіпляйся,— відказала сердито і, повівши по кімнаті очима, сіла оддалік на вільний стілець.

Канушевич присів і собі поблизу неї. Він не зовсім розумів про що мова, проте відчував, що в словах парубка, в його тоні криється зневажливе до неї ставлення. Тож порадив співчутливо, щоб робила своє діло, не звертала на те базікання уваги.

Слово по слову, а далі розговорилися. Більше говорила дівчина, вдоволена, видимо, що знайшовся співчутливий слухач, з яким можна поділитися думками. Вона, Катерина Петруш, кілька місяців тому приїхала сюди на заробітки з містечка Санжари, де жила з ма-

тір'ю. Тут дали їй роботу прибиральниці в бараках. Марудна робота, гіршої немає. Правда, вона до всього звикла, працюючи за наймичку по людях, але все таки набридає ходити цілі дні й тижні з вінником та мітлою. „Остогидло, одне слово, чистити бруд після отих лобуряк“, — кивнула на парубків. Ну, перейшла згодом прибиральницею до механічних майстерень. Хоч трохи краще. В майстернях, чує, навчаються люди всяких ремесл, із чорноробів на слюсарів виходять, на токарів тощо. Ну, спала в голову і їй думка — чого б не повчитися. Не лишатися ж назавжди прибиральницею. Стала придивлятися, а потім вирішила спробувати на токаря. А це почула, що лекція, та й прийшла послушати. А він ото, Бухкало, і коле, не по його, бач, виходить.

— Не по його? А що ж він хоче? — поцікавився Канушевич.

— А він хоче, щоб я кинула роботу й вийшла за нього. Ну, ото й не може втихомириться, чіпляється, як реп'ях до кожуха.

— Ось воно що, хлоп'яче діло! А ти свою лінію зеди, — проговорив Канушевич.

— Та я так і роблю, — відповіла Катерина таким тоном, ніби хотіла підкреслити, що вона себе скривдити не дасть.

Бухкало, що кидав непокійні погляди то на дівчину, то на Канушевича, не стерпів.

— Ви, папаша, що там агітацію розводите?

Це „папаша“ досягло своєї мети, викликавши в приятелів Бухкала сміх. Навіть дівчина, повторивши з усмішкою це слово, подивилася на Канушевичеву бороду, ніби тільки тепер побачила її, ніби справді коло неї сидів не абиякий „папаша“.

Канушевич зніяковів. „Який же я папаша?“ — хотів був відповісти та змовчав.

— Що, питаюся, агітуєте, папаша? — прискався уже

більш загрозово Бухкало, підійшовши ближче до нього з бажанням, очевидно, зірвати на ньому свою злість.

Канушевич при цьому виклику раптом стрепенувся. Він зрозумів, що тут ходить про його авторитет перед дівчиною, перед цілим товариством. Тим то раптово випростався на весь свій високий зріст і гордовито поглянув згори на присадкуватого парубка.

— Що, маля, присікався?

Все це сталося так несподівано, викликало такий голосний сміх, що парубок тільки розгублено кліпав очима, не знаючи, що відповісти на таку зухвалість.

— Ну, маля, сідай! — махнула Катерина рукою парубкові, регочучи із слова „маля“.

В цю хвилину в кімнату ввалився новий гурт молоді, а слідом з'явився лектор. І Бухкало, заховуючи злість, тихо відійшов до свого місця.

Коли всі розсілися і в кімнаті запанувала тиша, лектор сказав вступну лекцію про механізацію робіт.

Свою доповідь він почав із зауваження, що Дніпровське будівництво є покищо єдине на цілій Радянській Союз, а може навіть і на цілу Європу, де так широко застосовується американська будівельна техніка. Паротяги, крани, екскаватори, парові молоти, пневматичні свердла й молотки, перфоратори, верстати для глибокого свердління, самоперекидні платформи — ось що є на будівництві.

Визначивши енергопродукційну силу механізмів та електромоторів на робітних механізмах, що вже працюють або незабаром мають працювати, у двадцять шість тисяч механічних коней, він спинився на економічній ефективності механізмів. От, мовляв, йому інколи доводилося чути таке запитання: чи вигідно запроваджувати на цьому будівництві і в таких широких розмірах механізацію, купуючи дорогі механізми за валюту в Америці? Чи не краще було б будувати

звичайним способом, як досі в нас будували, принаймні до того часу, коли в нас, у Союзі, почнуть виробляти будівельні машини?

— Так кажу: вигідно й доцільно. Навіть більше. Це неминуче, якщо вирішили будувати таку споруду.

Обгрунтувавши своє твердження економічною доцільністю й потребою в найскорший час створити нову енергетичну базу для розвитку промисловості, він зауважив, що механізація робіт обумовлює вчасне закінчення споруд у визначений урядом строк. Обумовлює, а не гарантує, бо гарантія залежить од нас, од живих людей, від уміння працювати з машинами. Одне слово від кадрів.

— У якому ж стані в нас справа з кадрами?

По короткій паузі він провадив далі:

— Ви, товариші, вже знаєте, що будівельні машини вперше застосовуються у нас на будівництві. А це значить, що підготованих кадрів ми не мали й не могли мати. Знали про це й американці. Тим то, коли замовляли в Америці механізми, американські промисловці пропонували нам і своїх робітників до машин. Наші представники подякували їм, а від робітників відмовилися. „Та у вас же немає досвідчених людей для цих машин. Ви не зможете використати ці машини“— умовляли американці. „Ми їх не маємо, але ми їх будемо мати“,— відповідали наші. „Це вам дорожче обійдеться“,— залякували янки. Та ми лишилися таки при своїй думці.

— Хто ж мав рацію? Ми не робимо зараз остаточних висновків, ми не хочемо їх ще робити, бо вважаємо, що замало минуло часу, відколи ми почали працювати на цих машинах. А все таки мусимо визнати, що з роботою механізмів у нас покищо не все гаразд.

Він говорив, що механізми—крани й екскаватори—використовуються неповно, не більше як на тридцять-сорок процентів їхньої спроможності, тоді як в Америці

процент використання значно вищий. Потім наводив приклади псування механізмів, падіння стріл на кранах, навіть перекидання кранів через надмірне перевантаження і цілу низку інших пошкоджень.

— Розуміється, ми знаємо, що кожна наука обходиться в копійчину, що за науку треба платити гроші. Ми це мали на увазі й тоді, коли відмовлялися від порад американських капіталістів. Але треба платити поцінно. Ми платимо покищо більше, ніж годилося б. Чому? Не тільки тому, що ми вчимося, а й тому, що часом спостерігається безвідповідальне, байдуже, нехлюйське ставлення до машин. І не тільки нехлюйське, а навіть дикунське, як це трапилось недавно в котловані гідростанції з екскаватором, де якийсь дикун, а може просто шкідник, хто його знає, попсував був нам екскаватора.

Він спинився на цьому й окинув поглядом кімнату, придивляючись, яке вражіння справляє на присутніх доповідь.

Присутні уважно слухали його. Молодь, а переважно вона прийшла на ці курси, зрозуміла, що це їй подається рахунок за неполадки з машинами, і при останніх словах лектора насторожилась, захвилювалась. Почулися нетерпеливі вигуки: „Ганьба нехлюйству!“ Коли присутні трохи заспокоїлися, лектор провадив далі.

— Так от треба вчитися, кваліфікуватися. Треба добре обізнатися з механізмом, вивчити його деталі й уважно ставитися до роботи.

Підкресливши, що це будівництво мусить стати доброю школою для інших будівництв, він висловив упевненість, що нові кадри робітників покажуть добрі зразки роботи з механізмами.

— Ми мусимо довести, — заявив він наприкінці, — що ми вміємо працювати з механізмами, якщо не краще, ніж в Америці, то бодай не гірше за них, інакше вам буде сором і ганьба.

Канушевич після лекції зразу ж, уникаючи розмови із своїми новими знайомими, пішов до бараку.

Інженерові слова про якогось дикуна чи шкідника, що попсував екскаватор, нагадали йому знову про той випадок, викликавши стурбованість на похмурому обличчі.

Тож, коли в бараку Дригожила, змрявши його пильним поглядом, проговорив ущипливо: „Чого журнися, ти ж на інженера, може, скоро вийдеш“, Канушевич кинув на нього сердитий, повний зненависті погляд і мовчазно опустився на своє ліжко.

Тут, згадуючи лекцію, він з усією ясністю зрозумів, якого шкідливого вчинка ледве сам не припустився. Тоді відчув гострий докір сумління. В нього зародилася думка поговорити з кимсь на цю тему, відкрити загадкову подію того вечора, але він стримався, побоюючись, що не доведе своєї непричетності до цього шкідництва.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Відколи Канушевич почав відвідувати курси, життя його непомітно побігло вперед, мимохідь змінюючи його звички, нахили, ба навіть характер.

О шостій годині, з першими вибухами в скелях, що гучною луною розкочувались по околицях, він ішов до котлована, де разом з артілью виконував свою звичайну роботу. Після зміни, хутко пообідавши, вертався на короткий час до бараку. Обтрусившись та обмившись від порошу, що товстим шаром клався на обличчя, він, захопивши зошит, поспішав на курсі. І тут терпеливо, побоюючись пропустити якесь слово, висиджував лекції, уважно вислуховував доповіді, нотуючи дещо собі в зошит.

Не мавши ніколи справи з машинами, з їх ogrіванням, він тугувато засвоював спочатку закони механіки.

А втім прагнув збагнути все докладно, повно, в такій мірі, щоб не лишилося нічого неясного і туманного. Таких неясностей виникало, звичайно, чимало, тож по закінченні кожної лекції звертався до лектора з низкою запитань.

Його настирливі запитання, часом, може, й наївні, викликали інколи зневажливі закиди й нетерпеливі усмішки його товаришів, для яких було нібито все відомим і зрозумілим. Особливо намагався підкреслити свою тямучість, а його туподумність Бухкало. Він не міг забути своєї поразки перед першою доповіддю і всіляко пробував уколоти його.

— Ви і цього не знаєте, папаша? Та це ж кожен знає. Ех, папаша, дарма ви, здається, тільки товариша лектора турбуєте. Колупалися б там у ямі лопатою, не морочили б голови ні собі, ні іншим,—кидав зневажливо, хоч за цим погордливым тоном заховувалось просто легковажне ставлення до лекції.

І тільки заохочування від лектора, що уважно вислуховував Канушевича, даючи відповідь на всі його запитання, піддавало йому духу.

— Нічого, нічого, так і годиться,—підбадьорював лектор.—Треба, щоб усе було ясно, бо тільки тоді і буде добрий наслідок.

Пойнятий щирим бажанням якнайкраще з'ясувати суть справи, Канушевич і надалі звертався з низкою запитань, а часом ходив на дільницю до машиністів і там придивлявся до роботи механізмів.

Згодом він дійшов доброї обізнаності з казанами і цілою машиною та її частинами. Його відповіді лекторові були стислі й точні, а його запитання, сповнені кмітливості, ставали все більш поважними й цікавими. Це визнавали навіть його товариші на курсах, змінивши свою погордливість і чванькуватість на товариське ставлення.

Лишаючись часом у клубі після лекції в гурті своїх

товаришів, де обмінювалися думками з приводу допіру прочитаного чи то обмірковували різні справи. Канушевич почував себе, як рівний з рівними. Завжди стриманий і похмурий, з повільними рухами, що надавали його кременній постаті вайлуватості, він несподівано жвавішав серед курсантів, серед рухливої молоді, що тут переважала. Він зняв навіть собі бороду, що старила його на цілий десяток років і викликала глузливе, не зовсім приємне величання „папашею“ або „дядею“. Тепер воно змінилося на слово „товариш“: „Ану, товаришу, скажи, як ти гадаєш“, „Почекай, товаришу“, „Ходім з нами, товаришу“. В цьому слові „товариш“ він почував повагу і товариськість, приємну теплоту, близькість до інших. І тільки Бухкало все ще скося і якомсь вороже поглядав на нього, навмисно і підкреслено повторюючи „папаша“.

Та хвилинами Канушевич замислювався, ставав мовчазним і розгубленим.

Цей настрій опановував його особливо тоді, коли, будиши призначений для стажу на механізмах, він інколи приходив на екскаватор, що робив у котловані гідро-станції, і машиніст згадував колишнє пошкодження.

— Ось тут якась падлюка зламала. Якийсь класовий ворог, видно, доклав своєї руки.

Слухаючи дорікання машиніста, він знову відчував докір сумління і бажання розповісти історію, що трапилась з ним того вечора, та огорнутий почуттям страху все ще не наважувався признатися.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

— Ну, Панасе, кидай свою книжку та ходімо з нами, трохи погуляємо, а то щось дуже засидівся,— сказав одного вечора Дригожила, збираючись кудись іти з цілим гуртом каменоломів з його артілі.

Канушевич сидів на своєму ліжку, встроївши очі

в підручну книжку про котли. Невпинні походеньки по баракі пожитків і розмови їх, що хвилинами перетворювалися на надто дражливий гамір, заважали йому: Він не раз поглядав на стіл, де сиділи каменоломи, голосно гомонячи між собою, і похмуро кидав до них: „Чи не можна тихше?“

Він нетерпеливо чекав хвилини, коли пожитки розійдуться з баракі або повкладаються спати. І з легкістю зітхнув, побачивши, що каменоломи таки збираються йти. Тим то на запрошення артільника відповів, що не може піти, бо не має вільного часу. Артільник спробував умовляти.

— Ти, я бачу, став щось багато думати, а треба ж і розважитися, бо так швидко можна й посивіти, а як посивієш, то й дівчата не полюблять,— говорив таким тоном, ніби не знати як турбувався долею товариша по артілі.

— Ні, не маю часу, мушу переглянути книжку,— рішуче зрікся Канушевич, пересідаючи до столу, щойно звільненого.

— А ти все таки пішов би. Справа є. Поговоримо!

Несподіваний натяк на якусь справу зацікавив був Канушевича. Він звів на Дригожилу очі, намагаючись розгадати, жартує той чи справді щось має на думці.

— Ніколи розповідати, підемо у Вознесенку, у гурті поговоримо,— відповів коротко Дригожила.

Згадка про сусіднє село Вознесенку, куди дехто ходив, щоб випити, бо на території будівництва було заборонено продавати горілку, свідчила, що ніякої справи немає. Тож він знову відмовився, пояснивши, що йому треба неодмінно дочитати книжку.

— Від гурту ти відбиваєшся, Панасе, ось що! Гляди, щоб не пошкодував потім,— відрізав незадоволено Дригожила й пішов за двері, за своїми товаришами.

Канушевич заглибився в книжку.

Затримуючись над рисунками машин і різних деталей

їх, він повільно осилював текст, намагаючись якнайкраще уяснити прочитане. Часом він довго затримувався на одній якійсь сторінці, не тямлячи змісту. Тоді знову й знову перечитував рядок за рядком, розглядаючи рисунки, і переходив до нової сторінки не раніше, як цілком засвоював те, що йому довго здавалося незрозумілим.

По якійсь годні напруженої роботи він відчув утому. Нові сторінки ставали все більш незрозумілими, здавалися повними незбагнених труднощів.

Він вирішив піти на повітря й трохи відпочити.

Прогулюючись виселком, непомітно дійшов до клубу. Світло електрики, що яскраво відсвічувалось у вікнах, притягло його увагу. Він зайшов у приміщення.

Неугавне гудіння наповнювало просторий коридор. Розмови, жарти, суперечки, дотепи — все перепліталось, творило буїний, заразливо веселий гамір. Тут вешталася молодь, рухлива, невтомна, весела не знати від чого: чи від того, що все добре йдеться, чи від певності, властивої молоді, що все добре піде і немає чого журитися, чи просто від того, що вона молодь.

Кавушевич, опинившись серед цього невпинного руху, раптово відчув себе молодим.

Він не бачив тут нікого із своїх знайомих по роботі чи із бараку, а проте всі здавалися йому близькими знайомими. Він почував себе часткою чогось цілого. І хоч мовчав, але, дивлячись на якогось юнака чи дівчину, що весело гомоніли, він і собі усміхався. Він навіть хотів був пристати до одного гурту, та побачив Катерину, а з нею Бужкала й пішов назустріч.

— Давно бачилися, як живеш? — спитав Катерину, розпливаючись широкою усмішкою.

Катерина, потиснувши руку, запитливо глянула на нього.

— Не впізнаєш? А ну - ну, відгадай! — поправив собі гордовито пишного вуса.

— Невже папаша? Так і є! — розсміялася весело, перекопавшись, що не помилилася. — Та й змінився, помолодів, трудно й впізнати! Парубком став та й годі. Де ж ти пропадав? — оглядала з цікавістю його моложаву, міцну, ставну фігуру.

Вони зустрілися, як давні й добрі знайомі, що відразу знайшли для себе спільну мову. Вони розмовляли на звичайні теми, пов'язані з щоденним життям і роботою. Вона розповідала, що зовсім облишила марудну роботу прибиральниці й працює в майстерні за підручного в токаря. Вона ще не токарь, так, щось ніби помічник, але вийде й на токаря. Робота її задовольняє. Куди цікавіше, ніж прибирати за цими гувльвісами, — штовхнула плечем Бухкала, що насуплено слухав її торохтіння, поглядаючи скося на Канушевича.

— Подумаєш, воно тобі дуже потрібно. Вийдеш заміж, то все й забудеш, — вставив Бухкало.

— Це ще бабуся надвоє ворожила, — усміхнулася Катерина і, повернувшись до Канушевича, провадила далі розмову. Вона тепер працює в гурті, відчуває себе справжньою людиною, рівною з усіма.

Канушевич схвалював її думку. Риба, мовляв, шукає де глибше, а людина де ліпше. Він теж проходить курси паровичників.

Походжаючи по коридору серед натовпу, вони зайшли до буфету. Канушевич замовив медку і двадцять штук мікадо. На здивоване зауваження Катерини, він відповів, що це не багато, що він сам заплатить, бо йому весело, аж гувльнути закортіло.

— Ото який ти веселий став! — сказала Катерина. — Чи не припала тобі до серця якась дівчина?

— Може, — жартував Канушевич, вихиляючи склянку меду й наповнюючи знову собі й товаришам. — А може просто стало весело, бо, знаєте, кругом світло, багато людей, усміхаються, розмовляють, гудуть. Стало

Й мені якось легко, аж хочеться взяти когось і поцілувати.

— Ні, це ти, будь ласка, облиш! — підвів руку Бухкало, захищаючи Катерину від експансивно настроєного Канушевича. Потім, схопившись на ноги, нагадав Катерині, що вони прийшли до кіно, а не теревені слухати і що пора йти до зали.

Катерина поглянула на Панаса, цікавлячись, чи не піде і він з ними. Він відмовився. Чого йому поспішати на ті картини, коли й тут гарно.

— Ідїть, ідїть, а я посижу тут, на людей подивлюся та поміркую трохи, — проговорив, усміхаючись.

Катерина завагалася. Їй хотїлося погомонїти з Панасом та заразом кортіло побувати і в кіно.

— Так ти не хочеш іти? А там, кажуть, гарна картина буде — „Шукачі щастя“, чи що, — вмовляла його.

І Канушевич, зацікавлений „Шукачами щастя“, пішов до кіно.

Коли він повернувся до бараку, усі пожильці зішлися уже на ночівлю. Одні спали, уткнувшись головами в солом'яні подушки, інші лагодилися спати, а хто сидїв, гуторячи стиха між собою. Дригожили та його компанії ще не було.

Канушевич зразу ж роздягся й уклався в ліжку. А через хвилину вже спав міцним сном натомленої людини із здоровими нервами.

Він прокинувся, як завжди, удосвіта. Схопившись на ноги, став збиратися на роботу: узув чоботи, умився, надїв піджака, проте його товариші по артілі все ще спали. Слав і Дригожила. Дехто з каменоломів, підвівши голову й зиркнувши навколо, знову вкладався спати.

Канушевич, поспїдавши, став чекати. Згодом почав нетерпеливитись.

— Та хїба ти нічого не знаєш? — відповїв один

з артільних, молодий парубок Василь Гавриш, що кілька хвилин перевертався з боку на бік.

— А що таке? — здивувався Панас.

— Та сьогодні наші не виходять на роботу.

— От тобі й раз! Чому ж не виходять?

На це відповів рішуче приятель артільника Тугай.

— А що ж, на морозі та на відкритому вітрі будемо робити за ті гроші, що й в котловані? Хай прибавляють, тоді й підемо!

Канушевич не зовсім довіряв цим словам, що видалися цілковитою несподіванкою для нього. Він гадав, що каменоломи, повернувшись пізно до бараку, просто заспали. Тим то поторгав Дригожила за плече.

— Чого тобі? — поспитав Дригожила, ледве підвівши з подушки голову.

— Та на роботу ж час виходити!

— Не базікай! Бачиш, хлопці сплять. Лягай і ти, — процідив сердито, опускаючи голову на подушку.

Канушевичу стало ясним, що артіль на роботу, певно, не вийде, бо всі робітники, що заступали з першої зміни, пішли вже з бараку.

Він замислився. Цього дня їхня артіль мала перейти для роботи до кар'єра, звідки вагонетами через лід подавали каміння на завантаження перегаток. Це викликалося потребою закінчити цю роботу до початку весінньої поводи. А що цього не можна було вчасно закінчити тими артільми, що вже працювали, то було вирішено на якийсь час перевести з котлована гідро-станції артіль Дригожили. Про це знали всі напередодні і ніхто не заперечував. І раптом? Звідки це взялося? Чи не для цієї справи закликали його вчора у Вознесенку?

Він не знав, що діяти. Виходити одному на роботу було ніяково. Адже він працював в артілі. Пристати до івшої теж здавалося незручно. Спрацювавшись із своєю артільлю, він не наважувався відбитися від

неї. Та й сама артіль, гадав, може, виспавшись змі-
нить вирішення й піде на вечірню зміну.

Він узяв з столу газету й став читати. Рядки роз-
бігалися. Звикнувши бути в цей час на роботі, він не
міг скупчити своєї уваги на газеті. Поклавши її на
стіл, нудився в бараку: то порпався в своїй скриньці,
перебираючи білизну, то брався за ліжко й трохи
пересував, ніби не так зручно і міцно стояло, як го-
дилося. А то ходив по бараку з одного кутка до
другого й простягав перед себе руки або розмахував
ними в повітрі.

Нарешті вийшов з бараку. Спустився до берега, до
котлована гідростанції. Тут як і вчора, як і в інші
дні, була звичайна картина: працювали каменоломи
інших артілей, вертівся, фуркаючи, екскаватор, три-
щали перфоратори.

Він вибрався на перегатку, де завантажували кліті
зрубів камінням, потім, повернувшись, до гідростанції,
зійшов униз до дільниці, де робив екскаватор.

— Що ж це ти, товаришу, сьогодні ходиш, заклавши
руки за спину? — закинув йому машиніст. — Свято
хіба знайшов, чи що?

Він відповів глухо:

— Яке там свято, просто так вийшло, ненавмисне.

— Ненавмисне? Ти, здається, працюєш в артілі Дри-
гожили? Ви там, кажуть, усі загулялися?

— Звідки ти це взяв?

— Звідки? Слово, що горобець. До вас он началь-
ство вже пішло.

— Ти скажеш! — відповів недовірливо Канушевич,
виявивши при слові „начальство“ деяку настороженість.

— Не начальство, а профспілка, або, коротше ка-
жучи, Чемериця, — усміхнувся машиніст, — він вас на
цугундер там візьме.

Канушевич, зрозумівши, що це не жарт, швид-
кою ногою пішов до бараку.

Профбюро, сповіщене про те, що артіль не вийшла на роботу, послало Чемерицю до бараку в'яснити причини невиходу й полагодити справу. Чемериці повів з каменоломами розмову, дорікаючи за легко-важно-шкідливу поведінку.

— Що, хлопці, ви собі думаете? Усі роблять, а ви вилежуєтесь, наче так і годиться? Ну, захогілося погуляти трохи, погуляйте, алеж треба і міру знати, не можна ж так. Це нікуди не годиться!

Каменоломи мовчали. Ті, що були одягнуті, сиділи на стільцях і загадково лезиралися між собою. Дехто ще лежав у ліжку.

— Та ми що, ми нічого,— відповів згодом один з них, Тугай, коли мовчати далі було віяково.

— Так чоґо ж не виходите?

— А того, що на річці вітряно і морозно, а гроші, виходить, одні,— відповів коротко Тугай.

Чемериця зрозумів, що йдеться не про звичайний прогул, а про якісь приховані, не зовсім ще ясні для нього наміри. Щоправда, Тугай натяк здіймав уже трохи заслону з їхньої поведінки. Тим то Чемериця спробував вплинути на їхню свідомість.

— Сидіти в бараку й байдики бити тоді, коли всі працюють, напружують сили, щоб закінчити до поводи перегатки, щоб цілком завантажити кліті... Та куди ж це годиться?

Він знову докоряв їм за необачний вчинок, апелював до їхньої свідомості й сумління, закликаючи негайно ж піти на роботу.

— Так що, товариші, збирайтеся на роботу, щоб потім, коли збудуємо станцію, кожен із нас міг сказати, що він чесно виконав свій обов'язок, будував соціалізм,— говорив він патетичним тоном.

Проте на всі докори, закиди й міркування зустрічав мовчазливі, холодні, перейняті сторожкою підозрілістю погляди.

— Ми що ж? Ми не проти того. Як же ж. Тільки, звісно, кожна робота має свою категорію. Одне діло робити, приміром, у затишку, у котловані, інше діло мерзнути під вітром,— правив своєї Тугай.

Ставало очевидним, що каменоломи вирішили скористатися із слушного моменту, виграти на негайній роботі, домогтися надвишки.

Тоді Чемериця, звертаючись до Дригожили, запитав його, як він гадає. Він же тут за старшого.

Дригожила, що тільки но підвівся з ліжка, розвів руками й відповів з невинною гримасою на обличчі, мовляв, який він старший, тут всі рівні, всі мають одні права, і зробить він так, як звелють йому люди. Який він старший, немає тут старшого!

Чемериця замислився. Провадити розмову про надвишку, розуміючись, він не міг. Це бо порушувало всю лінію політики заробітної плати, крім того, виходило за межі його компетенції. Лишити справу нерозв'язаною він теж вважав за неможливе, особливо тепер, коли кожний день був дорогий.

— Що ж все таки ви хочете, товариші? — спитав він по якійсь хвилині мовчавня.

— Ми сказали,— процідив Тугай.

— Про це не може бути й мови,— відповів Чемериця,— працюють же люди й на річці, і в кар'єрах на тих же умовах.

— Хай собі працюють, ми не проти того. А то роби, роби, мерзни, мерзни, а як до грошей, то й випити немає за віщо,— відповів Тугай.— Ні, краще вже працювати в котловані. Ми не проти того.

Видима однастайність каменоломів, їх стриманість і холоднуватість свідчили про певну тактику й організованість, підготовану якимсь дирижером. Все це насторожило Чемерицю.

Звертаючись до них, він сказав, що діяти так, як оце вони, може тільки класовий ворог, зацікавлений

в тім, щоб затримати будівництво, щоб перешкодити вчасно закінчити перегатки.

Цей закид несподівано викликав гамір, сповнений протесту і заперечливих вигуків, ніби тут образили когось в добрих почуваннях.

— Я не хочу сказати,— пом'якшив Чемериця свої слова,— що ви саме і є буржуї, але ви стали іграшкою в їх руках, попалися в їхні сільця.

Справа ускладнялася. Каменоломи мовчали, лишившись, здавалося, непохитними. А Чемериця, вичерпавши цілу низку аргументів, стояв розгублений коло столу і тер лоба, шукаючи якогось виходу з неприємного становища. Його погляд упав на Канушевича. Цей, слухаючи розмову, виявляв ознаки нетерпіння. Він хотів щось сказати, але вагався. Нарешті насмілився.

— А все таки, товариші,— сказав він з ноткою хвилювання,— на мою думку, ми робимо не по-хазяйському.

— Як то не по-хазяйському?— витріщився Дригожила.

Канушевич говорив трохи недоладно, поспішаючи викласти свої думки, щоб чогось не забути.

— А так, не по-хазяйському. Усі роблять, а ми сидимо, як останні, звиняйте за слово, ледацюги. А що Тугай каже про річку, то знов же не зовсім правда, бо я оце був на річці і скажу, що робити однако-вісінько, чи в котловані, чи в кар'єрі, чи на річці. Може раніше, на річці, слова нет, було й холодвіше, а зараз на весну потягло, так що однаково. Отож, товариші, по-моєму, треба ставати на роботу.

Його мова викликала несподіване заворушення серед каменоломів. Дригожила нахмурено поглянув на Канушевича. Гавриш несміливо заявив, що справді треба ставати на роботу. А Тугай зауважив, що кому-кому, а Канушевичеві не зовсім личить взивати їх

ледацюгами, бо сам тут працює без году неділю та й збирається тікати на легкі хліба.

— Ні, ти попрацюй каменоломом з роду-віку, як ми. Зароби собі мозолі, як у нас. Отоді й будеш балакати. А то, дивись, який хазяйновитий знайшовся!

Канушевич зніяковів, простяг перед себе вузлуваті руки долонями догори й, оглядаючи їх, показував іншим. Дивіться, люди добрі, які в нього руки. Потім, пересвідчившись, що й він з мозолями, що й він може похвалитися спрацьованими руками, вів далі:

— Слова нет, заробітки, не дуже великі, та вже ж скільки працювали то попрацюємо й тепер, бо правду каже товариш Чемериця, що весна незабаром ударить, лід того й дивись рушить. Тож бо і є, що треба робити по-хазяйському, треба, доки є лід, а на ньому рейки, завантажити перегатки.

Дригожила, здавалося, не чекав такої мови. Слухючи його, він робив якісь мімічні знаки, намагався не то спантеличити його, не то повернути до себе увагу. Та Канушевич, захопившись своєю роллю, доводив, що треба усім і негайно, цілою артілью, ставати до роботи.

Каменоломи презирнулися. Знявся легенький шепіт. На деяких обличчях відбилася рисочка співчуття. Гавриш кинув сміліше: „Правильно, правильно!“

Настрій змінився. Чемериця, взявши слово, сказав, що артіль повинна виправити свою помилку.

— Ми працюємо на себе, не на буржуїв, гребля — це наша, радянська, і всі мусимо дбати, щоб скорше її збудувати, щоб скорше мати електрику.

Наприкінці він поспитав просто, по-товариському:

— Так як же, товариші?

Тоді почувлися прихильні голоси: „Треба ставати, чого ж байдики бити?“

Коли справа набрала, здавалося, цілком позитивного вирішення, хтось кинув, що треба проголосувати.

— То голосуємо. Хто проти?— вигукнув Чемериця.— Хто проти виходу на роботу?

Дригожила, а за ним Тугай підняли були руки, та хутко, побачивши, що більше ніхто не підтримує, опустили їх.

— Що ж? Ми так, як і всі. Як люди, так і ми,— промимрив винуватим тоном Дригожила.

Чемериця на останнє порадив бути обережними, не потрапляти більше в сільця класових ворогів та їх поплічників.

Тимчасом наближалася зміна й усі стали збиратися на роботу.

На березі, коли Канушевич опинився позаду товаришів, до нього пристав Дригожила.

— Так, кажеш, не по-хазяйському робимо?

— Авжеж.

— Ти пащекуй більше! Сунься не в своє діло!

Канушевич зміряв його холодним поглядом.

— То це, мабуть, діло твоїх рук, ти каламутиш людей, збиваєш з пантелику?

— Пащекуй, кажу, мені!— кинув загрозово Дригожила.— Вайло, а туди ж пнеться! Натє і мою мазничку!

Обличчя Канушевича пересмикнулось. Він скинів від гніву і кинув сердито:

— Так знай же, я тебе на чисту воду виведу!

Дригожила осміхнувся і, витримавши паузу, проговорив лукаво:

— Ти сиди собі нишком, якщо не хочеш опинитися в бунті. Бо каламутю я людей чи ні, це ще невідомо, а що ти шкідник і поцсував машину, то це факт. А за це по голівці, як узнають, не поглядять. Ой, не поглядять!

Канушевич знітився. Почуття страху раптом проїняло його. Він покірливо схилив голову.

— Отож, кажу, не пащекуй, а мовчи. Тримайся, коли що, нашого брата, то краще буде,— додав повчально Дригожила.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Повернувшись одвого разу до бараку, Канушевич знайшов на столі листа на своє ім'я.

Це був перший лист, що він дістав з дому за кілька місяців. Прибувши сюди на роботу, він написав батькові одного листа, де сповіщав про свою адресу. Спочатку чекав і відповіді, та її не було. І от, нарешті, лист. Він розпечатав його з хвилюванням.

„Лист пущено від батька твого Артема Петровича і матері Оксани Антоївни,— читав карлючкуваті, незграбними літерами писані рядки.— Дорогий наш сину Панасе Артемовичу! У перших рядках нашого листа посилаємо тобі наш привіт і повідомляємо тебе, що ми всі живі й здорові, чого й тобі бажаємо. А ще повідомляємо, що ми недавно зарізали кабанця. Хотіли послати тобі сальця й ковбаси, та ні з ким, ніхто не їде до Кічкаса, а потім думаємо, що ти незабаром сам повернешся додому. Пора вже. Заходить весна, люди збираються в поле, треба думати і нам щось про землю. Як же воно там із заробітками? Чи склав там хоч трохи грошеньят? Чи стягнемось на конячку? Приїжджай, щоб на великдень був уже дома“.

Прочитавши листа, Канушевич заховав його в кишеню і стомлено спустився на стільчика.

— Ух-фа! — зітхнув важко, ніби йому раптом стало чогось не по собі.— Ух-фа!

Якусь хвилину сидів мовчки, замислено втопивши очі у вікно барака. Цей лист мимохідь переніс його в село, у Василівку, звідки він пішов скоро вже п'ять місяців і куди мав повернутися оце з весною.

Він досить виразно уявив собі своїх старих, хату, двір, поле, і туга стиснула серце. Туга за селом, де все було йому таким знайомим, близьким і зрозумілим. Що саме приваблювало його в цім селі, він не міг би, може, й сказати докладно. Все тамтешне

життя його було сповнене постійної, упертої, важкої праці за буденний шматок хліба. І все таки цей лист зворушив його. Йому стало якось тісно в бараці, з його довгими рядами ліжок, з постійним гамором і рухом людей, у цьому бараці, що нагадував собою заїжджий двір, до якого постійно приходили і відходили люди, де часто мінялися пожильці.

— Ух-фа!— витиснув знов глибокий віддих, ніби його щось пекло, нудило всередині, і він цим віддиком хотів полегшити собі.

— Що пишуть із села?— спитав Дригожила.

— Щоб додому вертався.

— Так чого ж ти зітхаєш? От і їдь! Уже весна надворі.

— Та якось того...— відповів глухо Канушевич.

— Ти ж збирався їхати весною, чого ж час гайнувати? Чи думаєш ото паровичником весело буде? На тій роботі скоро себе спалиш, а гроші там невеликі. Раз маєш своє господарство, то треба їхати.

— З того хазяйства...— махнув зневажливо рукою Канушевич.

— Та все ж, яке там не є, а своє. Сам собі хазяїн, що схочеш, те й робиш, а тут ти підвладний, усяке начальство над тобою ходить. Не можеш і погуляти як слід.

Канушевич підозріло позирнув на Дригожилу. Чого це йому так хочеться, щоб він повертався додому? Він знову витяг листа й прочитав ще раз. Почуття суму й незнаної досі туги ще дужче стиснуло серце. Він відчув бажання поговорити з кимсь по-товариському й вийшов на повітря. Зайшов до клубу, надіючись зустріти когось із знайомих. Проте цього вечора тут було порожньо, тихо. Цей клуб видався Канушевичу таким же похмурим і непривітним, як і барак, звідки він допіру втік.

Він вийшов із клубу.

Сутеніло. З півдня тяг теплий вітерець. В повітрі гостро пахло весною. Роздумуючи, куди б податись, Канушевич почув приглушені, ледве вловимі звуки музики. Прислухався. Десь далеко у виселку грали на гармонії. І він пішов навмання вулицею в той бік, звідки долітали звуки.

Так дістався на край виселка.

Тут за бараками, на широкому просторі стояв колом великий гурт хлопців і дівчат.

Молодий парубок, зсунувши набік картуза, нарізував на гармонії гопака. Пишаючись із своєї ролі музиканта, цілком захоплений грою, він легко, у такт робив порухи плечима, вигинався всім тілом, притупував ногами.

Двоє хлопців, Бухкало й хтось другий, вели танок. Вигинаючи коліна, навприсядки, знявши праву руку догори, а ліву тримаючи перед себе, вони легко, мов на пружинах, ледве торкаючись землі нісками чобіт, легко й бистро носились в широкому колі. Це було, здавалося, змагання на вмільсть, на легкість і витривалість, кожен намагався якомога довше протриматися в цьому не зовсім зручному для тіла становищі. Потім враз, випроставшись на весь зріст, а руками взявшись у боки, вони, підскакуючи й кружляючи, шалено гопцювали, вибиваючи щосили каблуками.

Кілька десятків хлопців і дівчат, утворивши коло, напружено стежили за танцюристами, мимохіть вигинаючись в такт ритму, готові, здавалося, щохвилини пуститися в танок, збуджені хвацькою грою гармоніста й нестримним ходором танцюристів.

Раптом музика обірвалась, і танцюристи під гучні оплески глядачів спинили свій шалений рух.

— Ей, Катерино, танцюємо! — вигукнув Бухкало, вихопивши із кола дівчину і знов закружляв з нею в колі. — Танцюємо! А ти, Миколо, грай! Грай! — крикнув до гармоніста.

Гармоніст, пересунувши картуз на другий бік, узявся знову за гармонію, завівши цього разу тягучо-плаксиві „Кирпичики“.

— Грай, Миколо! Грай зеселішо! — вигукував Бухкало, міцно тримаючи за став дівчину, що неохоче й незграбно вертілася з ним, скоряючись його силі.

— Цур тобі, пек! — випорснула, нарешті, вона з його рук і кинулась у гурт.

Тут несподівано стикнулася з Канушевичем, налетівши просто на нього.

— Ото несе її! — скрикнув Канушевич сердито, ледве втримавшись на ногах від дужого поштовху в груди, але, впізнавши Катерину, привітався.

Коротку мить обоє стояли мовчки, поглядаючи одне на одного.

— От оказія! — вимовила радісно Катерина, перша опам'ятавшись. — Чи ти, може, шукаєш тут когось? — закинула задирикувати.

— Та це я так, — відповів Канушевич, — музику почув, ідучи виселком, та й завернув.

— Ходімо танцювати, — штовхнула його плечем.

А що він став огинатися, то потягла його за руку. Вони протиснулись на кін, де вертілась якась пара.

— Метелицю! — крикнула Катерина гармоністові, смикаючи свого партнера за руку. Канушевич, все ще огинаючись, зробив крок за нею. Але в цю хвилину Бухкало вибіг із натовпу й зміряв його ворожим поглядом, потім загрозово, звертаючись до Катерини, крикнув:

— Так ти з ним танцюєш, а зо мною не хочеш? Так ось же знай, не буде цього! Миколо, кидай гру! Год! Ходім з нами на другий виселок!

Гармоніст обірвав звуки. Пересунувши гармонію на бік, він рушив разом з Бухкалом і цілим гуртом хлопців і дівчат.

Після їх відходу ватовп, поділившись на невеличкі гуртки, хутко танув.

Канушевич лишився з Катериною.

Вона запропонувала піти до берега, подивитися на річку, як прибуває вода. Він охоче пристав на цю думку. Тож повільними кроками, спотикаючись на каміння, розкидане скрізь по узбережжю, спускалися вниз, обмінюючись короткими фразами. Катерина говорила про себе, про своє навчання на токаря, про різні дрібниці, що трапляються на роботі, про труднощі й деяке недовір'я, якого довелося зазнати на початку. Як же ж, прибиральниця! Та все це дурниці, бо тепер вона працює вже на верстаті за помічника токаря. Він слухав, зрідка підтакуючи, часом вставляючи зауваження чи висловлюючи похвалу.

— А як твої справи?—спитала згодом його.— Чого віде не видно? Чого ні разу не приходив?

Він розповів. Усе працює, відвідує курси, скоро вийде на паровичника, а це одержав листа від батька, який кличе його вертатись додому.

— І що ж ти думаєш?

— Та хто його знає? І тут лишатися мало добра, і туди вертатися немає на що.

— То ти гадаєш їхати в село?—скрикнула здивовано.— Для чого тоді вчився на паровичника? От чудак!

Слово „чудак“ видалося йому не дуже похвальним. Зніяковівши, промимрив, що це просто до слова прийшлося, що після одержання листа з дому йому стало якось сумно.

Катерина закинула, чи не лишив, бува, там, у селі, дівчину.

Він покрутив головою.

— А я тебе чекала, а ти не приходив,—сказала тоді з ноткою докору в голосі.— Ти приходь, коли що, у нас буває весело.

Слухаючи її мову, сповнену ущипливих ноток, веселих усмішок, жартівливих натяків, перейнятих товариським ставленням до нього, він заспокоївся. А згодом навіть пожвавішав, став веселіший.

— Ну, ну, тримайся, тримайся! — проговорив вдоволенним тоном, коли вона спіткнулася об камінь і тільки тому, що вчасно схопилася за його руку, не зірвалася в урвище.

Вони вийшли до берега і якусь хвилину мовчазно дивилися на могутній і грізний, по весінній поводі широкий, повносилий Дніпро.

Тут, на воді, на перегатках, де ще недавно працювали нічні зміни, поспішаючи завантажити зруб камінням, тепер було тихо. Всі роботи на річці були припинені, бо перегатки, що раніше досить високо, на кілька метрів здіймалися над водою, тепер були залляті. А вода все ще прибувала.

Бурхливі хвилі розгойданого Дніпра, якому ніби стало тісно на звичайному шляху, хлюпали на гранітні береги, з гурчанням і піною бились об скелі і мчали далі вниз.

— Яка страшна сила! Ти глянь бо! — дивуватася Катерина, показуючи на прибережну скелю, що ледве витикалася з води.

— Страшна сила! — погодився Канушевич і додав, що на порогах, де він живе, буває страшніше.

Він розповідав про пороги, про грізну силу їх, про гранітні гряди, що перетинають Дніпро, де часом гинуть цілі каравани плотів, потрощені розлютованими хвилями.

Вона слухала його з цікавістю і захопленням, зворушена страхітною силою Дніпра.

Вони пройшлися берегом до котлована гідростанції. Тут спустилися на перегатку й сіли на дерев'яний брусок.

Тепла ніч розп'яла вгорі свої шатри, волохатою

заслоною спадала на береги. Чорною безоднею лежав Дніпро там, за перегатками, аж до Кічкаського мосту. А тут коло перегаток, по березі, горіли яскраві стрічечки електрики, відсвічуючись у Дніпрі. Падаючи у воду цілим феєрверком, вони спалахували в її глибинах рухливими огоньками, створюючи чарівне тремтливе, залляте каскадом яскравого світла полотно.

— Чудно усе це, — мовила знову Катерина. — Чи так воно й станеться? Щось дуже вигадливо!

Він спитав, про що мовиться.

— Та про життя, що буде тут.

Потім розповідала про те, що чула від лектора, коли ходила недавно сюди на екскурсію.

— Ось тут, каже, де оце котлован, буде станція. Така велика, якої в світі немає. На сто верст, каже, на всі сторони підуть звідси артерії, по яких передаватимуть світло. Скрізь засвітять тоді електрику, не тільки в містах, а і в селах, і не тільки в хатах, а в хлівах, у коровниках. І не тільки світитимуть, а й харчі готуватимуть. Земля, каже, суха там лежить у степу коло Дніпра, нічого не родить, бо води немає, так стане родючою. Проведуть туди рівчаки, поставлять машини, поженуть воду на землю й стане родити пшениця та всяка пашниця.

Канушевич, слухаючи її, зауважив, що коли це справдиться, тоді й до їхнього села дійде електрика.

— Та мабуть дійде, — відповіла замріяно Катерина й розповідала далі про доповідь лектора.

— Заводи збудують, ось тут, — показала рукою на лівий берег. — Багато заводів, теж на електричеську силу поставлять. Такі заводи, що вироблятимуть дорогі метали для всіх машин. А ще, каже, скрізь отут, де бараки, і далі в степ, збудують великий город, де буде багато сонця і садків. На вулиці буде грати музика, і всього там буде багато. Такий город, якого

досі ніде немає і де буде гарно жити. Город соціалізму, чи що!

Вгопивши очі в степ, що починався за Дніпром, вона замріяно дивилася в далину, ніби там десь уже бачила той город, що в ньому гарно буде жити. Канушевич і собі замислився.

Досі питанням, що саме буде на цих берегах, він мало цікавився.

Слухаючи інколи розмови на цю тему, він ставився до них байдуже. Ну, будують станцію, це він знає. А що далі вийде — хто його знає. Робив куди поставили, та й усе. Але Катериїна розповідь вразила його.

— То, каже, і землю електрикою оратимуть?— вимовив задумано.

Катерина мовчала, охоплена якимись думками. Потім, все ще дивлячись в степ, проговорила:

— Панасе, ти хотів би жити в отакому городі?

— В якому?

— Та в отакому, що тут буде, в городі соціалізму. Я дуже б хотіла.

— Чого б ні?— відповів Панас.— Тільки чи діждемося? Чи побачимо його?

— Лектор каже,— зауважила Катерина,— що його скоро почнуть будувати. Чудно справді, аж не віриться. А може й справдиться. Ось тут же, кажуть, нічого не було рік тому. А тепер?— повела очима по забудованих берегах, заллятих електрикою.

Панас і собі озирнувся навколо. Тепер, при світлі електричних вогнів, він ніби вперше побачив картину нових берегів.

Свіжий вітерець повіяв з Дніпра. Над річкою стали сивомолочні тумани й попливли вгору, на береги, огортаючи своєю заслоною прибережні скелі, будинки, споруди.

Катерині, одягнутій в легеньке пальто, стало холодно.

Притиснувшись до Кавушевича, вона схилила свою голову на його плече.

— Погрійся, погрійся!— кинув, усміхаючись, Канушевич і притиснувся до неї. Та вона, затремтівши, схопилась на ноги й висловила бажання йти додому. Повільною ходою поверталися вгору, у виселок.

— Ти приходи, коли що, до нас у барак, у нас буває весело,— сказала йому коло свого бараку на прощання.

Коли Канушевич увійшов до свого бараку, в ньому панувала мертва тиша: всі пожильці спали міцним сном і лише дражливе хрюпіння, що зривалося то з одного, то з другого ліжка, порушувало сонну тишу.

Канушевич підійшов до свого ліжка й дістав із скриньки зошит, де вів свої навчальні записи. Вирвавши чисту сторінку, сів до столу.

„Дорогий батьку,— почав виводити олівцем.— Ви пишете мені, щоб я вертався додому. Словіщаю вас, щоб ви мене не чекали, бо я вирішив зостатися на роботі в Кічкасі. Посилаю через пошту трохи грошеньг. На конячку хоч і не вистачить, а все таки може щось продасте й придбаєте. А ми тут будуємо станцію, велику станцію, з якої піде світло і до нашого села“...

Він писав важко й повільно, з довгими паузами, спиняючись над кожним словом, обмірковуючи кожну думку, ніби робив важливий у своєму житті крок.

Вивівши останній рядок, прочитав листа, дописав своє прізвище й поставив крапку.

— Скінчено!

Сховавши листа в кишеню піджака, він став роздягатися, гадаючи поспати. Та, вимкнувши електрику, побачив, що в бараці почало сірити.

Він підійшов до вікна. На східному небосхилі, за Кічкаським мостом, золотим мереживом займалася зоря. Ніч танула. Світало. Він розчинив кватирку. Свіжий струмок ароматного повітря повіяв у барак.

— От тобі й раз! Уже ранок!—мовив здивовано. Ковтнувши на повні груди повітря, став одягатися.

Пожилці теж заворушилися. То один, то другий підводив голову і, кинувши оком на вікно, звідки сяло сь світло, скоплювався на ноги.

— О, ти вже прибрався,— зауважив Дригожила, побачивши одягнутого Канушевича.— Що це ти поспішаєш? Чи не додому збираєшся?

— Чого там додому? На роботу треба виходити,— відповів Канушевич упевненим тоном.

Дужий вибух руйнованих скель, від якого здригнувся барак, розітнувся на березі й гучною луною прокотився ген по околицях. У бараці заметушились. Скрипнули двері. Пожилці поодинокі і гуртками поспішали на берег.

Починався новий робітний день.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

НЕСПОДІВАНІ УСКЛАДНЕННЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Коли людина має цікаву працю, хай то буде в кабінетній тиші вченого, чи на заводі за звичайним виробничим верстатом, чи в полі коло вирощування хлібів, чи на риштованнях якоїсь нової споруди,— це байдуже де саме,— коли вона відчуває задоволення із своєї праці і бачить плоди її, плоди своїх зусиль, витвори своїх рук, мозку, своєї енергії, коли вона не знає тривожних сумнівів і вагань, цілком переконана в тім, що все навколо відбувається якнайдоцільніше, коли вона не має побоювань про завтрашній хліб, фізично здорова, з нормальним шлунком і гарним травленням,— тоді вона ясними очима дивиться на світ, відчуває його всім своїм еством, з дитячою безпосередністю і захопленням сприймає життя, складає йому хвалу.

Життя!

Який глибокий, невичерпний, хвилюючий зміст заховається тоді для неї за цим словом! Скільки принадних чар розкривається перед її очима! Ласкава блакить неба і ніжний промінь сонця, усмішка дитини й щебетання пташки, квітіння рослин і тихий шепіт дерев,— все милує слух, голубить зір, наливає серце радістю й повнотою відчужань.

Життя!

Скільки глибокої мудрості, геніальної доцільності, здається їй тоді, заховано в природі, в околицьному світі, в космічному русі планет, у вічній зміні дня, в постійному сході сонця. Скільки розлито могутньої невичерпної енергії, що творить вічну зміну життя, де немає, здається, ні смерті, ні вмирання, а відбувається єдиний безперервний процес оновлення.

Отакій настрій повноти відчужань, спокійного щастя, тихої радості й задоволення відчувала цього дня Інженер Кудрявець.

Цього дня усе, здавалося, добре йшлося, впливаючи на її настрій.

Цього дня вона прокинулася з радісною думкою, що сьогодні приїжджає сюди її родина, що, нарешті, після піврічної розлуки вона побачить свою маленьку, яснокудру Майку.

Зіскочивши на підлогу, вона залюбки прочитала ще раз телеграму, одержану минулого вечора од мужа, аняла завісочку з вікна, розчинила його. І раптом в кімнату линуло буйне сонце, затопивши її від долу до стелі цілєю зливою веселого проміння. Це був перший після цілої низки хмурих, несталих, сповнених сльоти й холодних вітрів, день, повний сонця й прозорої блакиті.

Вбираючи в себе ніжні, лагідно пестливі дотики проміння, ковтаючи свіже, запашне повітря, що повіяло зза вікна, вона відчула весну, справжню весну, і радість буття, бажання рухатись, співати, змагатись і перемогати охопило її.

Зробивши гімнастичні вправи й легенько одягнувшись, вона вийшла з дому. Дорогою заїшла до фабрики-кухні, а звідти, поспідавши, струнка й рухлива, розмахуючи кепкою в руці, енергійною ходою поспішала до берега.

Що її тепер цікавило — це повідь. От уже тижнів

зо два, як пішла висока вода, прибуваючи з полських верхів'їв Дніпра, як щодня, підвищуючись, вона затопляла береги і перегатки, де довелося припинити всі роботи.

Останні два-три дні вода затрималась на одному рівні, досягнувши вищого гребеня, а минулого вечора показалися ознаки спаду. Тож, поспішаючи до берега, вона хотіла знати, що сталося за цю ніч на річці, чи справді повідь спадає, чи тримається на тому ж самому високому рівні.

Вона затрималась на місточку, перекинутому через урвище, віддаленому до повіді від берега, а тепер мало не затопленому водою.

Спершись на поруччя, вона дивилась на річку.

Широкий, повноводий, каламутними хвилями мчав Дніпро, вихолившись із звужених скель коло Кічкаського мосту. Невеличкі острівці, піщані коси, кам'яні брили, що підносилися коло берега, все ховалося тепер під водою, під бурхливими хвилями весіннього Дніпра. Навіть пристань для катерів, що рейсували між берегами, перевозячи робітників, опинилась сливе у воді.

А втім Кудрявець побачила, що гребінь води все таки знизився, хоч і небагато. Повідь справді почала спадати. Це вона помітила, дивлячись на перегатки, вчора зовсім заляті водою, що буйними хвилями котилася через її споруди, і де сьогодні витикалися вже верхівки металевих шпунтив.

„Ще день - другий, — подумала, — і перегатки вийдуть з води, можна буде відновити роботи“.

Повна бажання поділитися своїми спостереженнями з товаришами по роботі, вона спустилася до пристані й катером переїхала на лівий берег. Звідси ще раз кинула оком на широкий Дніпро, на перегатки, що все більше, здавалося, витикалися з води своїми шпунтинами. Потім крутими сходами видряпалася вгору

до майданчика за котлованами шлюзових камер і простувала до конторки начальника робіт.

У конторці тимчасом було теж оживлення. Тут зібралось кілька інженерів. Вони теж розмовляли про повідь, про зниження води, про поновлення робіт.

Новий будівельний сезон цікавив усіх новою стадією робіт, досить відповідальною й важливою. Цього сезону, після цілорічної праці на допоміжних роботах, мушили взятися до основної споруди, до збудування греблі. За ці сім місяців, що лишалися до наступної зими, треба було не тільки закінчити перегатки, дістатися двища, зняти з нього м'який граніт, а й почати бетонне мурування, укласти в лівій протоці вісімдесят тисяч кубометрів.

Тож всі добре розуміли вагу сезону.

Найбільше цікавило питання про бетонні роботи. Чи вдасться впоратися з бетонною програмою? Чи пощастить умурувати стільки, як передбачено планом?

— Я вважаю, що програму можна цілком виконати, — говорив виконроб греблі Рязанцев, — якщо вчасно будуть закінчені перегатки і днище виявиться такої самої міцності, як передбачено попереднім планом.

— А по-моєму і тоді ще не можна сказати напевно, бо багато залежить від того, чи не дасть перегатка просмоків, — зауважив помічник виконроба, — у вас на Волховбуді якраз із просмоками довелося багато мати клопоту. Все ніби готове, а там дивись і прорветься вода.

Працювавши раніше на Волховбуді, він мимохіть, за звичкою, говорив „у вас на Волховбуді“, а зараз, згадуючи цю гідростанцію, хотів підкреслити свою досвідченість у гідротехнічних спорудах. Та його зайве підкреслювання не зовсім подобалось іншим.

— Та у вас на Волховбуді чого не траплялося! Не дарма те будівництво так довго затяглося, — зауважив Рязанцев, що працював на спорудженні Шатурської

теплової станції коло Москви.— Ми от Шатурську закінчили вчасно,— підкреслив він з неприхованим наміром уколоти волховбудівця.

Той одказав ображено :

— Є чим хвалитися. Одне діло будувати теплову, на ґрунті, інше— гідростанцію, де весь час доводиться боротися із стихією. До того ж ми будували голими руками, без досвіду, без американських консультантів, без машин. Якби таких машин, як тут, на Волховбуд...

Він не закінчив своєї думки, як устряв у розмову начальник механізмів. Приїхавши сюди недавно з Добаса, де працював якийсь час на будівництві Штерівської теплової станції, він не міг похвалитися своїм досвідом, але не хотів мовчки слухати своїх колег.

— Волховбуд! Волховбуд! Подумаєш, чи не річка! То калюжа. Там можна й голими руками будувати. Спробуйте ось тут, на Дніпрі, без машин.

Він сказав це тоном легенької іронії, проте його мова досягла своєї мети.

— А все таки Волховбуд перша гідростанція на всю Росію,— відповів волховбудівець, ображений і за „калюжу“, і за станцію, і за себе, як одного з будівників її. — Волховбуд — перша на всю Росію, а не яка інша. Це увійде в історію. Прошу не забувати.

— Тільки не на всю Росію, а на весь СРСР, прошу не забувати,— мовив у тон штерівець.

Волховбудівець спочатку поглянув запитливо на штерівця, ніби нічого не тямлячи. Потім, збагнувши, проговорив байдуже :

— Ну хай буде СРСР, яка, зрештою, ріжниця!

Штерівець наїжачився.

— То, по-вашому, виходить, однаковісінько, Росія чи СРСР? Не забувайте, що старої Росії немає, як немає Малоросії, що є нова Росія, радянська, як і нова Україна, що є великий Радянський Союз. Так, Радянський Союз.

Він почав викладати відомі істини про конституцію і національну політику радянської влади, як увійшла Інженер Кудрявець. Ледве привітавшись, зробивши при цьому пластичний порух рукою, вона відразу ж урочистим тоном спитала, чи відсмо товаришам про спад води.

Спостерігши насуپлені обличчя, вона навмисне, жартуючи, прибрала карикатурно-здивованого вигляду, а потім, усміхнувшись, поцікавилась, звідки взялася хмурність у такий ясний, у такий прекрасний сонячний день?

Її веселість і простота поводження розтопили холодок.

Відповів Рязанцев:

— Сперечаємось оце про те, чи пощастить виконати програму цього сезону.

— Ну, і що ж?

— Є різні думки. Все залежить, звичайно, від низки передумов.

— А саме?

— Якщо вчасно закінчимо перегатки, якщо не буде просмоків, якщо днище не потребує додаткових робіт, якщо... та чимало може трапитися непередбачених обставин.

— Ох, мені це „якщо“,— вимовила Кудрявець, важко зітхнувши, ніби показуючи, як то справді важко від тих „якщо“.

Її комічна гримаса викликала веселі усмішки, і тільки виконроб почував, видимо, ніяковість за свої застереження.

— А ваша думка?— огризнувся сердито, ніби бажуючи на чомусь упіймати її.

Вона відповіла натяком:

— Там, де ланує дві думки, де є вагання і сумніви, я завжди на боці оптимістів, завжди вірю у кращий кінець.

Рязанцев дипломатично зауважив, що оптимізм—річ прекрасна, а тільки гідротехніка базується на законах фізики й математики, з якими доводиться рахуватися. А волховбудівець спробував навіть уколоти її: щасливі, мовляв, люди, оптимістично настроєні, їм легко живеться на світі.

— Я хочу сказати,— поправилась Кудрявець,— що я з тими, хто вважає програму цього сезону за реальну.

Різкий скрип дверей припинив розмову. На порозі показався інженер Лагунський з портфелем у руці. Пройшовши до столу, він важко, із заклопотаним виглядом, опустився в крісло й сказав таким тоном, ніби поновив щойно перервану розмову:

— Так, значить починаємо. Головний потвердив загальний план робіт на цей сезон. Вісімдесят тисяч кубометрів на лівій протоці і п'ятдесят тисяч на правій. Центр ваги припадає на лівий берег. Ніяких змін не може бути.

Потім спинився на робітному плані.

— Закінчуємо верхню перегатку, зміцнюємо там шпунтову лінію. Одноразово посилюємо роботу на низовій. Це забере часу приблизно до кінця червня. З початку липня заходжуємося випомповувати воду. На це потрібно буде двадцять днів. Друга половина липня і серпень потрібні на виймання слабого граніту з днища. З вересня можемо взятися до бетонування. Лишається на це три місяці.

Він говорив поважним тоном, тоном наказу, що не припускав якихось змін, що його треба виконати.

— Знаменито,— промовив помвиконроба з неприхованою ноткою скептицизму,— знаменито, тільки... Чи не вважає головна управа план за трохи перебільшений?

— Головна управа вважає бетонну програму за цілком реальну. Ніяких розмов не може бути, інакше

визначений на будівництво п'ятирічний строк буде недостатній.

— Я теж вважаю за реальну, якщо нічого не трапиться, алеж ми будуюмо на воді, перегатки не випробовано, дніше іще невідомо яке буде, то чи не сміливо надавати таку велику програму з бетову?

Лагунський скося поглянув на нього. Розмовляючи з головним на цю тему, він пробував висувати ці саме застереження. Повторені колегою, вони ніби втратили для нього свою поважність. Тим то він відповів фразою, яку довелося почути йому там, в головній конторі, з уст головного інженера.

— Погані ми будемо будівники, якщо ставемо орієнтуватися на те, що може щось трапитись. Треба, щоб нічого не трапилось.— І, помовчавши, додав:— Не будемо пророкувати, беремося до роботи. В процесі роботи все стане видніше.

Після цього всі, мавши точне визначення своєї роботи, залишили конторку.

Інженер Кудрявець вийшла на берег. Дужий вибух руйнованої скелі, що повторювався завжди під час перерви на обід чи на зміну, нагадав їй про час. Вона подумала, що незабаром має приїхати її родина, тож попростувала до пристані.

Вона дісталася до пристані саме тоді, коли катер щойно відчалив від берега. Хоч чекати на його поворот не довго доводилось, а все ж їй нетерпеливилось. Тим то, побачивши коло берега невеличкий моторний човен з трьома мужчинами, що лагодились відплисти, спитала, куди вони їдуть.

— На правий,— відгукнувся один із човна.

— Візьміть і мене,— крикнула вона, вдоволена з несподіваної оказії, і, не чекаючи згоди, стрибнула в човен.

Човен нахилився набік, потім мимохить, під впливом порушеної рівноваги, одіпхнувся од берега і, коли-

ваючись, повільно поплив. Кудрявець, присівши на дошку, покладену поперек човна, спитала, де саме мають пристати на правому березі.

— Коло пристані,— відповів один із трьох мужчин, що сидів навпроти й прищуленим оком поглядав на неї.

Вона оглянула пасажирів. Це були, видимо, робітники. Їй заманулось дізнатися, чого вони їздять на лівий берег, у якій справі і де працюють.

Той же мужчина, що сидів навпроти, охоче пояснив:

— Хлопці взяли човна, хотіли проїхатися до свого села, до Павло-Кічкаса, а я з ними за компанію. Давно виїздив на річку, так закортіло, а воно мотор щось не дуже справний, то пристали до лівого.

Бажаючи нагадати про себе, він спитав, чи не приїхав, був, вчений.

Кудрявець сплеснула долонями, упізнавши Канушевича.

— То це ви? Подумайте! Та вас і впізнати не можна без бороди. Виходить, ви лишилися тут? Не повернулися в село!

Вона з властивою їй жвавістю почала закидати його запитаннями про його роботу і життя та, побачивши стриманість і ніби невдоволеність на обличчях його товаришів, замовкла. І тільки тоді зауважила, що човен, гойдаючись, плив сам собою, в той час, як моторист, що мусів ним правувати, марно намагався завести мотор.

— Не працює?— кинув з ноткою схвильованості в голосі юнак, третій з пасажирів, звертаючись до моториста.

Той, схиливши голову, заклопотано вовтузився біля мотора, цокаючи кермом. На повторне запитання стурбованого юнака він, не підводячи голови, відповів не зовсім упевнено:

— Зараз, зараз! Цей мотор з воровом.

— Треба відучити його від ворова,— зауважив Канушевич з неперушним спокоем у голосі.

В цю хвилину човен, що досі легенько коливався на спокійній прибережній течії, захищеній піщаними косами та скелястими виступами, все далі відходив від берега, все скорше наближався до відкритої течії. Ось він уже на бистрій воді. Могутня хвиля, крутнувши його, понесла, граючись, мов маленькою трісочкою. Човен, замість протилежного берега, хутко пішов униз до перегаток. Утворювалось небезпечне становище. Не керований човен міг наскочити на підводну скельку, ударитись об міцний металевий шпунт перегатки або опинитись на вільній, між двома перегатками, середній протоці, через яку буйними хвилями, вируючи, неслась вся Дніпрова вода. Що могло статися в тому чи іншому випадку було очевидним для всіх.

Переполох відбився на обличчях пасажирів. Кожен злякано поглядав то на чорні вершечки металевого шпунта, що витикався попереду, то на віддалені береги, і тільки Канушевич безстрашно, не надаючи ніякого значення тому, що могло трапитись, сидів на кормі човна і навіть сказав з ноткою жартівливості в голосі, що певно комусь доведеться скупатись завчасно.

— А хто не вмє плавати? — проговорив надтріснутим голосом юнак. — Що буде тоді?

Ніхто не відповів. Лише моторист, вичерпавши, здавалося, всі надії пустити мотор, вилаявся грубо.

— От чорт! І хто б подумав! — поглянув розгублено він на своїх супутників з почуттям тривоги й приниженості, ніби запитуючи, що далі робити.

— А дай я спробую, — схилився до мотора схвилюваний юнак, що негерпеливо оглядався по сторонах. Та хутко, спробувавши, підвів голову й злісно махнув рукою.

— Говорили, що не годиться, попсований, так ні,

поїдемо та поїдемо. От і поїхали. Теж моряк знайшовся,—кинув з докором на адресу моториста.

— Та я що? Якби не пхнувся кожен у човен, то може і не трапилося б такого,—виправдувався моторист.

Флора Германівна зрозуміла його натяк.

— То я винна?—прошепотіла ледве чутно, не то визнаючи свою провину, не то заперечуючи проти не зовсім справедливого обвинувачення.

Підсівши до мотора, вона спробувала завести його. Проте даремно. Мотор мовчав. З безсилою злістю вона підвела очі.

Човен усе швидше мчав униз, щосекунди зменшуючи відстань між собою і перегаткою. Було ясно: ще кілька секунд, коротких секунд і хвиля ударить ним з розгону об металевий шпунт. І тоді? Що буде тоді?

Цілковита розгубленість і безпорадність опанувала кожного з пасажирів. Кожен водив навколо повними тривоги очима, шукаючи якогось порятунку.

— Коли б я вмів плавати,—простогнав з безнадійною тоскою юнак, охоплений легеньким тремтінням, ніби його трусила пропасниця.

Він давав знаки рукою на берег, до причалу, де виднілися люди, сідаючи на катер, і де ніхто, здавалося, не помічав ні цих знаків, ні того, що трапилось в човні.

Інженер Кудрявець в перший момент спокійно, як на неминучість, дивилася то на перегатку, то на каламутні води Дніпра. Потім її огорнуло почуття страху. Свідомість небезпеки, свідомість можливої смерті раптом пронизала її тіло. Смерть!

Досі Кудрявець ніколи не замислювалась над нею. Це слово було для неї таким простим і звичайним, як одно з тих багатьох слів, що їх часто доводиться повторювати, не надаючи їм ніякого зна-

чення. Вона байдуже пропускала його повз свій слух, а саме явище видавалось їй таким далеким, не реальним і безвладним, що не мало і не могло мати ніякого значення для неї, для її волі й бажань. І от тепер смерть повстає перед нею, перетинає її життя, так раптово і безглуздо!

Вона здригнулась конвульсивно, ніби якесь огидне страховище своїми холодними мацками торкнулося її тіла.

Почуття жаку розійшлося по її тілу, наповнило всю її істоту. І так само раптово, після хвилиної розгубленості, вона відчула владний голос, голос протесту, поклик до боротьби.

Вона відчула той голос, що часом слабих кидає на нерівні сили й забезпечує перемогу, що збуджує надію на успіх. Вона відчула могутній голос інстинкту здорової, молоді, повної невичерпаних сил людини.

Тоді, шукаючи порятунку, вона знову поглянула на Дніпро, на береги. В її голові майнула думка: кинутись просто у воду, аджеж вона вміє добре плавати, і виплисти до перегатки. Та думка видалась надто ризикованою. Чи може вона втриматись у холодній і бистрій течії, що вирує. Вона перевела очі на перегатку. Напружена рішучість відбилась на її обличчі. Вона спробує, ракіше ніж човен удариться об шпунт, скопитись за його край і перестрибнути на перегатку. Тоді справа виграна.

— На шпунт! — крикнула владво, ніби даючи наказ супутникам.

І троє мужчин, вихопившись з човна, повисли руками на шпунті. Кудрявець не встигла цього зробити. Човен, ударившись об шпунт, відскочив від перегатки й перевернувся. Кудрявець опинилась у воді. І скорше, ніж вона опам'яталася, могутня хвиля, вируючи, понесла на вільну, середню протоку між перегатками. Жінка зрозуміла всю небезпеку. Вона знала, що, опи-

нившись у протоці, не зможе виплисти з неї. Тим то, напружуючи сили, попливла проти води, намагаючись вийти з протоки. Проте нова хвиля кинула знову в протоку, понесла далі, вглиб її.

Врятовані мужчини безпорадно стояли на перегатці, даючи лише знаки на берег. Нарешті показався човен, що йшов від берега до перегаток.

Чи не запізниться? Чи наважиться увійти в протоку? Чи встигне врятувати? Ось він уже недалеко. Все ближче. Веслярі дружно наполягають на весла. Скоріше! Скоріше!

Жінка, що все ще трималася на поверхні, повернула голову в бік перегатки, де лишалися врятовані мужчини, і крикнула, що втрачає сили. І в ту ж хвилину Канушевич, який нетерпеливо поглядав то на човен, то на жінку, стежачи за її боротьбою, скинув піджак і стрімголов кинувся у воду. За кілька секунд він був коло неї. Схопивши її однією рукою, а другою керуючи, поплив протокою вниз. Опинившись в кінці протоки, де вода розбігалася на всю широчінь, він узяв убік і обережно звівся на низову перегатку.

Флора Германівна була неприємна. Він поклав її на дерев'яні бруси перегатки й зразу ж, згадавши, як одного разу на порогах, де він жив, відкачували утоплого в Дніпрі, почав хитати її голову. Непорушне, задубіле тіло стрепенулось, груди напружились. Легеньке зітхання вихопилось з уст. Жінка розкрила очі, проговорила глухо, ніби спросоння:

— Це ти, Панасе?

— Та я ж,— відповів Канушевич віяково, з широкою на все обличчя усмішкою, вдоволений з того, що пощастило врятувати людину.— От і гаразд, що все так скінчилось!

Флора Германівна підвела голову, озирнулася навколо, поглянула на небо, що прозорою блакиттю висіло над нею, на сонце, на перегатку, на береги, де

розпиналися посвисти паротягів. І все пригадала. Легеньке тремтіння пройняло її тіло. Радісний рум'янець заграв на зблідлому обличчі.

— Ти, кажу, добре плаваєш. Іяша, опинившись в такому вирі, не втрималася б,— проговорив Канушевич, підкреслюючи її відважність.

— Куди там!— погодивсь моторист з перекинутого човна, що винувато поглядав то на Канушевича, то на врятовану жінку.

Канушевич накинув їй на плечі свій сухий піджак, мовляв, воно хоч і сонце гріє і не по плечу, а все ж тепліше буде.

Вона знову здригнулася і, тримаючи піджак за борти, звелася на ноги.

— Дякую вам, товаришу — звернулася до Канушевича,— ви врятували мені життя. А тепер, будь ласка, проведіть мене додому.

Канушевич, обережно ступаючи по дерев'яних брусках перегатки, пішов слідом за нею, не наважуючись узяти під руку, але готовий щосекунди підтримати її.

— До річч,— сказала вона вже на березі,— я познайомлю вас із своїм чоловіком. Ви хотіли його колись бачити. Він сьогодні має приїхати. Я розкажу йому про вас.

Канушевич, перехопивши її ласкавий, повний вдячності погляд, опустив очі вниз. Він сказав, що сьогодні не може зайти, бо незабаром йому треба збиратися на роботу. З цими словами повернув убік, до котлована гідростанції.

— То приходьте іншим разом.

— Якось зберусь,— відповів несміливо.

Вона подякувала його ще раз і повільною ходою, ледве тримаючись на ногах, пішла вперед. Викарабкавшись нагору, обернулася назад. Канушевич стояв унизу, поглядаючи в її бік.

— Так приходьте ж неодмінно!— крикнула йому голосно.

Обігріта сонцем, все ще тремтячи й хвилюючись, вона поспішала додому, щоб переодягтися й приготуватись до зустрічі. Та наблизившись до будинку, де жила, побачила на ганку своїх.

— От і ми,— спустився назустріч Юрій Макарович, широко усміхаючись.

— Де ж це ти, голубе, забарилася? Все діла? Будете?— напустився докірливо-поблажливим тоном, але зразу ж стримався.

— Що трапилось?— спитав злякано, дивлячись на піджак, накинутий на плечі наопашки, на вогку, пожмакану сукню, на пойняте тривогою обличчя.

Вона мовчки кинулась до дитини.

— Майко!— простягла до неї руки.— Ну, до мене!

Дівчинка сховала свою кучеряву голівку за спідвицю няні і, витикаючись, соромливо поглядала на матір, чогось вагаючись.

— Ну, моя крихітко, йди ж до мене!

Дівчинка все ще вагалася й тільки частіше, ласкавіше, ніби щось пригадуючи, поглядала на матір.

— Та йди ж до мами. Ну ж, скоріш!— заохочувала дівчинку стара няня.

І як тільки Майка, випустивши з рук спідницю, ступила вперед, Флора Германівна схопила її на руки й віжно поцілувала.

Дівчинка, поклавши голівку на плече матері, міцно охопила її шию своїми рученятами й залепетала:

— Моя мама, моя мама!

— Ти будеш тепер зо мною. Я нікуди не поїду. Я розкажу тобі казочку. Покажу тобі човна. Ми піймаємо рибку,— промовляла ніжно мати, і раптом з її очей бризнули дрібні сльози. Вона хотіла стримати їх. Та сльози рясно, довгими смужечками бігли по щоках, зрошуючи підборіддя.

Дівчинка, побачивши материні сльози, нахмурилась, потім озирнулась сердитими очима, шукаючи, хто вчинив образу.

— Що з тобою? Що трапилось? — спитав знову вражений Юрій Макарович.

— Нічого, нічого, це так, — вимовила Флора Германівна, заспокоюючись. — Я дуже рада, що ви приїхали.

Юрій Макарович пильно поглянув на дружину. За шість років життя з нею він добре пізнав її характер, веселий, життєрадісний, вразливий, часом неврівноважений, експансивний, може навіть трохи гарячкуватий, схильний до раптового захоплення якоюсь ідеєю, думкою. Але цей характер сангвініка заховував в собі здібність до витривалості, до мужньої боротьби із всякими труднощами, до аскетичного обмеження, як це було в студентські роки, в голодний двадцять перший рік. Він ніколи, майже ніколи не бачив її в сльозах. Вона мовчазливо переносила всі болі і невдачі. „Сльіьми горю не зарадиш, слізьми тільки себе й інших розладваєш“, — говорила вона часом, заспокоюючи когось із знайомих. І от тепер несподівано ці сльози.

— Я нічого не розумію, — знизав розгублено плечима.

— Я така рада, така рада, — повторила вона й додала: — А мене могло вже не бути на світі.

— Та що трапилось? — скрикнув він, гублячи рівновагу.

Тоді вона розповіла про випадок на річці.

Він слухав її з тривогою і хвилюванням.

— Ох, мені ця робота! — скрикнув сердито, не знати на кого обурений. — Хіба я не казав, хіба не радив: вертайся до Харкова, краще буде, так ні, „цікава робота“. От і маєш! З роботи хто знає що вийде, а скоротити життя можна тут легко і так нагло.

Флора Германівна соромливо стряхнула сльозу, що

затрималась на лиці, і, не бажаючи сперечатися, мовчки сприймала його дорікання.

Трохи згодом, після того як Флора Германівна переодяглася, а няня принесла обід з клубу, вони сіли на ганку обідати.

За обідом, по першому обміні думками про життя, Флора Германівна висловила сподіванку, що він, певно, приїхав зовсім на роботу.

— А так, так,— відповів Юрій Макарович.— Думаю, що надовго. Маю довгочасне наукове відрядження. Я тобі вже, здається, писав про це. Ні? Ото дурна голова, а збирався ж написати.

Розжовуючи м'ясо, він розповідав про своє відрядження. Дніпро, особливо в порожистій частині, від Дніпропетровська до Кічкаса, дуже цікавий для науки. Тут, як відомо, на берегах і на островах жили люди кам'яного і бронзового віку. А пізніше на зорі історії через степи, через цей широкий коридор між південним морем і труднопрохідними лісами та болотами півночі йшли із Сходу різні народи. Рухаючись цілими ордами, вони осідали в степу поблизу Дніпра, приваблені рибою, гарним підсонням, розкішними травами та хлібами. Скіфи, сармати, алани, гуни, хазари, печевіги, половці, татари, нарешті, слов'яни... Які тільки племена не з'являлися в цих степах! Приходили, осідали на якийсь час і зникали, розпорошені наступом нового могутнішого і войовничішого племені. Ну, розуміється, кожне плем'я лишало по собі якісь пам'ятки. Випадкові досліді, що провадилися на деяких островах порожистого Дніпра, дали прекрасні для науки здобутки. Досить згадати, що тут на острівцях були виявлені осідки й виробничі майстерні людини кам'яного віку й залишки матеріальної культури пізніших історичних народів. Кам'яні сокири, молотки, зернотерки, різні знаряддя з каменю, нарешті посуд — все це потвердило наукові передбачення про надзви-

чайну вагу для науки цієї території. Отож Академія наук вирішила зробити обслідування острівців, бо якщо справді збудують греблю, то пам'ятки можуть зникнути під водою. Проектується вирядити сюди цілу експедицію.

— Я охоче погодився на цю роботу і маю надію роздобути такі пам'ятки, що про них ніхто і не мріяв.

— Це цікаво,— зауважила Флора Германівна, слухаючи його розповідь.

— Тут таки, може, знайдемо пам'ятки,— провадив він далі,— що перевернуть усі теорії про давні народи, які мешкали на цьому терені, і про впливи їх на пізніші культури.

Його патетичний тон і щире захоплення майбутньою роботою приємно вразили її.

— Хай вам помагає сам Перун,— сказала вона з прихованою іронією.— Це все таки ліпше, ніж шукати душу народа.

Він, помовчавши, спитав, чи не зустрічала того чоловіка із запорозькою люлькою? Тут він чи, може, вже виїхав?

Розповідаючи про свій випадок на річці, вона, сповнена хвилювання, забула назвати прізвище рятівника. Тож, відповідаючи на запитання, підкреслила, що він має цими днями зайти до них.

— Чудесно, чудесно! — проказав Юрій Макарович,— я ж казав, що люлька таки припливе до моїх рук. Так воно, здається, і вийде.

Тимчасом заходив вечір. Весільний день згасав за шпильями Хортиці. Там, розмальовуючи небосхил багряним мереживом, догорали останні проміння зниклого за обрієм сонця.

Легенька сутінь насувалась на Дніпро, повзла на береги, огортаючи прозоро-серпанковою заслоною прибережні скелі, споруди, виселки. Місяць блідим півколом викотився із степу, зза східних горбів.

Підіймаючись по блакитно-бірюзовому небосхилу, сріблястою смугою клався на воді.

Дужий вибух, один, за ним другий і третій прокотилися гучною луною по берегах. Заразом по схилу лівого берега, що амфітеатром спадав до Дніпра, блимнули яскраві стрічечки огоньків. Дніпро спалахнув цілим каскадом світла.

Вражений небаченою картиною, Юрій Макарович сидів, втопивши очі в Дніпро, і стиха мугикав під ніс щось на мотив „Б'ють пороги“. А що Флора Германівна все ще мала сумирно-задумливий вигляд, то спитав її про настрої.

— Так, нічого,— відповіла стримано.— Пригадалось чогось дитинство. Колись тут бігали, бавились. Було весело. Ніщо не турбувало. А тепер? Як життя йде!

— Ти починаєш щось філософствувати,— зауважив Юрій Макарович.— Життя, голубе, йде як вода на річці. „Все тече“,— казав розумний грек Геракліт.

— Я не про те. Я думаю, чому діти не бояться смерті? Чому вони не знають цього почуття? Чому вони до якогось року зовсім байдужі до цього явища, хоч взагалі почуття страху вони часто відчувають. Я от досі була, здавалося, теж байдужа до нього. Думала, що воно не має влади над моєю природою. Аж бачу—ні. Чи позбудеться колись людність відчуття страху смерті?

— Ти сьогодні вдаєшся до метафізичних питань. Я гадаю,— мовив Юрій Макарович,— що не всі люди бояться смерті. Старі люди спокійно ставляться до неї, як і діти, і взагалі ті, хто не знає гострих рефлексів. Первісні люди, здається, не боялися смерті.

— Ні, ти мені скажи, чи переможе цивілізоване людство це почуття?

Не чекаючи відповіді, вона труснула головою і, схопивши за руки Майку, задріботіла з нею танок.

А трохи пізніше, уклавши дівчинку в ліжко, при-

мовляла любовно й ніжно, як раніше, коли Маїка була немовлятком:

Котику сірепський, котику біленький,
Не ходи по хаті, не буди дитяті.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Повінь хутко спадала. Дніпро увіходив у свої постійні береги. На будівництві почався новий сезон. Скрізь на широкому просторі прибережної смуги обох берегів і на перегатках відновились роботи. Там і там на берегах трошили скелі, виймали граніт під котлован гідроелектростанції і шлюзи, розробляли кар'єри, готуючи каміння для бетону, будували на обох берегах каменодробарні й бетонні заводи.

Там і тут виднілися високі стрункі зводи ажурного плетива вантових дериків і парових кранів, що своїми стрілами то схилялися вниз, то зводилися вгору, підіймаючи вантажені камінням ковші чи подаючи різний матеріал. Мов одоробла якісь вертілись в кар'єрах екскаватори, виймаючи металевими хоботами, керіваними машиністами, потрощений вибухами граніт. Снували по берегах потужні піденські й американські паротяги, вивозячи на платформах каміння. Дужі, гуркотливі, схожі на гарматну стрілявину, вибухи, що од них тремтіло повітря й двиготили гранітні береги, раз-у-раз розкочувались по Дніпру, лишаючи по собі куряву з пороху, диму й піску.

Скрізь, на всіх ділянках, провадились розрізнені, незрозумілі, може, для стороннього ока, але об'єднані єдиним планом роботи, підпорядковані єдиній меті — перегородити Дніпро, поставити могутню греблю, спорудити гідроелектростанцію.

Найважливішою споміж усіх інших ділянок були перегатки. Від них залежав початок нової стадії робіт, початок будівництва основної споруди греблі. Тим то

на перегатках, як тільки спала вода, зразу ж поновилися роботи. На верхній перегатці лівої протоки, де ще до поводи встигли поставити шпунт, запроваджували останні заходи. Водолази, одягнені у водонепроникливу одягу, у закритих шоломах - скафандрах, спустившись на дно ріки, закладали мішками із скаллям і соломною місця стику шпунта із днищем. Після цього два земленасоси, оперезавши ріку довгими велетенськими трубами, рефулювали до перегатки пісок, ставлячи понад шпунтом піщану насип.

Тимчасом на низовій перегатці, що відгороджувала майбутній котлован з низової течії, ставили шпунт. Це була досить складна робота, бо кожна нова шпунтина мала заходити в пази раніше поставленої шпунтини. Робота вимагала від машиніста, що керував краном, і такелажника великої уваги й спритності, бо важезна шпунтина, хитаючись у повітрі, загрожувала що-секунди піти вбік або застрягти в пазах.

Інженер Кудрявець з поновленням робіт на перегатці знову поринула в будівничі справи. Працюючи на посаді чергового інженера, вона стежила за виконанням технічного плану, давала вказівки і поради десятникам чи робітникам, придивлялася до їхньої роботи. Цікавлячись кожною новою операцією, вона не тільки механічно виконувала накреслені плани, а намагалася збагнути суть, зрозуміти доцільність того чи іншого заходу. Тим то, коли земленасоси почали ставити насип понад шпунтом, вона, не розуміючи, чому саме насип треба ставити до половини шпунта, а не вище, спитала про це в Лагунського.

— Тому що так треба, — відповів Лагунський. — Цей насип має скріпити разом із заложеними мішками стик шпунта з днищем, має забезпечити перегатку від просочування води через щілинки, які лишилися, може, там у стику.

— Тільки й усього? — мовила здивованим тоном

Кудрявець і, помовчавши, зауважила, що вона вичитала в американському журналі про те, що піщаний насип надає міцності валунам, що залягають на днищі, і що для цього краще робити високий насип аж до верху шпунта. Більше гарантії проти розмивання.

— Для чого це ви переказуєте? — поспитав Лагунський.

— Я думаю про те, чи не безпечніше було б, якщо під зрубом перегатки, чого доброго, виявляться валуни...

Вона не сківчила своєї думки, бо Лагунський перепинив її.

— Одне слово, ви пропонуєте робити високий насип. Так, поперше, нам немає чого боятися валунів, бо перед тим, як опускати зруб, ми досліджували днище й чистили його земленасосами, ви ж про це мусите знати. А подруге, ще невідомо, чи забезпечує високий насип від розмивання валунів. Це тільки припущення, яке не має загального визнання в гідротехніці.

— А все ж коли гідротехніка має таке припущення, то чого б нам цього не зробити? Було б певніше...

— Про що тут говорити? — сказав нетерпеливо й трохи зневажливо Лагунський. — Цю справу докладно обмірковувала технічна рада з участю головного інженера й американських консультантів, і як вирішили, так і робимо. А ви починаєте метикувати, прочитавши якийсь там журнальчик. Ми самі з вусами.

Інженер Кудрявець, відповіла, що коли справу докладно обмірковували більш досвідчені люди, то вона не обстоює своєї думки. Звісно, вона хотіла, щоб усе було передбачено, щоб потім не трапилось якихось ускладнень.

— Ми всі про це думаємо не менше за вас, — уколів Лагунський.

Кудрявець, не мавши ніякого досвіду з гідротехніки, не наважувалася більше сперечатися.

Повернувшись одного разу на обід, Флора Германівна лишилася дома. Це був один із небагатьох днів, коли вона почувала себе цілком вільною. Скориставшись з цієї нагоди, вона вирішила провести часинку з Майкою, яка кілька разів уже приставала до неї, вимагаючи уваги й розваг.

Тож, вийшовши з Майкою на ганок, вона спитала її, що робити.

Майка не чекала такого сюрпризу. Спочатку від несподіванки замислилась над тим „що робити“, та хутко знайшлася, діставши свій зошит і кольорові олівці.

Флора Германівна добре знала Майчине захоплення. З перших же днів її приїзду вона із всіх речей, що притягали її зорову й слухову увагу, найбільше уподобала паротяги й парові крани. Вона цілі години з неослабною цікавістю могла стежити за рухом паротягів, висловлюючи при цьому безмежну радість і повторюючи з кожним вигуком „гугук“.

Тим то Флора Германівна, щоб розважити Майку, почала малювати паротяги, а далі Дніпро з греблею, шлюзами й гідростанцією. От велетенський мур греблі півколом перетинає Дніпро. Широке, багатоводне озеро хвилюється перед греблею...

В цю хвилину повернувся з мандрівки Юрій Макарович. Зранку він пішов з дому на розвідку. Мав на меті обізнатися з околицями, пошукати слідів історико-археологічних пам'яток.

Зійшовши на ганок, він, тримаючи на ремінцях через плече торбинку, труснув нею легенько й заявив з урочистою міною, що він таки знайде багатющий скарб, який внесе чимало світла в історію Степу і Запоріжжя.

На запитливий погляд Флори Германівни він знову труснув торбинкою, потім витяг з неї кілька полив'яних черепків з якимись орнаментами.

— Це тільки початок, випадково знайшов на Хортиці, де риють берег на будівництві мосту через старий Дніпро. Зовсім випадково, а скільки могил є на Хортиці і туди геть по березі, вгору Дніпром.

Флора Германівна, лишившись на ганку з Майкою, далі малювала.

На великому озері з'явився уже човен з вітрилом, а там і пароплав.

Захопившись, як і Майка, картиною, вона, може, довго ще розмальовувала б, та ізза спини, з двору, почулося нетерпеливе покашлювання.

Вона обернула голову. У дворі нерішучо топтався якийсь мужчина. З першої хвилини вона ледве впізнала в ньому Канушевича.

Високий і ставний, із засмаглим, повним здоров'я виглядом, у черевиках, у новенькому костюмі, чисто виголений, він ані трохи не був подібний на того затурканого, приголомшеного, розгубленого чолові'ягу, що приходив узимку.

— Нарешті таки згадали? — окинула оком його по-стать. — Та йдіть но сюди ближче! — мовила привітно, запрошуючи на ганок.

— Та я так. Зайшов на хвилинку, щоб узяти піджак та дізнатись, як ви себе після того випадку почуваете? — мовив несміливо.

Флора Германівна зробила широкий жест рукою, мовляв, усе добре, як бачите, і заявила, що він мусить погомоніти з ними. Канушевич стояв унизу, не знаючи, що робити. Тож вона, спустившись у двір, просто взяла його під руку й повела на ганок, потім у кімнату до мужа.

Юрій Макарович, виклавши на стіл черепки, відтворював річ. Він старанно підбирав черепок до черепка. Він тішився, коли робота посувалася вперед, і плутався в догадках, до якої доби стосується цей виріб: до грецької колонізації чи до римської.

— Товариш Канушевич. Мій приятель з дитячих років і рятує на водах,— проказала Флора Германівна.— Ви, правда, вже трохи знайомі. Пригадуєте історію з люлькою?

Юрій Макарович міцно потиснув гостеві руку.

— Дуже приємно бачити героя, дуже приємно.

Канушевич байдуже махнув рукою.

— Пусте! Який там героїзм! Зробив те, що мусів зробити кожен.

— Е, ні, не кажіть,— заперечував Юрій Макарович.— Є всякі люди. Це міг зробити тільки герой.

Канушевич знову байдуже махнув рукою, а втім вимовлені на його адресу похвальні слова підбадьорили його.

Він звернув увагу на черепки. А на пояснення про їх походження висловив подив перед наукою.

— Он що значить наука. Знає, що було і за тисячі років?

— І за тисячі років,— потвердив Юрій Макарович.— По слідах можна до всього дійти. А тут багато слідів. Треба тільки попрацювати. Кожен такий черепок має свою вагу, проливає світло на давнє минуле й на ближчі часи, а відтак допомагає зрозуміти сучасне і нас самих. От хоча б ваша люлька. З першого погляду, здається, що в ній цікавого? Люлька та й більше нічого. А для науки, кажу, така старовинна річ наших прадідів має не абияку вагу.

Канушевич не розумів ваги для науки люльки, проте, сповнений пошани до науки, відповів, що люлька в нього зберігається і він принесе її іншим разом.

— Чудесно! — скрикнув вдоволений Юрій Макарович.

Тимчасом Флора Германівна, наготовивши чай, запросила їх на ганок до столу.

Розмова за столом спочатку не зовсім в'язалася. Канушевич все ще почував себе ніяково. Більше гово-

рила Флора Германівна, потім Юрій Макарович спитав Канушевича, чи не збирається він їхати додому.

— Ні, покищо не збираюсь,— відповів Канушевич.

— І не кортить?

— Так щось не дуже. На початку думав був вертатись, та вирішив лишитися на будівництві.

— Хіба тут краще, ніж хазяїнувати? — цікавився Юрій Макарович.

— Авжжж,— підкреслив Канушевич.— Діло в руках, і копійчина завжди свіжа.

Зрозумівши, що не зовсім ясно висловив усі переваги нової роботи, додав, що тут взагалі якось видніше.

— Видніше? — перепитав Юрій Макарович.

— Атож, видніше, що і до чого, значить, ідеться,— мовив Канушевич і замовк, почувавши ніяковість за недоладно висловлені думки.

— Панас Артемович правильно сказав, що тут видніше,— підтримала його Флора Германівна.— Він сказав прекрасно. Звідси справді видніше наш розвиток, наш поступ уперед, що ми будуємо і до чого простуємо. Звідси можна бачити наш новий Дніпро. Подивіться! — показала на щойно закінчений малюнок майбутнього Дніпра.— Ось ми скоро попливемо оцим човником угору через пороги.

Канушевич зацікавлено поглядав на малюнок, вперше побачивши картину викінчених споруд Дніпрельстану, греблю, велике озеро з пароплавами на ньому і вершечки мачт, що бігли понад берегом, кудись в далечину.

— Отак воно й буде? — цікавився майбутнім Дніпром,— по оцих артеріях потече електрика? — показував на мачти.— От здорово!

Згадавши майбутній Дніпро, мимохіть заговорили про роботу, про будівничі плавні.

Потім Флора Германівна спитала Канушевича, де, на якій ділянці він тепер працює. Він охоче розпо-

відав. Він недавно закінчив курси паровичників. Працює на крані, на гідростанції. Праця цікава. Він знає уже машину. Йому подобається ходити коло неї.

— То будете, значить, скоро машиністом? — закинула інженер навмання.

Він певно відповів. Хто його знає, він тільки вийшов на паровичника, а на машиніста треба ще вчитись.

— Так чого ж не повчитись? Треба вчитись. Тепер, певно, буде легше.

Привітний вогник блиснув у його очах. Хоч спочатку він і сказав „хто його знає“, та це було вимовлено більше із скромності, бо відколи вийшов на паровичника, він плекав думку вступити на курси машиністів.

— Будете машиністом, будете, я знаю,— сказала Кудрявець.

Незабаром вона пішла укладати в ліжко Майку. Канушевич теж підвівся. Попрощавшись, непевними кроками поплентався на вулицю.

Слустившись з узбічної на головну алею, повільною ходою попростував виселком. Дивний настрій, солодко-хвилюючий, ніколи ще не переживаний, настрій незбагнутої радості відчував він тепер. Усе навколо, що оточувало його, що стояло перед ним, все раптом прибрало барвистих, досі небачених кольорів і форм. І ніч, тепла, пахуча, із свіжим вітерцем, і небо, таке близьке й ласкаве, і Дніпро із своїми берегами, скелями і пагорками, і люди, що проходили повз нього,— все видавалося йому таким чарівним і привабливим. Йому хотілося якнайдовше зберегти цей настрій. Тим то йшов, не поспішаючи. Чого бо поспішати, коли йому так приємно і радісно? Він навіть завів пісню:

По той бік гора, по цей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря.

Він залюбки, вкладаючи в пісню всю силу своїх відчужань, повторював по кілька разів один і той же куплет. Наспівуючи пісеньку, віддавався безпосередньому настроєві. Та згодом, що далі йшов виселком, став відчувати неспокій, ніби його серце хтось стискував легенькими дотиками.

Досі все в його житті, особливо в останні тижні, було для нього ясним і зрозумілим. Він знав, що зранку треба йти на роботу, після зміни — на курси, потім кудись на збори, знав, що треба вчитися, щоб стати паровичником.

Він знав, що буде Дніпрельстан, цю найбільшу гідростанцію на цілу Європу. І все це визначало дію, обов'язки, створювало спокійний діловито-упевнений настрій, порушуваний часом згадками про неприємну історію з екскаватором. І от сьогодні у цей розмірений і ясний біг життя щось вдерлося.

Що саме так раптово, так зворушливо вразило його?

Він мимохіть подумав про вечір у гостях. Він мимохіть згадував слова Флори, привітні усмішки, ласкаві погляди, вчував її лагідний голос, і в його тілі розпливалась теплинь, незнана радість, що хвилювала його, зроджувала енергію і пісні. В його пам'яті виринали дитячі роки, коли вони, товаришуючи, бігали разом по цих берегах, і недавній епізод, коли він, урятовуючи її, виніс на берег, холодну, задубілу, як, розплющивши очі, вона, усміхнувшись, зневацька сказала йому „ти“.

„Флора, Флорка“ — вимовляв це ймення, як щось близьке й дороге. „Флора, Флора Германівна“ — повторював його з почуттям поваги, згадуючи її поважність і становище. І туга за чимсь далеким і недосяжним стискувала йому серце, словняла тривогою.

Не звертаючи уваги на околишні речі й стиха мугикаючи пісеньку, він непомітно поминув виселок, і

тільки дужий вибух скель, струснувши його, нагадав про час і місце.

Зрозумівши, що зайшов аж до кар'єрів, якраз коли тут провадились чергові вибухи, він хутко повернув назад до виселка.

Все ще схвилюваний, захоплений згадками вступив до бараку. Сівши на своє ліжко, він мовчки, з лагідною усмішкою озирався навколо.

— Будемо, мабуть, спати? — проговорив його товариш по артілі, сусіда по ліжку, Василь Гавриш, лагодячись укладатися.

— Так щось не хочеться. Рано іще. Надворі такий гарний вечір, погуляти б іще, — відповів Канушевич.

— Та вже пізно, а завтра рано треба вставати, — зауважив Гавриш, поглянувши пильно на свого товариша. — Ти й так, здається, десь нагулявся. Чи не спробував, бува, десь медку? — мовив здивований незвичайним настроєм товариша.

Канушевич заперечливо похитав головою і, заховаючи свою ніяковість, став роздягатися.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Перегатки лівої течії були закінчені. Всі шпунтини металевого муру були забиті до скельного дна й прикріплені до зруба. Останні мішки з соломою та дрібним скаллям, що ними закладали підшву шпунта, були спущені в воду й засипані товстим шаром піску.

Всі тепер чекали висмоковування води з відгородженої ділянки. Це було не тільки новою стадією робіт, а й добрим випробовуванням перегаток, їх стійкості.

Тим то із спуском водонасосів, коли гігантські двадцятидюймові труби, припавши до води, стали смоктати її день і ніч, перепускаючи за перегатку, всі нетерпляче, одні з приємним хвилюванням, інші з на-

стороженою стриманістю, поглядали на перегатки. „А ну, побачимо, як воно вийде? Що заспіває Дніпро, коли оголимо дно?“

Та чи не більше від усіх хвилювалася тепер інженер Кудрявець. Почуття відповідальності, хоч вона і не мала самотійної праці, а виконувала робітні плани, сполучалося в неї із звичайною цікавістю, з бажанням скоріше дістатися до днища Дніпра.

Отож, відколи почали висмоковувати воду, вона з побільшеною увагою стежила за роботою водонасосів. Забувши про свої робітні години, вона невтомно ходила з верхньої на нижню перегатку, поглядаючи на залишене в них озеро, що повільно, але неухильно знижувало свій рівень. Хвилинами їй здавалося, що вода, дарма що невпинно працювали водонасоси, лишалася на одному рівні. Тоді в неї зароджувалося побоювання— може, є де просмоки?

„Нічого, нічого, все йде гаразд,— відповідав машиніст, висовуючи голову з будки, напнутої над мотором водонасоса й поглядаючи на озеро.— Усе йде гаразд, мої звірючки таки скоро озеро вип'ють“.

Справді, озеро, що містило в собі понад сто п'ятдесят тисяч кубометрів води, помітно осідало. Перші дні вода зменшувалась потрохи, повільно, ледве помітно, та що далі працювали водонасоси, вона спадала скоріше. Ось вона знизилась уже на кілька метрів, потім на добру половину. А на кінець третього тижня показалися вершки каміння, що виступали з дна поблизу острівця.

— Тепер можна з більшою певністю думати і про виконання цьогорічного плану,— говорив Рязанцев, киваючи головою на ковбаню.— Якщо справа і далі піде так добре, то скоро почнемо й бетонне мурування.

— Тільки цьогорічного? — закинула здивовано Кудрявець.— Я гадала, він каже про вчасне закінчення

усього будівництва, а він тільки про цьогорічний план. Хоч і це вже досягнення, коли без „якщо“,— додала жартуючи.

— А ви маєте такий урочистий вигляд, нібито ми вже все перемогли, будівництво закінчили і зараз збираємось пускати турбіну,— відповів виконроб, бажаючи, здавалося, уколоти її.

— З Флорою Германівною це трапляється,— кинув хтось збоку.— Їй здається, що будувати греблю це так само легко і просто, як будувати, приміром, будинок для дитини.

Флора Германівна вибачливо слухала ущипливі сентенції. Потім піднесеним тоном, з урочистим виглядом мовила:

— Знаєте, товариші! Коли усе йде гаразд, коли бачиш, що перемагаєш стихію, тоді виникає стільки певності себе, своїх сил! Здається, немає, не може трапитися таких труднощів, з якими не можна б справитись. Хтось сказав, що один вдалий бій вирішає долю кампанії. Ми виграли бій. Бо трудно було дістатися дна. Це ми зробили. За день-другий підемо по граніту. Лівий берег перемагає,— додала усміхаючись,— а скоро, кажуть, і правий закінчить перегатки. Так чого ж, справді, не бути вдоволеним?

І раптом тривожний посвист парового крана, що стояв на низовій перегатці правого берега, де забивали шпунт, притяг увагу. Частина шпунта почала відходити від зруба. Падаючи у воду, важелезні шпунтини, пазами зв'язані одна з одною, хутко тягли за собою все нові й нові шпунтини. Вся металева стіна обірвалась у воду, оголивши зруб перегатки.

Інженери стурбовано презирнулись.

— Що ж це таке?—скрикнула розгублено Кудрявець.

— Непередбачені якісь ускладнення.— відповів виконроб і додав задоволено, що в них все таки минулося щасливо.

Проте, кожен з інженерів, пройнятий тривогою і побоюванням, мимохіть кинув погляд на лівобережні перегатки.

Металеві шпунтини, перухомо, як і раніше, міцним муром підносились над клітьми перегаток. Дніпро безсило хлюпотів під мурами. Вода у відгородженій дільниці все нижче осідала на дно, все більше виступало каміння.

Здавалося, тут все йде гаразд, нічого не трапиться, а втім...

— Ну, Юрку, сьогодні можна спускатися на дно Дніпра. Хочеш? Ходімо,— сказала Кудрявець своєму чоловікові, збираючись по обіді на перегатку.

— Авжеж. А як же ж! Треба подивитися, неодмінно треба!— погодився Юрій Макарович, висловивши думку пошукати пам'яток на днищі.

І вони, переправившись на лівий берег, вийшли на перегатку. Підводне ложе Дніпра, за оволодіння яким билися майже цілий рік, затративши стільки зусиль, коштів і праці, було, нарешті, здобуте. Огороджене високими перегатками, днище видавалося глибоким котлованом, вилискувало виполірованим водою гранітом.

Там, на днищі, ходив Лагунський разом з виконробом, молотком вистукував по граніту, випробовуючи його міць.

— Чи ти ба! Так ось ти яке!— витиснув схвильованим голосом Юрій Макарович, поглядаючи в котлован.

— Поспішай подивитися, бо завтра, коли почнуть трошити дно, буде вже пізно,— порадила Флора Германівна і, показавши йому сходи, що вели в котлован, пішла перегаткою.

Затримавшись коло одного водонасоса, вона почула тривожні вигуки:

— Вода! Прорив!

Вона позирнула вниз у котлован.

— Давайте мішки з піском!-- кричав Лагунський, кинувшись бігцем з котлована до сходів, що вели на перегатку. Тут, близько них, через пробоїну, зроблену, видно, в самому днищі під зрубом, цілим фонтаном була вода.

Інженер Кудрявець, побачивши цю картину, на момент остовпіла.

В голові промайнула згадка про те, як ставили тут шпунт і одна шпунтина пройшла поза пазами саме в цім місці, де виникла пробоїна. „Чи не це спричинилось до просочування води?“— подумала, охоплена страхом.

Очутившись, вона разом з робітниками, що працювали на водонасосах, кинулась до берега, де лежали пісок і фашини. Хутко наповнені піском мішки полетіли на днище. Та вода, поширивши пробоїну, все дужче була в котлован. Заповнивши западини, вона стала підноситись вгору, покриваючи долішні квадрати зрубів:

— Мішків! Більше мішків!— командував Лагунський, вибігши на перегатку.

Вода, поширивши пробоїну, буйними хвилями, скочуючи мішки, линула в котлован.

— Водонасоси! Пускайте водонасоси!

Проте все було вже даремним. Вода хутко підносилась вгору, зводячи нанівець роботу водонасосів і зусилля будівників.

Свідомість того, що ціломісячна праця пішла на марне, знищена враз стихією, глухим болем сповнила серця. Та ще більше тепер турбувала доля перегатки.

— Чи не зазнає великих пошкоджень? Чи витримає тиск води?

І раптом, коли вода піднялась уже на кілька метрів,

перегатка стала ніби осідати, опускатись у воду. Здавалося, ось-ось вона опуститься ще нижче, зникне у хвилях буйного Дніпра.

— На берег! На берег!— почувся чийсь розпачливий вигук.

А втім перегатка, трохи осівши на місці пробоїни, стояла непорушно.

Тимчасом вода, дійшовши в котловані одного рівня з водою за перегатками, стала тихим озером, як перед початком висмоковування.

Коли перша тривога минула, інженер Кудрявець, стривожена і принижена, почувавочи себе так, ніби вона винна в тім, що трапилось, підійшла до Лагунського.

— Так що ж це таке? Усе добре пішлося, і раптом?.. Що ж це таке? Хто винен?— мовила плачучим голосом.

Лагунський, пересвідчившись, що огорожа не зазнала ніяких пошкоджень, окрім того місця, де трапилось пробоїна, зберігав спокій і тільки задумливо, з легенькою стурбованістю поглядав на шпунт, що близько місця пробоїни опустився трохи вниз.

— Хто винен?— відповів спокійним тоном.— Мабуть, ніхто. Непереможні обставини. Звичайний прорив води. Було б, може, дивно, коли б нічого не трапилось. Незрозуміло тільки, чому осів оце шпунт. Цікаво, чому саме?

„То я не винна?— подумала з полегшенням Кудрявець.— Та невже ж не можна було запобігти лихові?“

— З такою водою не легко боротися,— мовив далі Луганський, ніби відгадавши її думки.— Усе було передбачено, вжито всіх відомих з гідротехніки заходів для надання водонепроникливості. І от маємо. Добре, що це трапилось сьогодні.

— Чому?— здивувалася інженер Кудрявець.

— Тому, що зразу виявилися хибні місця. Ми їх

хутко ліквідуємо. Гірше було б, коли б це трапилось підчас робіт у котловані.

У цю хвилину підійшов німецький консультант, інженер Кнапп. Він витяг з кишені свіжий номер американського журналу й звернувся до Лагунського із загадковою мінною:

— Ви читали? Треба бути дуже обережними, бо в американців і гірше трапляється. Розгорнувши журнал, прочитав: „У Каліфорнії на річці Сан-Франсіс близько Лос-Анжелоса вночі знесено водою всю бетонну греблю гідроелектричної станції, що її закінчили будувати 1926 р. Загибло близько чотириста чоловіка. Збитків понад десять мільйонів доларів. Свідків руйнування немає, бо всі, очевидно, загинули. Відомо лише, що з вечора, за кілька годин до прориву води, головний інженер оглядав греблю й не знайшов нічого загрозового для неї. Попереднє слідство з участю інженерів і геологів вважає за причину руйнації погану основу, на якій збудовано греблю, а також те, що не було зроблено потрібної цементації дна“.

— Розумієте, збитків на десять мільйонів. От як можуть будувати в Америці!

Лагунський збентежено похитав головою.

— Ставити греблю на поганому дніщі і без цементації — це вже чорт знає, що таке! Хто це міг дозволити? Які ж то інженери її будували?

— Звичайно, тут, на будівництві, — вів далі німець, — ви маєте досвідчених консультантів і таких неподобств вони не припустять, але все таки я бачу, що припустили помилку, погодившись на американську систему перегаток. Треба було будувати так, як ото ми пропонували. Менше було б клопоту й небезпеки. А то, дивіться, там шлунт обірвався, тут перегатку прорвало. Це ж потребує коштів. Краще було б ставити бетонні перегатки. Тоді цього не трапилось б.

Він хотів іще говорити про переваги німецького

плану, та прийшов американський консультант, інженер Томас.

Привітавшись, він спокійно, покурюючи люльку, поглянув у котлован, потім подивився на шпунт, що осів у місці прориву, і сказав:

— Видко, вода розмила валунні піски під зрубом. Треба буде знову перебити шпунт і поставити на всю височінь піщаний насип. Це хоч не цілком гарантує від подібних пробоїн, а все таки надійніше.

Тоді німець поцікавився, як містер дивиться на катастрофу в Сан-Франсіс.

— Це ж нечуваний випадок, щоб цілу греблю за кілька годин рознесло водою?..

Американець нахмурився. Згадка про ту катастрофу його турбувала. Він почував, що це підриває авторитет американської техніки, представником якої він тут є. Тим то стримано, з ноткою обурливості зауважив, що то будували не інженери, а, певно, якісь спекулянти.

Розмову перепинив машиніст крана. Готуючись до спуску у котлован дериків для вивантажування каміння, він поставив був уже підпорні бруски під площадку, і тепер, після аварії, не мавши ніякого розпорядження, тупцював розгублено на перегатці. Звертаючись до Лагунського, він спитав, що ж далі робити.

— Треба виїхати на берег і там чекати розпорядження. Будете працювати покищо на шлюзі,— наказав Лагунський.

Машиніст відійшов трохи осторонь і ніяково, переступаючи з ноги на ногу, ніби для нього щось було неясне, чекав на місці.

— Так на берег, товаришу,— повторила інженер Кудрявець.

Тоді машиніст проговорив похмуро:

— От так робота! Значить, починай все спочатку. Це в копійочку влетить!

— А що ж ви пропонуєте?—спитав виконроб, зацікавлений заклопотаним видом машиніста.

Той знизав плечима. Що він може запропонувати?

Запитання машиніста „що далі робити“ нагадало про ситуацію. Всі обернулися до котлована.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Флора Германівна поверталася додому в пригвіченому вастрі. Хоч із слів інженера Лагунського й американського консультанта виходило, що прорив води не така вже велика біда, що його легко можна ліквідувати, а все ж вона добре розуміла, що це потребує чимало часу й витрати зайвих коштів. І, як завжди після перших невдач виникає непевність, так було і тепер. Чи не трапиться нової аварії? Чи зможуть вони укласти бетону стільки, як передбачалося планом? Чи виконають вони взагалі програму?

Огорнута цими думками, вона тільки тепер, наближаючись до свого приміщення, подумала про свого мужа: де він може бути, чи не трапилось з ним якоїсь оказії в котловані.

— А, ти вже дома?— сказала здивовано, побачивши його на ганку разом з Канушевичем.— А я вже турбувалася, чи не трапилось з тобою чого?

— Так, виходить, велике нещастя?— проговорив Канушевич і додав, ніби виправдуючись за свій візит, що він хотів був подивитися котлован та зустрів Юрія Макаровича. А заговорившись з ним, зайшов аж сюди.— Так, кажуть, і котлован залило і перегатки рознесло? Що ж тепер буде?

Флора Германівна присіла на стілець і, помовчавши хвилинку, розповіла про аварію.

— Зрештою це легко можна поправити і нічого загрозливого немає,— сказала з деякою ноткою непевності, намагаючись переконати себе і мужчин, що нічого

загрозливого не трапилось. Потім спитала, звідки вони взяли, що їй перегатки рознесло?— Нічого подібного. Хутко справимо й будуватимемо греблю.

Канушевич презирнувся з Юрієм Макаровичем.

Він, зняковівши, знизав плечима.

— Добре, нічого не трапилось! Вода з такою силою хлинула на днище, що аж камні перевертала, ледве встиг вискочити з котлована, і то щастя, що близько був коло сходів. За кілька хвилин весь котлован залито, а їй нічого загрозливого не трапилось,— бубнів з виглядом ображеної людини.

— Ах, ось воно що! Воістину в страха очі великі,— усміхнулась Флора Германівна.

А він, хвилюючись, провадив далі, викриваючи затаєні мислі:

— Скоро будуть греблю ставити? Теж скаже! Набудували! Видко вже. Все так і розлазиться.

Він говорив таким тоном, ніби усе знав, усе передбачав, і якщо трапилося лихо, то тільки тому, що його не послухали.

— Не забігайте, казав, уперед, не чваньтесь доки нічого немає, а може й не буде. Так ні! Дніпрельстан, Дніпрельстан! Серце нової країни, заводи, комбінати. А що маємо? Два роки метушилися, встигли поставити перегатки, та й ті тепер нікуди не годяться. Ні, знову кажу, треба добре пам'ятати наше українське прислів'я: „Не кажи гоп, поки не перескочиш“, менше сорому буде.

Флора Германівна, насторожившись, уважно дивилася на мужа, чекаючи, що далі буде.

— Тепер уже бачу, що вийде з цього будівництва,— провадив він.— Одна витрата грошей, а чи багато їх маємо? Можна було б знайти кращу дірку.. Чи не правда, Панасе Артемовичу?

Канушевич відповів ухильно:

— Хто його знає?— й додав:— Будівництво — то ж

велике діло, треба довести його до кінця, треба, раз узялися, а то ж як!

— Тільки що з нього вийде?— репетував Юрій Макарович.— Тільки де тих грошей взяти, та ще коли отак будуть будувати, як зараз!

Флора Германівна нервово кусала губу, поглядаючи на мужа. Його зневажливий тон починав її дратувати.

— Ти наче радієш, що сталася аварія?— мовила сердито.

Він відповів:

— Я маю у всякому разі стільки глузду, щоб жалкувати за грошима, що викидають у річку.

— Ти радієш? Тебе, видно, не дуже обходить Дніпрельстан? Тобі, я бачу, хочеться, щоб з будівництва нічого не вийшло?— присікалася вона, втрачаючи рівновагу.

— Я, голубе, не радію, але, скажу одверто, і не журюся, збудують Дніпрельстан, чи ні,— мовив зневажливо.— Це тільки ти носишся з ним, як дурень із торбою. Дніпрельстан! Дніпрельстан! Тільки й чути. Подумаєш, наче й світу, що в Дніпрельстані.

Флора з несподіванки зіскочила з стільця. Ставлячи йому запитання, вона хотіла присоромити його за зневажливий тон, за легковажне ставлення до будівничих справ і ніяк не сподівалася такої відповіді. Першої хвилини вона не знала, що йому сказати, до такої міри його мова видалася дивовижною.

— Так ти проти Дніпрельстану?— кинула голосом, сповненим подиву і загрози.

Він зрозумів, що наближається небезпечна хвилина. Тож, бажаючи запобігти, сказав непевно:

— Я не проти Дніпрельстану. Я тільки думаю, чи справляться наші з оцим будівництвом? Чи під силу воно нам? Чи не викинемо марно, не маючи досвіду, гроші, бо хіба ж оці аварії, які треба ліквідувати, не є марнотратством?

Примиреність, поважніший тон, яким були вимовлені останні слова, бажання, хоч не цілком достатньою мірою, пояснити своє скептичне ставлення, внесли деяке заспокоєння.

Флора Германівна зауважила, що аварії це звичайне явище на подібних спорудах і що в Америці трапляються й страшніші.

— Треба вчитися. Без науки нічого не дається.

— А звісно, то ж і я кажу, що треба вчитися, а потім уже будувати, — відповів Юрій Макарович, — бо інакше нам це дорого обійдеться. Чи не правда, Панасе Артемовичу?

Канушевич, слухаючи суперечки, нетерпеливо крутив вуси.

— За добру науку можна її заплатити добре, — сказав він.

З цими словами він підвівся на ноги й витяг з кишені загорнену в папірець люльку.

— От вам, — сказав коротко, передаючи її в руки Юрія Макаровича. — Мало не забув.

Кудрявець розплився широкою усмішкою.

— Добра люлька, — обдивився її зо всіх боків. — Скільки ж тепер заплатити за неї?

— Нічого не треба, — відповів Канушевич.

— Як то нічого? Це ж коштовна річ, старовинна?

— Нічого. Я дарую її вам. Вона мені не потрібна.

Юрій Макарович здивованими очима поглянув на гостя.

— Дуже дякую. Сердечно дякую, — потиснув йому руку. — Це буде для науки. Коли я закінчу свій труд, я неодмінно подарую вам примірник.

Канушевич байдуже махнув рукою й хутко по тому пішов додому.

Юрій Макарович ще раз оглянув подарунок.

— Чудесна люлька, — проговорив розчулений. — Чудесна нахідка.

Флора Германівна кинула сердито:

— Ти сьогодні нестерпний!

І раптом пішла до кімнати, де спала вже дитина.

У кімнаті стояв присмерк і тиша.

Вона сіла на крісло, пригадала дещо з попередніх балачок з чоловіком. І раніше їхні розмови мали часом досить гострий характер, вибігаючи, як їй здавалося, із відмінності їхніх вдач, із різних сфер їхньої діяльності. Та ніколи не набирали такої розбіжності, такої непримиренно оголеної розбіжності, як тепер.

Чи справді це тільки відмінність вдач? Чи не обумовлено це іншими причинами, розбіжністю поглядів, протилежністю світоглядів? Хіба це тільки вдача, коли він завжди бурчить, як тільки заходить справа про будівництво, про близьке майбутнє, коли він завжди намагається скористатися з кожного випадку, щоб підкреслити нереальність планів? Він не журиться — збудують Дніпрельстан чи ні. Його турбують пам'ятки минулого. Та це ж може говорити тільки запеклий консерватор, людина, вороже настроєна до нового.

Вона мимохіть подумала про їхні відносини, вперше, може, за всі роки їхнього життя з такою одвертістю.

Чи кохала вона його, йдучи до шлюбу, зв'язуючи з ним своє життя, чи знала тоді це почуття? Мабуть, що ні. Він подобався їй, як людина з різко виявленим характером і своєрідним напрямом думок. Він подобався їй, як особа, що любила науку і свій край. А що вона теж тоді цікавилась історією, то це викликало певні симпатії до нього. В них створилась ніби спільність поглядів, спільність інтересів. Та вже незабаром після того, як побралися, вона почала завважати розходження думок, надмірне захоплення його історичною наукою.

Його любов до України обмежувалась звичайним метикуванням про самотність українського народу,

про особливість його характеру і звичок, виявлених ніби в минулому і пізніше штучно занедбаних. Милуючись минулим, він надто мало дбав про сьогочасне. Ця розбіжність стала поглиблюватись, відколи вона перейшла до політехнікуму.

Все це мимохіть впливало на їхні відносини, викликало часом холоднуватість.

Їхнє життя ввійшло проте у звичну колію. Більшість свого часу вони проводили на праці й навчанні поза домом, хоч часом між ними зчинялися неприменні розмови, з ущільненими нотками й наріканнями. З народженням дитини їхні відносини зміцніли. Зустрічаючись частіше коло немовляти, вони, дивлячись на кумедні порухи маленьких рученят, на незрозумілий лепет і усмішки маленької, і собі усміхалися, частіше обмінювалися ласкавими поглядами, сповненими батьківських гордощів. Та це тривало недовго, суперечки знову виникали, набравши особливої розбіжності з його переїздом на Дніпрельстан.

Коли вона згадала все це, їй стало чогось сумно і жалко. Вона відчула вперше за все своє життя, відчула гостро і боляче, що їй чогось бракує. Може, теплоти? Товариства?

Її задуму сколихнуло легеньке зітхання дівчинки в ліжку. Флора Германівна, здригнувшись, поглянула на Майку. Випроставши голі рученята й поклавши одну на груди, а другу закинувши на подушку за голову, дівчинка спокійно спала, рівно дихаючи. Ніжна усмішка враз з'явилась на задумливому обличчі матері. Вона схилилась до дівчинки і легенько й ніжно доторкнулася до лоба губами. Потім вийшла з кімнати на ганок.

„Треба кінчати всю цю комедію“, — подумала рішуче, намірившись поговорити з чоловіком про їхні відносини. Але його на ганку не було. Постоявши хвилинку, вона спустилася у двір. Їй заманулося

трохи пройтись. Вона вийшла за двір, і повільно, не віддаляючись від будинка, пішла тротуарами тихої вулички. Попереду неї виднілася постать чоловіка. Флора Германівна впізнала Лагунського.

Заклавши руки за спину й згорбившись, Лагунський повільно, ледве пересуваючи ноги, похожав вуличкою.

— Гуляєте, Віталію Кириловичу? — сказала вона здивовано, зрівнявшись з ним, бо ніколи, ні разу не бачила його на прогулянці.

— Як би вам сказати, і гуляю, і ні. Коли стає невесело на душі, тоді хочеться... Хто його знає, чого хочеться... Принаймні, хоч погуляти на повітрі, — відповів глухо, але охоче, ніби зрадивши, що побачив людину, з якою можна перемовитись словом. — Я думаю оце, шановна Флора Германівна, чому життя має в собі стільки неприємностей, чи це є неодмінний закон, чи тільки виняток?

Флора Германівна мовчала, не розуміючи про що мова.

Він провадив далі:

— Чи це є тільки спадщина буржуазного ладу, наслідок класових суперечностей і зникне в безкласовому суспільстві, коли настане повний розквіт людини, як думають комуністи? Чи це має глибше коріння?

Вона пильно поглянула на нього. Звикнувши бачити його на роботі завжди рівного, заклопотаного будівничими справами, трохи похмурого, часом суворого у відносинах, вона здивувалася з його мінорного настрою.

— Людина, кажу я, потребує довір'я до себе, товариського слова, співчутливого, доброзичливого ставлення. Це надає їй певності, сили в роботі, окрилює її. Тоді тільки людина може виявити всі свої здібності, дати найбільше того, на що вона здібна.

Він говорив не зовсім ясно, натяками, уникаючи точного формулювання своїх думок, і разом поспішаючи викласти їх, ніби побоювався втратити слухний час.

— Та про що ви говорите? — скрикнула нетерпеливо Флора Германівна, заінтригована його натяками. — Про яку людину ви говорите?

Він помовчав.

— Та це я так, — відповів задумливо. — Щось стало невесело. Неприємності, знаєте. На роботі неприємності. Оця, знаєте, аварія. Хоч і трудно все передбачити, із стихією ж доводиться боротись, не бачиш усього, що там на дніщі, а все таки неприємно. Затримка, зайва витрата коштів. Ну, звісно, дехто, нічого не розуміючи, буде показувати пальцем. От, мовляв, як будують. Отож, кажу, на роботі неприємність. А приходиш додому, нове діло: жінка дорікає, що їй сумно, що вона сама цілий день, світу не бачить, що їй остогидло тут життя і таке інше.

Флора Германівна спочатку, слухаючи його мову, хотіла поділитися своїм настроєм. Та їй стало ніяково за свою недавню родинну сварку, що в цю хвилину видалася їй такою звичайною і дрібненькою, легкою до розв'язання. „Родинна драма, — усміхнулась про себе, — кого вона, зрештою, може цікавити?“

— Ви маєте, Віталію Кириловичу, сьогодні поганий настрій, — сказала, бажаючи заспокоїти його.

Він провадив далі:

— Знаєте, отак працюєш, цілі дні провадиш на будівництві, приходиш додому, хочеться часом хоч трошки розвіятись, погомоніти, як то кажуть, щиро. А погомоніти й ні з ким.

Флора Германівна знову позирнула на Лагунського, вражена його мінорним тоном. Вона хотіла сказати щось тепле, та стрималась, не знаючи, як сприймати його слова.

— Ви справді сьогодні в ліричному настрої,— мо-
вила жартівливо.

Лагунський, не знаходячи співчуття чи зрозумівши,
що наговорив багато, замовк.

— Може, може і в ліричному,— відповів холодно,
і враз, попрощавшись, хутко пішов до свого будинка.

Флора Германівна теж повернулась у двір. Гострий
аромат матіоли, що росла десь близько у сусідньому
дворіку, вдарив їй назустріч. Убираючи в себе всім
єством своїм цей гостродражливий, такий знайомий
і приємний запах, вона затрималась на ганку.

Тепла літня ніч стояла навкруги.

Було тихо у виселку. Вгорі темним шатром висіло
південне небо, таке далеке й загадкове. Вона задиви-
лась на Дніпро, звідки тяг свіжий бадьорящий віте-
рець. Там, на берегах і на річці, на всій території бу-
дівництва, негасимо яскраво горіли огні електрики.
Пронизливі посвисти паротягів зрідка зривалися серед
тиші ночі. Глухий, стлумлений, готовий, здавалось,
ось-ось вибухнути гул, стояв над берегами.

Флора Германівна, слухаючи музику ночі, заспоко-
їлась. „Цікаве все таки життя“, подумала втихомп-
рена, забувши недавню сварку. І коли в цю хвилину
з темряви виринув її чоловік, і винувато, примирним
голосом сказав: „А я тебе чекав“, і додав: „ти да-
ремно на мене розгнівалась“,— вона нічого не відпо-
віла, тільки подумала, що іншим разом поговорить
з ним про їхні відносини.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Хоч Канушевич, вітаючись з Флорою Германівною,
і казав, що зайшов випадково, проте ще з перших
відвідин він думав, як би побачити її і тільки нерішу-
чість стримувала його від цього. Зустрівшись на бе-
резі з її чоловіком, він охоче зайшов до них. Та, про-

сидівши там вечір, вертався додому похмурий, невдоволений. Йому здавалося, що він був там зайвий, непотрібний, що на нього не звертали ніякої уваги.

„Чого було йти? Теж знайшов собі компанію! Що спільного між ними? Ну, колись дітьми бігали вкупі, а що з того? Вона тепер інженер, вчена, а він... Хіба не кліпав цілий вечір очима, слухаючи їхню розмову? Що він міг сказати, неосвіченій і малописьменній, якби лишився з нею сам-на-сам? Мовчав би. Теж приятелі! Ну, звісно, минулого разу вона була привітна. Він же врятував її на воді. А тепер їй що?

Дорікаючи собі за свою легковажність, він давав зарік ніколи більше не заходити, не робити таких дурниць. А втім, даючи цей зарік, картаючи за легковажність, він почував себе неспокійним. Тим то, прийшовши до бараку, сердито кинув кепі й важко бухнувся в ліжку.

Він неохоче відповідав на запитання своїх сусідів, чи не був на лівому березі, чи не бачив, що там трапилось. І лише слухаючи Дригожилу, що, повернувшись до бараку, розповідав, як рознесло перегатки й затопило на дні якогось вченого, Канушевич не стерпів.

— Брехня усе це,— відрубав різко.

— За що купив, за те й продав,— зауважив Дригожила.

— А я кажу, брехня!— знову відрізав Канушевич, якому клекотіло всередині.

Схопившись на ноги, він підійшов до Дригожили, що сидів з гуртом пожильців коло столу, і знову проговорив з викликом:

— А я кажу, брехня, бо там затопило тільки котлован, і воду хутко висмокують.

Дригожила насупив брови.

— Люди, кажу, передавали, що були там,— пробував викрутитись Дригожила.

Розмова загрожувала набути досить несподіваних наслідків, бо Канушевич все більше присікався до Дригожили, бажаючи підкреслити його лихий намір, та увійшов Гавриш. Присівши до гурту, він урочисто і загадково підніс угору руку й заявив, що він починає вчитись.

— Годі байдики бити, треба за розум братись.

Гавришева заява видалася цілковитою несподіванкою, бо досі він байдуже ставився до курсів.

— Курси такі засновують, — пояснив на запитання, — курси чи то школу, де всяким грамотам, хто чим цікавиться, будуть навчати. У червоному кутку об'ява від профспілки висить. Завтра починають записувати.

Його інформація викликала цікавість. Курсів бо, де навчатимуть „усяким грамотам“, досі тут не було, існували лише курси для набування робітниками кваліфікації з вузької якоїсь галузі. Канушевич, обливши Дригожилу, почав розпитувати про ці курси. В нього виникла думка повчитися і самому. Воно, хоч і пізно, але що робити, коли раніше не щастило!

Другого дня по роботі, відвідавши червоний куток, він записався на загальноосвітні курси, що мали розпочатися через якийсь час.

— То треба, виходить, іще чекати? — нетерпеливився Канушевич, якому хотілося зразу ж узятися до навчання.

— Ото який швидкий! — усміхалася товаришка, що записувала його на курси. — А ви покищо повчіться самі. Почитайте, — порадила йому на запитання, що робити.

За її порадою він зайшов до бібліотеки.

Сила книжок на полицях і на щитах, виставлених для огляду читачів, викликала в нього цікавість і жадобу знання. Широкими очима, почувуючи себе без-

порадним, озирався навколо. Тут були книжки з різних галузей науки і техніки, з політики і художньої літератури. Він зніяковів, коли бібліотекарка спитала, яку книжку йому потрібно?

— Та хто його знає,— відповів несміливо.— Дайте таку, щоб можна було чогось повчитись, щоб про життя щось дізнатись.

Бібліотекарка не допитувалася. Вона звикла до подібних вимог новаків, мало обізнаних з книжками. Ковзнувши оком по полицях, витягла звідти книжечку.— Ви читали про життя Максима Горького?

Про Максима Горького він не читав. Не читав і творів Горького, як і взагалі нічого із белетристики не читав і не знав, окрім хіба „Кобзаря“ Шевченка. Та прізвище Максима Горького колись таки чув. Чув випадково ще юнаком, коли жив у селі і працював у маєтку Ферворна. Тоді ж у панській волоні працював зайшлий парубок Герасим Калач. Герасим любив інколи поспівати. Робить, було, робить, гній вичищає, мовчить, мовчить, а потім і затягне: „Солнце всходит и заходит, а в тюрьме моей темно“, і так затягне гірко й тягучо, що сльози наверталися, аж тікати хотілося. „Чого ти, Гераську, ннеш, тугу наводиш? І де ти такої наслухався?“ — питалися його тоді. „В Одесі, як працював,— казав Герасько,— там і навчився. До театру раз пішов, йшла така вистава. І як почув, так не можу забути. Усю душу так і пронизало“. „Що ж то за вистава така?“ — цікавилися люди. „Вистава сочинителя Максима Горького, „На дні“ називається. Гарна вистава і гарний сочинитель, із наших чи що вийшов“.

Все це раптом зринуло в пам'яті Канушевича, коли бібліотекарка згадала прізвище Горького. Тим то він охоче погодився взяти цю книжку, вдоволений з того, що пощастило нарешті натрапити на книжку про Горького.

Повернувшись до бараку, він, пройнятий бажанням зразу ж дізнатися про життя „сочинителя Горького“, розгорнув книжку. Книжечка сподобалась. Вона захопила його історією людини, упертою боротьбою із життєвими труднощами, могутньою вірою в свої сили, постійним саморозвитком, своїм славним переможним шляхом від низин, від стану малописьменного працівника до верховин людської слави.

— От як можна вхолити життя, — дивувався Канушевич, сповнений почуттям пошани і захоплення.

Ця книжечка знову породила в ньому думку про те, що не пізно ще повчитися і на машиніста. Вона підсилила бажання вчитись, читати, змагатись із труднощами.

„Неодмінно восени поступлю на курси машиністів, як тільки відкриється“, — вирішив одразу, відчувши в собі певність і енергію.

А наступного дня він знову пішов до бібліотеки.

— Що вам тепер? — спитала бібліотекарка, приймаючи від нього книжечку.

Він і цього разу не міг сказати, що йому взяти тепер. Почуваючи себе зовсім безпорадним серед моря книжок, він досить туманно висловив своє бажання. Йому треба таку книжку, щоб була і цікава, і розумна, щоб можна було довідатись, як люди живуть і до чого воно йдеться.

І знов бібліотекарка кивнула звиклим оком по полицях.

— От вам „Фата Моргана“, — поклала перед ним на бар'єр книжку у засмальцьованих палітурках.

Він нерішучо покрутив її в руках. Незрозуміла назва викликала деяке вагання.

— Про що ж це буде?

— Про селян, про їх життя, про те, як вони за землю боролись, — відповіла бібліотекарка.

Канушевич зам'явся.

— Що ж тут цікавого? Ми самі з села і добре знаємо, як там люди живуть. Що тут читати?

— Та ви спробуйте все таки. Не сподобається — повернете. А книжка гарна, — вмовляла бібліотекарка.

Те, що минулого разу вона вибрала гарну книжку, свідчило, що на неї можна покладатися. Потім не міг же він сперечатися, нічого не тямлячи в книжкових справах. Тим то, взявши книжку, пішов до бараку.

Він розгорнув її із стриманою цікавістю, може, навіть з упередженням. Побачимо, що пишуть у цих „фатах“...

Перші дві-три сторінки він читав повільно й важко, спиняючись на окремих місцях, часом вертаючись до прочитаних рядків, щоб краще збагнути зміст. Дальші сторінки читав з більшою увагою і зосередженістю. Його цікавість до книжки все зростала. Він ніби знав цих людей, що про них розповідалося, бачив їх колісь.^а Бачив і ні. Якимись іншими виступали вони тепер перед ним. Не те, що іншими, а зрозумілишими. Тоді він знав їх так, з одного боку, одну частину їхнього життя, зверху, так би сказати. А тепер воно усе, повною картоною, розкривалося перед ним.

Кожна нова сторінка додавала щось нове, збуджувала в ньому цілу гаму настроїв і думок.

На кінці першої частини він спинився і, охопивши руками голову, сперся об стіл, міцно замислився. Журна картина із знесиленими заробітчанами, з холодною осінню, з марними надіями і тугою, змальована в цій частині, яскраво постала перед ним.

Він мимохіть згадав своє юнацтво, свою роботу в маєтку Ферворна, Герасима Калача й інших воловників, що не один з них, як той Хома Гудзь, усе життя „баврався в гною“, і туга мимохіть пройняла його.

— Ех, чого не було! — зітхнув важко, ніби ще вперше з такою невблаганною ясністю побачив усі злидні і вбогість колишнього селянського життя.

— Що ти, Панасе, зітхаєш? — спитав його Гавриш.

— Читаю ось книжку, „Фата“ називається. Так знаєш, усе як на долоні видко.

Той зазирнув на палітурку. Він теж колись читав. Гарна книжка. Всю механіку показує, що було на селі у п'ятому році.

— А що ти скажеш про Підпару? — спитав Гавриш і собі щось згадуючи. — Що він зробив би тепер, якби взяв гору, хоч не надовго? Як ти думаєш?

Канушевич запигливо поглянув на Гавриша. Про якого Підпару каже?

— А ти ще не дочитав? Не дійшов до Підпарі? Почитай далі. Книжка цікава.

Канушевич знову занурився в книжку, і що далі читав, то все більше виявляв зацікавлення й нетерпіння. Його обличчя, зосереджено стримане, тепер частіше мнілося. М'які рисочки, рисочки співчуття, що часом світилися в очах, гасли. Він кмурився, проймався почуттям гніву, обурення. Хвилинами, припинивши читання, хитав головою або замислено поглядав кудись за вікно, ніби бачив десь там вичитані з книжки сцени і образи.

— Пора вже гасити світло та лягати спати! — нагадав Дригожила з ліжка.

— Зараз, зараз, — відповідав Канушевич, бажаючи дочитати до кінця книжку й довідатись, чим усе скінчилося, що зробив Підпара, цей хитрий, лукавий глитай, що, притаївшись, нашіптує, загрожує, вичікує.

— Чуєш, Панасе, що тобі кажуть! — підвищував голос Дригожила, перепиняючи Канушевичові думки. — Треба світло гасити та людям спокій дати.

Світло в бараці літньої ночі часто горіло мало не до самого світанку, бо дехто з пожильців вертався до бараку під ранок. Особливо це траплялось під дні відпочинку, і всі, зрештою, звикли спати при світлі, проте Дригожила навмисне раз-у-раз вимагав гасити.

— Зараз, зараз!—відгетькувавсь Канушевич.

Його тривога зросла, коли в сусіднє село прибули козакки, коли Підпара із своїми прибічниками згоду почув силу.

Канушевич аж стрепенувся, коли Підпара, походяючи на майдані з рушницею перед заляканими людьми, став готувати розправу.

Схопившись за голову, він важко дихав, щось пригадуючи, щось домальовуючи.

„Що, справді, міг би зробити Підпара, якби він хоч не надовго взяв гору тепер?“—повторив Гавришеві слова.

— Та доки ж ти будеш заважати спати?—крикнув Дригожила і, схопившись з ліжка, кинувся вимкати електрику.

Канушевич, перехопивши його повний ненависті погляд, мимохіть подумав: „Підпара! Як єсть Підпара“.

І зразу зрозумів усе: його підбурювання, брехні, нашіптування.

„Так ось ти який? Ну, зажди ж! Ми з тобою ще порахуємось“,—говорив про себе, укладючись спати й кидаючи ворожі погляди на Дригожилу.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Три тижні пізніше інженер Лагунський разом з Рязанцевим обходив перегатку лівої протоки навколо котлована, звідки щойно закінчили висмоковувати воду.

Прорив води до котловану, як потвердили водолази, стався через валуни під днищем перегатки. Нагромаджені тисячоліттями і цілком затверділі, вони видавалися надійною підпорою, а втім виявилось, що течія, вируючи під низовою перегаткою, розмила їх зруйнувши досить чималу проточину під днищем зруба. Отож

треба було закласти пробоїну мішками із соломою, скаллям і піском, поставити піщаний насип на всю височинь шпунта, удвоє вищий, ніж був раніше, треба було знову випомпувати воду.

Всі ці операції, що потребували понад три тижні упертої роботи, були цілком закінчені, давши добрі наслідки.

А проте обидва інженери були стримані і лише зрідка перемовлялися короткими фразами, ніби кожен із них не мав цілковитої певності, відчував деяке побоювання, чи не трапиться ще якась несподіванка.

— Як же воно буде тепер? — мовив згодом виконроб. — Я не знаю, що вийде з планом. Думаю, що ми його тепер не виконаємо.

Лагунський нічого не сказав. Питання про строк було надто дразливим. Він не мав особливого бажання провадити на цю тему розмови, бо аварія, забравши понад три тижні часу на ліквідацію, плутала попередні плани і передбачення.

— За планами ми мусили б оце вже щонайменше виконати половину скельних робіт, а ми тільки готуємось до них. І коли почнемо бетонне мурування — ще невідомо.

Лагунський мовчав. Він ніби погоджувався з виконробом, проте не вважав за можливе одверто подати свою думку. І коли виконроб, далі міркуючи, висловив побоювання за план, Лагунський нагадав, що головний інженер все таки вважає, що план можна виконати. „Треба, мовляв, виявити більше енергії, сконцентрувати сили, надолужити прогаяне“.

— Легко сказати — надолужити прогаяне, — відповів Рязанцев. — Як це можна надолужити? Нам треба вийняти близько сорока тисяч кубометрів скелі. Якщо будемо щодня виймати по тисячі кубометрів, як передбачалося, то на кращий кінець ми це зробимо на початок жовтня. А потім іще треба буде цементувати

днище. Починати в жовтві бетонне мурування не варто, бо за той місяць, що лишиться до морозів, багато бетону не покладемо.

Лагунський знову зауважив, що головний обіцяв дати розпорядження про підсилення лівого берега механізмами і людьми з правого берега, де лише заходжуються висмоковувати воду і де є зайві парові крани.

— Ми мусимо все зробити, щоб прискорити виготовлення котлована, а там видно буде. Звичайно, багато залежатиме від якості граніту. Якщо тільки сорок тисяч кубометрів доведеться виймати, то це ще півбіди, та я боюся, щоб не вийшло більше, бо скеля щось не дуже надійна. Чи не доведеться занурюватись глибше, ніж гадали. До речі, — зробив нетерпеливий жест рукою, — чи не знаєте, як там справа в механічній лабораторії з дослідженням бетону?

— Здається, вивчають, випробовують, — відповів виконроб невпевнено.

— Так ось що. Треба, щоб там разом з алхіміками попрацював хтось із наших гідротехніків. Інженер Кудрявець буде вільна на час скельних робіт. Вона могла б попрацювати в лабораторії над вивченням властивостей бетону. Головний, певно, погодиться.

Вони спинилися коло дерев'яних сходів, що вели на днище котлована. Тут їх перестріла Кудрявець.

Лагунський закинув, що про неї оце недавно була мова.

— Треба, щоб ви попрацювали в лабораторії з фізиками над добуванням найкращого для греблі бетону. Ви не заперечуєте?

Вона, звісно, не заперечує. Навпаки, охоче працює в лабораторії. Це ж цікава проблема: винайти для такої споруди найкращий бетон.

— Я знав, що це вам сподобається, — підкреслив Лагунський.

Нагадавши іще раз виконробові про негайний спуск у котлован верстата Сандерсона для глибинного дослідження якості дна, він пішов до берега.

Того ж самого дня з обіду на дні котлована комашились уже люди.

А незабаром розітнулась тріскотнява перфораторів, почулися перші удари молотів, затремтіло гранітне дно, порушили його віковичну незайманість перші вибухи.

Перші дні днище неохоче піддавалося. Воно мало поступалося перед людиною. Перші дні робота не ладилась. Каменоломи, опинившись на днищі, огорожені високими перегатками, за якими билася вода, почували себе не зовсім певними. Знаючи про недавній прорив до котлована води, вони часто й насторожено озиралися, чекаючи, чи не повториться те ж саме.

— Ну що ти скажеш? — дивувався полохливий білгородський каменолом.— Скільки років працюю, де тільки не побував за свій вік, на яких ґрунтах не працював, а на такому ще не доводилось. Дно. Дніпрове дно. Ну що ти скажеш?

— Що! Гляди, щоб тобі тут жаба циці не дала,— відповідав хтось жартуючи.

Якщо каменоломи в котловані згодом, при звичаївшись, краще працювали, без затримки навантажували спущені з перегатки ковші, то їх довше, ніж слід, затримувалося нагорі. Замість звичайних п'яти хвилин, передбачених за технічними можливостями на обертання стріли крана чи дерика, витрачалося вдвоє і втрое більше часу. Машиністи скаржилися на паротягові бригади, що невчасно повертають спорожнілі платформи, а ці бригади — на затримування їх у пугі чи на складі. Створився цілий ланцюг технічних неполадок, де певна недосвідченість робітників на механізмах йшла в парі з деякою непогодженістю роботи окремих ланок.

— Погано виходить,— говорив головний інженер, вислухуючи інформацію Лагунського про становище в котловані.

— Нічого немає дивного,— відповідав Лагунський,— коли крани й дерки дають тридцять процентів своєї можливої продуктивності. От наші кадри.

— Треба домогтися зламу.

— Пробуємо, та, мабуть, довго іще тупцюватимемо. Нічого не вдієш. Люди ніколи не працювали на таких механізмах, ніколи їх не бачили. Чи багато з них візьмеш?

— То що ж ви пропонуєте? Чи не виписати нам машиністів з Америки, як радили американці? Про це не може бути й мови. Ми мусимо мати свої кадри. Добрі кадри механізаторів.

— Я теж за свої кадри,— відказав Лагунський,— тільки кажу, що ми будемо відставати від плану і що це нам обійдеться в добру копійчину, бо не одна стріла ще на кранах буде зламана.

— Можливо. Але це зрештою обійдеться нам дешевше, якщо ми виготуємо свої кадри. А ми мусимо їх створити.

Він говорив рішучим тоном, що не припускав у цій питанні ніяких дискусій. Проте низький рівень використання механізмів його прикро вразив.

— Я вважаю,— мовив далі по короткому роздумі,— що нам негайно треба встановити для бригад кранів і екскаваторів норми виробітку. За перевищення— додаткова преміальна виплата. Цю справу погодимо з профорганами. Це дасть певне підвищення продуктивності праці.

Лагунський нагадав, що час все таки йде і хто знає, як буде з планом. До того ще невідомо, скільки доведеться виймати скелі. За проектом професора скеля передбачалася цілком здоровою, а тепер виявляється зовсім слабою.

Головний насторожився.

— Граніт, як показало глибинне дослідження, в деяких місцях крихкий, має великі розколини,— провадив Лагунський.

— Нове діло,— витиснув Ваденін невдоволеним тоном.— І далеко ж заходить слабий шар?

— Дослідження ще не закінчено. Та вже зараз можна говорити, що доведеться виїмати вдвоє більше, ніж передбачалося.

Наденін нервово постукав пальцями об стіл. Він добре розумів, що увесь будівний план опинився перед загрозою, а все ж підкреслив, що треба підсилити роботу, щоб цього сезону таки почати класти бетон.

Кожна артіль каменяломи, що працювала на дні, була прикріплена до одного якомсь крана чи дерика. Артіль Дригожили, що працювала теж у котловані лівої протоки, була прикріплена до крану, де за паровичника і помічника машиніста працював Канушевич.

Відколи Канушевич лишив артіль і перейшов на працю на кран, він мало коли розмовляв з Дригожилою. Дригожила після виступу Канушевича в бараці проти нього підчас спроби не вийти на роботу сторонився Канушевича. Лишаючись у бараці, вони недовірливо поглядали один на одного, уникаючи розмов, і тільки зрідка перекидалися ущипливими словами, перейнятими нотками взаємного недовір'я й підозрливості.

Стикнувшись тепер знову на роботі, хоч і на різних площинах, у різних ролях, один на крані на перегатці, другий внизу, у котловані, вони мовчки працювали, кожен виконуючи своє звання. Хіба що часом, коли з якоїсь причини зведений угору ківш з камінням затримувався трохи довше, ніж годилося б, Дригожила зневажливо бурчав, що через таких механізаторів вони не зможуть виробити, як того хотіли б.

Одного разу Дригожила після зміни, вилізши з котлована на перегатку, побачив, що Канушевич з машиністом приладновує підпорні бруски. Це робилося в тих випадках, коли доводилося підіймати чи опускати велику вагу і треба було надати кранові стійкості.

— Для чого, Панасе, ставиш підпори? — запитав Дригожила, оглядаючи кран.

— Будемо спускати на дно екскаватор. Гадають підігнати роботу. Хоч він і розібраний на частини, а все таки велика вага, боязко, щоб не перевернути кран.

— Боязко? То такі з вас машиністи, мабуть? Взяли б і спробували так, — кинув, ніби жартуючи.

— Чого ж ризикувати? Так безпечніше, а то може попсуватись і кран і екскаватор.

— Коли ж ви спускаєте?

— Думаємо завтра зранку перед початком робіт, — відповів Канушевич.

Дригожила мовчки хитнув головою. Подивившись збоку, пішов важкою ходою до берега.

Канушевич, приладнавши бруски, став на край площадки крана. Натискуючи ногами та похитуючись всім тілом, випробував стійкість його. Упевнившись, що кран не дає будьякого здвигу і можна сміливо підіймати максимальну вагу, теж пішов на берег. Завернувши до фабрики-кухні, він повечеряв, потім потяг до бараку. Цей вечір був у нього цілком вільний.

Він хотів піти кудись до товаришів, та, подумавши, що треба буде рано вставати, вирішив посидіти вдома.

Витягнувши з кишені маленьку книжечку, яку купив в кіоску, він сів на ліжко й узявся читати. Це була книжечка про викриття в Донбасі шкідницьку організацію, керовану за кордону колишніми власниками шахт і заводів.

Тільки тепер йому стало цілком зрозуміле все, що

раніше говорив Чемериця. — „Треба бути обережним“, — згадав він колишній свій намір, що його ледве не виконав під впливом Дригожили.

Він мимохіть поглянув на Дригожилу, той сидів на своєму ліжку й стиха розмовляв з Тугаєм, кидаючи на Канушевича косі погляди.

Це його насторожило. Проте заспокоївся, як тільки Дригожила, припинивши розмову, ліг на ліжку і, здавалося, заснув.

Канушевич зненацька теж задрімав. Прокинувшись, узяв знову книжечку. Він хотів був підійти до Дригожили й почитати йому. „Що він скаже?“ — та побачив, що його немає ні на ліжку, ні в бараці.

Зазираючи в книжечку, став чекати Дригожилу, та цей не приходив. Якось тривога, сполучена з підозрілістю, огорнула його.

Одягшись, він вийшов з бараку. Над виселком стояла глупа ніч. Стелився туман, сіялась дрібненька мжичка. Тільки на березі, як завжди, розриваючи туман, горіли огні електрики.

Його потягло до берега.

Спустившись аж до пристані, звідки мав незбаром відчалити катер до лівого берега, Канушевич по хвилинці вагання вскочив у катер. Переправившись на той берег, пішов на перегатку, де щойно закінчила роботу вечірня зміна. Йому закортіло пройтися вглиб перегатки, де стояв його кран. Тут було вже тихо і безлюдно. Легеньке скрипіння почулось, здавалося, від крана. Він прислухався. Скрипіння знову розітнулося і стихло.

— Хто тут? — скрикнув Канушевич, побачивши якусь тінь, що висунулася зза крана.

— Ти чого тут? — скрикнув Канушевич, впізнавши Дригожилу, і зробив крок уперед до крана. Дригожила, охопивши його за стан міцними, як обценьки, руками, потяг на край перегатки.

Канушевич не встиг опам'ятатись, як був коло шпунта. Холодні хвилі осіннього Дніпра, що білись за шпунтом, вивели його із стану розгубленості. Інстинктивно схопився руками за шню Дригожили, і коли той попустив трохи свої руки, уперся ногами об шпунт, а потім напруженим зусиллям крутнув Дригожилу круг себе. Важке тіло Дригожили гепнуло у воду.

Канушевич, обгорунтий незрозумілим страхом, кинувся бігти перегаткою понад шпунтом. Та скоро спинився, вражений думкою, що сталося з Дригожилою. „Якщо упав на піданий насип, тоді врятується, а може шубовснув за насип у глибоку воду, тоді“... В нього зродилося навіть почуття жалю, що саме так вийшло. „Треба було його поставити на очі перед артилію і судом, а так що він скаже про нього? Утопив у річці, обороняючись?“ Він повернув голову назад, туди, де щойно трапилась сутичка, і побачив над шпунтом чорну постать, що перелазила з піщаного насипу на перегатку.

„Ми поговоримо з ним у бараці. Тепер він не викрутиться“, подумав, пройнятий гнівом. Озираючись назад, на постать, що посувалася за ним, він хутко подався до берега.

Діставшись до бараку, де одні з пожильців уже спали, а інші збиралися вкладатися, він мовчазливо, не роздягаючись, сів до столу і, очікуючи, поглядав на двері.

Проте минали хвилини за хвилинами, а Дригожила не приходив.

„Де ж він?“— хвилювався Канушевич, що настроївся був зразу ж, як той увійде до бараку, викриги його перед людьми. Минула добра година, а його все ще не було. „Певно, десь зайшов переодягтися“, думав Канушевич. Не роздягаючись, приліг на ліжку й раз-у-раз поглядав на двері. Дригожила не приходив.

Удосвіта, підвівшись на ноги, Канушевич поглянув

на порожнє ліжко Дригожили й пішов з дому на берег, де треба було спускати в котлован екскаватор. Він оглянув кран. Усе видалося справним, тільки підпорна балка, що мала надавати стійкості кранові, була висунена трохи вперед.

„Так ось що хотів зробити цей падлюка“, зрозумів він намір Дригожили. Поправивши балку, він, зохуюючи своє викриття, чекав Дригожили. Проте Дригожила не прийшов і на роботу.

Після зміни Канушевич зайшов до профбюро, де хотів порадитися про випадок. Нікого не заставши, переправився на правий берег.

У бараку коло столу сидів гурт людей, переважно каменоломи з артілі Дригожили, а між ними Чемериця. Канушевич прислухався. Розмова йшла про артільника.

— Ну, так де ж він? Гуляє, може, чи що? — запитав Чемериця.

— Хто його знає, кажуть, що забігав удень, як нікого не було, а потім десь зник, — відповів Тугай.

— Нашого артільника давно вже пора замінити, бо щось він не такий, — вставив Гавриш.

Його думка найшла підтримку інших. Почулися голоси за те, щоб зразу ж вибрати когось із артілі замість Дригожили. Хтось пробував обороняти. Треба, мовляв, пождати. Він роботящий чолов'яга, а що сьогодні не вийшов, то чого з людиною не трапляється. Чемериця спитав, чи працював хто раніше з ним, чи добре його знають?

Ніхто не працював і ніхто раніше не знав його.

— А як же в артільники він попав? — поцікавився знову Чемериця.

— А хто його знає! Наче нічого чолов'яга, говорив, що працював на Волині, в кар'єрах, — відповів Тугай, і поцікавився, чого це, власне, треба знати про нього.

— А того, — відповів Чемериця, — що з Волині одер-

жано відомості, ніби тут у нас працює колишній підрядник Дригожила, якого розшукує суд за зловживання.

Каменоломи заговорили разом. Хтось дивувався, як це сталося, що Дригожила був у них за артільника. Тугай, відмежовуючись, розводив руками. Хто ж його знав? Гавриш зауважив, що Дригожила давно йому не подобався.

Тоді Канушевич, що досі мовчки, згорбившись, стояв збоку, наблизився до столу і сказав тремтливим голосом:

— Ну, товариші, а тепер судить і мене.

І він розповів усе, що трапилось тоді з екскаватором і тепер з Дригожилою на перегатці.

— Я винен,—проговорив він наприкінці,—що тоді зразу ж не заявив про це, не виявив перед людьми свого наміру і нашіптувань Дригожилі.

Якусь хвилину всі розгублено мовчали. Нарешті Чемериця мовив:

— Бачите, як часом можна несвідомо лити воду на млин нашим ворогам. Добре, що Канушевич вчасно опам'ятався. Ну, нічого, Панасе, ми тобі віримо, ти наш,—додав, заспокоюючи схвильованого Канушевича.

Канушевич глибоко й полегшево зітхнув, наче з його плеч раптом звалилася вага, що довго гнітила його.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Вечоріло. Канушевич, повернувшись з роботи, переодягся, дістав із скриньки книжку і сів до столу. Незабаром по тому до бараку ввійшла Катерина. Озираючись, підійшла до столу.

— Я за тобою,—усміхнулася, приховуючи ніяковість.

Канушевич запитливо глянув на неї.

— Сідай, будь ласка,— подав їй стільчика, трохи здивований з її появи в бараку, куди вона ні разу не заходила.

Вона сіла навпроти нього й мовчки дивилась, ніби не знаючи, з чого почати.

— Так ти до мене? — промовив він, все ще здивований з її візиту.

— Та ж до тебе. Ти чого не приходиш? Чого тебе ніде не видно? Перепитую, де Панас, що трапалося із ним? Кажуть, збирається справляти весілля. Так от і надумала провідати тебе перед весіллям.

Панас витріщив очі.

— Що за кумедія? — засміявся, вражений з цієї вигадки, що, видимо, сподобалась йому, бо, усміхаючись, спитав, чи не знає вона, з ким має справляти це весілля.

— А про це я тебе питаюся. Ач, теж тихоня, недоторканий. Правду сказано, що тиха вода греблю рве. Не знала ж я, Панасе, що ти такий!

Вона дорікала йому лагідно, намагаючись бути цілком спокійною, ніби це, зрештою, не так уже турбувало її.

— Що ж! Це діло твоє. Тобі видніше. Мені просто цікаво знати. Недобре тільки, що ти якось тайкома це робиш. Від своїх добрих знайомих криєшся.

— Та звідки ти це взяла? — скрикнув, вдоволений з того, що його десь згадують, що про нього десь розмовляють.

— Шила в мішку не сховаєш.

— А все ж таки?

Вона коротко відповіла, що їй переказував Бухкало.

— Бухкало? — здивувався Панас.— Це жарти або дурні вигадки. Мені просто немає часу ходити. Я багато працюю. На курсах був, тепер на других. Думаю вчитись на машиніста. Ось читаю,— показав книжку.

Катерина зрозуміла, що опинилась не в зовсім приємному становищі й ніяково підкреслила, що то Бухкало підстроїв цю штуку. Потім загадала піти на повітря, трохи прогулятися.

Панас завгався. Тримавши в руках книжку, він поглядав на Катерину, ніби міркував, що йому робити. Йому кортіло і побути з Катериною, погостити з нею, аджеж він так давно бачив її, і разом треба було почитати книжку.

— Посидьмо тут, поговоримо. Розкажеш, як живеш, що робиш.

Вона заперечливо хитнула головою. Сидіти в бараку? Її і свій набридає.

— Ходім на повітря, а книжку почитаєш і потім.

З цими словами вона підвслася на ноги й несподіваним порухом вихопила з його рук книжку.

— Ходімо, все одно читати не будеш,— проказала рішуче, засунувши книжечку в кишеню свого пальта.

Зухвалість дівчини спантеличила Канушевича. Нахмурившись, дивився він на неї, ладний, здавалося, відібрати книжку, та, зустрівшись з її задеркиуватомеселим поглядом, пом'якшав.

— То ходімо,— сказав скоряючись і натяг на плечі пальто.

Вони вийшли з бараку й тихою ходою, навмання, не знаючи, куди б піти, попленталися виселком понід бараками. Катерина запропонувала піти до фабрики-кухні, куди мали зайти хлопці й дівчата з її бараку.

Панас погодився. Йому байдуже, куди йти. Знову поцікавився її працею. Чи там робить, де й раніше?

Вона розповідала. Звісно, там же, у майстерні, уже за токаря. Живеться нічого. Зробляє добре. Скоро матиме й інше приміщення. Обіцяли перевести з бараку до будиночка, у квартиру, де мешкатиме кілька дівчат.

— От здорово!— зауважив Панас.— Якби мені таке

добро, то багато читав би. Обіцяють і мене перевести, та хто знає. Тугувато з приміщенням. Що ж ти робиш?

— Як що? В тебе вуха є? — кинула сердито, обурена з його неухважності.

— Та ні, я не про те. Я запитую, що робиш, як повертаєшся додому після звичайної праці?

— А що б я робила?

— На курси поступила б, чогось повчилася б, книжки читала б, до гуртка якого пристала б. Чи мало всякої роботи буває?

Катерина відповіла:

— Вистачить з мене і того, що роблю. Як попрацюєш за верстатом, то не дуже потягне на курси. Знаю я ці курси та гуртки. З нашого бараку деякі дівчата після роботи бігають на курси та на гуртки, так потім, коли дістануться до ліжка, як мертві лежать. Ні, дякую за це. Я хочу пожити, бо коли ж і жити, як не тепер, бо раніше в наймах жила, світу не бачила.

Панас першої хвилини не знав, що сказати. Що, справді, скажеш людині, коли вона стомлюється. А втім зауважив:

— Ну, це ти вже того... можна і погуляти, і все таки почитати чи на курси там якісь походити.

Вона промовчала, потім спитала, чого все таки він не показувався.

— Я думала, чи не трапилось чого з тобою, чи не поїхав куди? От вредний! Хоч би раз якось зайшов, так ні!

— Кажу, що ніколи, не було часу, — виправдувався Панас.

— Ото, затямив собі! Все ніколи та ніколи, усього не переробиш, і вмерти ніколи буде. Робота та робота, а жити ж коли?

Він байдуже, з поблажливою усмішкою слухав її на-

рікання, не надаючи їй словам особливого значення. Та при слові „коли жити“ замислився. Це запитання вразило його своєю незвичайністю.

„Справді, коли жити? Ось уже, мабуть, як скінчу курси, стану машиністом, тоді буде більше вільного часу“, — хотів відповісти їй спинився вражений.

— Як то коли жити? А хіба я не живу? Живу, і ще як! Ого! Працюю, будую, ходжу на курси, вчуся, їм, п'ю, сплю. Чого ще треба? А часом і з дівчатами гуляю, — промовив усміхаючись і, несподівано поклавши руку їй на плече, притиснув до себе.

— Я так і думала. Теж задається! — кинула сердито і, крутнувшись, випорснула з його руки. — З ким же ти гуляєш? — спитала тим же сердитим голосом, ніби проблема „коли жити“ замикалася тепер у це питання.

— Та я жартую. З тобою ось гуляю, — відповів задержувато, почувавши приємне збудження.

Вона кинула на нього бистрим оком і трохи пом'якшала.

— Теж „гуляю“, якби сама не зайшла, то, мабуть, і не згадав би...

Помовчавши, вела далі, дорікаючи йому, чи то дивуючись з його життя:

— Робить, їсть, спить, возиться з книжками, потім знову робить, їсть, спить. Ну, й життя ж у тебе, Панасе! Невже тобі ніколи не буває скучно? Не тягне до компанії?

Він здивувався:

— Скучно? Чого ж скучно? І вигадеш отаке! Скучно? Нанпаки, легко так буває, почуваво вдоволення з того, що я будую, роблю щось корисне, учуся. Потім я завжди ж з людьми, з товариством. На роботі люди, на курсах люди. Одне слово, живеш з людьми і робиш на людях. Чого ж буде скучно? Цього вже немає. Що немає, то немає!

— Не знаю, як так можна? — процідила Катерина.

Тимчасом став накрапати холодний дощ. Обое, щулячись від дошкульних краплин, примовкли. А що наближались до клубу, з вікон якого випромінювалось яскраве світло електрики, то, замість фабрики-кухні, вирішили зайти до клубу.

В коридорах було порожньо. Люди купчилились в залі, де відбувалася якась лекція, та в окремих кімнатах, де працювали різні гуртки. Катерина заірнула в одну, в другу кімнату. Там панував діловитий настрій.

— Сьогодні і тут нічого немає,— сказала Катерина.— Що ж будемо робити?

Панас спитав когось про лекцію.

— Лекція про бетон чи що.

— Хто ж читає?

— Інженер Кудрявець.

— Кудрявець? — перепитав уражений Канушевич. І повагавшись, висловив бажання послухати лекцію.

Катерина байдуже погодилась.

Робітком, зорганізувавши цикл лекцій про бетон, мав на думці ознайомити майбутніх бетонярів з властивостями бетону. Огож тут, у залі, сиділо кілька десятків робітників — чорноробів, грабарів, каменоломів, хто бажав працювати на бетоні чи просто цікавився цією справою.

Інженер Кудрявець розповідала про матеріал, з якого готуватиметься бетон для греблі, про основні складові частини його, про цемент, воду, гранітне скалля, пісок природний і штучний, що його добуватимуть з камнедробарні.

Канушевич, не зводячи з неї очей, з пильною увагою слухав кожне її слово.

По закінченні доповіді, коли люди стали розходитись, він усе ще сидів на стільці, ніби чекав продовження, не звертаючи уваги навіть на нагадування своєї супутниці. І тільки, тоді, коли Катерина, втра-

тивши терпець, крикнула: „Ти очманів чи що?“ І штовхнула його кулаком, він прокинувся.

Підводячись із стільця, сказав задумливо, із загадковим блиском очей: — От тобі й наука!

У цю хвилину Кудрявець, прямуючи до дверей, стикнулася з ним у проході.

— І ви тут? — сказала привітно, із здивуванням. — Чи не гаднете міняти кваліфікацію? Чи просто закортіло послухати?

Зашарівшись, як дівчина, він мовчав і тільки розгублено кліпав очима. Нарешті, схвильовано пробурмотів, що зайшов так, випадково, послухати.

— Де ж працюєте? На крані? Чого ж не заходите? Мабуть, ніколи? — провадила, поглядаючи то на нього, то на Катерину.

— Та вже ж. Працюю все, відвідую курси, вчуся на машиніста, — видобув голос.

— Учність! Та зайдіть коли до ваших знайомих та розкажіть про себе, — сказала похвально, простуючи до дверей.

Канушевич, гсе ще схвильований, замилюваним зором дивився їй услід, і коли двері зачинилися за нею, зітхнув глибоко і важко.

Катерина, що підчас розмови мовчки спостерігала Кудрявець, слитала Панаса про неї. Що це, мовляв, за сорока?

— Не сорока, а інженер, — відрізав той коротко.

— Що вона, тобі? Приятелька, чи як?

— Може приятелька, а може ні.

— Який же ти скритний. Панасе, — вколола його, посмутнівши.

Катеринин тон, підозріло бурчливий, її нічим не виправдані претензії й допитливість, зачепили його.

— Сама ти сорока. Хто, та що, та куди, та де гуляєш? Звіт я тобі мушу за все давати, чи що? — сказав сердито.

Катерина насторожено поглянула на Панаса. Вона зрозуміла, що провадити далі розмову на цю тему недбцільно, що взагалі досить одного необережного слова, щоб дійти до сварки. Тож мовила, що вона просто цікавилась ним, як добрим її знайомим, а коли йому це не до вподоби, то, звичайно, вона не буде розпитувати і попросила провести її додому.

— Та я це так, ти не ображайся,— відповів він на її слова, зрозумівши, що надто погарячився.

А втім, проводячи її до бараку, він був схвильований і задуманий, більше мовчав, а на Катеринині запитання відповідав розгублено, не до ладу.

— Ні, ти став не такий,— сказала Катерина на прощання.— Це, мабуть, тому, що ти сидиш усе за книжками, цураєшся людей.

— Може,— пробурмотів він загадково.

Повернувшись до бараку, він наважився почитати книжку про парові машини, та, розгорнувши її, незабаром відсунув. Вражіння вечора заповнили його уяву.

Зустріч з Флорою Германівною знову порушила його рівновагу, мимохіть роз'ятрила притамовані було почуття, наповнила його серце новою тривоною.

Гірко посміхнувшись над своїми мріями, він, намагаючись заглушити їх, думав про Катерину, про ставлення до нього, і відчув ніяковість за невічливе поводження з нею.

Вона ж гарна дівчина, весела, жартівлива, роботяща. Чого ж він сторониться її? Треба буде навістити її, поговорити з нею по - товариському, — заспокоював себе.

По кількох днях він справді зайшов до жіночого бараку.

Барак приємно вразив його. Такої самої форми, як і чоловічий, тільки менших розмірів, він видавався своєю чистотою, охайністю, прикрасами. Завіски на вікнах, маленькі столики, застелені чистими газетами,

портрети й фото, піялами розміщені на стінах,— все це надавало житлові привітного вигляду.

У бараці було мало помилків. Коло одного з столиків він побачив Катерину. Вона сиділа з книжкою в руках.

Побачивши Канушевича, вона спочатку здивувалась, до такої міри його поява після останньої зустрічі з ним видалась їй несподіваною.

— Прийшов до тебе провідати, як живеш,— сказав він м'яко.

— Дуже добре зробив,— зраділа Катерина, припрошуючи його сідати.

Він поглянув на книжку.

— Почала оце читати, товаришка з бібліотеки принесла,— пояснила Катерина, поклавши на стіл книжку.

— Читай. Діло хороше,— мовив Панас.

Вони просто й легко розмовляли, як добрі знайомі. І Канушевич, дивлячись на неї, думав про себе: „Гарна дівчина, та ж гарна“.

Коли геть пізніше ішов додому, і воця, випроводжуючи його, запросила заходити, він охоче відповів:

— А як же ж, неодмінно. Тут у тебе, справді, якось того ... весело.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Головний інженер скинув ковдру й стрімголов, дарма що мав поважні літа і прикрашену сивиною голову, стрибнув на підлогу.

Почувши під ногами твердий ґрунт, він озирнувся круг себе. Знайомі речі його робітної кімнати з розвішаними по стінах планами й ескізами споруд спали йому в очі. Трохи опам'ятавшись, він змахнув рукою холодний піт, що виступив на лобі, зняв завіску з вікна й поглянув на берег.

Картина будівництва, яку він щодня спостерігав, де

все на широкому просторі, до найменших будиноків, до маленьких складських приміщень, було йому знайоме, розгсернулася перед його очима. Він затримав свій погляд на камнедробарні правого берега, що високими терасами підносилися над іншими спорудами. Потім перескочив через Дніпро на лівий берег, де так само височив лівобережний завод такої ж форми рядом з бетонним, недавно закінченим, і полегшено зітхнув. Все, здавалося, мало звичайний вигляд. Нічого не трапалося. А втім, почувуючи все таки неспокій, став одягатися. Тривожні мислі, що плутались в голові з вечора і довго заважали йому спати, знов огорнули його. Він думав про будівництво, про аварії й несподівані ускладнення, про цього-річний план, що стояв під загрозою цілковитого зриву.

До останніх тижнів він не припускав такої мислі, вважав ухвалений план за реальний і здійсненний. Не то що не припускав, а не хотів з цим примиритись. Тільки в останні дні, зваживши на ситуацію, погодився з неминучістю зриву. Годі думати про виконання плану бетонування, коли заходить осінь і не вклядено жодного кубометра.

Цього дня мала виявитись справа із станом на дні лівої протоки, де закінчували глибинне дослідження скелі. Тож, одягаючись, він мав на думці побувати на лівій протоці. Та, коли сідав в автомобіль, йому захотілось оглянути всі дільниці. Поминувши будинок головної управи, він звелів шоферові спинитися коло механічної лабораторії.

У лабораторії протягом кількох місяців провадилися дослідни над добором найкращої якості бетону для греблі.

Інженер Ваденін зайшов до лабораторії і, поглядаючи на цілий ряд бетонних кубиків з різними пошкодженнями після проби, з тріщинами, з вищербленими рубами й обламаними боками, спитав, як діла.

Молодий фізик, з широкою усмішкою на білявому з рум'янцем обличчі, заявив, що в них все гаразд.

— Ось перевірили іще раз одну пробу. Перевірка потвердила перші висновки. Можна на цьому спититись. Бетон цілком відповідає поставленим вимогам.

— Бетон що треба!— підкреслила інженер Кудрявець, кинувши головою на кубик недавно випробованого бетону. Взявши в руки грудочку бетону, відваленого від кубика підчас проби на пресі, вона, показуючи його головному, провадила далі:

— Бетон хоч куди. З такого бетону гребля вийде знаменита. Тисячі років стоятиме. Тільки, коли почнемо її ставити?

Головний, не відповідаючи на запитання, узяв грудочку, потримав на долоні, попробував розламати пальцями, потім, понюхавши, перепитав про вагомість і пропорційну залежність частин матеріалу.

Фізик ще раз назвав відношення складових частин матеріалу.

— Ця проба дала найкращі проти інших показники,— розгорнув при цьому зошит, списаний різними цифрами й показниками властивостей всіх проб.

Головний, слухаючи жваву, сповнену впевненості, мову дослідувачів бетонної маси, кинув:

— Так кріпкий матеріал? Гребля стоятиме тисячі років?

— Не менше!— відповіла Кудрявець.

— Ото, які ми живущі! Інакше як астрономічними цифрами й не мислимо.

— А як же?— усміхнулася Флора Германівна.— Народ живе думкою безконечності, принаймні хоч уявляє, що він житиме безконечно довго. Мені здається, що народ, який інакше мислить, який не має певності на тисячоліття, нічого не вартий, він не створить нічого великого.

— Ну, гаразд! Хай і на тисячоліття,— погодився головний.— Скоро почнемо класти.

Потім дав розпорядження переслати йому до головної контори показники всіх аналізів бетону і вийшов з лабораторії.

Спустившись звідси на берег, він пішов до камнедробарні.

Недавно закінчена й устаткована могутніми сталевими валами й механізмами, дробарня мала щогодини перетирати п'ятнадцять тисяч пудів граніту на скалля, потрібне для бетону.

Дуже гуркотливе гудіння, ніби тут з великою хуткістю переміщалися кам'яні масиви, огорнуло його ледве він наблизився до заводу.

Хоч кілька днів тому, коли вперше пускали завод, Ваденін знайомився з його роботою, а втім йому заманулося поглянути ще раз.

Автоматично вивантажуване самоперекидними вагонами-думкарами на приймальну похилу платформу велике гранітне груддя повільно сповзало на подавальний дармої, звідки на його брусах, просуваючись вперед, попадало в щелепи великої дробарки, де й трошилося на дрібне каміння.

Ваденін дивився, як потрощене каміння жолобами і шарнірами передавалося на дармої менших дробарок і тут знову дробилося, як потім на сортувальних барабанах сіялось через сталеві сита, як, нарешті, перетиралося на пісок.

— Es ist gut,— проговорив німецький інструктор, що доглядав за працею могутніх механізмів.

— Gut,— погодився головний.

Облишивши камнедробарню, він підійшов до котлована гідростанції, де працювали каменоломи. Не затримуючись на цій ділянці, де все йшло гаразд, він спустився на перегатку правої течії. Тут лише недавно взялися до скельних робіт, покищо знімали

верхні шари слабкого граніту. Головний згадав, що цього року, за планом, треба було вкласти в цій протоці шістдесят чотири тисячі кубометрів бетону і безнадійно махнув рукою. Цього сезону, ясно було, вони не покладуть жодного кубометра. З відставанням цієї протоки він примирився незабаром уже після обрізу шпунту.

Його цікавила більше ліва протока, де значно раніше розпочали скельні роботи, де більше приділяли уваги, концентруючи механізми, і де сподівалися розпочати, хоч і з запізненням, бетонні роботи. Тож, повернувшись до лабораторії, він сів на автомобіль й звелів шоферові їхати на лівий берег.

Проскочивши через Кічкаський міст, він вийшов з автомобіля близько шлюзових камер і, оглянувши на ходу роботу, спустився на перегатку лівої протоки.

Тут у котловані була звичайна картина скельних робіт, де копалились люди, де тріскотів перфораторів змішувалася з дзумом верстата для глибокого свердління, із посвистом паротягів на перегатці, із скреготом кранів і дериків.

Ваденін, побачивши Лагунського, спитав, як справа, що виявило дослідження?

— Справа погана, — відповів Лагунський.

Ваденін насторожено підвів очі.

— Поганий граніт ось на цій ділянці, — показав Лагунський рукою, — залягає досить глибоко.

— От сто чортів! — вилаявся головний. — Коли ж ми дістанемося до здорової скелі?

— Хто його знає, — відповів Лагунський. — Тут доведеться довго попрацювати, щоб зняти слабкий шар.

— Коли ж ми почнемо класти бетон? — нетерпеливився Ваденін. — У вас все менше й менше лишається часу. Виходить, що цього сезону ми і на цій ділянці нічого не покладемо.

— Певно, — погодився Лагунський.

Вадєвїв, поставивши це питання, не сподївався, здавалося, його потвердження. Тим то після вїдповїдї, що вперше вносила яснїсть, вїв гострими очима вставився на Лагунського.

Той пояснив свою думку.

— Кїлька тижнїв мине, доки дїстанемось до здорової скелї, і то на кращий кїнець, якщо не виявиться нових розколин. Потїм треба буде цементувати дно, а там ударять морози. Звичайно, думати про бетон на цей сезон не доводиться. Треба подбати, щоб добре і вчасно пїдготуватися до наступного сезону.

Вадєвїв озирнувся.

Важкі хмари, що клубилися вгорї над Днїпром, нагадали про осїнь. Ситуація складалася безнадїйна.

— Погано все таки вийшов цей сезон,— проговорив вїв вахмурено.

— Непередбаченї ускладнення, Сергїю Олександровичу,— вїдповїв Лагунський.— Хто знав, що так вийде із скелею? За проектом професора, та й за нашим планом, передбачалося вийняти не бїльше сорока тисяч кубометрїв, а тепер вийнято уже понад шїстдесят і не знати ще скїльки доведеться. Вся бїда в тїм, що, складаючи цьогорїчний план, ми не врахували, та й не могли врахувати, оцих несподїванок.

— Це так. А проте все це доводить, що ми не вмїємо ще будувати як слїд гїдротехнїчні споруди. Два роки загаяли на пїдготовнї роботи, а основних ще й не починали.

Лагунський не сперечався. Що ж! Вїн і ранїше про це казав. Це ж не Америка, що має великий досвїд, десятки збудованих гїдростанцій.

Вїн знову почав говорити про брак квалїфікованих робїтників, про погане використання механїзмїв.

Та Вадєвїв уже не слухав його. Свїдомїсть того, що розвїялась остання надїя на можливїсть хоч частково приступити до бетонних робїт і що тут справдї

нічого не вдієш і ніхто не винен, бо що скажеш, коли скеля виявилась слабкою,—викликала безсильну злість.

Похмурий, важкою ногою пішов на перегатку, а звідти до берега. На сходах дозгої драбини, що виводила з низини на високий берег коло шлюзових камер, він стикнувся з головою робітнику Чорнухою.

— Ви, мабуть, з перегатки?—спитав Чорнуха.— Я теж оце туди. Як воно там? Що чути з бетоном?

— Який там бетон, коли дно не готове і невідомо коли буде готове, а зима вже на носі,—відповів похмуро Ваденін.

Чорнуха зробив поважну міну на обличчі й хитнув головою.

— Погано виходить!

— Не дуже добре,—погодився Ваденін.

— Значить, бетон відкладається аж до наступного сезону?

— Доводиться, тут уже нічого не вдієш.

Чорнуха помовчав хвилинку й сказав не то з докором, не то просто відзначаючи факт:

— Погані ж у нас справи. Взагалі цей сезон кінчається з поганими наслідками.

— Не зовсім. Маємо чималі наслідки,—відрізав Ваденін.

Все ще збентежений результатами дослідження скелі, він не дуже, здавалося, терпів зайві підкреслення невтішних наслідків роботи.

— Маємо чималі досягнення. Закінчено вже всі допоміжні споруди,—показав рукою на камнедробарні й бетонні заводи, що підносились над берегами своїми терасами.—Лишається дістатися до здорової скелі і можна класти бетон.

— Це все так. А от з бетоном, то й не вийшло.

— Шкода, що не ви складали проект, може, ви передбачили б, яке буде дно в протоці,—мозив Ваденін єхидво.—Що ви пропонуєте?

Чорнуха знизав плечима. Що він може пропонувати? Звіяковівши, взя лішов драбиною вниз до перегаток.

Головний сів в автомобіль і звелів їхати на правий берег до головної управн. Діставшись до свого кабінету, він, нікого не приймаючи, замкнув двері. Сівши в крісло, хотів переглянути деякі папери, що лежали на столі, та вражіння дня відтягали його увагу. Він підвівся зза столу й повільно, високий і похмурий, ходив по кабінету, зрідка поглядаючи у вікно, на береги, на споруди заводів, на перегатки.

Нервово торкаючи пальцями рук сріблясті, коротко підстрижені вуси, він думав про будівельний сезон, що от уже закінчується, про його наслідки.

Справді, чималі вже є досягнення. Камнедробарні й бетонні заводи викінчено, налагоджено роботу тартака й майстерень, добре робить завод течного повітря, збудували перегатки, опанували дно проток.

А втім він був стурбований. Свідомість того, що не пощастило цього сезону взятися до бетонного мурування, навівала похмурість, породжувала навіть побоювання, чи не трапиться ще якогось ускладнення, чи не затягнеться будівництво на довший час, ніж визначено урядом. Чи не мали раці американські консультанти, які визнавали, що на таке будівництво потрібно не менше шести-семи років?

Його мислі перепинив рішучий стук у двері.

Він невдоволено повернув ключа, але зразу ж, тільки розчинилися двері, привітався радісно:

— Іван Гаврилович? — мовив здивовано, простягаючи руку. — Прошу, прошу! От не сподівався, прямо з Москви?

Професор, чисто виголений, з веселою усмішкою на моложавому лиці, з блискучою лисиною, прикрашеною сивиною, увійшов до кабінету.

Призначений, після остаточної ухвали його проекта, на голову технічної ради будівництва, що перебу-

вала в Москві, він зрідка бував на будівництві. Захопленій якоюсь новою проблемою з гідротехніки, він пізніше вийшов навіть з ради. Тим то його приїзд видався цілковитою несподіванкою.

— Так у вас тут усе добре йдеться? Це приємно, — сказав професор після першого обміну думками, дивлячись у вікно на споруди.

— Не зовсім. Трапилась аварія, а це застрягли на дні, — відповів Ваденін. — Погана подекуди скеля.

— Про це я знаю. Це все нічого. На таких будівництвах не можна всього передбачити, тим більше в нас, ми тільки вчимося, — проговорив заспокійливим тоном професор.

— Боюся, що до кінця тридцять першого року, як передбачалося, не встигнемо пустити турбін першої черги.

— І напевне не встигнете. І нічого про це думати. У Держплані про це знають і орієнтуються на перше грудня тридцять другого року. Про це, певно, буде незабаром видано відповідну постанову.

— Це добре, — підкреслив Ваденін. — Але як же із споживачами енергії?

— Цілком розв'язується і це питання. Розв'язується прекрасно і сміливо. Сміливіше, ніж тоді, коли я на початку проектував. Незабаром Раднарком ухвалить відповідну постанову.

— Коли я в проєкті, — вів далі професор, — вираховував енергетичні ресурси Дніпровської гідроелектростанції в шістьсот п'ятдесят тисяч механічних сил, тоді говорили, що в даних обставинах це утопія, що нікуди буде витратити цієї енергії, що треба ставити шість турбін на триста тисяч сил, а другу половину закінчувати геть туди далі, на кілька років пізніше. Тепер Держплан хоче максимально використати Дніпрові ресурси й вираховував уже енергію у вісімсот десять тисяч механічних сил. Раніше доводилось довго обстоювати

доцільність будування на Дніпрі нових галузей промисловості, тепер це цілком ясно. Тим то ухвалено будувати металургійний завод, алюмінійний, феростопів, електросталі. Ось основні споживачі, а потім заводи Дніпропетровська, Кам'янського, нарешті, Криво-ріжжя.

Ваденін з побільшеною увагою слухав професорову мову. Визначення споживачів майбутньої енергії й остаточне вирішення питання про будування заводів вносило цілковиту ясність і в справу будування гідро-станції. Аджеж досі можна було чути серед деяких інженерних кіл зауваження, чого, мовляв, поспішатися з будуванням гідро-станції, коли невідомо, що робити з енергією.

— Так вирішено будувати тут і металургійний? — перепитав Ваденін, приємно вражений, бо знав, що до останніх часів у пресі дебатовалося питання про місце будування нового металургійного заводу, і були голоси за Кривий Ріг.

— І металургійний, — potwierдив професор, додавши, що питання про завод у Кривому Розі має вирішитися окремо.

— То Кічкас стане одним з великих центрів нової Індустрії! — скрикнув Ваденін, захоплений перспективою великого будівництва.

— Так! Це буде нове індустриальне серце, — замислився професор. — А кілька років тому, коли я робив дослідження, тут на цих берегах було так порожньо і глухо.

Обоє ще довго ділилися думками про будівництво, і згадки про недавнє минуле краю перепліталися з картинами близького майбутнього.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

НА ПІДОЙМАХ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Трое інженерів, озброєних валізними прутами, посувалися котлованом лівої протоки. Дно його після довгих зусиль і марних сподіванок було, нарешті, виготовлене. Попрацювавши тут день-у-день цілих сім місяців аж до нової весни, затративши втриє більше часу, ніж передбачалося за проектом, заглибившись у надра подекуди на дев'ять метрів, вийнявши сто двадцять тисяч кубометрів замість сорока тисяч, передбачених планом, нарешті, дісталися до здорової скелі.

Отож тепер, раніше ніж приступити до бетонного мурування, інженери оглядали дно, бажаючи пересвідчитися в його міцності.

Вони спинилися коло однієї западини.

— Спробуємо тут,— мовив американець Томас, виймаючи з рота люльку, що нею смачно попахував протягом усієї путі від правого берега до котлована лівої протоки.— Спробуємо ось тут,— показав кивком голови на гранітне каміння в западині,— бо в отаких фігурах часом трапляються тріщини, небезпечні для греблі.

Витрусивши з люльки перепалений тютюн і засувивши її в кишеню жилета, він, тримаючи прут за

один кінець, другим постукав по камінню. Прибравши поважно-зосередженого вигляду, повертаючи ліве вухо трохи вниз до граніту, він постукав знову. Чистий, ясний звук розітнувся від ударів у глибокому котловані.

— Добре дзвенить,— промовив американець, вслухаючись у лункі звуку, чисті, як звуки гарно настроєного роялю.

Поки американець вистукував каміння з горішнього шару, головний інженер, стрибнувши в западину, постукав у долішній шар, то в одному, то в другому місці.

— Усе гаразд,— проговорив і Ваденів, вслухаючись у чисті, ясні звуки.

Лагунський, третій з цих інженерів, насторожено поглядав на своїх супутників, чекаючи висновків. Хоч він напередодні, коли на цій ділянці ще працювали каменоломи, вистукував скелю разом з виконробом, хоч дно видавалося скрізь здоровим, а втім хто знає, чи не прогавили чого. Висновки головного інженера й американського консультанта, що за його доглядом дошукувалися здорової скелі, викликали заспокоєння.

— Скеля на всьому дніщі цілком здорова,— сказав Лагунський, звеселівши.

І трое інженерів, посуваючись повільно котлованом, раз-у-раз спинялися на лінії, де мала проходити гребля, і вистукували прутиками дніще.

— Скеля на диво міцна,— говорив американець, зауваживши, що за його тридцятилітню гідротехнічну працю в Америці рідко коли доводилося натрапляти на такий міцний граніт.— Цікаво, на яку глибину він залягає?

— Граніт іде на невідому глибіню,— відповів Лагунський.— Ми робили дослідження понад півтора ста метрів завглибшки, там все лежить отакий граніт.

— Прекрасне дніще для греблі,— зауважив Томас.—

Треба його процемментувати й можна заходжуватися коло бетону.

— Я вважаю за потрібне,— звернувся головний інженер до Лагунського,— зосередити роботи на цементациї невеличкої ділянки, і зразу ж, не чекаючи цементациї нових ділянок, ставити опалубу й класти бетон.

Лагунський мав на думці спочатку провести цементацию більшої ділянки, щоб потім ширшим фронтом взятися до бетонування. А втім не заперечував проти цієї пропозиції.

— Треба прискорити роботу з бетоном,— підкреслив знову головний,— бо ми й цього сезону вже загаялись з початком. Треба прикласти зусиль, щоб у найскорший час надолужити прогаяне.

Американець, що набивав тютюном свою люльку, підвів голову.

— То ви таки збираєтесь триматися того плану? Не гадаєте його зменшити?

Питання про виробничий план з бетону обговорювали технічна рада і головна управа ще взимку і ранньою весною. Було визнано за потрібне цього сезону вкласти на лівому березі сто тисяч кубометрів, спорудивши через ліву протоку гребінку, вивівши бики на тридцять с половиною метрів заввишки.

Визначаючи цей план, виходили з директивної постанови уряду: закінчити будівництво всіх споруд не пізніше першого грудня 1932 року. Закінчити будівництво на цей строк можна було лише в тому разі, коли б взимку цього року встигли цілком закрити перегаткою середню протоку, щоб з наступної весни після поводі можна було розпочати роботи в середній протоці. Закрити ж середню протоку можна лише при умові, що цього саме сезону, до зими, буде збудована гребінка лівої протоки, через яку, розібравши непотрібні після того перегатки, можна було про-

пустити течію Дніпра, відвівши її від середньої протоки.

Цей план з бетонного муровання американська консультація вважала за перебільшений для лівого берега. Вісімдесят тисяч кубометрів—то найвища цифра, на яку, за американськими обчисленнями, слід орієнтуватися.

Тож інженер Томас, запитуючи Ваденіна, мав на увазі саме оце розходження в цифрах.

— Ми мусимо, містер, на ньому настоювати,—відповів головний.— Мусимо неодмінно за цей сезон вивести гребінку, бо інакше ми не виконаємо постанови уряду, затягнемо будівництво, зірвемо тоді всі плани й розрахунки.

— Спробуйте! — сказав американець скептично, попахнувши люлькою й дивлячись кудись убік.— Тільки одне діло бажати і зимагати, інше виконувати. Я не певен, чи й вісімдесят тисяч встигнете вкласти, бо з початком бетонних робіт знову заплізлилися. Дно таки здорово підвело нас.

— Надолужимо. Організуємо третю зміну. Працюватимемо на три зміни, а гребінку мусимо поставити,— промовив рішуче Ваденін.

— Нереальні плани! — зауважив Томас.

Потім він додав, що коли б це було в Америці, тоді можна було б говорити про третю зміну, хоч працювати на будівництвах на три зміни там немає звички. А все ж при бажанні й доцільності можна б організувати третю зміну й прискорити роботу. А хіба ж можна це зробити у вас, де бракує кваліфікованих робітників, де немає досвідчених машиністів, бетоноярів?

— План досить таки великий, і все залежатиме від третьої зміни,— вставив не зовсім зрозумілим тоном Лагунський, не то погоджуючись з американцем, не то заперечуючи його думку.

— А ми все таки спробуємо, — повторив знову головний, відкидаючи будьякі вагання.

Інженер Кудрявець, призначена на помічника виконроба греблі, сиділа в конторці й перевіряла рисунки, що за ними теслярі мали виготовляти опалубки для бетону, як увійшов Гавриш і несміливо заявив, що хоче бачити виконроба.

— А що у вас? — спитала вона, не зводячи очей з рисунка.— Виконроб не швидко повернеться. Я його помічник.

Гавриш нерішуче сказав:

— Та я того, хочу на бетон перейти.

— Звідки?

— З каменоломів. Кінчаю оце роботу в котловані.

Вона підвела голову й зацікавлено поглянула на нього, бо з каменоломів досі, вона добре знала, мало хто йшов у бетонярі.

— Чого ж ви хочете переходити? Бетонярська робота теж не з легких.

Вона подумала, чи не з ледарів хлопець, що, не вжившись на одній роботі, шукає іншої, легшої, як то часом здається збоку.

— Чого міняю? — завагався Гавриш, не чекавши такого запитання.— Та так. Працював руками, а тепер хочу ще ногами. Кажуть, малувато бетонярів, щоб працювати на три зміни, так от я вирішив...

Кудрявець уважно оглянула хлопця. Його соромливість і стриманість, свідомість і щирість у словах сподобались їй.

— Добре, ми вас приймаємо, — сказала вона, заново вносячи його в списки бетонярів. А відпускаючи, порадила почитати записи її бесід про бетон на короткотермінових курсах.— Почитайте, хоч трохи ознайомтесь, бо ця робота потребує особливої дбайливості й уваги.

Гавриш пішов до котлована з новим настроєм,

з полегкістю, породженою свідомістю, що він таки добре зробив, виявивши бажання перейти на бетон.

А надвечір, повернувшись до бараку, він скинув із себе запорошену пилом, зашкарублу від поту, сіру полотняну сорочку-спецовку і такі ж штани, туго згорнув і поклав кудись у корзину, як щось непотрібне. Потім, звертаючись до товаришів-співжильців, сказав з урочистою міною:

— Починаємо класти бетон! Сьогодні американець ходив з нашим, самим старшим, оглядав роботу, говорив, що зроблено як треба, більше виймати непотрібно.

Канушевич, що складав свої речі в корзину, кудись збираючись, спитав де ж він, Гавриш, буде тепер робити, на яку ділянку його поставлять. На шлюз чи на гідростанцію?

— Я лишаюся, братухо, в котловані,— сказав Гавриш з тією ж урочистою міною.— Професію міняю. Стаю на бетон.

Канушевичу не зовсім була зрозумілою така зміна професії. Коли він сам з каменоломів пішов на паровичника, то мав деяку, хоч і неясну напочатку, мету — вийти кінець-кінцем на машиніста. В цім була певна перспектива, певна мета, якої він таки доскочив, скінчивши недавно курси й діставши призначення машиністом на кран. Але що має привабливого робота бетоняра проти роботи каменолома? Огож він спитав, чого це йому закортіло йти на бетон? Чи не краще лишатися каменоломом?

— Е, ні, не кажи. Бетонярем якимось не те,— зауважив значущо Гавриш.— Бачиш, каменоломом, виходить, я тільки ламаю, а там будуватиму, укладатиму бетон. Греблю будуватиму, що довго стоятиме. Кожен потім побачить і поцікавиться, хто будував. Скажуть, Василь Гавриш. Ось воно що, братухо. А може й не скажуть, та все одно.

Він, здавалося, хотів сказати більше, щоб передати свій настрій, та, не знаходячи відповідних слів, махнув рукою.— Одне слово, я стаю на бетон.

Канушевич відповів спокійно :

— Ставай, коли охота. Може, справді краще. Може, разом працюватимемо, бо мій край теж переводять на бетон.

Потім порадив поговорити з виконробом греблі, раз уже вирішив міняти професію.

— Я вже розмовляв з помічником виконроба,— зауважив Гавриш.— Добре, каже, приймаємо. Інструкцію дала.

— Хто це? — поцікавився Канушевич.

— Інженер Кудрявець. Гарний інженер. Молодий ще, а видко тямить.

Канушевич при згадці про Кудрявець підвів голову.

З того часу, як він розмовляв з нею в клубі після лекції про бетон, більше не зустрічався з нею.

— Так вона тепер на бетоні? — проговорив непевним голосом.— Та вона вчена.

І, зашарівшись, устроїв голову в корзину.

— А куди це ти вкладаєшся? — поглянув Гавриш на спаковані речі.

Канушевич відповів :

— Покидаю вас. Іду на нове приміщення. Кімнату дають.

— Таки достукався? Що значить машиністом став. І приміщення знайшлося. І тобі не шкода нас? Лисайся з нами, Панасе!

— Треба брати, коли дають,— відповів Канушевич.— Потім знаєш?— завагався був,— я міняю курс життя.

Гавриш зів на нього запитливий погляд.

— Не то що курс міняю, а так виходить, що я не один.

— Та що ти мимриш! — уколів його Тугай.— Ти кажи, що будеш жити з Катериною, тоді буде ясно, а то тягне.

Гавриш витріщив очі.

— Ти вдвох? З Катериною? От так Історія. Як же це сталося?

Канушевич знизав плечима, мовляв, він сам не знає, як це сталося.

Уникаючи розмов, узяв корзину І, пообіцявши заходити, подався з бараку.

Він перебирався на нове приміщення, приділене для нього в одному з нових будинків, в незвичному настрої.

І те, що він залишив у бараці товаришів, з якими прожив мало не два круглі роки, і те, що починає „новий курс життя“ — усе це хвилювало його. Йому було приємно, що от він, нарешті, матиме свій куток, де ніхто йому не заважатиме, а проте його вражала думка, що він починає „новий курс життя“ з новою для нього людиною. Як вони зживуться?

Він переступив поріг кімнати, двері якої були розчинені, і почув веселий Катеринин голос.

— І ти вже повернувся? А я встигла прибрати. Правда, Панасе, у нас буде веселенька кімната?

Канушевич озирнувся. І сонце, літнє, надвечірнє сонце, що вривалось у розчинене вікно, і свіжа, недавно побілена кімната з розташованими меблями, і веселий, задоволений вигляд Катерини, — все це за-спокійливо вплинуло на нього.

— Добре, товаришу, харашо! — ляснув Катерину доловою по плечу, і став розпаковувати свої речі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Через кілька днів по тому на процементованій ділянці стояла квадратна коробка - опалуб, збита з дощок, скріплена зсередини залізними прутами - тягелями. Кілька хлопців, між ними й Гавриш, закінчували готувати перший блок для бетонування.

Сам Гавриш, тримаючи брандспойт, сильними ударами струменя промивав скелю. Двоє других хлопців разом з дівчиною протирали її дротяними щітками. То стаючи навколішки, то присідаючи, вони старанно терли граніт, зішкрябуючи з нього намул, різні сторонні породи, різні порошинки, занесені сюди весінньою повіддю і ногами каменоломів. Це була проста, але марудна, не дуже зручна робота, і юнаки, міняючи раз - у - раз позу, повертали голову, чи не досить. Та приходила інженер Кудрявець або техник, прикладали до скелі долоню, на якій відбивалися ледве помітні сліди бруду, і знову веліли чистити й промивати водою.

— Та вже аж блищить,— оглядалися хлопці, не розуміючи, для чого треба так довго скребти.

— Щоб ані порошинки не лишалось, бо тільки тоді бетон добре візьметься за граніт і не буде просочуватися вода, коли скеля буде чисто вимита,— пояснювала інженер, наказуючи промивати доти, доки вода не стане чистою, як у шланзі.

Закінчивши цю процедуру, бетонярі покривали скелю цементним розчином, втираючи його в скелю дротяними щітками.

Інженер Кудрявець з самого ранку, як тільки взялися до останнього готування блоку, невтомно походжала від суміжної дільниці, де провадили цементацию скелі й ставили новий опалуб, до промітного вже блоку.

Зустрічаючись з Лагунським, що цього дня з виконробом так само від ранку тинявся то по котловану, то на перегатці, даючи останні розпорядження до початку бетонних робіт, вона з радісним блиском очей ділилася вражіннями.

— У вас, Флора Германівна, такий вигляд,— мовив Лагунський,— наче ви сьогодні іменинниця!

— Як же ж,— усміхалася.— Починаємо класти бетон. Бетон! — вимовляла з притиском це слово.

Придивляючись до роботи бетонярів, що втирали щітками цементне молоко, вона знову давала поради.

— Треба міцно натискувати на щітки, не мазати ними легенько, як віхтями, бо тільки тоді бетон міцно вхопиться за скелю,— пояснювала бетонярам, як треба втерати цементне молоко в скелю.

Нарешті, почали класти бетон.

Перші години робота йшла надто повільно. Бетонярі, відкриваючи зсувки спущеної бетонерки, витрачали більше часу, ніж годилося, невміло відкривали днище і так само невміло і важко топталися по бетонному тісту, лишаючи з боків скаля цілими гніздами.

— Жвавіше, хлопці, жвавіше,—заохочувала інженер, даючи поради, як зручніше відкривати днище, як розкидати лопатою скаля, щоб не лишалося з боків, щоб було рівномірно утопане в тісто, бо інакше будуть порожні місця—дуплини.

Взувши гумові, з високими халявами чоботи-спецовки, вона переходила через опалуб до блоку і тут, роблячи дрібний біг то вперед, то назад, грузнучи в тісті, показувала, як треба топтати його. Придивляючись до роботи бетонярів, вона зауважила, що бетонярі, не маючи точного розподілу своїх обов'язків, втрачають на цьому, бо всі кидаються відкривати бетонерку, заважають один одному або чекають, доки хтось візьметься.

— Треба, щоб кожен знав, хто має відкривати засувку, хто мусить закривати бетонерку, кому розкидати лопатою. Треба, щоб хтось був розпорядником, бригадиром. Може, Гавриш? — радила бетонярам, бачачи, що юнак виявляє найбільшу кмітливість серед них.

Другого дня бригада працювала краще, скоріше відкривала бетонерку, жвавіше втоптувала бетон.

— От і добре,—говорила Флора Германівна, вдоволена з того, що бригада починає засвоювати її поради.—Скоро й Америку доженемо,—вимовляла не то жартуючи, не то серйозно.

Натяк на Америку мимохить викликав цікавість бетонярів. Вони хотіли знати, скільки в Америці така бригада вкладає за зміну бетону.

— Кубометрів із сто п'ятдесят, кажуть американці. А ви, мабуть, укладете сьогодні шістдесят. Скоро, значить, доженемо?

Гавриш хитнув головою.

— От так пропорція! Чуєте, товариші! — звернувся до бетонярів.— Якось воно того?

Він не договорив своєї думки, але й не треба було, бо ноги бетонярів хуткіше стали вмінати бетон.

Тимчасом стали бетонувати другий блок, а там третій, четвертий.

З кожним днем на перегатці жвавішав рух валок з бетоном. Все густіше схилялися над котлованом металеві стріли вантових дериків і кранів, спускаючи до блоків бетонерки чи підіймаючи порожні на платформи.

А все ж робота йшла не скрізь рівно. Валки з бетоном часом затримувались коло заводу. Машиністи кранів чи дериків витрачали надто багато часу на спускання бетонерок. Бетонярі все ще мало вкладали бетону, особливо на нових блоках. А в наслідок цього на кінець першого тижня виявилось недовиконання плану.

Хоч наступними днями кількість кубометрів укладеного бетону збільшилась, проте відставання не було зліквідоване, і виконроб з тривогою розводив руками, дивлячись на цифри укладеного бетону.

— А все таки нема чого турбуватися, по-моєму все йде гаразд,— відповів Лагунський виконробові на його інформацію.— Це тільки спроба. Перші тижні і треба цього сподіватися. Люди вперше починають працювати.

— А щоб не було потім пізно, бо план на наступні місяці досить великий?

— Нічого. Вийдемо з котлована. Люди наберуть

досвіду. Розгорнемо широкий фронт і надолужимо, — промовив Лагунський. — Часу ще досить.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Якось ввечері, через кілька тижнів після того, як почалися бетонні роботи на греблі, Чемериця зайшов до парткому.

Обтяжений виробничими справами та різними громадськими навантаженнями, він зрідка заходив до райпарткому. Він працював на правому березі, на паровому крані за машиніста на виймі скелі з котлована гідростанції, і тут, на цій ділянці, зосереджував і свою громадську роботу. Проте, він, як і багато інших, цікавився ходом робіт на греблі, особливо в лівій протоці. Ліва протока цікавила його переважно, бо він добре знав, що то вирішна ділянка на цей сезон, що від неї залежить дальший хід всього будівництва.

Тож перші дні він уважно стежив за розвитком бетонних робіт. Зранку, тільки но прийшовши на свою ділянку, він заходив до профбюра і цікавився, що чути про лівий берег. Довідавшись про кількість кубометрів укладеного бетону, кривив губи. Спочатку він сприймав це просто як факт, з якого не робив ніяких висновків, окрім хіба зауваження — „малугато“. Він чекав поліпшення. Справді, дальші дні давали кращі показники, кількість укладеного бетону щодня збільшувалась. А все ж на кінець третього тижня виявилось значне відставання від місячного плану.

„В чім справа? — замислився Чемериця. — Де причина цього відставання?“

Він прочитав у місцевій газеті статейку-інформацію про хід бетонних робіт за підписом інженера Лагунського. Торкаючись наслідків бетонування, він писав, що робота хоч і відстає від плану, проте, нічого небезпечного немає, робітники набувають доброго до-

свіду, що всупереч американським побоюванням організована робота на три зміни, що згодом буде поширений фронт бетонних робіт, і не пізніше грудня гребінка все таки буде закінчена.

Ця статейка, пройнята спокійним тоном, уникаючи докладного аналізу причин відставання, ані трохи не заспокоювала Чемерицю, не переконувала його в тім, що „нічого небезпечного немає". Хіба минулого року досить довгий час не висловлювалась думка, що все йде гаразд, що нічого небезпечного немає?

Цікавий знати, що справді діється на лівому березі, на цій найвідповідальнішій тепер дільниці, він вирішив побувати в робіткомі.

Тож увечері, після роботи, пішов до старого Кічкаса, де містився робітком. А що тут нікого з членів президії не знайшов, то зайшов до райпарткому. Розчинивши двері, Чемериця побачив Трикоза, секретаря, недавно, кілька днів лише тому, прибулого сюди на будівництво, і кількох чоловіків, між ними голову робіткому Чорнуху.

— А, ти тут? А я хотів тебе бачити,— промовив Чемериця, звертаючись до Чорнухи.

— Сідай, Самійле,— сказав Чорнуха, додавши на запитливий погляд секретаря, що це товариш з правого берега.

— Так продовжуймо,— зауважив Трикоз.

І перервана з появою Чемериці бесіда знову відновилася.

Мова йшла про наслідки будівельних робіт за останні тижні. Присутні ділилися своїми враженнями й спостереженнями.

Найбільше розповідав Чорнуха. Він інформував нового секретаря про стан на будівництві. Роботи розвиваються досить нормально. Бетонування греблі на лівому березі й на правому набирає гарних темпів. Є, гравда, деяке відставання, та, на думку відповідаль-

них інженерів, це не загрожує планам. Гадають надолужити згодом, як вийдуть із котлована і можна буде розгорнути роботу широким фронтом. На мостовому переході справа так само покращала. Трохи відстає шлюз і котлован гідроелектростанції. Та це нічого. Там можна буде надолужити і взимку.

— А як справа із соцзмаганням?— спитав секретар.

Чорнуха інформував далі.

— Справа із соцзмаганням теж у доброму стані. Укладається багато договорів. Кількість робітників, що стають до змагання, все зростає. Добре в центральних механічних майстернях, на тартаку, на силовій станції. Гірше серед механізаторів і бетонярів на греблі, але й там народ розгойдується, ширяться виклики.

Він малював загальне становище, якщо і не зовсім прекрасним, то в кожному разі як цілком задовільне, що не викликає, принаймні на цей день, особливих труднощів і побоювань.

— Звичайно,— робив він деякі застереження,— в такому великому ділі, як це будівництво, не можна все відразу поставити на добру височінь, тут неминує виникають деякі неполадки. Це ж не то, що, приміром, на металургійному заводі, де є старі дисципліновані кадри, де все скупчено в кількох цехах і все перед очима. Тут виробництво розкидано на окремих дільницях, дуже незручних для сполучення, кадри переважно молоді, багато селяків. Все це, розуміється, ускладнює роботу.

— Так,— витиснув секретар після того, як Чорнуха скінчив свою інформацію.— А цікаво знати, чи ведеться перевірка договорів? Які взагалі показники робіт?

Чорнуха, втупивши в стіл очі, трохи ніяково, з виглядом деякої стурбованості на обличчі, промовив, що саме питання про перевірку соцзмагання і стоїть тепер на черзі. Досі загальної перевірки не провадили.

Профбюрам розіслано листа про надсилку матеріалів, та ще не одержали відповідей. Є деякі показники по окремих категоріях.

— Так, так!— витиснув знозу секретар.— Листи розіслано, тільки відповіді немає. Так. А цікаво б знати, які все таки показники по окремих дільницях?

— Та які?— устрив у розмову один із товаришів, що досі мовчки слухав розмову.— Ось, приміром, у нас на греблі перші дні крани спускали бетонерку за двадцять хвилин, а тепер уже деякі спускають за десять.

— Десять замість двадцяти? Так! А технічна можливість крана?— поцікавився секретар.

Кидаючи те чи інше запитання. Трикоз не подавав своїх думок, не висловлював свого ставлення до зачеплених питань. Він уважно вислухував і тільки зрідка нотував собі щось у книжечку. То була його манера спокійно й мовчки слухати інформації, не поспішаючись із своїми зауваженнями чи висновками.

— А виробна можливість крана більша?— знову спитав він.

— А виробна можливість крана вимагає не більше п'яти хвилин на цикл на таких роботах, як бетонування,— сказав Чемериця.

Секретар, вдоволений з відповідей, що вносили деяку ясність у цікаві для нього теми, припинив запитання. Поглядаючи в свою книжечку, він якийсь момент мовчав задумливо, ніби щось обмірковував. Потім перевів погляд на Чемерицю й спитав, що в нього за справа.

Чемериця, відколи прийшов до кабінету, спокійно сидів коло стелу. Спочатку поглядав на секретаря, на його голене, кругле, спокійно-непорушне обличчя з густими бровами, що раз-у-раз підіймалися і спускалися на очі. Потім, перевівши погляд на листівку, що лежала на столі, перебігав її рядки.

«... Ми мусимо за відносно короткий історично час

догнати й перегнати технічно-економічною стороною передові капіталістичні країни.

„... Для переборення труднощів соціалістичного будівництва, для розгортання дальшого наступу на капіталістичні елементи в місті і на селі, для виконання п'ятирічного плану запроваджується змагання заводів, фабрик і шахт...

„... Запроваджується змагання за зниження собівартості, за підвищення продуктивності праці, за поширення засівної площі, за підвищення врожайності...

„... Соцзмагання, породжуючи творчу енергію і ініціативу мас, мусить стати постійним методом втягнення трудящих до соціалістичного будівництва... Соцзмагання поруч із самокритикою всередині пролетарських лав мусить стати засобом соціалістичного виховання робітничого класу, особливо ж нових робітників, виходців із села та з дрібнобуржуазних міських шарів“.

Хоч він читав цю відозву і раніше, проте він тільки тепер, за останні тижні, цілком зрозумів усю вагу і значення її.

Для нього раніше не зовсім було ясним, які форми і методи впливу будуть застосовані для підвищення продуктивності праці, про що згадувалось в цій відозві, які наслідки дасть запровадження в життя методу соцзмагання. І тільки тепер, з розвитком на будівництві соцзмагання між окремими групами робітників, коли виявилися наслідки роботи, що, як він знав, дали добрі показники, він зрозумів важливість цієї постанови.

Тож він з цікавістю поринув у рядки цього документа, слухаючи разом із тим інформацію Чорвухи.

— Так яка в тебе, товаришу, справа?— спитав його Трикоз, бажаючи, здавалося, поговорити з ним рідше, ніж висловити свою думку.

Чемериця, впіймавши на собі запитливий погляд секретаря, підвів голову й коротко відповів, що в нього

ніякої справи немає, окрім тієї, про яку говориться ось у відозві.

— Про соцзмагання. Я думаю, що з цією справою в нас покищо не зовсім гаразд.

— Конкретно?— розкрив рота Чорнуха, від чого його довге обличчя, з вузенькою борідкою, обернулося на великий знак запитання.

— Я думаю, що в нас і партійні організації, і профспілкові недосить щільно підійшли до цього питання, як і взагалі до суто будівельних питань,— провадив він далі повільно, дивлячись на стіл, у листівку.

— Тобто?— повернувся всім тілом Чорнуха, що не сподівався, здавалося, таких слів.

Чемериця спокійно, не відповідаючи на запитання, вів далі тим же рівним голосом :

— Ми піклувалися політико-виховними й організаційно-партійними та профспілковими справами і менше дбали про виробничо-будівельні. Ми цілком пленталися в цім питанні за інженерами. Правда, напочатку ми нічого й не розуміли в цім будівництві. А в наслідок маємо покищо не зовсім виразну картину.

— Як то невиразну? Ти кидаєшся одними фразами! Ти кажи ясніше, конкретніше, що маєш на меті?— перебив його Чорнуха з неприхованим обуренням у голосі.— Кажі конкретніше!

— Конкретніше?— Чемериця залпнувся на хвилину, потім провадив далі :

— Ось конкретніше. Бетонування греблі гадали розпочати минулого року, розпочали в цьому сезоні, і то недавно, запізнившись на цілий місяць. На перегатках трапилась минулого року одна аварія з проривом води і друга з обривом шпунту. Кажуть то ускладнення, що їх трудно передбачити. Може, не сперечаюся. За цей місяць гадали покласти двадцять тисяч кубометрів, а встигли за три тижні укласти щось тисяч з дванадцять. Тепер про соцзмагання. Ми маємо щось

близько п'ятидесяти процентів усіх робітників, що стали до змагання, а хто справді змагається, які з того наслідки, чи виконуються договори, чи збільшилась продуктивність праці, чи зменшились витрати — ніхто нічого не знає.

Чорнуха, слухаючи його, робив здивовані порухи плечима, кидаючи гострі погляди на Чемерицю. Він сприймав його мову з неприхованим хвилюванням. Як же ж! То на його адресу робиться закид у поганому керівництві! Аджеж то він, голова робіткому і член бюро райпарткому, попередній секретар якого від'їхав з будівництва, а новий недавно прибув, має відповідати за справи.

Коли Чемериця замовк, він сказав:

— Як послухати збоку, так куди тобі! Усе погано, а коли до конкретного, то, виходить, немає чим і крити. Одні слівця. Звісно, є хиби в роботі, їх ніхто не заковує, і дивно, коли б їх не було, бо це перше будівництво, на якому доводиться вчитися. Послухайте. Бетонні роботи не розпочалися минулого року. Припустімо. А хто ж знав, що трапиться низка непереможних обставин і зокрема з дном, де довелося втриє більше виймати скелі? Так за це має відповідати профспілкова організація?

Він заперечував закиди Чемериці, як легковажні, непродумані, не зовсім відповідальні.

— Якщо можна з чим погодитись, так це тільки з тим, що, справді, не маємо ще відомостей про соцзмагання, не перевірили виконання договорів. Але тут же знов є причини. Справа нова, в процесі розвитку. Не можна відразу вести кампанію за складання договорів і за виконання їх. Попрацюємо, потім візьмемось до перевірки.

— То, по-твоему, у нас все добре і немає чого турбуватися? — не витримав Чемериця. — А по-моєму, навпаки. Я не знаю, чи справимось ми цього року з

планом. Я не певен, чи збудуємо до зими гребінку, бо бачу, що вже є відставання.

— Якщо ти не певен, то це не значить, що треба сляти паніку, як ти це робиш,— зауважив Чорнуха.

Чемериця, хвилюючись, провадив далі:

— Я хочу, щоб у нас було менше благодушності, щоб ми не волоклися позаду Інженерів, а були попереду, щоб ми щільніше стали до виробничих завдань і мали певність, що цього року ми вчасно збудуємо гребінку й пропустимо через неї воду.

— Панікер ти, ось що!— скрикнув Чорнуха.

— Аби не опортуніст!— огризнувся Чемериця.

На цім слові секретар насторожився. Хоч це було сказано якось мимохіть, проте Трикоз рішуче заявив, що тут на будівництві, як і скрізь, організація мусить зі всією силою боротися проти будьяких ухилів і заскоків від генеральної лінії партії. Після цього короткого застереження він перейшов до суті справи.

Припустімо, мовляв, що справа на будівництві в доброму стані. Гарязд. Але ми не можемо на цім заспокоюватись. Ми мусимо дбати, щоб було іще краще. А тим паче, коли справа в поганому стані. Ми мусимо виявити максимум енергії й уваги мобілізації мас на виконання планів. Треба все зробити, щоб ніяких побоювань за план не було. Знов про змагання. П'ятдесят процентів— це малувато. Гірше те, що на греблі, де зараз гаряча пора, якраз найменший процент. Треба підігнати справу. Взагалі мусимо повести роботу так, щоб була повна гарантія в тім, що ми вчасно виконаємо цьогорічне завдання.

Підкресливши, що цими днями відбудеться пленум райпарткому, де розглянуть усі справи, він порадив скликати в найкоротший час широку нараду робітників лівої протоки, щоб поговорити про виробничі завдання.

— А ви, товаришу,— звернувся до Чемериці,— переходьте на роботу на лівий берег, на греблю, тут

важливіша дільниця. І хай живе вічний дух неспокою, як запорука невсипущої більшовицької дії, уваги й енергії!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Цього разу виробнича нарада відбулася на березі просто неба, за котлованами шлюзових камер.

Зразу після того, як сирена сповістила про закінчення робітного дня, будівники першої зміни потяглися на нараду. Тут на майданчику, поблизу приміщення учпрофбюра, зібралися бетонярі, теслярі, машиністи, такелажники, паровичники, транспортні бригади, всі ті, що працювали на подаванні бетону, на готуванні опалубів, на спорудженні греблі.

Нарада видалася, як ніколи, велелюдна. Вона була майже перша, відколи взялися до масового бетонування на лівій протоці, і всім кортіло поділитися думками. Це була незвичайна нарада, де замість вирішення окремих виробничих питань, сполучених з поліпшенням праці в якійсь галузі, мали обговорити загальне становище на цій дільниці.

З доповіддю виступив секретар парткому Трикоз.

Спочатку він нагадав про виробничий план на цей будівельний сезон.

— Треба спорудити гребінку греблі на лівій протоці, укласти сто тисяч кубометрів бетону. Сто тисяч, і ніяк не менше. В якому ж стані справа з бетонуванням? Требе одверто сказати — в небезпечному. Чому? По-перше — запізнилися з початком бетонних робіт через невчасне виготовлення дна, подруге — не мали досвіду масового вкладання бетону і напочатку йшли досить поволеньки, потрете — взагалі ще не набрали добрих темпів. А в наслідок цього маємо відставання. Щоправда, — зауважив він, — американські консультанти взагалі заявляють, що програма перебільшена і ми

з нею не впораємось за сезон. Та з цими думками ми не можемо миритися.

Підкресливши, що будівництво має всі засоби, щоб виконати програму, згадавши про соцзмагання, про цю могутню підойму за переборення труднощів, досі мало на греблі використану, він знову повторив, що гребінку цього сезону треба неодмінно спорудити. Це іспит, за який будемо всі відповідати.

Його мова, діловито-поважна й рішуча, хвилями пройнята нотками неспокою або упевненості в силах, у можливості витримати іспит, викликала схвильованість і піднесення. Почулися короткі перемови, зауваження, обіцянки. Говорили про те, що гребінку треба збудувати, раз така програма, що не можна припустити, щоб будівництво затяглося через відставання на лівій протоці, що треба всім підтягтися і надолужити прогаяне.

Коли гомін вщух, на імprovізовану трибуну, на великий гранітний камінь, що здавна лежав тут на майданчику, вистрибнув Гавриш. Невисокий на зріст, з ясними очима, у гумових чоботях-спецовках, з широкими халявами, обмазаними застиглим бетонним тістом, він скидався на казковий малюнок kota в чоботях.

Поглядаючи вниз на Дніпро, на котлован, де стирчав цілий ліс металевих стріл кравів і дериків, юнак заявив, що треба в найкоротший час домогтися зламу в роботі. Як це можна зробити? Дуже просто. Треба краще працювати, підвищити продуктивність праці, бо куди годиться така робота, коли, приміром, деякі бригади бетонярів укладають за зміну п'ятдесят кубометрів при завданні вісімдесят.

Наводячи приклади поганої роботи, він говорив про те, що треба працювати по-новому, по-соціалістичному.

— Тобі нас учити! — вигукнув хтось з натовпу, невдоволений, видко, з того, що юнак починає вчити.—

А ти як працюєш? Язиком? Скільки ти вкладаєш? Мабуть, тільки й слави, що ото чоботи вимазав?

Гавриш на образливий закид зневажливо усміхнувся й гордовито, з веселою міною на обличчі, мотнувши головою, похвалився своєю роботою, роботою своїх рук і ніг.

Підіймаючи вимазані бетонним розчином чоботи, він говорив про те, що от він, Василь Гавриш, із своєю бригадою з семи душ за сьогоднішню зміну вклали сто кубометрів, сто кубометрів утоптали цими ногами! Мало? Так вони найближчими днями побільшать цифру. Вони гадають незабаром укласти сто двадцять, а то і більше. Може мало? Хай стає хто з ними на змагання. Вони викликають отого бурчія!

„Бурчій“, обеззброєний цифрами Гавриша і його молодечим запалом, мовчав, не насмілюючись ні сперечатися, ані прийняти його виклик.

— Так от ми даємо обіцянку,— провадив далі Гавриш,— працювати по-новому, по-соціалістичному й кличемо інших піти за нашим прикладом.

Гавриш ще не закінчив своєї промови, як на камені поруч нього стояла вже друга фігура в гумових чоботях з великою рудою шевелюрою на голові— Зіна Маячка, бетонярка з Гавришевої бригади. Зашарівшись, сказала, що от вони з бригади, хто ще не в комсомолі, вступають до комсомолу, оголошують себе комсомольською ударною бригадою й дають обіцянку довести бетонування до ста сорока кубометрів на зміну.

Вона стрибнула на землю під гучні оплески присутніх і похвальні вигуки на адресу бригади.

Після коротеньких виступів кількох робітників на імпровізованій трибуні з'явилася інженер Кудрявець. Схвильованим голосом, як це завжди трапляється з тими, хто вперше виступає перед великим зібранням, вона висунула не зовсім сміливо пропозицію про те.

що треба лівому березові викликати на змагання правий.

Думка припала до вподоби, породивши прихильні вигуки, цікавість, нову хвилю піднесення.

— Правильно!

— На змагання з правим берегом!

— Б'ємося із правим за бетон!

Коли Чорнуха несміливо зауважив, що це справа цікава й серйозна й заслуговує великої уваги, але її треба було б раніше обміркувати на засіданні робіткому, його ніхто не хотів слухати.

— Тут усе ясно! Викликаємо на змагання! — чулися рішучі голоси. — На змагання з правим! Змагаємось за вчасне закінчення програми, за здешевлення будівництва.

Наприкінці зборів Трикоз висловив упевненість, що будівники Дніпрельстану доведуть своє вміння битися з труднощами й переможуть їх.

— Хай же живе дух змагання і веспокою, як запорука нашої дії, енергії й здібності працювати по-новому!

Ще не встигли закінчити зборів, не вщухли останні слова промовців, як з натовпу почали відокремлюватись невеличкі гуртки і, ставши трохи збоку, жваво провадили далі розмову. Тут говорили про те, як можна поліпшити роботу, як треба працювати по-новому, яких заходів вжити, щоб усунути неполадки. Тут робили виклики на змагання й приймали їх. Тут же скріпляли їх підписами.

Чемериця, винісши з профбюра столик і захопивши цілий жмут паперу, складав договори, заповнював їх цифрами.

Договори перечитували й скріпляли підписами теслярі, бетонярі, машиністи, такелажники, паровичники.

Люди розходились. Згодом лишився невеликий гурт. Охочих укладати договорів більше не було, і Чеме-

риця почав збирати із столу папери. Заховуючи їх у портфель, він прислухався до розмов у гурті, зненацька ловлячи окремі фрази.

Там точилась якась суперечка. Зацікавившись, підійшов до гурту.

— Дай мені спокій із своїм змаганням! Подумаєш? Як підписав папірця, так від того все зміниться? Можна і без папірця добре працювати! — цідив сердитий голос.

— Це ти, мабуть, добре працюєш? Знаємо, як працюєш? — сперечався хтось із першим.

Чемериця, втиснувшись у коло, гострим оком поглянув на суперечників.

— А, це ось хто галасує! — проговорив він, впізнавши знайомих робітників.

То були Канушевич і Бухкало. Перший працював тепер за машиніста на одному крані, а Бухкало за паровичника на другому.

— Будемо, виходить, знову разом працювати? — моргнув Чемериця до знайомих і спитав про що балачка.

— Та про що? Про роботу, — відповів Канушевич. — Наша зміна з двадцятого крана хоче змагатися з двадцять п'ятим. А з двадцять п'ятого, крім Бухкала, нікого більше немає. Кажу Бухкалові, давай умовимось про соцзмагання, підпишемо договора, інші — машиніст і такелажник — потім підпишуть, вони згоджуються, а він бурчить.

Працюючи на лівому березі, де входив до складу профбюра, Чемериця знав Бухкала за ненадійного робітника. Бухкало запізнювався на роботу, інколи припускав вічим не виправдані прогули, якимось байдуже ставився до роботи, не цінував її. Вийшовши на паровичника, Бухкало так і застряв, тоді як інші з паровичників, що разом з ним училися на курсах, встигли набути кваліфікації машиністів. „Хай собі вчаться“, — відповідав

Бухкало з цілковитою байдужістю на зауваження і, замість ходити на курси, гасав десь після роботи.

— Чого ж ти, Семене, костричишся? — звернувся до нього Чемериця по-товариському. — Чого не змагаєшся?

Бухкало зробив зневажливу гримасу.

— Чого та чого?! Того, що я й так працюю, як по-лагається.

— Як по-лагається? — не стерпів Канушевич. — А який кран має найгірші показники? Двадцять п'ятий. Де така низька продуктивність праці, як на двадцять п'ятому? Добре „по-лагається!“

— А в тебе краще? — огризнувся Бухкало.

— Та, мабуть, що краще. Хочемо, щоб було краще. От і на змагання ідемо. А ти?

— Він теж змагається, тільки з другого кінця. — вставив хтось, жартуючи, викликавши загальний регіт.

Чемериця запитливо подивився на Бухкала.

— Так що ж ти думаєш?

Бухкало, насупившись, нічого не відповів і тільки сердито пускав скалки очима. Тоді Чемериця звернувся до Канушевича.

— Так ось що, Панасе. Договір між змінами ми таки сьогодні підпишемо. Я уже розмовляв з такелажником. Він погоджується.

— А ти тут при чім? — здивувався Бухкало.

— Я буду працювати за машиніста на двадцять п'ятому, бо Хрущ піде на перекваліфікацію, — відповів Чемериця і, підійшовши до столика, витяг бланк договору. Заповнивши його, спочатку він підписав, а за ним Канушевич. Потім, звертаючись до Бухкала, проговорив:

— Будемо, значить, без тебе змагатися, переведемо на кран, який не став ще до змагання, а на двадцять п'ятий візьмемо когось іншого.

Бухкало зніяковів. Він завагався. По хвилині мов-

чання підійшов ближче до столика, несміливо взяв договір і ковзнув по ньому очима.

„Ми, вижчепідписані, бригади кравів двадцятого і двадцять п'ятого, укладаємо договір на соціалістичне змагання і беремо на себе такі об'єкти для виконання:

Довести зменшення пального до двадцяти процентів, мастила — до двадцяти процентів, обтирочного матеріалу — до двадцяти процентів, довести кількість підіймань до п'яти на хвилину, довести прогули до нуля і цілком завантажити робітний день. Беремо шефство над прогульниками і зобов'язуємось перевищувати їх. Зобов'язуємось вижити непродуктивні походеньки під час праці, вчасно приходити на роботу“.

Дочитавши до кінця, важко зітхнув.

— Ох, як багато обов'язків, а гроші ті ж самі!

Поклавши папірця на стіл, він замислився.

— А коли я не виконаю договору, тоді що?

— Чого ж ти не виконаєш? Може, хочеш бути прогульником, чи що? — уколов його хтось збоку.

Бухкало знову завагався, помовчав, потім узяв перо й поставив своє прізвище на договорі.

— Хай буде так!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Інженер Кудрявець після наради, переправившись на правий берег, наближалася до двору, як на вулицю вибігла з веселим криком Майка. Розгорнувши, мов крила, маленькі голі рученята, у білому легенькому платтячку, вона, як гуска, плутаючись ногами й перехиляючись з одного боку на другий, пустилася до матері. Флора Германівна простягла назустріч руки. І коли Майка, спіткнувшись, ледве не простяглася перед нею на бруку, — підхопила її на руки й високо

підняла над своєю головою. Потім, спустивши трохи нижче, притиснула до себе і, поцілувавши в очі, понесла в двір. Дівчинка, обіпершись головою об плече й почувавши цілковите задоволення, радісно лепетала:

— Я тебе чека'йя, чека'йя, а тебе не бу'йо,— говорила співучим голосом, не вимовляючи літери „л“, замість якої в неї виходило коротке й пом'якшене, ледве чутне „й“.— Я чека'йя, чека'йя, а ти не приходи'йя. Де ти так довго бу'йя? Ну де?

Флора Германівна, усміхаючись з її докорів і лепетання, любовно пояснювала, чому вона довго не приходила.

— Ти все на роботі і на роботі, а я чека'йя, чека'йя, а тебе не бу'йо,— провадила далі свої докори дівчинка, і раптово, перемінивши тон, розповіла, що приходив дядя і приніс листа.

— То, мабуть, від тата, ось дізнаємось, що пише.

З тиждень тому Юрій Макарович від'їхав до Дніпропетровська, де мав вияснити справу із науковими дослідями в районі Дніпра. Він мав уже повернутись, та чогось затримався.

На ганку вона спустила Майку на ноги. В кімнаті знайшла на столі листа. Лист, справді, був від її мужа. Він писав, що справа повертається на добре, що кошти уряд частково вже асигнував, і вже розпочинаються роботи. Він затримався у Дніпропетровську, бо чекав на археологічну експедицію, що мала спускатися дубом від Дніпропетровська до порогів на обслідування острівців і балок. Він таки дочекався, і дуже задоволений з подорожі. Експедиція поділилась на кілька груп, що тепер працюють на різних островах. Він спинився з відомим археологом Лепетухою на Дубовому острові, близько Ненаситця. Тут розпочинають розкопани. Він вирішив побути якийсь час на острові і попрацювати.

„Ти не уявляєш, яка тут пишна природа! Високий

І вузький острів, порослий травою, чагарником, дубами. З обох боків хлюпочеться Дніпро, на північ б'ється Ненаситець, Дід-поріг, а на південь Вовнига, Внук-поріг. Ми живемо в шатрах, відрізані від світу, з яким сполучаємось човном. Приїжджай сюди неодмінно на якийсь день, можеш відпочити“.

Він закінчив листа застереженням, що коли вона не зможе хутко вибратись, то хай передасть деякі речі для нього через чоловіка, що принесе листа і незабаром буде повертатись назад.

Прочитавши листа, Флора Германівна скривила губи. „Чудак,— промовила про себе,— поїхав на кілька днів та й застряв на острові“.

Сівши до столу, де стояв уже обід, принесений з клубу вяцею, вона поцікавилась, чи добре обідала Майка.

Стара розповіла, цілком вдоволена з Майчиного апетиту.

— От молодчина, так і треба,— похвалила Флора Германівна дитину, що вертілася коло столу.— Треба завжди добре їсти.

— А чого треба добре їсти? — спитала Майка з серйозним виглядом.

— Щоб ти гарно росла, була здоровенька, ніколи не хворіла, от для чого треба добре їсти.

— А д'я чого треба бути здоровенькою? — не вгамовувалась дитина.

— Щоб ти потім гарно вчилася, була веселою, щоб могла добре працювати,— терпеливо відповідала мати на кумедні запитання дівчинки.

— А д'я чого треба добре працювати? — провадила дівчинка своєї.

— Ти ще маленька й дурненька, ось що я тобі скажу,— не витерпіла Флора Германівна.

Дівчинка глибокодумно подивилася на матір. Вона замислилась, чого то вона дурненька. Потім перевела

очі в куток, де лежали іграшки, схопила ведмедика й подалася на гачок.

По обіді прийшов приїжджий з порогів чоловік.

Флора Германівна, передаючи речі, написала коротенького листа, де сповіщала, що вона не приїде, хоч і цікаво побувати на порогах. Може геть туди далі вибереться на якусь днину, бо тепер дуже ніколи, почалася найцікавіша робота.

Випровадивши чоловіка, вона подивилась на годинник. Стрілка повернула на сьому. Звикнувши за останній місяць до того, що в цей час кудись поспішалася, вона замислилась, що має сьогодні робити. Хоч засідань, де їй треба бути, не передбачалося і на курсах у неї лекції не було, проте їй кортіло побувати на будівництві, довідатись, що говорять на правому березі про змагання. Вона взяла кепі й вийшла у двір, де зустрілася з Майкою.

— До побачення! До побачення! — замахала рукою до дівчинки, як це часто робила, йдучи з дому.

Майка не відповідала. Вона схопилася за сукню і, цупко тримаючись, промовляла:

— А я не пустю, не пустю!

— Мені ж треба йти працювати, — спробувала умовляти.

— Ти все працюєш, працюєш, — закопилла губку дівчинка, — працюєш, а казала — будеш зо мною бавитись.

— Сьогодні не можна, завтра. Сьогодні треба йти. До побачення!

Майка недовірливо глянула на матір і схопилася ще цупкіше за сукню.

— Ти завжди так кажеш.

— Та ну бо, яка ж ти сьогодні неслухняна! — на-сварилася мати.

Дівчинка відступила і враз з очей бризнули сльози. Великі краплинки рясно покотилися по щоках, падаючи то на платтячко, то на землю.

Флора Германівна зробила була крок уперед до фірми, та спинилась. Рясні сльози дівчинки,— вона ж так рідко плакала при ній,—вразили її. Вона тільки тепер відчула справедливість Майчиних докорів. Справді, вона кілька разів обіцяла їй побути з нею і все не мала часу.

— Ну, не плач, не плач,— сказала зворушливо, беручи її на руки.

Дівчинка, відчувши співчуття, ще дужче зайшлася сльозами, ніби тільки чекала цієї хвилини.

— Та годі бо!— втішала мати, намагаючись її заспокоїти.— Я нікуди не піду, буду з тобою.

І враз сльози увірвались. Короткий момент дівчинка ще недовірливо поглядала на матір, чи не збирається її ошукати, потім весело усміхнулась.

— Що ж будемо робити?— спитала Флора Германівна.

— Будемо складати кубики, будувати, ма'йювати,— мало чого, мовляв, можна знайти. І Майка, випроставши ноги, сповзла на землю, а далі метнулася в кімнату по іграшки.

Згодом вони вийшли за двір. Флора Германівна гадала пройти до клубу, щоб у бібліотеці довідатись про нові закордонні журнали.

Не доходячи до клубу, дівчинка звернула увагу на великі яскраво-жовті брилі сояшника, що буйно цвів за палісадником в одному дворі. Вона з захопленням дивилась на яскраву квітку, що її знала з дитячої книжки.

Флора Германівна стала теж роздивлятися на грядки з квітками за палісадником, як у вікно висунулась голова Лагунського. Він кликав її до хаги.

— Заходьте, заходьте!— запрошувала і дружина Лагунського, визирнувши у вікно.

— Заходьте, будь ласка!

І Флора Германівна, якій закортіло поділитися дум-

ками про недавню нараду, повернула з Майкою до приміщення.

— Ви, здається, знайомі?— звернувся Лагунський до дружини, знайомлячи її з Кудрявець.

— Атож! Зустрічалися в клубі і на концерті.

Після привітання Лагунський поцікавився, чи не знає чого Флора Германівна про зібрання, що відбулося сьогодні після зміни на березі. Він був у головній конторі і недавно тільки звільнився.

— О, там цікава нарада відбулася,— мовила Флора Германівна,— багато робітників вирішили стати до змагання, ухвалили викликати на змагання правий берег.

Лагунський, що сидів у кріслі, відпочиваючи після обіду, обіпершись головою об спинку, раптом насто-рожився.

— Хто вирішив викликати правий берег і на яке змагання?

— Хто? Та ми ж!— відповіла простодушним тоном.— Робітники й технічно-інженерний персонал лівого берега. А змагатимемось за кращу роботу, за вчасне виконання планів, за економне витрачання коштів. Отакий виклик вирішили зробити на нараді і його, певно, прийме правий берег.

Лагунський зробив гримасу.

— Змагання з правим берегом за вчасне виконання плану? Яке змагання, коли там мають укласти цього сезону вдвоє менше, ніж на лівому? Та й що значить змагатися за економне витрачання коштів? Витрачається стільки, скільки потрібно. Якщо й можна на чому заощадити, так це підвищивши продуктивність праці, а це дається не зразу, треба повчитися добре.

— Отож через змагання і будемо вчитися. Змаганням підвищимо продуктивність, створимо загальну відповідальність за будівництво.

— Боюся, щоб не вийшло загальної безвідповідальності, бо як почне кожен свої правила заводити, то

зникне й та дисципліна, що досі була,—говорив Лагунський бурчливим тоном.—Ось ми говоримо про соцзмагання, а покищо маємо відсутність будьякої свідомості щодо дисципліни, без чого не можна будувати.

І, ніби на доказ справедливості своїх міркувань, розповів про спостережені недавно на будівництві випадки.

Він ходив недавно по будівництву. Заступала нова зміна робітників на кравях. І що ж? Чимало хвилини минуло, поки почали працювати, замість того, щоб зразу ж взятись до роботи. А вчора двадцять п'ятий крає простояв з півгодини. Паровичник запізнився. І хіба це поодинокі випадки? Минулого дня один із теслярів, що працює на опалубках, мало не перерубав сокирою електричного кабеля. Добре, що вчасно натрапив десятник і врятував його. Бачите, тесляр не знав, для якої мети проходив той кабель.

Флора Германівна зауважила, що з цих окремих випадків не можна робити висновків про відсутність дисципліни, особливо тут, де працює багато сезонників і малокваліфікованих робітників.

Лагунський мовчав. Новина про ухвалений нарадою виклик на змагання з правим берегом не абияк вразила його. Цей договір порушував, здавалося, всю систему вироблених звичок і поглядів на роботу.

— Я думаю,—заговорила Флора Германівна,—що сьогоднішня нарада все таки дасть певні наслідки. Треба б і вам, інженерам, подумати про змагання між собою. Я гадаю викликати вас, Віталію Кириловичу, на змагання,—кинула веселий погляд.

Лагунський махнув рукою.

— Пошукайте когось іншого. Я для такого діла вже переріс. У мене ось лисина незабаром буде на голові, щоб дивитися на справу більш серйозно.

— А ви гадаєте, що це справа несерйозна?

— Я знаю, що в мене і без того день завантажений, в мене немає ні восьми, ні десяти годин, я працюю двадцять чотири години, якщо хочете знати. Це поперше, а подруге,— додав, повагавшись,— дуже вже багато почали говорити про соцзмагання, надавати йому великого значення. Працювали два роки і без соцзмагання і чимало зробили. Так ні, вигадують.

Коли Лагунський замовк, вичерпавши весь запас своїх міркувань, Кудрявець зауважила:

— Ніхто не збирається командувати чи обмежувати чийсь права або обов'язки. Навпаки. Усе лишається як і було, тільки збільшиться відповідальність усіх будівників. Хай кожен відповідає за роботу. Один більше, другий менше, залежно від того, до чого приставлений. Так можна дійти кращих наслідків, бо погодьтесь, що в нас все таки не все гаразд з програмою на цей сезон.

— Дуже буду радий, якщо з цього вийде яка користь,— витиснув Лагунський і, нахмурившись, замислився.

Тоді його дружина, що досі мовчазливо, із сумовитим виглядом слухала, зауважила з ноткою докору, що коли зійдеться двоє інженерів, то тільки й мови про будівництво, про дерики, про кубометри.

— Хай вам, з вашими кубометрами! Невже це не набридне на роботі! Як же це нудно слухати!

Переводячи розмову на іншу тему, вона згадала про концерт, що відбувся весною. Прекрасний концерт! Який дзвінкий голос у артиста К., як прекрасно виконує арію Ленського! Вона з великим задоволенням слухала його. Це єдиний концерт за весь час, що довелося слухати з приємністю.

Підкреслюючи свою обізнаність з музикою, вона згадувала прізвища відомих артистів, що їх слухала в різні часи в Ленінграді, висловлювала жаль, що тут, у цьому закутку, немає куди піти.

— Чи не ходили ви на вистави української опери, що приїздила сюди весною на гастролі? Це забавно!

Флора Германівна відповіла, що на вистави не ходила, бо не мала часу, а взагалі українську оперу бачила ще в Харкові.

— Це дуже забавно,— мовила знову дружина інженера.

— Чого ж забавно?— спитала Флора Германівна.

— Ну як же: „Фауст“, така опера, і по-українському співають. Скаandal!— вимовила та із здивованням.

— Чого ж scandal? Це ж так натурально. Не тільки опера, а й „Фауст“ Гете перекладений на українську мову.

— Scandal!— повторила та знову, цього разу більше машинально.— Чи ви ж, пак, щира українка!

Флора Германівна не сперечалася. Вона спокійно слухала її балаканину й тільки усміхалася.

Лагунська, обеззброєна усмішкою, стрималась. Вона спробувала навіть поправитись. Вона бачила кілька вистав. От „Тарас Бульба“ їй сподобався. Це цікаво. Їй навіть захотілося після цього прочитати Гоголевого „Тараса Бульбу“.

І подумати! Це ж усе тут діялось. От знаменита Хортиця, Дніпро, через який переправлялися запорожці. Тут, казали, десь близько був і дуб, на якому поляки спалили Тараса. Стовбур цього дуба стирчав до останніх років і тільки незадовго до їхнього приїзду буря звалила, чи що?

Флора Германівна не знала, що відповісти на таке наївне запитання, та в розмову вступив Лагунський.

Досі він мало приділяв уваги жінкам. Вражений оповіданням Флори Германівни про нараду, він сидів спочатку нахмурений і сердитий, а згодом, заспокоївшись, почав був розважати Майку. Він розпитував її про іграшки, що вона любить, з ким бавиться. Він збігав навіть у двір, зірвав для неї кілька квіток. Та

Майка, засоромившись, мовчала, несміливо поглядаючи на нього.

Він вживав усіх заходів, щоб якось зацікавити її. Нарешті, показав американський преїскурант з кольоровими малюнками автомобілів. Дівчинка не втрималась, поглянула довірливо на Лагунського і, підійшовши до нього, зацікавлено розглядала малюнки.

Тож, розважаючи дівчинку, він не брав участі в розмові жінок, тільки зрідка ловив окремі слова. Та потім мимохіть став прислухатися. І коли його жінка торкнулася Тараса Бульби, він не втримався. Звертаючись до дружини, сказав з ноткою жартівливості:

— Ти, моя люба, добре тямив музику, та погано знаєш історію. Щоб ти не оскардилася, бо Флора Германівна не тільки інженер, а й історик.

Бажаючи стерти кумедну розмову, він попросив її пограти на гітарі й виконати репертуар Трільбі.

— Трільбі! — гукнув він у другу кімнату, звідки зразу ж вибігла волохата собачка. Спинившись коло господаря, поглядала то на нього, то на гостю.

— Це буде єдиний свого роду концерт, — провадив Лагунський, звертаючись до Флори Германівни, — вже кому, а Майці, певно, сподобається.

Лагунська закинула манірно: „Ти хоч би не жартував“, а втім охоче зняла із стіни гітару й забренькала романс: „Черная роза — Емблема печали“. І враз із бренькотом струн собачка прибрала поважної пози, підняла вгору свою мордочку і по короткій паузі завила тоненьким голосочком.

— Чудесно! — заляскав у долоні Лагунський. — Біс!

— Прекрасно! — зауважила Флора Германівна, що не сподівалась від похмурого і завжди, здавалось, заклопотаного Лагунського такої забавки.

— Трільбі має свій репертуар із трьох пісень, що їх і виконує по-своєму, — сказав він, задоволений успіхом.

Лагунська знову торкнулася струн. Трільбі знову прибрала поважної пози, як розітнувся телефонний дзвінок, і Лагунський пішов до телефону. А швидко по тому почав збиратися на будівництво.

По його відході хазяйка почала скаржитися, що так щодня, що ніколи й дома не посидить, що все в нього робота, а вона цілісний день сама. Всі заняті, всі заклопотані, тільки й розмов про греблю. На Волкові й то було краще. Хоч Ленінград близько, можна було поїхати туди, а тут Аляска якась.

— Я вже казала моему: знаєш, поїдем звідси, чого нам тут сидіти? Так ні, не хоче й слухати. Доки, каже, не збудуємо, не може бути й мови.

Флора Германівна стримано зауважила, що треба б до чогось узятись, на службу стати абощо, тоді б час скоріше біг і цікавість певна була б.

— Ох, голубко, не кажіть, яка там служба, коли я маю і так клопоту, бо треба ж мого нагодувати.

І вона знову почала скаржитись на самотність.

— Вам це, мабуть, диєно. Що ж і У вас є з ким забавляться. Правда, Майка? Ти б приходила частіше до мене,— погладила дівчинку по голові.

Флора Германівна згадала, що Майку пора вже вкладати спати і, попрощавшись, пішла додому.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Канушевич прокинувся раніше, ніж звичайно. На запитання Катерини, чи не рано, він відповів, що сьогодні починає змагатися, тож треба раніше вибратись. Хутко одягшись і трохи перекусивши, він зразу ж подався з дому.

Він поснішав на перегатку в незвичному настрої, з почуттям підвищеної цікавості. Сьогодні він має розпочинати соцзмагання. Хоч його кран, і зокрема його зміна, виявили вже непогані зразки роботи і за

зміну минулого дня встигли спустити в котлован п'ятдесят бетонорок, а втім це забрало все таки вдвоє більше часу, ніж передбачено за договором на соцзмагання.

Викликаючи на змагання першу зміну з двадцять п'ятого крана, підписуючи навіть договір, він не почував такої відповідальності, як тепер, поспішаючи на лівий берег.

Як воно поведеться?

Він прийшов на перегатку трохи раніше, ніж звичайно. На перегатці і в котловані помітно було вже пожвавлення. Коло кранів і дериків де-не-де збиралися люди і, чекаючи початку роботи, гуторили між собою. Спускалися до котлована, виділяючись своїми спецовками — гумовими чобітьми — бетолярі, хлопці й особливо дівчата.

Переодягнені в чоловічі вбрання, у штанях і високих з широкими халявами чоботях, одні з ніяковістю за цей незвичайний костюм, інші з гордовитим виглядом, вони мимохіть привертали до себе увагу.

— А ну-ну, потанцюйте, дівчата, ще в бетоні та розкажіть, як там воно, — кидав дехто жартома з перегатки, дістаючи гострі репліки від дівчат.

Канушевич, побачивши коло двадцять п'ятого крана Чемерицю, моргнув оком.

— Ти вже тут?

— Готуюся, — відповів привітно заклопотаний Чемериця, — обдивляюсь машину, треба її репутацію хоч трохи підвищити, а то, кажуть, зовсім погано робить.

Він став до важелів, звичним порухом руки натиснув на одну рукоять, на другу. Стріла крана стала рухатись, то опускаючись униз, то підіймаючись угору.

— Не працював ще на бетоні, цікаво, як воно піде.

Канушевич, дивлячись, як Чемериця випробовував кран, як легко і звично повертав досвідченими руками той чи інший важіль, відчув легеньке тремтіння. Він

зрозумів, з ким він змагатиметься в особі Чемериці, цього досвідченого машиніста, і, охоплений бажанням помірятися силами, пішов углиб перегатки до свого крана.

Він добре знав свою машину, працюючи досить довго на одному крані, спочатку за парозачника, потім за машиніста. Проте не втримався від того, щоб і собі, як то робив Чемериця, спробувати важелі.

— Що це ти, Панасе, на порожню? Почекай, ось подадуть бетон,— говорив такелажник, не розуміючи, для чого це потребувалося пускати стрілу на порожню.

— Ти ж знаєш, починаємо змагатись, так треба наперед усе випробувати, щоб усе було гаразд,— відповів Канушевич.

Тимчасом наближалася шоста година і на перегатці ставало рухливіше. Показалися десятники й техніки. В котловані, де підносились бетонні основи майбутніх биків, збиралися люди. Поспішали ті, хто запізнився. Ось почувся, нарешті, сигнал сирени, і скрізь на прибережній території почалася робота.

Ось на перегатці показалися перші валки поїздів з бетонерками. І Канушевич зіскочив на кран. Коли перша платформа просунулась уперед аж до його крана, він став до важелів і мовчки, поглядаючи на знаки такелажника, схилив стрілу. Ще кілька нових порухів рук, тиску на рукоятці, і стріла звелася вгору з бетонеркою, потім, описавши в повітрі дугу, на момент зупинилася над котлованом, а в другу хвилину бетонерка вже рівно і плавко полетіла вниз в опалуб, де стояли, чекаючи, бетонярі.

Незабаром над котлованом там і там схилялися довгі металеві стріли кранів і дериків, спускаючи вниз важелі бетонерки чи підіймаючи порожні вгору на платформи.

Цього дня робота йшла веселіше, ніж раніше. Бетон із заводу постував без затримки, без пере-

боїв, як часом траплялось раніше. Бетонярі хутчіше обробляли його, вимагаючи нових і нових кубометрів.

Наприкінці дня Канушевич був задоволений наслідками роботи. Він спустив шістдесят бетонерок. Звичайно, до передбаченої договором про соцзмагання цифри він ще не дійшов, та про це й не думав сьогодні, адже то певна мета, за яку треба ще змагатись, але зрушення є, і досить показове. Вісім хвилин замість десяти на спуск бетонерки. Це вже досягнення.

Задоволений, він пішов до двадцять п'ятого крана. Назвавши свою цифру, спитав Чемерицю, стримано настроєного, про роботу його крана. Чемериця, не відповідаючи на запитання, кинув похмуро, звертаючись до паровичника:

— Чуеш, Семене?

Бухкало, не звертаючи уваги, спокійно докурював цигарку, згортаючи засмальцьовану сорочку, щойно зняту після роботи.

— Чуеш, Семене! — голосніше проговорив Чемериця.

Бухкало взяв у руки згорнену сорочку і хотів іти, та спинився.

— Подумаєш! — витиснув спокійно.

— Тобі байдуже, тобі ані скільки не соромно?

Бухкало знизав плечима.

— Соромно? Чого соромно? Ми ж добре працювали, тільки на п'ять бетонерок менше, ніж у Канушевича. Чи це різниця?

— Так по-твоєму ніякої різниці немає? По-твоєму все добре? Та ти знаєш, що з таких п'ятірок за місяць набереться сотні кубометрів, і то на один кран, а скільки їх набереться на всіх кранах та дернках? Тисячі! Розумієш, тисячі! А йому все добре. Ні, погано. Ми скажемо добре тільки тоді, як будемо спускати за зміну не п'ятдесят п'ять, а вдвоє

більше. Сто двадцять — ось що добре, ось за що треба битись.

Бухкало при цій цифрі уважно подивився на машиніста. Чи він не зійшов з глузду. Сто двадцять? І вигадася ж отаке! Махнувши рукою, він подався до берега.

Канушевич, почувавши себе переможцем, мовчки слухав суперечку. Проте названа Чемерицею цифра — сто двадцять бетонерок — здивувала його. Він прикинув на хвилини. Виходило три хвилини на спускання бетонерки. Надто вже мало. Хіба ж це можливо? Він хотів був зауважити, та стримався. Певно, Чемериця кинув це просто в запалі, не поміркувавши.

— Бач,—заговорив знову Чемериця, поглядаючи в спину Бухкалові,— як на берег, так поспішається. Йому б тільки відбутися години, а скільки наробив, скільки спустили бетону, на п'ять більше, чи на п'ять менше, йому байдуже.

— Догожите! — кинув Канушевич, заспокоюючи похмуро настроєного товариша. Він навіть зауважив, що сьогодні їхній кран працював далеко краще, ніж раніше, не сорок же бетонерок спустили, як то було недавно.

— Чого ще не вистачало! — сказав Чемериця.

На перегатку тимчасом стали приходити робітники другої зміни. Канушевич відійшов до свого крана, щоб здати його новій бригаді, а потім пішов на берег.

Чемериця, здавши свій кран, пішов перегаткою, зупиняючись коло кранів і дериків. Його цікавили наслідки роботи інших механізмів. Довідавшись, що бригада одного крана встигла спустити за зміну понад сімдесят бетонерок, він відчув ніяковість. На запитання „скільки ж на його крані спустили?“, він не наважився навіть відповісти. Сповнений докорів сумлін-

ня, ніби зробив недобре діло, він буркнув стиха: „потім скажу“, і відійшов на берег.

Наступного дня Чемериця прийшов на перегатку так само рано, як і напередодні, і оглянув кран. Спочатку обдивився поворогній вінок, шестерні, циліндри. Поцікавився, чи змазано корінний вал, вальниці, барабани, чи є вдосталь води в казані.

— Усе, здається, гаразд,— витиснув глухо, чи то звертаючись до Бухкала, чи то просто відзначаючи справність машини.

— А ти ж як думав, без тебе не догляну? — відповів бурчливим тоном Бухкало, що скося зиркав на машиніста. — Я за себе відповідаю.

— Таке вже діло, Семене. Машиніст мусить усе знати, що в нього на машині.

— Не довіряєш, виходить?

— Та кинь свою амбіцію,— відрізав Чемериця,— кажу— машиніст мусить усе знати. Може попередній не цікавився та погано виконував свої обов'язки. Машиніст мусить усе знати. Таке вже правило.

Він став на своє звичайне місце, потиснувши на важіль, продув циліндри, потім включив машину і, повертаючи той чи інший важіль, випробовував можливу хуткість обертання крана від уявлюваної платформи з бетоном до котлована.

— Скільки в казані атмосфер? — спитав згодом нетерпеливо, бо хутко зауважив, що кран повертається надто важко, повільно.

Не чекаючи відповіді, підійшов до показника пари в казані, що показував тиснення у вісім з половиною атмосфер.

— От тобі і все гаразд! — поглянув сердито на паровичника, що мусів був дбати за нагрів казана.

Бухкало з невинним виглядом відповів, що тут нічого поганого немає. Йому що? Він може й більше підняти, тільки раніше він тримав саме отаку пару.

— Тим то ви раніше так добре й працювали! — кинув уїдливо Чемериця. — Щоб завжди було не менше дев'яти атмосфер, а краще дев'ять з половиною, бо тільки тоді можна працювати як слід. Інакше будемо пасти задніх.

Він давав тепер вказівки, як ходити за казаном, як чистити й мастити всі механізми.

Сигнальний посвист паротяга, що посувався до крана з бетонерками на платформах, нагадав про початок робіт. Чемериця став до керма, і як тільки валка спинилася на рейках коло крана, як тільки такелажник подав сигнал, хутко взявся за рукоятки важелів, спустив бетонерку в опалуб. Поставивши на платформу спорожнілу, він зняв був другу, проте, не мавши сигнала такелажника, затримав її вгорі над платформою.

— Не можна, бетонярі ще не готові, топчуть бетон, — відповів такелажник на нетерпеливе запитання Чемериці. — З першою бетонеркою це трапляється, — поглядав униз, в опалуб, чекаючи звідти сигнала бетонярів.

А втім після другої і третьої бетонерки таксамо довелось вичікувати.

Чемериця знав, що при нормальній роботі бетонярів кількох хвилин, потрібних машиністові на спускання й підймання бетонерки, якраз і вистачить, щоб обробити бетон. Тим то вичікування, що зменшувало можливість продуктивності крана, його здивувало. Чи не занадто хутко він подає? Він трохи повільніше став повертати кран, проте доводилося все таки вичікувати.

— Що ж, отак і будемо працювати? — звернувся він до такелажника. — Так багато не наробимо, і вчорашнього не виженемо...

Такелажник знизав плечима. Що він може зробити? Це не від нього залежить. Видко, хлопці ще не роз-

гойдалися на бетоні. Чемериця скривив губи й мовчки, стримуючи хвилювання, працював далі з паузами. Та бачачи, що робота й далі відбувається мляво, надто повільно, що стріла його крана довго стирчить нерухомо, починав хвилюватися.

— Та чого ти турбуєшся, нерви псуєш? Машиністові не помагається хвилюватися. Він має завжди бути спокійним,— говорив, жартуючи, Бухкало.

— А тобі весело? — сердився Чемериця.— Тобі, здається, завжди весело, тебе це не дуже турбує?

— А чого я маю сумувати? Я роблю, що помагається, не буду ж відповідати за інших.

— Ти для кого робиш, що не хочеш відповідати?

— А я інженер, чи що! Мое діло маленьке,— відповів Бухкало, байдуже махнувши рукою.

За якусь годину Чемериця перевіряв, скільки бетонерок спустили в блок на його крані, і розпачливо схопився за голову, до такої міри цифра видалася незначною.

Зіскочивши з площадки крана на перегатку, він подався в котлован, звідки по риштункові подряпався на блок, до якого подавав бетон.

— Товариші, та що ж це таке, це ж не робота, а казна що! Нас засміють, затюкають! — напустився він на бетонярів.— Хто у вас бригадир?

— Я,— відповів присадкуватий юнак з голубими очима, схилившись на лопату, що нею підкидав був скалля.

— Ти бригадир? Що ж це в тебе за робота? Треба жвавіше повертатись, по - молодечому, не по - стариковському, як ви робите.

— Так його,— глузували з другого блоку, з бригади Гавриша.— Так його, хай підтягається!

— А я що? — мовив Постолак, виправдуючись.— У бригаді є новачки, не всі ще при звичаїлися. Тому так і працюємо.

— Ну, звісно, ти знайдеш причину. Який командир,

такі й солдати. Хоч би ти не виправдувався, попався, так мовчи,— допікала його Маячка.

Постолак, зашарівшись, мовчав. Йому було ніяково від ущипливих нарікань задирикуватої Маячки. Чемериця звівся на перегатку до свого крана, став до важелів. Не встиг він поставити на платформу спорожнілу бетонерку, як такелажник подав сигнал подавати другу.

— Отож бо і є, все залежить від людей, від їхнього бажання,— говорив Чемериця,— звертаючись до Бухкала, задоволений з пошвавлення роботи.

Добре знаючи важелі, він сміливо, упевненими рухами, спускав бетонерку.

— Що ти хапаєшся, ти ще важелі поплутаєш, стрілу ще зламаєш,— застерігав Бухкало, змазуючи механізми під час чекавня нової валки з бетоном.

— Нічого, товаришочку, нічого,— відповідав звеселений Чемериця.— Треба по-новому працювати, а то ми відстали, а то американці сміються з нас, усе колять, погано, мовляв, з механізмами тут працюють.

— Ого далися тобі американці!

— Треба догнати!

Цієї зміни двадцять п'ятий кран спустив сімдесят бетонерок, зрівнявшись із двадцятим. Проте, Чемериця, на зауваження Бухкала, пройнятого почуттям цілковитого задоволення, стримано відповів, що це тільки непогано, не соромно перед іншими.

— Та це дуже добре!— дивувався Бухкало.

— Скажемо добре, як спустимо сто двадцять,— повторив Чемериця свою фразу.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Одного дня Чемериця, затримавшись в профбюрі, запізнився трохи на роботу. Він дістався на перегатку в той момент, коли сирена сповістила про початок

робіт. Звикнувши приходити завчасно, він почував себе ніяково. Та проте був здивований, не побачивши на крані Бухкала. Він знав, що Бухкало не мав звички поспішатися, приходив інколи перед самим початком, тож став його чекати. На перегатці показалися вже перші валки з бетоном, а того все ще не було.

Чемериця хвилювався, тим більше, що бетонярі знизу почали вже гукати, вимагаючи бетон.

— Так що ж будемо робити? — нетерпеливився і машиніст паротяга з поданої до крана валки з бетоном.

Тимчасом на перегатку прийшов Лагунський. Ідучи перегаткою і придивляючись до роботи механізмів, він дав розпорядження прискорити бетонування одного з бків, на який треба було спускати ферму, щоб продовжити колію для кранів. Побачивши, що двадцять п'ятий кран не працює, він поцікавився чому.

— Паровичник не прийшов, послали по нового, — пояснив Чемериця.

— Що з ним трапилось?

— Та ще невідомо, дізнаємось.

Лагунський, почувши прізвище Бухкала, покивав головою. Він згадав попередній випадок, коли цей самий кран на початку бетонних робіт з провини Бухкала простояв теж щось коло години.

— Він іще працює? А я вже думав, що його немає, — витиснув глухо, і поглянув на Чемерицю, як, мовляв, він, представник профспілки, вважає?

— Ми вяснимо, — відповів Чемериця.

Незабаром з'явився з резерву паровичник, і Чемериця став до важелів.

Другого дня Бухкало зараня вийшов на зміну й мовчки став ладнатися до роботи.

— Чому тебе вчора не було? — спитав Чемериця.

— Так, щось нездоровилось, — обізвався Бухкало, дивлячись убік.

— Спав після гулянки?

Бухкало обуреним тоном відповів, що то якась брехня.

— Брехня? А чого ж валявся на ліжку, прийшовши до барака вдосвіта, коли інші збиралися на роботу? Чого ти не сповістив, що не вийдеш на зміну? Ти знав, що тут станеться затримка?

— Ну й не сповістив,—огризнувся Бухкало, бачачи, що вже знають, коли він тієї ночі повернувся до бараку.—А тобі яке діло, коли я приходжу до ліжка? Кажу, нездоровий був. Думав сповістити на медпункт, але з обіду стало легше.

— Тоді як хміль, мабуть, вийшов з голови?—уколов такелажник.—Добре ти робиш! Можна похвалити!

Бухкало наїжачився.

— Дивись, теж мені хазяїн. Багато вас таких знайдеться. Тобі яке діло?

— А таке мені діло,—промовив такелажник,—що ти погано робиш, зриваєш нам роботу. Ти там гуляєш чи що, а ми тут чекаємо тебе, стоїмо без діла. За це тебе по голівці не поглядять.

— Подумаєш!—визвірився Бухкало.

Його бравурно-байдужий тон, нещирість, відсутність жодної нотки каяття вразили Чемерицю.

Коли раніше, на правому березі, Бухкало часом порушував трудову дисципліну, то після того почував себе винуватим і намагався виправитись. А тут ні рясочки каяття.

— Треба його до товариського суду,—сказав Чемериця, гадаючи ще раз і востаннє вплинути на нього через робітничу громадськість.

— Правильно! Оце діло!—погодилися в один голос і такелажник і бетоняр.—Там з ним і поговоримо.

— Подумаєш!—знову огризнувся Бухкало.—Налякали! Як суд, то й суд. Що я, нашкодив кому, чи що?

Валка з бетоном перебила розмову.

Повернувшись по обіді до бараку, Бухкало знайшов записку з профбюра. Його викликали на вечір у червоний куток на лівому березі, де мав відбутися товариський суд над ним, як прогульником і зривником плану.

Прочитавши записку, він розірвав її на шматочки. То вони його до суду? Виставляють на посміховище? Це Чемериця все підстроює! Так отже, він і на суд не піде і на роботу не піде. Що йому тут сидіти? Що він, не знайде собі роботи?

Він голосно розмовляв, розмахував руками, то дорікав, то загрожував. Нарешті витяг кошика й почав складати речі.

— Чого це ти розійшовся, Семене? Куди збираєшся? — спитав товариш по бараку, слухаючи його веремію.

— Іду, іду звідси. Я давно вже хотів вибратись на завод, у город. Та все барився. Думав, треба підсобити, раз тут кваліфікованих не вистачає. А коли тебе не цінують, ще на сміх беруть, тоді до побачення.

— Який ти гарячий, — вставив товариш.

— Я, брат, люблю справедливість, люблю працювати там, де мене цінять, ось що, — репетував Бухкало.

— Ти все таки пішов би до профспілки, визнав свою помилку.

— Хто? Я? Кланятись перед Чемерицею? Не дждуться! Я, брат, люблю справедливість, а вони мене на сміх? Хай Чемериця працює. Бувай здоров, — з удаваною гордовитістю потиснув на прощання руку товаришеві, ніби зробив не знати який героїчний вчинок.

За баракком він запалив цигарку й пішов виселком, прямуючи до станції. На станції купив квиток до Дніпропетровська. А що поїзд мав не скоро підійти, то він, очікуючи, пройшов до берега. Спивившись на високому горбі, приліг на землю.

Заходив уже вечір. Над Дніпром стелилась сутінь, подихав легенький вітерець, і Бужкало, мугикаючи стиха пісню, байдуже поглядав на Дніпро, на перегатки, що лежали геть там внизу, на цілий ліс дериків і кранів, що своїми стрілами схилялися над котлованом, спускаючи бетон. Сірі силуети биків, одні нижчі, другі вищі, усювані вгорі дерев'яними коробками-опалубами, підносились з обох берегів Дніпра, звідки йшов дужий, ані на хвилину не спинюваний гул, прорізуваний верескливими покликками сирен та сигнальними посвистами паротягів.

Поглядаючи на перегатку, він спинив зір на крані, на якому працював уже майже півтора роки. Він спостерігав за порухами його стріли, і йому стало чогось не по собі. Він згадав свою попередню роботу, до будівництва, роботу наймитом у глитая на Херсонщині, звідки, не стерпівши його поводження, вперше пустився берегів. Він замислився. Справді, на кого він тепер працює? Чи він добре вчинив, що не вишов ото на роботу? Чи не був правий Чемериця, а з ним і товариші, закидаючи йому зрив роботи? Посвист паротяга за станцією припинив його думки. Звівшись на ноги, він пішов назустріч поїздові. Спинившись коло одного з вагонів, він ніби вичікував, поки всі пасажери сядуть. А втім стояв нерухомо і тоді, коли всі розмістились.

Він зітхнув полегшено, коли поїзд, мотнувши хвостом, сховався за косою. Постоявши хвилину в задумі, повільно пішов до містка, а звідти на лівий берег до червоного кутка. Тут було небагато народу. Він пройшов углиб приміщення, не знаючи, що робити, та побачив Чемерицю, а з ним кількох робітників-бетонярів, паровичників, машиністів.

— Ти тут?— здивувався Чемериця.— А люди вже розійшлися, бо послали по тебе в барак, а там сказали, що ти втік з роботи. Чи ти тільки збираєшся

тікати? — поглянув на корзину. — Ми думали, що ти візьмешся таки за голову, зрозумієш, що це не чиесь будівництво, а наше, твоє, моє, його, і станеш відповідати за нього. Аж бачу, ти робиш по-своєму.

Чемериця говорив спокійно, таким тоном, як говорять, коли бачать, що справа вже, власне, закінчена, що все вичерпано і сподіватися якоїсь зміни не доводиться.

— Що ж? Їдь! Шукай собі іншої роботи — тільки з твоїми норовами тебе ніде по голівці не поглядять. Не поглядять, Семене, так і затям. Будеш бігати з одного виробництва на друге, як заєць.

Бухкало, сівши на поставлену на діл корзину, похнюплено слухав. Коли Чемериця замовк, він проговорив винувато, приниженням тоном:

— Кажі, Самійле, кажі. Я винен. Я винен, що не вийшов на роботу і що хотів сьогодні оце від'їхати з будівництва. Ось бачиш? — витяг з кишені квиток. — А тепер суди, викликай всіх, і я скажу, що винен, тільки хочу лишитися тут.

Чемериця насторожено поглянув на Бухкала. Такої щирої мови від нього, хоч скільки разів доводилося розмовляти з ним раніше, він ще не чув.

— Я все сказав, нічого більше говорити, — відповів Чемериця, презирнувшись з товаришами. — Кажі тепер ти.

— Ану кажі, послухаємо! — звернувся такелажник до Бухкала.

Бухкало важко зітхнув, що, мовляв, він буде говорити, коли й так все відомо.

— Я скажу, — проговорив він по якійсь хвилині мовчання, — що хочу лишитися тут і працювати по-новому, як ото говорили на нараді, коли підписували договори. А більше нічого не скажу.

Він замовк, але в тоні його голосу і в принижено-винуватому вигляді почувалося щире бажання працювати.

Чемериця знову презирнувся з товаришами. Як, мовляв, бути? Ви ж мали сьогодні винести йому товариський вирок?

— Хай попрацює! — відповів Гавриш, що досі уважно поглядав на Бухкала.— Хай попрацює. Тільки гляди, товаришу, щоб слово держав.

Бухкало все ще сидів на своїй корзині. Він чекав нових слів. І коли ніхто з товаришів більше, здавалося, не збирався говорити, вважаючи справу за вичерпану, Бухкало підвівся і, повеселівши, проговорив здивовано:

— Оце й усе?

— А тобі мало? — усміхнувся Гавриш.— Пролетар уме прощати, а вже коли обдуриш, тоді гляди! — на-сварився кулаком.— Якщо виліпиш іще раз коника, так зразу ж за вухо і на всі чотири вітри.

Потім всі разом вийшли з кутка, мирно розмовляючи про роботу наступного дня.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— Ну, як сьогодні ваше змагання? — спитала Катерина Канушевича, сідаючи обідати.

Працюючи на правому березі в майстернях, недалеко від свого приміщення, вона, повернувшись додому, встигала сходити до фабрики - кухні й принести обід раніше, ніж Канушевич приходив додому з лівого берега.

Він відповів з заклопотаним виглядом:

— Сьогодні в нас вийшло рівно, ідемо в парі з Чемерицею, хоч доводиться підтягатися. Чемериця ніяк не вгомониться, зарубав собі, що має дійти до сто двадцяти бетонерок за зміну. Хоче довести, що бетонерку можна спускати не за п'ять, а за три хвилини. Ну, й жене. А Бухкало теж підспівує та підтакує: треба показати.

— І Бухкало тієї?— здивувалася Катерина.

— Хоче справитись. Тільки чи надовго? Ну та хай! Я теж не відстану, хоч Чемериця і старий машиніст і має більше досвіду. Поміряємось іще.

Катерина, горда, що він змагається з кращим машиністом, любовно поглянула на нього.

По обіді вона згадала про лист, що принесли з бараку.

— Я й забула? Ось почитай!

Канушевич з незрозумілим неспокоєм розгорнув лист. Батько писав, щоб він, Панас, навідався додому і не барився, не відкладав надовго. „Ти не любиш приїздити сюди, так, наче ми чужі тобі стали, та все таки приїдь, бо хто зна, що потім буде“.

Лист був короткий, сухий і неясний. Якісь натяки, сполучені з докором, стурбували Канушевича. „Чи не трапилось чого?“ Хоч лист був написаний, як видно з дати, днів з десять тому, і потреба в його негайному приїзді, може, минулася, а все ж йому було неспокоїно.

— Поїдь, Панасе,— порадила Катерина, помітивши деяке вагання.— Поїдь. Провідай своїх.

— Як же з роботою? Така гаряча пора?— роздумував Канушевич.

— Не втече. Наговиш потім. Там може що трапилось, шкодуватимеш потім.

Наступний день був у Панаса вихідний. Тож він вирішив з'їздити на село, узявши днів на два відпуск.

Справа була полагоджена, і того ж вечора, не гаючи часу, він вирушив.

Він приїхав до Синельникова, найближчої до його села станції, аж уранці, із сходом сонця, а що підводи до села не знайшлося, то пустився піхотою.

Прочухравши двадцять п'ять верст голим степом, де чорніли ріллі і сухим листям шелестіла неприбрана ще кукурудза та вже де-не-де зеленіли засіви ранньої озимини, він дістався до села.

Він увійшов у двір. На призьбі сиділа мати. Миска картоплі, видко, свіжо накопаної, стояла збоку коло неї. Він підійшов до матері, і, вітаючись, несміливо торкнувся губами її щоки. Потім поклав пакуночок і сів на призьбу.

Коротку хвилину він поглядав збоку на матір, на її землісті, глибокими борознами порізані щоки, на сиве волосся, що спадало на вуха, на глибоко запалі очі. Тільки тепер він ніби вперше побачив, як постаріла мати.

— Як живете?—спитав Панас, не знаючи з чого почати розмову.

— Нічого,— відповіла покірно мати.— Це ж ти піхтурою від самої станції? Мабуть, ноги набив?— промовила співчутливо, пройнята жалощами до сива.

— Пусте!— мовив Панас весело, намагаючись розвіяти мінорний тон, що мимохіть відчувався в розмові.— Так живеться нічого? Ну й добре! А я вже думав, чи не трапилось чого.

— Живемо,— проказала знову спокійним тоном мати,— приболіла була трохи, а це вже пройшло.— І на доказ того, що вже пройшло, вона підвелася з призьби і, закликаючи сина до хати, подибала повільною ходою до присінок.

Панас озирнувся по кімнаті. Все лишилося незмінним, так, як і було, в іконами на покуті, з вицвілим малюнком бою під Плевною, з похвальним листом у рамках під склом, виданим йому, Панасові, про успішне закінчення ним трирічної земської школи.

— Де ж батько?— спитав він матір, що вже поралася коло пічки в хатинці через двері.

Не встигла вона відповісти, як у хату тихо увійшов старий— високий, з довгими посрібленими вусами, у стоптавих черевиках, у сірій, широкій з грубого полотна сорочці. Дрібні соломинки заплутались йому в розкуйовдженій голові, чіплялись за сорочку. Ста-

рий не чекав сина і, як тільки переступив поріг, спився вражений.

— Ну, здоров був! Здоров і—привітався, нарешті, змірявши сина з ніг до голови й лишившись задоволеним.— От і в пору приїхав. Може, допоможеш збити якусь копу.

Панас зрозумів, що батько молотив. Йому було незручно перед старим, якому доводилося орудувати на старість ціпом. А що в Панасові плани не входило братися до молотьби, то він, уникаючи відповіді, спитав, чи не можна дістати молотарку, щоб прискорити справу.

— А ти що ж? Не хочеш за ціл братися? Розучився за ці роки?— напустився старий, та, побачивши на обличчі сина ніяковість, додав заспокійливо:— Та це я так, обійдемось і сами. Хліб ми збили раніше, лишилося трохи проса. Оце й добиваю помаленьку. Ти ж як це, на зовсім, може?

Панас відповів, що не надовго. Листа одержав, то й вибрався навідатись.

— Довго ж ти вибирався, сину. Стара й дуба могла дати. Схопило її так, що думали вже не встане. Захотіла побачити тебе. От і послали листа. А це вже відпустило.

Вдоволений сивовим приїздом, старий вийшов з хати, а через кілька хвилин повернувся переодягнутий в чисту сорочку, прибраний, з акуратно розчісаною головою.

— А тепер ми перекусимо та поговоримо,— розгладив свого сивого довгого вуса.

Вони сіли до столу, де стояла сковорідка з молодю смаженою картоплею, цибулька й сало на тарілочці, нарізане маленькими шматочками.

— Що ж це в нас і випити нема чого?— стурбувався старий.

— А може й є,— відповів Панас і витяг з клуночка

пляшку горілки й кілька зав'ялих рибин.— На роботі давно і в рот не брав, а в дорогу захопив.

За столом розговорилися. Панас розповідав про будівництво. Здорово посувається вперед. Спочатку були затримались на перегатках та на днищі, а тепер уже добре пішло, греблю кладуть, щоб пустити потім воду в турбіни. А з наступної весни почнуть заводи будувати. Одне за одним так і тягнеться.

— Ну, а що ж ти робиш?

— А я працюю машиністом на крані, курси пройшов,— відповів Панас,— є такі американські машини, роблять на парі, усяку вагу підіймають.

— Так,— процідив старий незрозумілим тоном.— Будуйте. Тільки, чи воно і нам буде яка користь?

— А як же ж?— відгукнувся жваво Панас.— Буде багато електрики, заводи підуть, буде робота, суху землю будуть поливати,— розповів плани зрошування за допомогою каналів і електричних водонасосів посушливої землі близько порогів.— Всім буде користь.

— Будуйте, будуйте,— повторив старий тим самим незрозумілим тоном.

Панас, вражений цим тоном, сказав:

— Ти, батьку, щось наче сумніваєшся, чи що?

— Я?— розвів руками старий.— Я нічого. Будуйте, тільки щоб усе гаразд було, щоб краще жилося.

— Аби все було гаразд,— знову повторив старий. І додав, що він теж думав з'їздити в Кічкас, подивитися, як воно там, та дорога незручна. Ну, а все ж якось вибереться.

По обіді вони вийшли в двір, а далі до току, де стояв невеликий ожеред соломи і маленький стіжок проса, снопи якого лежали на току, наготовлені до обмолоту.

Панас узяв ціп і, замахнувшись, оперіщив бичем по перевеслу перший сніп, потім ударив по колосках.

Та по кількох хвилинах гупання спинився й важко зітхнув.

— Колись же робили отаким паліччям,— зауважив презирливо, витираючи піт з лоба.

— Важко?— усміхнувся батько.— Це ти відвик, а про мене байдуже. Я он чимало уже збив.

Панас зазирнув у хлів. Під однією стіною лежала заготовлена на корм солома, а посередині стояв віз. Прив'язана до нього шкапина жувала соломі. Панас подивився на хлів з дірками на даху і на стінах, на конячку, на борону без кількох зубків, що стояла тут же і сумовито покивав головою.

З того часу, як він пішов із дому, в господарстві, власне, мало що змінилося, а втім він тепер добре зрозумів жалюгідність колишніх своїх сподіванок— вернутися додому й стати добрим господарем.

— З такою справою далеко не поїдеш,— кинув задумливо.

— Ну, звісно, при тобі краще було,— відповів старий ображеним тоном, ніби йому закидали невміле хазяйнування.

— Та це я кажу, що з отакими засобами багато не наробиш. Трудно, кажу, хазяйнувати на землі з отаким знаряддям.

Старий не зовсім погодився.

— Обробляли й таким, і хліб їли. Чи може в колгосп радиш іти? Це тільки там, кажуть, усе буде добре— і трактори, і плуги, і сівалки, і молотарки.

Згадка про недавно заснований в селі колгосп зацікавила сина.

— А чого ж би і в колгосп не піти? Гуртом краще справу налагодити, і знаряддя краще можна придбати. В гурті легше працювати.

— Ти мені кажи, що я маю робити,— буркнув нахмурено старий.

Панас поглянув на батька і зауважив, що колгосп—

то добре діло. Чого б не піти! Яке вже там господарство на малому шматочку землі! Скільки на ній поралися і раніше, а чи багато достатків мали? Чого б не піти?

Старий погоджувавсь з тим, що особливих достатків вони ніколи не мали. Проте не хотів здавати своєї позиції й відповів сухо:

— Чого не піти? А того що хто його знає, як воно буде в колгоспі. Щось у них не дуже ладиться. Один у ліс, а другий по дрова. Хто його знає, що вийде.

— Нове діло, не спрацювалися ще,— зауважив Панас,— потім наладять.

— Наладять?— повторив, замислившись, батько.— Побачимо. Аби наладилось. Мені що? Мені—аби все гаразд було.

І старий, згадавши, що йому треба домолочувати просо, бо цими днями, може, доведеться їхати в поле сіяти пшеницю, скинув чисту сорочку, натяг робочу й узявся за ціп.

Панас ходив від хати, де мати готувала вечерю, до току, де батько домолочував просо. Він то брався за ціп, бажаючи допомогти старому, коли той відпочивав, закурюючи тютюн, то знову тинявся, не знаючи за що взятись, до чого прикласти своїх рук.

Другого дня Панас заявив, що має від'їхати. Його заява вразила батьків.

— Так швидко? За скільки часу приїхав, та вже й їхати? Погостював би довше, бо коли то знову виберешся сюди?

— Треба їхати, бо на будівництві гаряча пора, як у жнива. Не можна баритися,— підкреслив Панас.

Стара засумувала.

— Таки ідеш? Лишаєш знову нас удвох? Думала, поживеш, аж не встигла й подивитися. Коли ж ти приїдеш?— І сльози побігли по щоках.

— Я скоро приїду. Узимку приїду,— одказав він схвильований.— А тепер треба їхати.

Батько теж засмутився. Проте, не показуючи виду, промовив, заспокоюючи себе й стару:

— То вже таке. Коли треба їхати, то треба. Нічого не поробиш. А ми теж, може, виберемось туди в гості, управимось з роботою і навідаємось. Подивимось, як воно там, колись же жили.

Попрощавшись з батьками, Панас вирушив з двору. Не знайшовши підводи на станцію, він вийшов до берега з бажанням довідатись, чи не передбачається, бува, униз човна. Він був приємно вражений, коли незабаром, спускаючись згори, пристав до берега дуб з лоцманом і кількома екскурсантами, що мав іти до Кічкаса.

За якусь годину відчалили од берега.

Проминувши поріг, попливли далі.

День тимчасом танув. Сонце, схилившись на захід, ледве витикалося зза високих горбів правого берега. А що до Кічкаса лишалося ще кілометрів сорок і попереду треба було переплисти ще кілька порогів, особливо небезпечних вночі, то лоцман запропонував заночувати на ближчому острові, щоб ранком пуститися далі.

На прибережній смузі острова, до якого незабаром пристали, вікого не було. Густі чагарники починалися від берега й тяглися вгору горбатого острова. Екскурсанти лишилися на березі. Хто поліз у воду, а хто, наламавши хмизу, розводив огонь, збираючись готувати чай. Канушевичу не сиділось, він потяг углиб острова. Вийшовши на горбату середину, він побачив трохи нижче, ближче до другого берега, димок і шатро, що прорізувалося сірим брезентом крізь віття дерев. Зацікавлений присутністю людей на цьому безлюдному, здавалося, острові, він пішов просто на шатро, де побачив невеличкий гурт людей за вечерею.

Він оторопіло спивився. Його теж впізнали. Почулися голоси, його звали до шатра.

— Кого я бачу?— тискав йому руку Юрій Макарович, підвівшись назустріч.— Чи ти ба! Якими вітрами занесло сюди? Чи, може, набрид Дніпрельстан? Знайомтесь. Професор Лепетуха, а це ви знаєте, інженер Кудрявець,— проговорив весело настроєний.

Виконуючи роль хазяїна, запросив гостя до вечері.

— Знаменита юшка із свіжого коропа, сьогодні ось тут наловили,— зачерпнув він великою ложкою з казанка юшки в тарілку й поставив її на землю.— Сідай, чоловіче добрий, сідай, відвідай нашої страви. Не цурайся ваших добрих старовинних звичок,— припрошував Канушевича, що розгублено поглядав то на Флору Германівну, то на професора.

— Сідайте та розкажіть, як ви сюди, справді, потрапили,— промовила Флора Германівна, даючи йому місце коло казанка.

Канушевич, присівши, розповів.

— Погана у вас подорож,— здивувалася Флора Германівна.— П'ятдесят верст від села до Кічкаса, а доводиться витратити цілу добу. Ми вас доведемо сьогодні.

Флора Германівна, скориставшись вільним днем і тим, що до цього району їхав геодезист для поладження справи з переселенням селян із затоплюваної смуги, приїхала сюди кілька годин тому і мала вертатись назад тим же автомобілем, що чекав на березі, у селі.

Нагода дістатися цього ж вечора до Кічкаса приваблювала Канушевича, адже ж він з ранку наступного дня міг би вийти на роботу. Тож він згодився, переконаний, що так і зручніше і доцільніше, а заважати нікому не буде.

Пронизливий сюрчок з берега острова сповіщав про прихід човна, яким мали переїхати в село.

— Треба збиратися, бо вже чекають,— схопилась Флора на ноги й запитливо поглянула на мужа.

Юрій Макарович покивав головою.

— Я лишаюся ще тут з професором. Як же ж! Натрапили на якесь давнє городище та й їхати?

Флора Германівна нагадала, що він мав вертатися до Кічкаса, де хотів провадити роботи.

Він відповів спокійно. Чого поспішатися? Він дуже радий, що має змогу пожити на цьому затишному, прекрасному острові. Він з насолодою працює й відпочиває від тієї метушні, вибухів, що осточортіли йому на Дніпрельстані. В нього у вухах і досі дзвенить, хай спочинуть.

— Я б радив усім лишитися на якийсь день. Відпочили б, подивилися б на наші розкопани і на природу, рибки половили б. Коли ще доведеться сюди заїхати? Лишайтеся, подивитесь, бо, чого доброго, справді Дніпрельстан збудують і тоді все тут загине під водою. Як ви гадаєте, Іване Васильовичу?— звернувся до професора.

Лепетуша, доївши юшку, сидів на землі, підбгавши під себе ноги. Його цікавили розкопани, походження городища, з його розташуванням і можливими пам'ятками, бо покищо натрапили на край кам'яної стіни.

Запитання Юрія Макаровича вивело його із задумливості.

Він відповів стримано, що можна б і лишитися, чого ж? Він був би радий поговорити з дніпрельстанівськими гостями.

Новий протяжливий сюрчок припинив розмову. Флора Германівна звернулася до Канушевича.

— Пора йти, а то ще запізнимось.

Переpravившись нижче острівця на берег, по схилах якого зрідка виднілися хати, спускаючись досить близько до води, вони видерлися нагору. Там на майданчику коло сільради оточений дорослими і дітьми, що

вперше, видимо, бачили таку чудернацьку машину, стояв, виблискуючи свіжим лаком, автомобіль.

— Нарешті й ви,— сказав геодезист.

Закінчивши свої справи з переселенням, він, вичікуючи, розмовляв з селянами.

— Будемо їхати,— звернувся до шофера й поглянув запитливо на супутника інженера.

— Товариш Канушевич, машиніст із Дніпрельстану. Застрив на острові, а йому треба поспішати на роботу,— відповіла Флора Германівна й додала, що він не переобтяжить машину.

— Добре,— не сперечався геодезист.— А я думав, що це ваш муж. Ви ж гадали вертатися із мужем?

— Він лишився на деякий час на острові,— відповіла Флора Германівна, усміхнувшись, чи то з того, що він лишився, чи з того, що геодезист узяв Канушевича за її дружину.— Так будемо сідати,— поглянула на Канушевича, який, зашарівшись, ніяково стояв коло автомобіля.

Незабаром, як тільки всліся, шофер пустив мотора. Після кількох поворотів вибралися з прибережної смуги, перетятої яругами та буграми, на ґрунтову дорогу, у степ, і хутко помчали вперед, на Кічкас.

Захоплені бистрою їздою й картиною степу, що біг до далеких обріїв, переливаючись на західному сонці різнобарвними смугами чорної ріллі, молоді озимини, стерні і кукурудзи, вони зрідка перемовлялися.

Геодезист розповів, що дехто з селян не хотів брати грошей і виселятися на приділену урядом у степу, далі від Дніпра, землю. Чого, мовляв, виселятися, може, нічого й не вийде, а вони будуть ламати дворища. Хай спочатку збудують ту греблю. Та справа остаточно полагоджена. Незабаром почнуть перебиратися.

Розмова мимохіть торкнулася будівництва. Геодезист поцікавився, чи є шанси на закінчення гребінки цього сезону.

— Про це не може бути й мови,— відповіла Кудрявець.— Якийсь тиждень тому можна було ще побоюватись, а зараз цього вже немає. Робота щодалі поліпшується і на механізмах, і на бетонуванні. Ось, приміром, товариш Канушевич може похвалитися. Він має на крані гарні показники.

Канушевич скромно відповів, що не такі вже й гарні, є кращі.

— Не кажіть,— зауважила Кудрявець,— може і є, або, точніше, були, та не в тім справа. Ні в кого немає такого невпинного поліпшення роботи, як на вашому крані та ще на двадцять п'ятому. Я знаю про ваше змагання з Чемерицею. Цікаво чим скінчиться? Я сподіваюся, ви не уступите Чемериці?— поглянула просто на Канушевича ласкаво-привабливими очима.

Канушевич, що сидів навпроти неї, перехопивши цей погляд, відповів, більш упевнено:

— Я теж думаю, та хто його знає. Чемериця довше працює на крані.

— То не важно! Треба добре вивчити механізми, добре знати теплотехніку та парову машину й володіти собою, тоді можна змагатись. Ви вмієте добре володіти собою, а теплотехніку вивчали, можна ще дещо почитати,— порадила йому книжку.

Вечір хутко спадав на степ. Волохата сутінь все густіше затягала обрій, і на потемнілій небесній блакиті, що своїм шатром повисла низько над степом, загорілися зорі.

Всі мовчали. Заколисані їздою, слухали тишу ночі. Геодезист, обіпершись головою об подушку, куняв. Незабаром попереду на обрії показала заграва. Червоне-багрове полум'я все більше розгоралося, розмальовуючи гарячими язиками обрій.

Флора Германівна порушила мовчанку, зауваживши, що вже видко огні Дніпрельстану.

Канушевич обернув голову.

— Скоро, виходить, приїдемо?
— Певно. От, бачите, і скоріше дісталися, завтра і на роботу зможете піти.

— Шкода!

— Чого шкода?

— Що скоро приїздимо.

— А що ж ви хотіли?— здивувалася Флора Германівна.

— Щоб довго, довго ще їхати,— проговорив тремтливим голосом.

— Куди і чого?

Він промовчав.

Вона знову, зацікавлена його мовчанкою, повторила своє запитання.

— Та це я так,— промимрив непевним голосом.

Тоді вона, бажаючи розвіяти його ніяковість, спитала, що він гадає робити взимку після закінчення бетонних робіт. Чи не має думки далі повчитись, щоб набути вищу кваліфікацію?

— Яку ж вищу? Хіба на машиніста екскаватора?

— Для цього вам небагато треба. На екскаваторного машиніста можна хутко вивчитись. Та я не про це. Скоро, певно, з наступного року, тут відкривається будівельний інститут. Буде при ньому і робітничий факультет, що готуватиме до інституту робітників. От би і вам повчитись в інституті!

Канушевич слитав, на кого ж там будуть вчити.

— На інженерів і то з нашого брата? От здорово!— проговорив, зацікавлений новиною, і додав неясно й задумливо, що воно, звичайно, було б добре, тільки „хто його знає“.

— А ви без „хто його знає“,— усміхнулася з його вагавь.— Будуть же вчитися інші, такі самі робітники, як і ви. Значить і ви можете. Треба тільки мати волю і бажання, а здоров'я у вас вистачить.

Автомобіль тимчасом повернув убік.

Вони в'їхали в Кічкас.

Коло будинка головної управи шофер спивив машину. Флора Германівна сплигнула на землю і, потиснувши супутникам руки, легкою ходою, вбираючи в себе гостро-подразливий аромат матіолі, що росла десь поблизу, пішла до свого приміщення.

— Мені теж треба вставати, — заметушився Канушевич, ніби спросоння і, виплигнувши з автомобіля, озируючись назад убік Кудрявець, чепевними кроками пішов до свого виселку.

Коли він дістався додому, Катерина вже спала. Вона не сподівалася такого швидкого приїзду й поспитала, чого це так скоро.

Він сів на стілець, схилив голову на руку, обіперту на стіл, і відповів глухо:

— Так вийшло.

Катерина, протираючи очі, пильно поглянула на нього, до того його тон видався незвично-вразливим.

— Як там у селі в твоїх старих?

— Та нічого особливого, — відповів не зразу тим же глухим голосом.

— Будеш вечеряти?

Він байдуже махнув рукою.

— Щось не хочеться.

— Видко дорога на тебе так вплинула, чи що? — зауважила Катерина, вперше, відколи вони стали спільно жити, бачачи його в такому задумливо-мовчазному настрої.

Він нічого не відповів і тільки скоса поглянув на неї. Потім, підвівшись, труснув головою, розвіюючи, здавалось, мислі, що огорнули його.

— Нічого.

Потім спитав, чи не чула, як у Чемериці ці дні з бетоном.

— Не знаю, — відповіла Катерина.

— Ну, нічого, — знову повторив Канушевич, труснув-

ши головою.— Будемо спати, бо завтра рано треба йти на роботу.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Канушевич, довідавшись на перегатці, що Чемериця встиг підвищити продукційність крана за зміну на десять бетонерок, нервово поторгав себе за вуса й мовчки пішов до свого крана. Оглянувши механізми, наказав паровичникові помастити поворотні куліси й стрілові рольки.

— Вони недавно мащені на попередній зміні,— відповів паровичник.

— Треба ще помастити. Тоді вони краще й легше працюватимуть.

Потім став до важелів, включив машину, натиснув на одну рукоять, на другу.

Цього дня Канушевич мовчки й зосереджено керував краном. Він уважно поглядав на такелажника, на маніпуляції його руки, на великий палець що раз-у-раз підіймався вгору чи обертався вниз, показуючи напрям стріли. А поглядаючи, хутко й звикло, як музикант по клавішах роялю, водив руками по рукоятях важелів, повертаючи кран чи спускаючи стрілу. І тільки часом, коли нова валка з бетоном не встигала під'їхати вчасно до крана, він бурчав на машиніста паротяга і на провідників, що вони псують йому роботу.

— Ви там не ловіть гав, а скоріше давайте бетон.

І знову, зосереджений і мовчазний, ставав до важелів і впевненими рухами повертав рукояті, спускав одну бетонерку за другою.

— Сьогодні в тебе добре йде робота,— звернувся Чемериця під час обідньої перерви до Канушевича.— А в мене щось не дуже, бригада бетонярів попалася знову вайлакувата. Слабо приймає бетон. Затримують кран.

— Затримують, та ще й дуже.— сердився і Бужало.—

Спробуємо все таки в другій половині дня підогнати,— підішав він себе і Чемерицю, невдоволеної з того, що вони цього дня здають свою позицію.

— Закройся, товаришочок, на сьогодні, — говорив Гавриш, який із своєю бригадою приймав бетон, подаваний Канушевичем. — Сьогодні ми з Панасом поставимо нові рекорди.

— Добре. Хай буде і так. Ставте сьогодні новий рекорд, — не сперечався Чемериця. — Але пам'ятайте, що до ста двадцяти бетонерок я таки скоро дійду, — додав він упевнено, сполохавши Канушевича, який гадав, що, досягнувши дев'яноста, вони спиняться на цій цифрі.

— Який же ти завзятий, — хитнув він головою, розуміючи, що знову доведеться напружуватися, щоб не відстати від Чемериці.

Робота щодня набирала жвавіших темпів. Кількість кубометрів, укладених за зміну тією чи іншою бригадою, все підвищувалась, зростала цифра бетонерок, спущених тим чи іншим краном за зміну, скорочувались хвилини на обертання стріли.

А заразом з днища котлована все вище підносилися бетонні масиви греблі. Над забетонованою основою її стояли вже велетенські бики, вищі коло берега і нижчі далі в котлован.

Як завжди, перемога викликає упевненість, зроджує сили й бажання нових перемог. Так було і тут на будівництві.

Вечірня зміна щойно закінчила свою роботу. Будівники, залишивши блоки, де клали бетон чи готували нові опалуби, тяглися на берег. А втім унизу, на дні котлована і на перегатці коло механізмів, де-не-де зоставалися люди. Одні очікували на нову нічну зміну, що незабаром мала прийти, інші просто не послішали:

цікаво було дізнатися про наслідки бетонних робіт, про кількість кубометрів, укладених за цей день на греблі.

Кілька бетонярів, зійшовшись на днищі коло одного з блоків, де працювала бригада Гавриша, весело, з властивою молоді жвавістю, гуторили між собою. Перекидаючись словами про кількість укладених тою чи іншою бригадою кубометрів, глузуючи з відсталих, вони поглядали вгору на берег, де на високому шпилі стояв вантовий дерик.

— Що покажуть там на стрілі ліхтарики? Більше, як вчора, чи менше?

Василь Гавриш, гордий за себе і за свою бригаду, що кілька днів зряду ставила нові рекорди, нікому не здаючи свого першенства, говорив трохи задавакувато:

— Чого ж менше? Не може бути менше. Тільки більше. Ми мусимо іти тільки вперед!

— Ото, який ти швидкий,— відповідав Петро Постолак, бригадир іншої бригади, що мала в останні дні недосить добрі показники.

— Для таких вайлаків, як ти,— вколола його Зіна Маячка з Гавришевої бригади.— Ох, не працюю я в тебе, а то давно скинула б такого бригадира,— додала серйозним тоном, викликавши веселий сміх товаришів.

— Дивись, Петре, будеш скоро працювати під орудою Зіни,— жартували хлопці.

Іх розмову перебили вогники, що спалахнули вгорі на вершечку стріли. Чотири червоних і два зелених. Мов сузір'я якесь, горіли ліхтарики високо над берегом, розриваючи волохаті присмерки, що купчилились там, над заллятим електричними вогнями берегом.

— По-моєму виходить,— кинув, зрадівши, Гавриш. Добре розуміючи мову цих сигналів, він знав, що сьогодні на лівому березі вклали тисячу чотириста кубометрів бетону, більше проти минулого дня на сто кубометрів.— Як підемо так і далі, тоді...

Гавриш не договорив своєї фрази. Він спинився, вражений думкою, що раптово спала йому в голову.

— Що тоді?—спитав Постолак, заінтригований загадковою мовою Гавриша.

На білявому обличчі Гавриша з'явилась урочиста міна.

— Тоді що? Тоді ми можемо раніше закінчити гребінку. Ось що! До початку листопада, до Жовтневих свят, замість першого грудня. Розумієте?— блиснув очима, ніби знайшов не знати який коштовний винахід.— До Жовтневих свят! От подарунок був би!

Його підтримала Маячка.

— Я теж оце думала,— сказала вона жваво.— Це був би чудесний подарунок.

— Це було б велике діло,— мовив знову Гавриш, — кращого й придумати не можна. Американські консультанти казали, що ми і до грудня не зможемо вкласти стільки бетону, а ми до листопада, до Жовтневих свят упораємось.

Всі, захопившись цією думкою, жваво обмірковували її. Тільки Постолак спокійно ставився до цього.

— Ви кажете так, ніби все вже зроблено, ніби вже закінчили програму. Не захоплюйтесь, хлопці, бо часу лишилося мало, а бетону класти треба ще багатенько.

Він показав рукою на греблю, на порожній простір, де підносились бетонні основи майбутніх биків.

— Он скільки треба, щоб вирівняти з тими,— поглянув на ряд закінчених биків, що наступали від берега.

Всі обернулися до греблі, поглядаючи то на бетонні масиви, що, мов гігантські вежі, підносились на тридцятиметрову височінь ближче до берега, то на опалуби низеньких биків у глибині котлована.

Якусь хвилину всі мовчали задумливо. Ніби тільки тепер на тлі бетонних масивів побачили, як справді багато ще треба зробити, щоб закінчити цьогорічний план.

— Роботи багато, що й казати,— промовив Гавриш,—

але її можна виконати до Жовтневих свят, коли б укладали не менше півтори тисячі кубометрів на добу. А півтори тисячі ми зможемо вкладати.

— Хто його знає? Чи не багато?— проговорив не-сміливо Постолак.— Треба бути обережним.

— Ох, мені ця обережність!— не стерпіла Маячка.— Тобі треба підтягтися, бо ти відстаєш. Чуєш?— штовхнула його задирикувато плечем і непомітно, за своєю звичкою, стала топтатися нетерпеливо на днищі, ніби розминаючи бетон.

Постолак стримано зауважив, що він, власне, не бачить особливих причин поспішати. Програму виконує. Так чого ж іще? Яка ріжниця— закінчити на два тижні раніше чи пізніше?

— Е, ні, не кажи,— рішуче одказав Гавриш.— Два тижні має велике значення. Бо може наступити рання зима, а тоді не можна класти бетон. Ні, ні. Це не годиться. Коли можемо раніше, так чого ж затягати?

Зненацька порушена справа несподівано викликала поважливі розмови. Тут говорили про будівничий план на наступний сезон, про те, що будівництво треба неодмінно закінчити в строк, у строк пустити гідро-станцію. Захопившись розмовами, вони не зчулися, як підійшов Трикоз і спинився, зацікавлений з невчасної дискусії.

— Хто це тут мітингує? А, це ви!— проговорив по-блажливим тоном, впізнавши бетонярів.— Мабуть, державні проблеми вирішуєте?

Юнаки оточили секретаря парткому і, поспішаючи, бо кожному хотілося скоріше висловитись, ділилися своїми думками.

— Міркуємо оце,— сказав Гавриш,— чи не можна б закінчити гребінку до Жовтневих свят?

— Ну, і що ж?

— Та думаємо, що можна було б.

Трикоз, запаливши цигарку, якусь хвилину задоволено поглядав на молодь.

— Так ви теж про цю справу? От і добре! А ми обговорювали її оце на засіданні. Треба закінчити.— додав поважно, помовчавши.— Тоді до морозів підженемо й правий берег, а то там трохи відстають. Ну, а тепер слово за вами, за бетонярами,— кинув весело і повільно пішов далі котлованом до биків, де збиралися робітники нічної зміни.

Прийшовши другого дня на вечірню зміну, Гавриш, спускаючись до котлована, звернув увагу на новий напис, зроблений на сірому масиві закінченого бика.

„Готуємо подарунок Жовтню!“

Гавриш двічі прочитав його. Цей напис свідчив, що його думка, та й не тільки його, стала лозунгом, гаслом для багатьох, за здійснення якого треба боротися, треба змагатися і відповідати. Так, відповідати.

Дізнавшись, що перші дві зміни уклали бетону стільки, як і напередодні, він замислився. Виходило, що на їхню третю зміну припадає вся вага з виконанням цього дня нової програми. Чи справляться вони із завданням? Чи здійснять його?

Хоч його бригада мала вищі проти інших показники, а він все ж вирішив поставити сьогодні новий рекорд.

„Коли ти висуваєш гасло, то мусиш сам бути зразком для інших і насамперед боротись за його здійснення“— думав, підіймаючись по гаках риштунку на блок, де мали класти бетон.

Опинившись у блоці, де зібралася бригада, він сказав, що сьогодні треба їхній бригаді вкласти сто п'ятдесят кубометрів. Ніхто не заперечував.

Тимчасом сирена сповістила про початок робіт. Бетонярі стали на свої місця. Вгорі схилилася стріла крана. Перша бетонерка пішла до блоку.

Як тільки бетонерка спинилась над головами, як тільки м'яке тісто лягло горбом, зразу ж двоє бето-

нярів розсунули його лопатами, а потім разом почали топтати ногами, вирівнюючи тісто. За першою бето-неркою полетіла в опалуб друга і третя.

Цієї зміни бетонярі хутко топтали, хутко і звикло, мов вели якийсь новий, тільки їм зрозумілий, ними ви-пайдений танок, де, не дивлячись на видиму простоту, кожен рух ногами мав свою мету і доцільність. Ве-дучи цей танок, бригадир раз - у - раз робив знаки паль-цем руки такелажникові на перегатці, вимагаючи все нових і нових кубометрів бетону.

Інженер Лагунський, затримавшись цього разу на роботі, пізно, аж надвечір повернувся додому. Тим то, пообідавши, вирішив посидіти дома, не йти на берег, як то часто робив по обіді. Він витяг з порт-феля газети й вийшов на ганок. Примостившись на східцях, занурився в полотнища газети. Хутко зайшов вечір. Він поклав газету на східці й втопив погляд у берег, в Дніпро, де стелилась волохата сутінь. Його зір мимохіть спинився на вогнику, що тільки во спалах-нув угорі над лівим берегом.

Нібито якась нова зоря, впливши з космічних про-сторів, ярко світилась у потемнілій блакиті. Він зро-зумів, що то засвітилась зоря на вершечку вантового дерика, де щовечора горіло сузір'я з кількох ліхта-риків. Першої хвилини здивувався. Чи не помилився? Та ні бо! Так, зоря на вершечку стріли означала, що сьогодні вже вкладено в греблю тисяча п'ятсот кубо-метрів бетону. Такої цифри ще не клали, а ще ж день незакінчений!

Він поглянув на годинник — тільки десята. До два-надцяті, до закінчення робіт, ще можна вкласти якусь сотню.

Він хутко звівся на ноги. Схопив кені.

— Куди це ти? — здивувалася його дружина.

Він показав рукою на зорю, що яскраво горіла в не-бесному просторі, розриваючи вечірню імлу.

— Хіба не бачиш? Зірка горить, такого ще не було. Він вийшов за двір. Його потягло на будівництво. Йому закортіло побувати там, де горять огні, сповіщаючи про нові досягнення на керованій ним дільниці. Переправившись на лівий берег, він спустився на перегатку. Тут, як і вдень, снували безперестанку валки з платформами бетону, перегукувались паротяги, мережили небо стріли вантових дериків і кравів, спалахуючи вгорі електричними лампочками, припасованими на вершечках стріл, підносились вгору чи падали вниз, в опалуби блоків, бетонерки. І так само, як і вдень, такелажники мовчки тими ж самими знаками пальців подавали машиністам сигнали.

Все, здавалося, йшло, як звичайно, і разом з тим ніби жвавіше, ніби веселіше перегукувались паротяги, хуткіше поверталися стріли й падали вниз бетонерки.

Слухаючи музику будівельної роботи, в якій звав кожну нотку, кожен рух механізмів, він знову подумав про кількість укладеного бетону, і почуття самозадоволення огорнуло його. Аджеж то він організовував тут роботу, налагоджував третю зміну, день-у-день давав вказівки і поради. Тепер усе йде гаразд. Тепер він може з цілковитою певністю сказати, що до грудня програму таки виконають.

Він спустився вниз у котлован, звідки здіймалися вгору бики, високі коло берега, сполучені фермами, по яких пересувались крани, низенькі вглиб перегатки до середньої течії. Він зійшов на один з биків і задержався коло блока, де клали бетон.

Він дивився, як бетонне тісто лягало горбом на сіру, вогку, недавно утопану масу, як бетонярі розкидали його лопатами, як місили тісто ногами, пориваючи в нього чобітьми мало не до колін. Як слідом за одною, спускалася друга бетонерка, і молоді хлопці, майже не спочиваючи, починали знову топтати бетон.

Інженер Лагунський, роблячи свої звичайні обходи,

часто придивлявся до роботи бетонярів. Але такої невтомно-відданої, такої діловито-спокійної, проїнятої молодечим запалом роботи він іще не спостерігав.

— Це бригада Гавриша? — спитав, вибравши хвилину, коли бетонярі спинились, чекаючи нової бетонерки.

— Атож, комсомольська бригада! — відповів бригадир.

— Скільки ви сьогодні вклали?

— Та вже щось за сто тридцять перевалило, — брязнув кишенею, повною жетонів, що їх навішували на кожну бетонерку, спускаючи в блок. — Думаємо дійти сьогодні до півтораста. Хочемо поставити новий рекорд.

— До півтораста? Ого! — хитнув головою Лагунський, вперше почувши таку цифру.

— Не менше! Готуємо подарунок до Жовтня, — відповіла Маячка.

— Це факт! — підкреслив веселим тоном третій юнак, витираючи долонею піт з лоба. І хлопці, припинивши розмову, кинулись до бетонерки, що звисла над головами.

Лагунський постояв ще якусь хвилину й подумав, що добре працюють бетонярі. „Дуже добре“, — повторив голосно, ледве чи не вперше за весь час своєї праці на цьому будівництві цілком задоволений з наслідків. — „Дуже добре“.

Вибравшись на перегатку, дістався до пристані й катером переїхав на правий берег.

Висівши з катера, озирнувся назад. В небі ярко спалахнула червона зірка із зеленим ліхтариком, сповіщаючи, що укладено тисячу шістсот кубометрів.

— Тисячу шістсот кубометрів? Це дуже добре, — промовив Лагунський і твердою ногою, з веселою усмішкою на обличчі, огорнутий новими, незаними досі почуттями, пішов уперед до виселка.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

На правому березі, у прозорій імлі спалахнули миготливі вогники: червоні, блакитні, зелені. Спочатку засвітились над будинком головної управи, що стримів на високому шпилі, командуючи над околнцями, потім на всьому березі, над виселками й спорудами. Берег горів різнобарвними огнями, грав усіма кольорами веселки.

Там на березі, готувалися до свята.

Тим то й на греблі, де протягом кількох місяців вдень і вночі стояв невпинний гул і де сьогодні на якусь годину раніше припинили роботу, запанувала тиша, незвично-тривожний спокій. Не свували безперестанку, як раніше, валки з бетоном, не чути набридливих вигуків паротягів, що наповнювали повітря зливою звуків. Паротяги застигли на рейках в депо, а дерики й крани стояли нерухомо на перегатці з погордливо знятими догори стрілами. Тільки в кінці гребінки лівої протоки, що тяглася тепер через весь котлован, стояв один кран, двадцятий, і невпинно мережив своєю стрілою небо. Канушевич звиклими руками повертав стрілу, подаючи бетонерки в опалубок шістнадцятого бика, що його оце закінчували, вивершуючи гребінку.

— Та скільки ще вам треба? — нетерпеливився Канушевич, то звертаючись до бетонярів униз, то поглядаючи на святкові огні правого берега. — Чи скоро у вас буде кінець?

Бригада бетонярів під орудою Гавриша прискорено закінчувала роботу, утоптувала останні кубометри.

— Ще одну бетонерку!

— Ще одну! І нарешті остання.

Остання. І бетонярі, розуміючи, що це остання на цей сезон, що гребінка вже закінчена, що їм не доведеться цього року більше топтати бетон, якось

довше й ніби веселіше тупцювали ногами. Звнклі за кілька місяців щоденної роботи ноги якось сами, легко й невтомно ходили у м'якому тісті, глибоко поринаючи в нього. Та ось зроблево останні порухи й бетонярі спинили свій танок. Якусь хвилину вони озиралися навкруги, униз, у котлован на тридцятиметрову глибочінь, дивуючись, як високо піднеслись за останні дні.

Електричні вогники на вантовому деріку лівого берега сповістили про закінчення гребінки, про те, що на лівому березі вклядено сто тисяч кубометрів.

— Готовий подарунок! — вимовив щесело Гавриш, опам'ятавшись від задуми. — Куди ж тепер?

— А тепер можна переодягатися і на свято йти, до клубу, — підказала Маячка, перев'язуючи на голові червону хустину. — Там Чемериця, робитиме доповідь.

— Кому що, а їй клуб! Хіба ще не наганцювалася на бетоні за день, що кортить до клубу? — зауважив хтось із бетонярів.

— Може клуб, а може Чемериця! — уставив другий бетоняр. — Щось вона часто почала його згадувати. Чуеш, Василю?

Гавриш ласкавими очима поглянув на дівчину, на її пишну руду шевелюру, що вибивалася слід хустини, і проговорив, насварившись пальцем:

— Дивись, Зіно!

— А ти тут при чім? — одказала Маячка, з жартівливою міною на обличчі, і додала: — Так хто куди, а я, кажу, переодягнуся і до клубу.

І всі семеро молодих бетонярів, перехопившись через дерев'яний опалуб на ферму гребінки, гордовитою ходою, тупаючи гумовими чобітьми з широкими халявами, вимазаними бетоном, потяглися до берега.

Інженер Лагунський, що спостерігав, як укладали останні кубометри бетону, подивився вслід бетонярів і замислився.

Звідки в оцих хлопців взялося стільки відваги, завзятості і любові до цієї роботи, роботи важкої, де доводиться весь час топтатися ногами в багнюці? Що керує ними? Що змушує перевищувати програмні завдання? Ставити нові рекорди, укладати все більше бетону? Матеріальна зацікавленість? Та ні ж, бо яка зрештою тут матеріальна зацікавленість, коли вони дістануть тільки премію понад звичайний заробіток? Де секрет їхньої невтомно-відданої праці, високої дисципліни й захоплення?

— Я, сказати одверто,— звернувся він до Кудрявець, що в цю хвилину підійшла до нього,— не дуже вірив у можливість закінчити гребінку до Жовтневих свят. А тепер дивіться,— показав рукою на греблю.— Дуже добре!

— Це значить, Віталію Кириловичу, працювати по-новому,— відповіла Кудрявець, нагадавши йому колишню розмову про соцзмагання.— Як ви вважаєте тепер?

Він винувато знизав плечима й задумливо поглянув на Дніпро, на його споруди. Високі масиви биків греблі наступали з обох берегів на Дніпро, на середню протоку, з днища якої де-не-де виступали вже спущені зруби нової перегатки.

— Ну, тепер можна сміливо закривати середню протоку. Дніпро в наших руках,— сказав він упевнено.— А ви, товаришу,— звернувся до Канушевича, що тупцював коло крана,— добре керуєте машиною, не соромно і перед американцями.

— Де там соромно? — вставила Кудрявець.— Перші рекорди з Чемерицею поставили! А спочатку хотів тікати. Чи не так, товаришу? — усміхнулася привітно.

Канушевич, перехопивши її погляд, відчув приємну схвильованість, але ніяково промовчав.

По цьому інженери повільною ходою, розмовляючи

про наступний сезон, про остаточне приборкання Дніпра, попростували на берег.

Канушевич постояв якусь хвилину коло крана, потім зіскочив на площадку, звизив стрілу і, залишивши край на перегатці, подався на берег. Переправившись катером на лівий бік, вийшов угору до виселка й непомітно опинився коло будинку, де жила інженер Кудрявець. Йому заманулося зайти до приміщення, за вікнами якого, запнутими завісочками, бачив русяву голову інженера. Він хотів спитати її про інститут, що про нього згадувала тоді в дорозі, вертаючись з порогів. Але не наслідкував зайти. „Хай іншим разом“, — подумав нарешті і прискорено, ніби втікаючи, подався до свого виселку.

— Де це ти так забарився? Інші давно вже скінчили роботу, а його все немає, — накинулась на нього Катерина, як тільки Канушевич дістався додому.

Прибравшись, вона нетерпеливо чекала його, щоб разом кудись піти.

— Ми теж скінчили роботу, — відповів поважно, — тільки не завершили гребінку.

Згодом вони вийшли з дому й пішли до клубу, уквітчаного гірляндами ялинки, залитого цілою зливою електричного світла.

Там починалося свято перемоги.

409269

ЗМІСТ

	Стор.
Пролог	5
Частина перша	
Гребля і люлька	25
Частина друга	
На перехресних дорогах	82
Частина третя	
Несподівані ускладнення	148
Частина четверта	
На підйомах	227

Гордій Коцюба

НОВІ БЕРЕГИ

РОМАН

КНИГА ДРУГА

elib.pau.org

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
Київ. 1937

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗКРІПАЧЕНІ СИЛИ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Під час знаменної ліквідації прориву на середній протоці, інженер Лагунський занедужав на гострий приступ грипа. За порадою лікаря, він мусів кілька днів лишатися в ліжку. „Що ж,— погодився він,— може, хоч відпочину від будівної метушні та гармидеру“.

Але другого дня йому стало вже нудно. Кімната видалася йому в'язницею, а будівний гармидер чудовою симфонією; він з усією гостротою відчув, як зрісся з будівництвом, і нетерпеливо чекав, коли знову зможе вийти на роботу.

Цього саме дня йому полегшало. І він по обіді перебрався на ганок.

Стояв липневий день, тихий, сонячний, трохи гарячий; ліворуч між горбами, в сторону кічкаського мосту, виднілася невеличка смужечка дніпрового плеса, вона мінилася, переливалася, вигравала різними тонами і фарбами чудової палітри. А нижче, праворуч, підносились сірі грані велетенських бетонних масивів — стовпів. Довгий ряд мачт електричних кранів, немов стріли, врізалися в синю блакить неба. Там і там схилялися стріли парових кранів, злітали вгору, як великі птахи, бетонерки.

Лагунський залюбки дивився на Дніпро з його не-звичайною панорамою. Як вона чудово змінилася за останній рік!

А втім, тривожні думки мимоволі обсіли його голову. Як воно буде цього сезону? Робітників усе ж таки малувато, з прориву на середній ще не вилізли, на бетоні не зовсім добре, а план все змінюють, усе по-більшують. Чотиреста двадцять тисяч кубометрів — добра пайка, й американці її обстоюють, так ні — мало, давайте чотиреста п'ятдесят. Усьому є межа.

Його задуму перебила дружина. Прибравши посуд із стола, вона вийшла на ганок, сіла на стільчик і глибокодумно покивала головою.

— Я все таки скажу тобі, — почала вона стримано, — що базар раніше був не той. Чого тільки на ньому не було! Кури, гуси, сала, масла усякі. Чого хочеш і скільки хочеш. Без грошей бери, потім віддаси. А сьогодні пішла, запізнилася трохи, і вже нічого вибирати.

Лагунський узяв журнал „СССР на стройке“ й мовчазно уткнув носа в перший малюнок.

— Кажуть, будуть колгоспні базари, — вела далі. — Усього, кажуть, удосталь буде.

Лагунський навмисне ще більше всунув обличчя в журнал.

— Може й буде, — позіхнула вона, відповідаючи на свої слова, — а тільки зараз хоч кидай дома готувати та бери з клубу ІТР.

Лагунський підвів голову.

— А чого б і не брати? Хіба погано розкріпачитись від кухонного рабства? Підеш тоді працювати. Будеш учитися, як державою керувати.

Вона насупилась, одказала сердито:

— Тобі це байдуже. А спробуй посидіти на ітеерівських. Зразу не те заспіваєш. Я вже думаю, чи не завести собі поросятко, курей?

Лагунський промовчав.

— Яечка були б, та й салоросло б, і курятинка. Горе тільки, що ніде. Якби хлівчик...

Лагунський зауважив жартівливим тоном:

— Щиро тобі співчуваю, але допомогти не можу. Хіба що в хаті, в одній з кімнат розведеш.

— Тобі все смішки, а робочі не держаться. Усе кудись пливають. Від добра не підуть.

— Ви, Серафимо Євламπίвно, оперуєте застарілими матеріалами,— відповів Лагунський добродушно.— Ваше, душенько, інформаційне бюро погано працює, відстає од життя. Зараз у нас ніякої такої плинності, ентузіазм, можна сказати.

Серафима Євламπίвна втратила рівновагу. Її повне підстаркувате обличчя побагровіло. Вона рвучко схопилась на ноги, кинула на мужа строгий погляд і, грюкнувши дверима, зникла в кімнаті. Через хвилину знову показала на порозі, склала руки на грудях і кинула тоном обурення:

— Ентузіазм?! А хто скаржився на прорив? Хто з лопатою на граніт ходив? Ентузіазм! І слухати не хочеться...

Лагунський докірливо поглянув на войовничо настроєну дружину. Він хотів відповісти, заперечити, але, почувачи, що насувається буря, промовчав. Натомість звівся на ноги, накинув на плечі піджачок.

— Куди ти?— здивувалася жінка.— Ти ж хворий! Тобі лікар заборонив виходити.

Він звійковіло відказав:

— Та мені вже легше. Я краще себе почувачу. Видужую.

Він насунув на потилицю кепку, узяв важкий ціпок, з яким виходив на прогулянку, і, пронизуваний гострим вором дружини, вийшов з дому. Його поманило на берег.

На перегатках близько котлована середньої протоки він стикнувся з виконробом скельних робіт.

— Як здоров'я, Віталю Кириловичу? Краще? — заговорив Ластівка, весело настроєний. — І добре. А в нас свято. Сьогодні дісталися уже до міцного граніту.

— Ну?

— Можна вже класти бетон. Через кілька днів увесь котлован буде готовий. На два тижні раніше плану. Чи думали? Чи гадали?

— Ви не помиляєтесь?

— Завтра приймає контрольно-технічна комісія.

Лагунський, вражений новиною, а водночас і не зовсім довіряючи словам Ластівки, прискорив ходу, спустився униз.

Там, ближче до правого берега, котлован був повний звуків знайомого йому оркестру. Дрібненько, як завжди, тріщали перфоратори, фуркотіли екскаватори, дзвеніли молоти, а вже вглиб до лівого берега картина різко мінялася. Тут було просторіше, тихше. Не чути було бурильників. Замоккли й басові звуки важких сандерсонів. Тут дзвеніли останні акорди концерту — на спущені цебри вивантажували залишки потрощеного граніту.

Лагунський, все ще не певний, почав оглядати днище. Він то схилився і мацав руками шерхлий граніт, то спускався у западини і вистукував молоточком свого ціпка.

Стомившись, він присів на брилу, закурив цигарку й замислено повів очима навколо. Ця гранітна скеля, що неприступною фортецею стояла їм на шляху й загрожувала зривом усіх планів, таки піддалася під дружним натиском робочих бригад.

Чи ж можна було сподіватися?

Раптом позаду він почув своє прізвище.

За слиною стояли Ваденін і Трикоз.

— Я думаю, хто це мріє? — промовив Ваденін, привітавшись. — Що ж ви тут поробляєте? На русалку чекаєте? Чи позицію оглядаєте? готуетесь до бою?

Його мову підхопив Трикоз.

— А позиція, здається, непогана?

Він узяв з рук Лагунського ціпок і навмисне, щоб показати свою досвідченість, почав вистукувати молоточком. Схиливши голову набік, він випробовував то в одному, то в другому місці.

— Дзвенить? Чисто дзвенить! Можемо сміливо наступати. Так що тепер є, значить, можливість точно сплатити за векселем.

— За яким?— Ваденін насторожено позирнув на секретаря партійного комітету.

— Ви, товаришу начальнику, забуваєте?— чемно зауважив Трикоз.— Вексель, що ми видали партії, урядові, цілій країні: за шість місяців до строку, не пізніше першого травня тридцять другого року запрягти старого в турбіни.

— Ви про той вексель? Дозвольте в такому разі зауважити, що я видавав його з певним застереженням. Воно лишається в силі і тепер.

— Ви маєте сумнів у реальності нашого цьогорічного плану? Заперечуєте п'ятсот тисяч?— вигукнув нетерпляче Трикоз.

Ваденін нервово посмикав короткі посріблені вуси.

— Ви знаєте мою думку. Я вважав і вважаю план за надто напружений. Та коли прорив на середній зліквідовано, я його приймаю. Але прошу пам'ятати, що він іще не виконаний. Ми, власне, тільки приступаємо до нього. До того часу, доки ми остаточно не оволодіємо середньою протокою, не вийдемо з неї бетоном,— говорив він повільно, карбуючи фрази,— я не можу бути певним, що зможемо дочасно закінчити будівництво. Ми будемо битися за п'ятсот, я категорично буду вимагати від усіх здійснення цього, але сказати, що раніше пустимо гідростанцію, сказати це сьогодні— було б легковажно з мого боку. Як ваша думка?— звернувся він до Лагунського.

Лагунський стурбовано слухав розмову.

До останніх днів, коли вся увага була прикута до середньої протоки, він не надавав особливого значення розмовам про зустрічний, взагалі вважав балачки про п'ятсот за нереальні. Ну, поговорять, думав, посперечаються, а там переконаються, що взяли через край і потихеньку спустять. Ліквідація прориву викликала в нього замішання. Він не настоював уже на першому плані, підтримуваному американцями. Алеж п'ятсот тисяч!

Уникаючи гострих положень і точних висловів, він заговорив трохи туманно.

Розуміється, зараз становище сприятливіше, ніж місяців два тому.

Дочасне виготовлення днища дає деякий козир у руки. Але треба все таки не забувати, що доки не вийшли з котлована, робота перебуватиме під загрозою стихії. Мало що може ще трапитися? Адже це Дніпро — треба пам'ятати.

— Значить, заковика криється у стихіях? — одказав Трикоз. — Так на те ж ми й більшовики, щоб гнuzдати стихію. На те ж ми плани розробляємо, щоб стихію підкорити людині, щоб світ перебудувати. А вексель, — на його обличчі замість зниклої усмішки з'явилась рішучість, — мусимо виконати. Запорукою п'ятсот тисяч! Жодного кубометра менше!

Вибравшись з котлована, Ваденін і Трикоз подались на правий берег, а Лагунський непевною ходою посувався до лівого берега.

— П'ятсот тисяч за сезон? Та це ж нечуване діло! Ну, хай би вже чотириста п'ятдесят. Так ні. П'ятсот!

Йому заманулося поговорити з кимнебудь з інженерів, поділитися своїми сумнівами.

Він зайшов до виконроба.

В невеличкому приміщенні конторки було незви-

чайно гомілко. Кілька інженерів, скупчившись навколо стола, жваво розмовляли, сперечались, щось обговорювали.

— А ми до вас дзвонили,— мовила Кудрявець, як тільки Лагунський показався на дверях.— Дуже добре, що зайшли. Тут цікаві новини.

Її перебив Рязанцев.

Його жорстке з тонкими губами обличчя відбивало розгубленість і невдоволення.

— Цікаві? Нічого казати. Голова вже обертом іде од всіх цих новин,— махнув зневажливо рукою.— Ви, мабуть, уже знаєте,— звернувся до Лагунського,— що головна управа пропонує віднині при всіх наших розрахунках брати на увагу зустрічний. П'ятсот тисяч. Як це вам подобається? Та це ще не все.

— Що там іще? — насторожився Лагунський.

— Хай ось розкаже робітком.

Чемериця, що сидів коло столу, оточений інженерами, відповів спокійно:

— Тут, власне, нема чого розказувати. Висуваємо зустрічний од лівого берега.

— Знову зустрічний? — скрикнув оторопіло Лагунський.

— Власне кажучи, це деталь. Правий берег викликає нас на змагання. Вони обіцяють не пізніше десятого грудня цілком виконати свою пайку із загального зустрічного. Ми, звичайно, приймаємо виклик і висуваємо свій зустрічний, щоб, значить, упоратись із своєю програмою не пізніше першого грудня.

Лагунський, опустившись на стілець, важко перевів подих, ніби йому забило дух.

— Починається! Та що ви собі думаєте? Який дідько вас гонить? Для чого це потрібно? Чому обов'язково до першого грудня?

— Ми вважаємо, товаришу начальнику, що так буде певніше, нас не застукать тоді морози, ну і мати-

мемо більше гарантій, що ми таки до строку пустимо гідростанцію.

— Хто це вважає?

— Ми в робіткомі і в деяких бригадах проробляли це питання,— відповів Чемериця.— А ось днями на виробничій нараді ще профільтруємо його. Хотілося, щоб усім трикутником за одно виступати.

На хвилину настала напружена тиша. Інженери вицікувально поглядали на Лагунського, а він сидів нерухомо, збентежений, похмурий, з скептичною міною на обличчі.

— Було б дуже добре,— порушила мовчанку Флора Германівна,— якби нам пощастило це зробити. Так, справді, надійніше. Та й не можемо ж ми віддати правобережцям першість. Треба нам переглянути план, може, десь щось натягнемо.

— Починається!— зітхнув Лагунський.— І куди ви поспішаєте? Легко сказати укласти п'ятсот тисяч до першого грудня! На кого ви надієтесь? На які кадри? Це ж вам не котлован, де всякий міг лопатою копирсатися. Тут треба вже дещо тямити. Боюсь, щоб конфузу якогонебудь не вийшло. Краще б уже без цього зустрічного.

Чемериця стримано зауважив:

— От про це на нараді і поговоримо. Треба, щоб хтось виступив з доповіддю від гідротехнічного відділу. Добре, якби Віталій Кирилович.

Всі разом, залишивши контору, вийшли на греблю.

Лагунському не хотілося вертатися додому. Він запросив Флору Германівну пройтися. Але вона відмовилась, бо мусіла йти в Інститут, де на робітфаку викладала математику.

Лагунський поглянув на греблю, де стояв, як завжди, неугавний гул будівничого оркестру, і повільно пішов до себе, у гідротехнічний відділ.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

В Інституті, після лекції, Флора Германівна зустріла Канушевича. Вона стільки ж зраділа, як він збентежився.

Ранньою весною Канушевич тримав іспити на робітфак.

Спочатку все йшло гаразд. Особливо на іспитах із суспільствознавства. Він докладно і сміливо, наче безпосередній учасник подій, розповідав про Паризьку комууну, про її діла, про дні героїчної боротьби з оскаженілими версальцями,— не дарма ж полюбляв читати книжки з історії.

Підбадьорений, він пішов до другої кімнати, де молоді робітники, майбутні інженери, складали іспити з математики. Тут за столом сиділо двоє мужчин-викладачів і Флора Германівна.

Канушевич, перехопивши її погляд, відчув, як серце застукотіло прискорено, нервово, як кров ударила у виски.

— Прошу до дошки,— сказав один із викладачів.

Канушевич, ледве стримуючи хвилювання, узяв крейду, і важко, плутаючись, почав викладати правила процентів.

Флора Германівна, бачачи його непевність і бажаючи допомогти, обережно натякнула на його помилку. Але він, хвилюючись, став ще більше плутатись.

— Кепсько,— зауважив математик, що викликав його до дошки.

„Кепсько“, — немов ударом молота відгукнулось у вухах Канушевича. І коли той же викладач звернувся до нього з новими запитаннями, він нічого докладно не міг відповісти,— усе шкереберть перевернулось в голові.

— Кепсько,— підкреслив математик.— Треба добре знати математику. Математика для інженерів — це головне.

Канушевич, приголомшений, зашарівшись, покірно вислухав нотацію, поклав крейду і мовчки вийшов із аудиторії.

За дверима, в коридорі, почув за собою знайомий голос і спинився.

— Ви не турбуйтеся, товаришу, — заговорила лагідно, співчутливо Флора Германівна. — Я думаю, що це можна ще поправити. Ви сьогодні відчуваєте себе погано, і могли б просити призначити для вас іспити з математики на один з ближчих днів.

— Інженерам треба добре знати математику, — повторив він слова викладача.

— Інженерам — так. А ви ще не інженер. Встигнете надолужити.

— Потім трудно буде наздогнати, — і кинувся на вулицю.

З того часу минуло кілька місяців. Канушевич, працюючи на правому березі, у кар'єрах, ні разу не навідався до інституту, немов йому соромно було показатися на люди.

Тепер, угамувавшись, він зайшов до інституту дізнатися про документи та взагалі про навчання.

— Раджу вам не брати документів, — промовила Флора Германівна. — Це буде запорукою того, що восени ви знову прийдете на іспити. А покищо приходите, може, на підготовчі курси, що ось незабаром відкриваються?

Він промовчав, якось недовірливо зміряв її, документів все ж не взяв. З інституту вони разом верталися додому.

Вечоріло. За Хортицею, блякнути, догорало останнє проміння. Горизонт ще багровів, але небесне шатро над греблею темніло, то там, то там по ньому спалахували далекі бліді вогники. З Дніпра, від порогів, повівав вітрець. Стало легше дихати.

Коли були близько американського виселка, з боку

Дніпра почулася пісня. Високий тенор, чистий та дзвінкий, раптом завів:

Ой, не шуми, луже,
Зелений байраче!

Як постріл, розірвавши нічне запынало, полинула пісня в просторі і, вібруючи, розсипалась тонким і звучним металом.

Не плач, не журися,
Молодий козаче!

Канушевич повернув голову, слухав пісню, в якій звучала і ніжна пристрасна туга за коханою дівчиною, і скарга на самотність, і надія на близьке побачення.

— Здорово!— порушив він мовчанку.— Це наші хлопці виводять.

Він був, здавалося, і гордий за хлопців, що вміють чудово співати, і розчулений ніжною піснею.

Флора Германівна пощкавилась, чи співає він.

— Інколи.

— Коли ж це трапляється?

— Коли весело або дуже сумно буває.

— Вам? Чого?

— Так якось. Наче от все гаразд іде. Усе наче ясно і видно, і на душі так тихо, спокійно. Потім вступить у голову якийсь туман, щось почне на серце давити, і стане не по собі. От і тоді на іспитах.— Він говорив невиразно, сумовитим голосом, ніби щось приховував, ніби боявся виявити свої почуття, що раптово стиснули йому серце. І тільки скоса, через плече, поглядав на свою супутницю.

Флора Германівна знову побачила за похмурим виглядом цього велетня давно знайомі риси соромливого хлопчика й хотіла сказати щось тепле і втішне. Але стрималась.

— Ви даремно тоді втекли з іспитів,— схопилася за його згадку.— Можна було б ще поправити. Восени ви неодмінно поступите. Правда, товаришу Панасе? Вам треба трохи з математики підкуватися. Можна навіть без підготовчих курсів. Ви вже чимало знаєте. Заходьте до нас. Я вам допоможу.

— Дуже дякую вам,— відповів він схвильовано.— Ви така добра.

— Я маю більше причин бути вам вдячною,— відповіла вона і поцікавилась, чи не перейшов би він тим часом на роботу на греблю.

Канушевич відповів непевно, ухильно:

— Не знаю. Мабуть, не відпустять.

Вони непомітно дійшли до її приміщення, і Флора Германівна простягла руку.

— До побачення. Заходьте ж до нас. Пам'ятайте про своїх друзів.

Канушевич, ніби опам'ятавшись, озирнувся, міцно потис руку і, постоявши якусь хвилину, зник у темряві ночі.

Флора Германівна жадібно, на повні груди, схопила лоскотний аромат матіоли, що розпускаласть у дворі, близько ганку, і пішла до приміщення.

Її зустрів Юрій Макарович. Одягнутий у довгу полотняну сорочку, з вишитим коміром і манишкою, підперезаний вузеньким ремінним паском, він докірливо покивав головою.

— Нарешті таки дочекався. Все робота? Все будуєш?

— І будує і викладаю,— відповіла Флора Германівна весело, у тон йому.— Зараз оце з інституту.

Він був не в душі. Він мав розроблений план археологічних розкопів курганів у степу на лівому березі Дніпра, на одведеній під нові заводи території, мав і потрібні кошти з наркомосвіти, та до робіт не міг приступити — бракувало людей. Пошукуючи копачів,

він заходив до бараків, навідувався до приймальної контори будівництва, сподіваючись когось там завербувати, їздив навіть у сусіднє село Павло-Кічкас, і теж безрезультатно. Вільних людей і там не знайшов.

Він нервово смоктав люльку й мовчазливо поглядав на експансивно настроєну дружину. Але при згадці про Інститут наморщив губи.

— Теж радість викладати у робітфаку. Даремно, голубе, ти берешся. Що тобі, мало роботи? І так дома рідко тебе бачимо. Та ще морочитись з малописьменними гульвісами. Вони тобі нерви добре вимотають.

— Не турбуйся за мене, — рішуче заперечила йому. — Там небагато праці. Кілька годин на декаду. А мені цікаво. Учити інших — це значить і самій учитися. Професор — той же студент. І я хочу учитися. Коли учишся, життя здається багатшим. Наче молодієш. Наче все в тебе попереду. Як же твої справи?

— Мої справи? — він безнадійно махнув рукою. — І не питай. Ось тут вони в мене, — ударив кулаком у груди. — Через ваше будівництво не знайдеш людей. А скоро, є чутка, почнуть там землю під заводи рити. І загинуть, чого доброго, скарби. Ой, загинуть!

Він то жалкував за скарбами, що нібито гинули вже для науки, то дорікав не знати кому за байдужість, за неуважність до наукових справ.

— Я вже думав, чи не допомогла б ти мені дістати на будівництві людей.

Флора Германівна засміялася.

— Тобі потрібна протекція? Будь ласка, без протекцій. Ти можеш звернутися до відділу робсили або до головної управи і тобі допоможуть знайти копачів.

Кудрявець знову забурчав. Він так і знав, що це її не обходить, і нікого не турбує, і нікому не болить. Хай, значить, гинуть скарби. От вона — допомога науці.

Раптом у двері постукали. Увійшов невідомий муж-

243285

чина, присадкуватий, у важких чоботях, з високими, у гармошку, халявами, у засмальцьованому піджаку. Руда миршава борідка, червоний, гулею, ніс і маленькі рухливі очі могли б нагадати колишнього ярмаркового баришника кіньми.

Зустрівшись поглядом з Флорою Германівною, він оторопіло спустив очі собі на чоботи.

— Я до професора,— проговорив він непевним голосом, знімаючи синій старого крою картуз, з лакованим, збляклим від часу козирком.

— Заходьте, заходьте,— чемно і трохи здивовано закликав його Юрій Макарович.

Рудий нерішуче замнявся коло порога, скоса зиркаючи на Флору Германівну, і вже, коли вона вийшла, сказав:

— Ви, значить, будете професор Кудрявець? Так я до вас по наукових, сказати б, ділах. Чув я, що ви збираєтесь запорозькі клади розкопувати, то хотів би підсобити вам.

Неясна, загадкова мова і незвичайний, старомодний костюм розвеселили Кудрявця.

— То ви хочете пристати до компанії? Які ж ваші умови? Чи не гадаєте, що клади пополам? А коли, на лихо, нічого не знайдемо?

Незнайомиць поправився:

— Товариш професор зволять жартувати. Бачите, я не так, може, висловивсь. Я чув, що вам потрібні копачі для курганів. То я міг би узятися за це діло.

Юрій Макарович з несподіванки роззявив рота. Копач пропонує послуги! Він не йняв віри.

Незнайомиць зібгав руду борідку в кулак і розважно одказав:

— Ви сумніваєтесь, чи вміємо грабарського діла? За те вже не турбуйтеся. То наше ремесство. З батька цим займаємось. Роботи в нас хоч одбавляй. Маємо от поки!— черкнув пальцем по горлу.— Та почувли,

що ви не знайдете людей для свого діла, ну й вирішили піти допомогти для науки.

— Ви ж як, один? Мені треба десять курганів розкопати?— проговорив Кудрявець.

— Можна й десять. Скільки там по ходу діла потребується. Люди знайдуться. Зорганізуємо артіль.

Це вже зовсім звеселило професора і він скрикнув захоплено:

— Так, чудово! Артіль, це дуже добре!

Потім вони розмовляли про умови. Рудий загнув таку ціну, що Юрій Макарович збентежено подивився на нього.

— Десять карбованців у день? Та що ви, чоловіче добрий!— почав умовляти його і доркати.— Таких грошей і по кошторису немає, і ніхто тепер не платить.

Незнайомець повільно почав збавляти ціну.

— Ну, ні по-вашому, ні по-нашому. Так і бути,— махнув рукою, спустивши ще раз ціну.— І це тільки для вас.

Юрій Макарович, зрештою, погодився.

Коли незнайомець облишив кімнату, Флора Германівна поцікавилась, що то за один.

Кудрявець урочисто підніс палець догори.

— Це, голубе, ціла знахідка. Справжній, стовбовий копач. Цілу артіль обіцяє зорганізувати. Починається і на нашій вулиці свято. О!

— Як його прізвище?— спитала Флора Германівна.— Він не літун, бува? Ніби десь бачила його.

— А хто його знає,— відповів Кудрявець.— Мені що! Мені байдуже. Аби працював.

— Дивись!— застерігла Флора Германівна,— щось він наче підозрілий.

— Ти скажеш! Людина, видно, своя, співчутлива. Для науки, каже, хочемо підсобити! О! Скоро у кургани заглянемо. Може, скарби знайдемо! Цілу історію, може, відкриємо...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Рудий грабар, опинившись на вулиці, озирнувся насторожено.

День зникав. Над лисими горбами Хортиці ще полум'яніли, повільно згасаючи, червоні язики далекої пожежі. А в виселку, на вулиці, затіненій кошлатими шатрами молодавих, недавно розпуклих кленів, розповзалась чіпка, як павутинне мереживо, сутінь.

Рудий насунув на ніс козирок і хутко, перебираючи опецькуватими у важких чоботях ногами, потяг до перегаток. Переправившись на другий берег, видряпався вгору й косою, поза виселком, пішов далі кривулястими стежками, за течією. Близько мостового переходу на Хортицю, ще незакінченого, він спустився вниз до Дніпра й спинився.

Заходила вже ніч. Над видолинками і над рікою клубочилися сині хмари. Тут у низинах, стлумлених високими горбами гористих берегів, беззоряна ніч розпускала свою тонкорунну пряжу. Тільки на протилежному боці, на Хортиці, коло води блимали вогники. Було тихо. Лише гомонів вічно-плинний Дніпро. Вихопившись із бетонних воріт греблі, поминувши скелі Сагайдачного, що глибоко врізалися в течію, Дніпро, все ще грізний і сердитий, буйними хвилями мчав униз, бився об скелі, кидався на берег.

Рудий, прислухавшись, взяв убік, у яроч. Там, по схлах, присмоктавшись до горбів, мов гриби, тулився з обох боків ряд землянок, ледве помітних для стороннього ока. Люди непевних професій жили в них, а в деяких і рибалки, чорнороби, що раніше працювали на будівництві.

Біля однієї з цих землянок і спинився рудий. На його стук у маленьке єдине віконечко відхилилася заслона. Потім вона знову спустилася. Прочинилися двері.

— Ну що? — кинув притишено рудий, переступаючи поріг.

— Ждуть,— відповіла підстаркувата, огрядна жінка, у широкій холодаїці, з хусткою через плече, пропускаючи його повз себе.

У вибіленому, глиною обмазаному приміщенні, досить широкому, продовгуватому, з низькою стелею, підпертою навхрест дерев'яними сволоками, тьмяно горіла гасова лампа. Коло столу на табуретах сиділо двоє мужчин. Один старіший, оброслий бородою, з широким сплюснутим носом і ластовинням на обличчі, другий— молодший, з низько стриженою головою, з коротенькими вусиками і чорними рудливими очима.

Перший був Тугай, другий— Сопілка. Обидва каменоломи з колишньої артілі Дригожили.

Рудий почепив на вішалку картуз й привітався.

— Ну, здорові були! — і міцно, як друзям після довгої розлуки, потиснув обом руки.— Ну, що? Давненько тут? а я там затримався був. У справах.

Відповів Тугай.

— Трохи заждались. Та нам що! Сьогодні ми гулящі. А ти таки з'явився. А мені Василина Панкратівна,— кивнув головою на жінку,— каже: Дригожила Гаврило Вакулович приїхав, хоче бачити, а мені аж не вірилось. Значить, знову сюди?

Дригожила убгав у кулак руденьку борідку й відповів:

— Еге ж. Потягло. Дай, думаю, поїду. Тут свої люди є, легше за роботу зачепитись та й домогтись чогось скоріше можна.

— Не боїшся? А що як хтось пригадає ту історію? — закинув Тугай.

— Варнякай,— одказав сердито Дригожила.— Тут різні будівництва, на тридцять кілометрів скрізь будують, народ тисячами скрізь тут вештається. У степу робитиму на курганах. І я тут не Дригожила, а Сиволап.

Скоро на столі з'явилася літровка, хліб, пучечки зеленої цибульки, свіжа, червонобока редька, таранька, сало, нарізане дрібненькими шматочками.

Дригожила налив чарочки й розмашисто, з задоволенням виглядом, погладив борідку.

— Ну ж, вип'ємо за наше здоров'я, щоб краще жилося!

Після першої випили й по другій. І вже тоді, апетитно чавкаючи губами, повели розмову.

— Ну ж, Вакуловичу, розкажуй. Послухаєм, де був і що бачив? — нетерпеливився Тугай.

Після свого вчинку на перегатці, Дригожила переходував кілька днів саме у цій землянці, у знайомій йому перекупки. Потім виїхав з будівництва. Про це знав Тугай. Тимто тепер, коли Дригожила повернувся і запросив його до себе, він охоче прийшов, захопивши спільного приятеля Сопілку.

— Де ж це ти був, що бачив? — цікавився Тугай.

Дригожила не поспішався. Він повільно дожував сало, витер рукавом губи і одповів поважно:

— Скрізь побував, усього набачився, усього надивився, наслухався.

— Ну, й що ж?

— Нічого не видать хорошого. Розор. Самий розор. Хазяйновитих людей розоряють. Артлі та комуни скрізь заводять. Старе життя скрізь ламають. Руйнують.

— Ну, й до чого це ведеться?

Дригожила розвів руками.

— Народ скаламучений. Веремія якась закрутилася. Брат на брата пішов, син на батька. По-моєму, так край повинен скоро вийти. Далі вже жить не можна.

Сопілка зітхнув важко.

— Щось ти, Вакуловичу, дуже вже тее... чи не переборщив. Аж сум бере...

Дригожила підняв борідку, одказав сердито:

— Ти тут сидиш. Нічого не бачиш, нічого не знаєш. Плани виконуєш? А там жінку твою скоро в комуни віддадуть.

Тугай хихикнув у кулак. То не біда. Він чоловік молодий, другу собі візьме.

Раптом землянка ніби підстрибнула, затанцювали чарочки на столі, задеренчало міцно вмазане у віконечко скло.

Коли вибухи стихли й остання луна, ще раз струснувши береги, завмерла десь за горбами, Дригожила знову заговорив, натяками, намагаючись довідатись, чи не змінилися колишні однодумці.

— Це ж що? У кар'єрах б'ють? На Дурній? Як же воно тепер працювати?

— Та працюємо,— одповів Тугай запобігливо, у тон Дригожилі, бажаючи догодити йому.

— Як з планами? Виконуєте й перевиконуєте?

— Перевиконуємо? Хай перевиконують ударники,— одказав Сопілка.— А нам що? Хоч би свою норму дати. Ставлять оце нас у шлюзи, із середнього котлована перекидають, там, бачиш, уже підправились, гаряча робота на шлюзах. А людей то не дуже, малувато.

— А як з грошима? Прибавили? Скільки заробляєте? Відповів Тугай.

— Де там прибавили! І не згадуй.

Дригожила скрикнув фальшиво, з удаваним подивом:

— Ті ж самі гроші? А сало тепер почім? По десять карбованців. А гроші ті ж самі? Як же жити, питаюся.

Тепер знову пішли чарочки, поздоровлення і запевнення у дружбі, у товариських почуттях. Коли, таким чином, виявилась цілковита однодумність, Дригожила повернув знову розмову на план.

— Так, кажете, плани нові надають? У шлюзи ставлять? А людей малувато? Що ж ви? Чи не маєте думки кинути роботу? податися на кращі заробітки?

Обоє відповіли в один голос:

— Куди ж податися? Скрізь воно, мабуть, однаково.
Дригожила кинув сердито:

— То будете тягти лямку? Виповняти плани? Ну, тягніть, тоді чорта пухлого заробите.— Помовчавши, схилився ближче до своїх друзів, закинув лукаво:— А може й тут прибавлять, неустойка ж, кажете... І прибавлять, якщо люди загомонять. Треба, щоб загомоніли. Знаєте, шурум-бурум...— Він простяг руку, опустив пальці донизу і задріботів ними, як павук.

Тугай розгладив бороду, відповів повагом:

— Воно то, конешно, неустойка, людей не вистачає, тільки хто його знає, як воно вийде. Люди стали якісь не такі, усякі там лекції та збори слухають, а почну я що говорити, так косо дивляться.

— А ви спробуйте. Шурум-бурум,— знову розкинув пальцями Дригожила.— А коли що, то і в мене робота знайдеться. Артіль зорганізую.

— Ну?

— Я тобі кажу. Кургани запорізькі будемо розкопувати, треба людей,— і раптово спитав про Канушевича.— Як той мугир? Він ще тут? Зустрічаєтесь з ним? Чим він дихає?

— Так що й не знаємо,— одповів Тугай.— Щось не чути його. Ми до нього не торкаємось. Наше діло сторона.

— Ну і добре. Краще з ним ніякого діла не мати. А коли що, то доведеться прибрати його з дороги, щоб він нам не заважав. А мене тут, пам'ятайте, немає, і я не Дригожила, а Сиволап Саврасій Данилович.

І він знову налив чарочки.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Зустріч з Флорою Германівною знову схвилювала Канушевича, розворушила приглушені думки про інститут. Піднесений, замріяний, повернувся він додому.

І одразу, дарма, що було вже пізенько, почав нишпорити по кімнаті.

— Чого ти шукаєш, Панасе? — поцікавилась Катерина. Вона вже вклалася в ліжку і мовчазно спостерігала за його рухами, за заклопотаним виглядом.

— Книжок шукаю.

Відтоді, як навесні Канушевич зазнав поразки на іспитах, він ні разу не доторкнувся до книжок, не поцікавився ними. Не можна сказати, що його опанувала цілковита зневіра. Спочатку то була, певно, реакція на невдачу, можливо, перевтома, викликана стількома днями напружених занять. А згодом, коли на середній протоці стався прорив, і він разом з іншими пішов на його ліквідацію, йому просто бракувало часу.

— Шукаю книжок. Де вони поділися?

— Для чого вони тобі? Лягав би спати. А завтра зранку й пошукав би, — зауважила Катерина, висунувши голову спід ковдри.

— Коли шукаю, значить, потрібні сьогодні. Ти не бачила їх?

— Ото прищипило! Які книжки? Інженерські, може? — не без усмішки вимовила „інженерські“.— Подивися там, за шафою.

Канушевич мовчки витяг зза шафи кілька підручників, вкритих товстим шаром пилу, добре струснув їх за розчиненим вікном.

А ближчого вихідного дня він знов обмацав їх і задьористо, змахнувши руками, ляснув міцними долонями, аж луна загула по кімнаті.

— Ну, Катенько! — вигукнув весело, — ми ще повоюємо!

Катерина змріяла його довгим здивованим поглядом: таким веселим давно бачила його.

— З ким це збираєтесь воювати?

— Не з ким, а за що? За освіту, Катенько, за інже-

нерство повоюємо, щоб потім мости та греблі будувати.

Катерина зневажливо одказала:

— Ова! Який ти хоробрий! Знову починає муляти? Чи сон який приснився? Чули вже раз про твоє інженерство. Краще б мовчав! Не хвалився б!

Панас не думав сперечатися. Він не хотів псувати настрою. Адже сонце таке веселе й на серці так легко і просторо.

Він промовчав.

Тільки Катерина пішла на роботу в майстерні, він сів до столу. Переглядаючи підручник з арифметики, він знайшов задачу, що на ній спіткнувся на іспитах. На диво, дещо поплутавшись у ходах, він тепер розв'язав її. Це не абияк порадувало його. Він гаряче заповзвся працювати далі, проте згодом знову застряв, і як не бився, скільки не морочився, не міг собі дати ради. Тоді згадав розмову з Флорою Германівною й вирішив завітати до неї.

З книжечкою у кишені піджачка він вирушив з дому.

На ганку будиночка, де жила інженер Кудрявець, Канушевич стикнувся з Юрієм Макаровичом. Той стояв з кошиком у руці і плащем на плечі, у солом'яному, з широкими крисами, брилі на голові,—збирався, видно, в дорогу.

Побачивши гостя, Кудрявець скрикнув патетично:

— О, товариш Канушевичі! Прошу до хати! Посидимо. Побалакаємо. Ні, ні! Прошу до хати. Як же так? Ви такий рідкий гість,—припрошував він Канушевича.—Що це вас на видно? Не показуєтесь? Усе ніколи? Будете?

— Та звісно. Наше діло таке,—сказав Канушевич, ступнувши до кімнати.—Мені й зараз ніколи, забіг на хвилинку. Хотів побачити Флору Германівну. Справу маю.

Кудрявець махнув рукою в повітрі.

— Хо! Шукай вітра в полі! Не світ — не зоря, як подалася з дому.

Канушевич, посмутнівши, спитав зниженим голосом:

— І надовго? Сьогодні ж Флора Германівна начебто вихідна?

— А хіба, чоловіче добрий, розбереш її, вихідна чи ні? Ударниця вона. Усе їй ніколи. То буде, а то десь на лекції, а то засідає. І дома не буває. Не бачиш її. Не знаєш, чи ти й жонатий. Радив менше обтяжувати себе, так куди тобі! І не кажи!

Кудрявець, здавалося, був невдоволений з непокірної дружини і мав охоту поскаржитись на її свавільство.

— І не кажи! Як же! Без неї там нічого не відсвятиться. А ви сьогодні от гуляєте, і час маєте?

— Як би сказати? — зауважив Канушевич. — Не дуже то й гуляю. справа така випала. Хотів ось дещо спитати, — витяг з кишені книжку.

Кудрявець покивав брилем, заговорив поблажливо:

— О, задачник? Я й забув, що ви теж на інженера хочете вийти. Ну, так що ж? Не виходить у вас? Чи ти ба! А знаєте що? Ходімо зо мною. У степ. До курганів. Я там на розкопинах.

Канушевич відмовився. Чого йому їхати до курганів? Марнувати час? Ніколи йому.

— Отакої! — накинувся Кудрявець. — Чого їхати? Прогуляєтесь. Світу більше побачите. Сьогодні там курган великий розкопуємо. Скарби цікаві знайдемо. Минуле побачимо. Треба поспішати, бо скоро там, нахваляються, заводи ставитимуть. Ідемо. Тут недалеко. Відпочинете. І справу вашу розплутаємо. З мене, правда, математик поганенький. Перезабув уже. А Флора Германівна може допомогти. Вона обіцяла, якщо вправиться, побувати на розкопинах.

Канушевич більше не сперечався.

Коло головної управи вони сіли в автобус. Швидко

пролетівши через старий Кічкас, винеслися за міст, на запорізьке шосе, а потім стежкою пішли ліворуч у степ.

Скоро стежка зникла. Почалося широке, забур'янене поле. Відведене під територію заводських комбінатів і виселків, воно лишалося кілька років, поки закінчували проекти і плани, неораним і тепер уявляло собою цілі хаші бур'янів. Спочатку, ближче до шосе, стирчали будяки. Високі, розлогі, дебели, як молодий дубняк. Далі углиб пішов густий переліжний перій, з якого там і там вибивалися білі головки ромашок. Рясні сокирки та волошки, сині, як ультрамарин, як південне небо, мріяли скрізь по зеленому килиму.

День випав ясний, прозорий, гарячий. У чистому повітрі голосно тремтіло проміння, аж дзвеніло, як натягнуті струни. Низько над головами безтурботно перекидався, купаючись у хвилях, жайворонок. А високо у блакиті плавав шуліка і безстрашно робив свої сальто-мортале.

Пахло гостро, подразливо. Пахло переліжним степом, соками диких трав, міцним ароматом свіжого меду.

Канушевич уперше за це літо опинився в полі, за територією будівництва. І радісно, і жадібно надуваючи легені, як ковальські міхи, втягав у себе запашний дух землі.

Згодом вони взяли навскоси, у бік Дніпра. Краєвид почав змінюватися. Рівне, як стіл, поле далі ставало хвилястим. Все частіше траплялися пагорки, улоговини. Незабаром зза горбка виткнувся гострий верх шатра.

— От і наша хата,— показав Кудрявець.— Тут все одно що на дачі.

Він запропонував перекусити, але Канушевич відмовився.

Його увагу притяг ліс якихось невисоких дерев'я-

них мачт, що стирчали оддалік у степу за пагорком. То були зняті вгору голоблі грабарського табору. Кілька артільей грабарів починали земляні роботи для фундаменту перших корпусів комбінату.

Від берега почулося далеке чмихання паровоза, гуркіт коліс, дзенькання важкого металу. Там з платформи скидали рельси. Люди прокладали під'їзні шляхи до будівництва.

Канушевич повними захоплення очима озирався навколо.

„Так ось де заводи будують, а я і не знав; тут і Дніпро, і електрика, і заводи. Здорово! Тут уже й путі! Добре беруться, робота, значить, скоро закипить!“ — подумав він.

Приємно вражений, він поглядав у степ, на могили, на дерев'яні мачти, на димок паровоза, і раптом близько ніг почув важке гупання, що йшло ніби з глибин землі. Він запитливо поглянув на Кудрявця. Той весело моргнув на могили.

— Подивимось, як там. То наші працюють.

Вони завернули за один із ближчих курганів. Свіжа, крихка земля лежала коло досить широкої ями, звідки летіли нові грудки вибіраної землі.

Кудрявець взяв на долоню велику, буру, з домішкою глини і пізніших нашарувань, грудку й почав роздивлятися.

Канушевич теж ступив до ями. Там працювало лопатами кілька мужчин.

Нараз із землі виткнулась жовта, округла, як качан, покришка черепа.

Далі показався весь скелет, довгий, з кістяками рук, зложеними на ребрах грудної клітки. Тут же збоку лежало ще два скелета.

Кудрявець сповз у яму й уважно обмацав руками проламаний череп, зміряв довжину скелета.

— Що за гренадери мужчини? — покивав головою.—

І як сюди попали, і коли? Якого роду і племені? Голі можна сказати. Нічого не видати.

Він звелів далі вибирати землю, коли чиясь лопата знову натрапила на щось дзвінке. Тепер із землі витягли криву, іржою вкриту, пощерблену шаблю, ножі, гвінтяну, добре обпалену, цілком збережену, велику посудину, що своєю формою була схожа на пізніші баклаги.

Кудрявець узяв шаблю, зняв з неї землю, кілька разів перевернув з одного боку на другий, потім оглянув посудину й розплився широкою усмішкою.

— Так ось ви хто? Славні козаки - запорожці. Будемо знайомі. Хто ж ви? Добрі воякі чи славні гультяї, що мед-вино попивали і з собою баклагу ще забрали? Ну, ну! От вона історія!

Він старанно витер сталь, познімав присохлі грудочки землі з баклаги і обережно, вдоволений знахідкою, виніс усе це на поверхню.

Копачі заходилися далі ряти землю. Знявши кілька шарів, наткнулися на твердий, віками нерушений ґрунт. І Кудрявець, переконавшись, що там уже нічого не може бути, звелів припинити копання. А що сонце було вже низько, то взагалі лишили роботу до наступного дня.

Незабаром копачі потягли полем до себе у бік Вознесенки. А Канушевич витяг з кишені книжечку і, помахуючи нею, закинув несміливо, що з задачею, мабуть, уже нічого не буде, бо щось Флори Германівни не видно, і він, мабуть, піде додому.

Кудрявець запротестував:

— Додому? Облиште й думати. Спочатку підвечереємо. А там побачимо, може, й Флора Германівна підійде. Ні, ні, я так вас не пушу. Ось ми зараз.

Зачерпнувши води з великої полив'яної макітри, що стояла коло шатра, і вмившись, він заходився готувати вечерю, розіклав тут же перед шатром газети,

рушник, почав викладати з кошика хліб, огірки, тараньку, ковбасу.

— Прошу, сідайте. Що в печі, те й на столі, як казали за добрих козацьких часів. От тільки шкода, що душі нічим промочити. Пішов Сиволап, мав принести, та й забарився. А може?— Він кинувся в шатро і дістав звідти пляшечку.— Небагато лишилося. Ну, іншим разом надолужимо. Сідайте.

За чаркою Кудрявець висловив надію, що це не перша і не остання.

— Тут вільне повітря і можна відпочити. Так що у вихідний день прошу до мене.

Тоді мимохіть заговорили про греблю.

Кудрявець поцікавився, як там робота.

— Кажуть, що погано? У прорив сіли, чи що?

— Був, скажу, і прорив на скельних роботах у котловані,— відповів Канушевич,— а тепер справи поправились. Людей побільшало. Діло налагоджується.

— Налагоджується?— Кудрявець допитливим поглядом зміряв Канушевича.

— Аякже! Стільки ж охочих знайшлося, як почувли, що на середній прорив. Із Запоріжжя приїжджали, щоб, значить, ліквідувати. Тепер уже бетон там кладуть. Цього року всі рекорди думають побити, щоб, значить, до строку все скінчити.

— Чи ти ба!—процідив, похмурнівши, Кудрявець.

Якусь хвилину після вечері вони сиділи на пагорку й вичікувально поглядали на степ. Кудрявець замурликав стиха пісеньку: „Де згода в сімействі“.

Находив вечір. Сизо-попеляста заслону, як туман, як дим, клубочилася там, над Кічкасом, над греблею, і легенькими хвилями котилась по полю, затягала простір і горизонт. От над Дніпром уже блимнули перші вогники, побігли яскравими, як блискавка, стрілочками, вздовж берега.

Канушевич раптом, ніби спросоння, схопився на ноги,

пробурмотів, що Флори Германівни, певно, вже не буде, й почав збиратись додому.

Кудрявець не затримував його. Лишаючись ночувати на „дачі“, він говорив на прощання:

— Ну ж, навідуйтеся сюди частіше. Дорогу вже знаєте. Як вихідний день, і приходьте, поговоримо. Тут вільне повітря. Тут ще діла в нас! Таких пам'яток добудемо, таких скарбів!

— Як би й ті? — кинув жартівливо Канушевич, показавши рукою на шатро, де зберігалися знайдені речі.

Кудрявець, не звернувши уваги на його тон, провадив захоплено:

— Тут стільки багатств! Стільки ще курганів треба розкопати! Це ж тільки початок. Приходьте. Тут велике минуле. Цікава історія...

Канушевич не дочув останніх слів.

Спотикаючись у бур'янах, поплутаних вечірніми сутінками, він повільно посувався до шосе. І шкодував, що витратив стільки часу, що не прийшла Флора Германівна. Він тільки тепер зрозумів, що хотів не стільки розв'язати задачу, як бачити її.

Близько шосе повз нього пройшов якийсь мужчина в картузі, у піджачку, з цапиною борідкою. Канушевич, огорнутий своїми думками, байдуже пропустив його повз себе. Але потім йому щось спало в голову. Він мимохіть обернувся назад, на зниклу в бур'янах постать. „Дригожила! Привидиться ж отак! — сполохнув думку.— Звідки б йому тут узятися?“

На шосе, здаля, мигаючи фарами, показався автобус, і Канушевич прожогом кинувся до зупинки.

Біля будинку громадських установ він висів з машини й греблею подався на правий берег.

Тут було видно, як удень. Великі юпітери, ці нові сонця електричного віку, цілими снопами яскравого вогню розтоплювали темряву. Тут стояв, як і завжди,

дужий, ані на хвилину не вгаваючий гул. Тут весело перегукувались паровози, важко скреготали колесами: парові крани, фуркотіли дерики, двиготіли сандерсони.

Канушевич мимохить спинився коло середньої протоки.

Задумливий, він дивився на береги, залляті вогнями електрики, на греблю, на небо, де в тьмяних просторах ходили стріли кранів, у котлован, де трошили граніт в одному кінці, а в другому уже клали бетон.

— Ось наша історія,— проговорив нарешті Канушевич.— Всім історія! історія! Краще б я сьогодні тут попрацював,— пожалкував він даремно витраченого часу.

Тим часом мужчина з цапиною борідкою, петляючи бур'янами, вийшов до шатра. Його зустрів Юрій Макарович радісним вигуком:

— А, Саврасій Даниловичі! А я вже думав, де це загулявся?

Вони сіли коло шатра і Юрій Макарович розпитував, що чути.

Дригожила розповідав повільно і злісно.

— Дідько їх там розбере. Гомонять, що вилазять з прориву. Ударники усякі пішли, а це на бетон, усе плани надають, зустрічні усякі висувають.

— От які— витиснув Кудрявець.— Виходить, що таки беруться. А як же оті люди, твої каменоломи? Тугай? Сопілка?..

— Вони теж тягнуть, підбивав їх перейти сюди, на кургани, та вони щось вагаються.

Кудрявець помовчав. Розпаливши люльку, він якусь хвилину солодко смоктав її, позираючи у бік Дніпра, де яскраве полум'я розписувало небосхил.

— Я думаю,— промовив він згодом,— що й не треба їх перетягати сюди. Хай вони роблять там. Треба

тільки, щоб свою лінію тягли, де можна кинути яке слово в гурті, де треба шепнути комусь на вухо. Слово ж має свою силу.

— То правда,— погодився Дригожила.

— Треба тільки, щоб вони сюди частіше навідувались, і Тугай, і Сопілка, і може хто інший. Тут можна з ними поговорити. Так до строку, кажуть, хочуть збудувати? Ну, то ще побачимо, хвалилася синиця. Он, там у газетах пишуть про війну, може, вона таки станеться, і наші ще повернуться за кордону.

І вони довго, як добрі друзі й однодумці, говорили про греблю, про війну, про своїх спільників.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Флора Германівна того ж самого вечора сиділа в конторці на греблі за математичними викладками. Наступного дня мала відбутися нарада з приводу зустрічного лівобережців, і вона мусила виступити з доповіддю від бюро інженерно-технічних робітників.

Хоч робітком у згоді з деякими бригадами і висунув думку не пізніше першого грудня справитись з побільшеною програмою, алеж треба для наради обгрунтувати цю думку.

Справа видалася досить складною. Робота на бетоні за перших місяців цього сезону не давала підстав для оптимізму. Щоправда, деякі бригади, особливо Гавриша, в останню декаду показали добрі зразки, алеж скільки тих інших, слабкіших, що тягнуть униз!

— А що? Як у вас? — поцікавився Лагунський.

Він теж готувався до виступу на нараді і тепер оце зайшов у конторку виконроба поділитися своїми думками.— Не виходить?

— Не знаю ще,— відповіла Флора Германівна стримано,— треба, щоб вийшло.

Лагунський відчув у її словах непевність і заговорив далі:

— Думаю, що не вийде. Легко бо сказати укласти на п'ятдесят тисяч кубометрів більше, та ще обов'язково до першого грудня! Хтось там з комсомольців у запалі бухнув, а за ним і підхопили. Комсомольцям що? Їм здається, що укласти додатковий десяток тисяч кубометрів так само легко, як розіграти футбольний матч, але вам не слід легковажити.

— Я хочу бути дуже серйозною, як і ви,— одказала жартівливим тоном Флора Германівна,— але мушу сказати, що думка про зустрічний має серйозні підстави. Погодьтеся, що, лише уклавши п'ятсот тисяч і саме до морозів, ми зможемо закінчити греблю наступного року, інакше гріш ціна усяким балачкам про дострокове закінчення будівництва.

Лагунський нетерпеливо слухав її. Йому не подобався її повчальний тон. Тимто відповів різко:

— Я багато чого хотів би, шановна Флоро Германівна, алеж треба стояти на реальному ґрунті. Мушу вам нагадати, що, складаючи план, ми обмірковували кожен об'єкт, враховували всі наші можливості, і наш досвід, і здібність наших кадрів. Це було навесні. З того часу мало що змінилося. Так скажіть, будь ласка, чого я маю легковажити?

— За останню декаду,— зауважила Флора Германівна,— деякі бригади почали давати кращі темпи.

— Ви надієтесь на ентузіастів? Буду дуже радий, коли вийде по-вашому. Послухаємо тільки, що скаже завтра народ,— кинув він наостанку.

Флора Германівна сиділа якусь хвилину задумана. Становище і без того не дуже веселе, а тут ще скептичний тон Лагунського! Вона почувала, що наступна нарада буде бурхлива, що не один, певно, Лагунський має такий настрій. Тож заходилася знову планувати, враховувати — мусить же вона виступити

на нараді з переконливими, з незаперечливими цифрами!

„Якби кожен бетоняр,—зробила наприкінці висновок,—укладав за зміну хоч дванадцять кубометрів, на десять процентів більше, ніж тепер, то зустрічний був би виконаний до грудня. Чи можна цього досягти? Покладатися лише на краші бригади особливо не доводиться, бо вони й так дають високі темпи; двадцять кубометрів на чоловіка—це чогось варте, а як вийде у слабкіших? Чи вправляться? „Що скаже народ?“—мимохить згадала слова Лагунського.

Було вже близько одинадцятої, коли вона повернулася додому. В приміщенні панувала мертва тиша. Вона зайшла до кімнати, де спала Майка, якусь хвилину стояла нерухомо близько ліжка, прислухаючись до спокійного дихання, потім провела рукою по руській головці.

З другого ліжка підвелася стара няня й почала щидити тихо, розважно і ніби докірливо:

— Маечка все ждала вас, довго не спала. Я вже її умовляла, умовляла, а вона в один голос: мені мама сьогодні казку розкаже, і все вибігала за двері, виглядала. А ви, мабуть, їздили до Юрія Макаровича?

— Ні,—покрутила заперечливо головою,—забарилася на роботі.

Флора Германівна вийшла у другу кімнату й розчинила вікно. На виселок налягала ніч. Темна, волохата, беззоряна. Густий і чіпкий, як кисіль, присмерк розповзався навколо за будинком. Але з Дніпра подихав свіжий приймний вітрець.

Вона присіла коло вікна і раптово відчула неспокій, ніби щось заважало їй, ніби вона зробила щось недобре. Що саме? Ах так! Вона ж завинила перед Майкою: обіцяла розповісти їй казку і забарилась.

Вона знову ступила до Майки і ніжно і любовно поцілувала її в щічку. „Спи, моя крихітко, я тобі

розкажу багато цікавих казок“, мовила тихо, зворушено, трохи зажурено, і все ще неспокоїна, сповнена надій і побоювань за наступну нараду, почала вклада- тися спати.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

На нараді ще лунали запальні слова бригадирів, як на греблю до своєї бригади прибіг Гавриш, схвильо- ваний, напружений.

Сівши на затвердлий бетон одного блоку, де зі- бралась його бригада, що змінялася, і Постолака, що заступала, він махнув рукою в повітрі й кинув пате- тично:

— Держись, хлопці! Починається!— і додав:— Як сказав Лагунський.

Бетонярі, що знали манеру Лагунського часто вживати це слово, засміялися. Але Маячка холодно сприйняла цей дотеп.

— Ти нам доладу розкажи, щоб і ми зрозуміли. Чи, може, не вмієш?

Вона була невдоволена. Їй теж кортіло побувати на нараді. Дівчата й хотіли послати її від бригади, але хлопці своєю більшістю перемогли, делегувавши Гавриша. Маячка була ображена. Адже це не перший раз, коли хлопці провалюють її. Вона шукала причіпки, щоб розрядити свій настрій.

— Чи ти, може, не второпав, про що там говорили?

Гавриш, мирно настроєний, не звертав уваги на її шпильки.

— Мова мовиться, братушки, про вексель,— почав він поважніше, намагаючись наслідувати Чемерицю.— Про вексельок. Треба, значить, у строк покрити його, щоб ніяких претензій до нас не було. Одне слово, цього року треба убгати п'ятсот тисяч кубометрів.

— Це ми вже чули,— зауважив хтось із бетонярів.

— Послухайте іще раз, краще пам'ятатимете. Це одне. А подруге — правий берег хоче нам фітіля вставити.

— Та ну?

— От і ну! Краще, щоб ми їм вставили. От про це й балачки. Щоб, значить, до першого грудня раніше за правий виконати програму.

— Ну, і що!

— Лагунський почав був крутити. Усе, каже, зустрічний та зустрічний. Чого, каже, поспішатися! Боюся, каже, щоб конфузу не вийшло.

— Ну, і що?

— Та йому відповіли, що треба. Старайтеся, каже Чемериця, йти в ногу з робочим класом, що марширує під командою такого геройського капітана, як наша партія. І тоді не буде вам боязко. Усі страхіття розвіються по вітру.

— Ловко сказано, — співчутливо відгукнулися бетонники. — Ну, і що далі?

— А далі виступив іще Чорнуха. Знаєте, той, що в профраді. Кудись їздив, а це повернувся. І теж за Лагунським. З опортуністів він, чи що. Ну, йому добре накрутили. Кажуть, знову поїде. І мабуть, уже не повернеться.

Запитання обірвались. Бетонярі почали перекидатися короткими фразами, пішли репліки, зауваження.

— Про недоладності ще там говорили! — почав знову Гавриш. — Продукція дорога. Механізми багато перестояють. Треба озюму більше класти, щоб, значить, дешевше виходило. Ну, і темпи дати.

— А про харч там нічого не говорили? — кинув хтось із гурту. — Обіцяли тут десь ідальню одкрити, та покищо не видать. Холодними борщами годують. Нема того, щоб гаряче подавати.

Гавриш зрадів, що йому нагадали.

— Як же! Говорили і про харч. Церобкопу знову

боки намняли, і добре намняли. Ухвалили через три дні відкрити Ідальню. Он на тому острівці,—показав рукою на прибережне каміння за греблею, де стримкими водоспадами вирував Дніпро.—Попрацював,—і просто до ресторації. Іди, задовольняйся. І по категоріях. Хто справжній ударник — перша категорія — м'ясо і таке інше, а хто фальшивий — получай другу.

— Прямо на Дніпрі? Красота! Там водоспади грають. Як на картинці,—обізвався хтось із бетонярів.

Гавриш підвівся на ноги й гордовито заявив:

— Одне слово, треба темпи дати, щоб вексельок виконати і Америку догнати й перегнати. Щоб соціалізм, значить, був згори, а зісподу буржуйська Америка. Скільки ви сьогодні уклали?

— Сто тридцять.

— Та й усе?

Гавриш схилився за опалубку сумежного блоку й хазяйновитим оком повів по добре розробленому свіжому бетону, що вилискував густою масною рідиною.

— Малувато! — наморщив губи.

Маячка најачилась.

Сталося так, що під час відсутності Гавриша вона мимохіть опинилася в ролі бригадира. Тимто Гавришеве зауваження сприйняла як особисту образу.

— А за твоєї команди краще робили? Більше вклали? Хіба вчора не стільки у тебе вийшло? А вчора ж і ти працював.

— Учора, Зінко,—зауважив Гавриш високодумно,—нам не указ. Треба темпи дати. Для того ж і критику на нараді наводили. Я вже і соцзмагання від нашої бригади з Постолаком обговорив. Сто сімдесят п'ять кубометрів за зміну. Не менше!

Він витяг з кишені аркушик списаного паперу і прочитав.

— Згода? Ніхто не заперечує?

— А я не голосую,—раптово кинула Маячка.

— Зінко,— повернув здивовано голову Гавриш.— Ти проти темпів? Ти за Чорнуху? Труднощів нашого зростання, може, злякалася? Ти ж комсомолка!

— Я не голосую,— знову повторила Маячка.— По-перше, тому, що сто сімдесят п'ять мало, це норма більш для слабосилої команди. Подруге, тому, що я виходжу з бригади.

З першого моменту всі бетонярі запитливо устромили очі в дівчину. Гавриш аж позеленів. Його душила образа за слабосилу команду. Він ладен був одповісти гострим словом, та стримався, вражений її наміром вийти з бригади.

— Облиш свої дотепи, Зінко,— перевів він на жарт.

— І не думаю,— відповіла Маячка.— Виходжу з бригади. Та й усе.

Гавриш оторопіло знизав плечима.

— Зіно!— мовив він зниженим голосом,— ми з тобою разом стільки робили. З перших днів бригади. Куди тобі йти? Лишайся з нами.

— Куди та куди! Сама знаю куди.

Вона зробила рвучкий порух на край блока, збираючись спуститись на поміст, та в цей момент устряв Постолак.

— Зажди, Зінко,— сказав він несміливо,— може, ти підеш у мою бригаду?

Вона повернула голову.

— Під твою команду? Цього ще не вистачало. Який же з тебе бригадир? А може... Заслужи!..— кинула лукаво.

Юнаки засміялися.

Постолак почервонів, промимрив тихо:

— Я? що ж? Я згоден. Я приймаю виклик. От побачиш. Коли ж ти?

Вона пустотливо схилила на бік голову.

— О, вже й коли? Ще подивимося. Заслужи спочатку.

Гавриш розгублено дивився на неї. Він ніяк не міг збагнути, чи пустує вона, чи справді таки щось надумала.

— То невже ж, скажеш, і я поганий бригадир? — промовив він схвильовано, випнувши груди. — Ми ж стільки разом працювали. Ну, куди ж ти збираєшся?

— Кудись, — одказала вона кокетливо, і додала: — Я думаю утворити нову бригаду. Жіночу. Комсомольську бригаду.

— Та ну бо! Жіночу бригаду? — здивувався Гавриш. — Ото бригада буде! Такого ще не бачили. Хоч би якого хлопця взяла, бетонерки одкривати, бо самі не справитесь.

Маячка безжурно і весело махнула рукою.

— Тільки дівчат приймаю. Хто хоче зо мною? Прощу! — звернулась до бетонярок.

І швидко разом з двома дівчатами з Гавришевої бригади, що прилучилися до неї, спустилась на поміст.

На греблі розітнувся сигнал. Зачмихали паровози. Заскрипіли крани.

Постолак із своєю бригадою кинувся у суміжний блок.

Гавриш стояв якусь хвилину, поглядав услід Маячці. Вона віддалялася від бичка, поспішала кудись перегаткою. Він був і збентежений її вчинком, і ображений, і розгублений.

Чи вона дуріє, чи справді вбила собі в голову думку про жіночу бригаду? От же дурне дівча.

Наступного дня Гавриш, прийшовши на другу зміну, переконався, що Маячка таки здійснила свій намір — заходилася утворювати жіночу бригаду.

— Та й капосна ж дівчина, — подумав він, збентежений. — Ну, хай спробує. Скоро закортить повернутися назад.

Ще Гавриш помітив, що цього дня тут дещо змінилося. Кругом перед очима, куди не повернись — на високих масивах бичків, на дошках опалубок, на стінках конторок і всяких будочок — густіше за-рясніли бойові поклики, гасла, накази. „Зустрічний мусить перемогти“. „Немає місця серед нас ледарям, прогульникам, зривникам“. „Виконаємо урочисту обіцянку, дану партії, урядові, країні“. „Дамо енергію соціалістичним велетням в обіцяний строк“. Ще зауважив Гавриш, що там унизу, в котловані, де ще вчора виймали скалля потрошеного граніту, сьогодні теслярі вже ставили опалубки, бетонярі закладали перші блоки.

А нагорі, де нарощували бички гребінки, веселіше перегукувалися паровози, жвавіше поверталися стріля кранів, хутчіше здіймались у повітря важкі бето-нерки.

Цей пожвавлений темп, що почувався навколо, веселі переклики паровозів і кранів бадьорою музикою ударили Гавриша по нервах.

— Поч-чинається! — проговорив весело, урочисто, гордовито, ніби хотів підкреслити початок великих подій. І додав, зустрівшись із Постолаком: — Не забувай про наше змагання. Боремось за сто сімдесят п'ять!

Його бригада з восьми чоловік, до якої входило тепер трое новаків, що недавно прибули з якогось села на будівництво, спустилась у блок. І після перших же бетонорок Гавриш переконався, що робота у блоці йде якось не так, занадто мляво, розладнано. Новаки, ставши уперше на бетон, важко поверталися в блоці, невміло не в лад місили тісто.

— Ви, хлопці, музику тямите? Танцюєте під гармошку? Як у вас слух? — сердився Гавриш, почувавши, що вони своїм невмінням порушували вироблений довгим часом ритм. — До чого це? До того, бра-

тушки, що тут не просто ногами човгати та стрибати як попало, а треба в ногу, як ото танцюють.

І він пожалкував, що немає в бригаді Маячки. Навіть більше. Йому здалося, що з нею не тільки легше, а й веселіше працювалося. Стільки було усмішок, до тепів, жартів. Тепер і час ніби повільніше пливе, і ноги, навіть власні його ноги, ходять не так легко і звикло, як раніше.

— Добре, якби вона скоріше повернулася!

Він подумав, що треба буде йому знову поговорити з нею. Мусить же вона зрозуміти, що її бригада — просто дурна витівка. Він гадав побачитись з нею після роботи. Та порахувавши після зміни жетони, зняті із спущених бетонерок, він аж пополотнів.

— Сто сорок кубометрів? — І склавши губи в трубочку, просвистів пронизливо, з розпачем.

— Для кого ти так стараєшся? — спитав Чемериця, проходячи греблею.

— Для себе, — одказав незадоволеним голосом Гавриш.

— Еге, та ти сьогодні, товаришочку, справді темпи здав, — зауважив Чемериця. — Сьогодні Постолак тебе перегнав. Видно, без Маячки погано працюється? — весело моргнув він оком.

Гавриш мовчки проковтнув пилюльку. Він не на смілився спятати, хоч і дуже кортіло знати, скільки ж у Постолака. І вже зовсім не наважувався зустрітись з Маячкою. Чим бо він похвалиться? Що відповідь? Що вклав сто сорок бетонерок? Та вона ж зовсім засміє його! Краще вже поговорити з нею потім, як його бригада темпи дасть.

Маячка із своєю бригадою в складі вісьмох дівчат працювала внизу, у котловані на новому блоці.

Розуміється, вона не сподівалася, що їй, утворюючи жіночу бригаду, доведеться наштовхнутися на стільки труднощів. Спочатку й дівчата неохоче приставали

на її думку. „Та що ти собі думаєш? Бригада з самих дівчат? Хоч би одного хлопця взяти, бо хто ж буде бетонерки приймати?“

Недовірливо поставився до неї і виконроб. І навіть Чемериця, який зробив застереження: „Зараз, товаришко, гаряча пора. Чи справишся там? Чи витримують самі дівчата? Соромно ж буде, якщо твоя бригада відставатиме. А може трапитись і це, бо робота, знаєш, важкувата. Змагання на повній ході. Змагання за високі темпи“.

Маячка добре знала, що робота не з легких. Алеж працювала вона півтора сезона на бетоні непогано. І бетонерки вже приймала. Так чому ж не зможе обійтись без хлопців.

Вона настояла на своєму.

— Не бійтеся, дівчата, — підбадьорювала бригаду Флора Германівна.

Бригада Маячки була цілком нова. До неї входило четверо дівчат, що раніше працювали чорноробами. Маячка зразу ж визначила обов'язки кожної дівчини в бригаді — хто має приймати бетонерки, хто розгрібати скалля лопатою, хто топтати бетон. Проте робота йшла надто повільно. І машиніст не раз прогулювався коло крана, чекаючи сигналу подавати бетонерку.

— Та ну ж бо, дівчата, скоріше повертайтеся! Ви ж мене затримуєте. На чорну дошку скоро заженете, — кепкував він, схиляючись над блоком.

Маячка розуміла, що її бригада таки затримує машиніста, але надіялась, що далі справа піде краще.

— Не поспішайся на чорну дошку, ми тебе скоро на червону витягнемо. Ось ми скоро переможемо труднощі, а тоді й на аероплан тебе посадимо. Аби тільки вмів літати.

— Не навчитися вже, мабуть, з вами літати, — невважливо махав рукою машиніст.

Маячка червоніла, але не здавалася. Що ж то з неї буде за комсомолка, коли вона зразу, з перших труднощів зневіриться і складе свою зброю?

І Маячка, як командир, що в першу чергу відповідає за долю свого загону, напружувала енергію, поспішала на небезпечні місця. Червона, як хустка на голові, вона енергійно кидалась до бетонерки, звиклим порухом одкривала засувку. Або, взявшись руками в боки і гордовито закинувши назад голову, вона жваво витанцьовувала чобітками, показуючи, як треба розробляти бетон.

— Сто тридцять кубометрів? Молодці, дівчата,— похвалила другого дня після зміни Кудрявець.— Це непогано. Скоро і Гавриша доженете. На змагання ще викличете його.

Маячка розуміла, що сто тридцять — не дуже то й добре, проте похвала підбадьорювала її.

„А чого ж? Може, й викличемо,— думала вона про себе.— Мусять же вони доказати всім недовірам і глузівникам, на що здатні дівчата з комсомольського племені! Цікаво, як там у Гавриша?“

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Нарешті, через кілька днів вони зустрілися.

Гавриш, добре попрацювавши, зразу ж після зміни пішов до нової їдальні, недавно відкритої біля греблі на кам'янистому острівці.

День був задушливий — стояв кінець серпня. Південне сонце, червоне та палюче, як розпечена сталь, гарячими бризками поливало греблю. Але в нововідкритій їдальні було приємно-прохолодно. За кілька десятків метрів просто перед їдальнею лютував Дніпро, вал за валом мчав униз, на Хортицю, на Запоріжжя. Зривався легенький вітерець і свіжими хвилями повівав у розчинені вікна приміщення.

Гавриш хотів трохи посидіти, відпочити і підкріпитися.

У просторому приміщенні, де пахло сосною, було повно народу. Тут за невеличкими, густо розставленими столиками сиділи бетонярі, теслярі, арматурники, машиністи кранів, транспортники. Ті, що змінилися, і ті, що мали заступати. Веселий гамір зливався з дзвоном тарілок, брязкотом ножів і виделок, з шумом дніпрових хвиль.

Гавриш був у доброму настрою. Це ж перший день, коли його бригада, змагаючись з Постолаковою, почала виконувати умову.

Твердо ступаючи, з гордовито піднесеною головою, в піджачку наопаш, просувався він між столиками. І весело, здіймаючи руку, вітався із знайомими бетонярами. Приємно ж, чорт забери, почувати себе ударником, знати, що виконуєш завдання і що взагалі все йде гаразд!

Він сів на вільний стілець коло столика й замовив собі поїсти, і тут почув збоку дзвінкий жіночий сміх і стрепенувся.

За сусіднім столиком, у товаристві кількох юнаків сиділа Маячка — причепурена, в легенькому квітчасто-рожевому вбранні, з купою гарячого, як кленове листя восени, волосся на голові, з галузкою гвоздики, пришпиленою до вбрання на грудях.

— Привіт, Зінко! Як живеш? — гукнув Гавриш, замахавши рукою.

— А! Наше вам! — одповіла Маячка, і знову повернулася до своїх співбесідників за столом.

Гавриш неспокійно поглядав у той бік. Тільки тепер він відчув, як хотілося йому посидіти разом із Маячкою, поговорити з нею, довідатись про її роботу, похвалитися, нарешті, своєю. І тільки но один з юнаків, дсївши страву, підвівся з стільця, він умить опинився на його місці.

— Що це, ти, Зінко, відцуралася нас? Чому не показуєшся? Чому не приходиш? — питав він, ледве присівши на стілець.

Зіна зауважила жартівливо:

— А ти нудьгуєш без мене, чи що?

Гавриш зашарівся. Удаючи з себе байдужого, він заговорив про роботу.

— Знаєш, Зінко, ми тебе в бригаді все чекаємо. Коли повернешся? Збила вже оскому? Пора! Скільки ж разом працювали. З твоєї бригади все одно нічого не вийде.

Вона зробила гримасу.

— Чекаєте? Ну, й чудаки ж ви!

Гавриш гадав побачити її якщо не розчарованою від невдачі, то принаймні стриманішою.

— Як же тобі працюється? Не легко, мабуть? Що, все таки, ти думаєш?

Маячка загадково покрутила головою.

— Як би сказати? Не легко, але й не важко. Спочатку важкувато було. Потім при звичаїлись. Тепер труднощі вже позаду. На аероплан збираємось сісти. Ти не бачив там на дощі коло входу в ідальню? Дехто вже летить. Чи ти, може, на черепаці повзеш?

— Залиши черепаху для себе. Ми теж готуємо собі аероплан. Ми, — він гордовито вдарив себе долонею в груди, — уже виконуємо умову. Повертайся до нас. Поманіжилась і годі. Ми, — зробив довгу паузу, — даємо вже сто сімдесят п'ять.

Та не встиг він вимовити, як Маячка пирснула зо сміху.

— Ну, й герої! Ну, й ударники! Теж похвалився! Теж досягнення! Мовчав би краще! Ні, ви таки слабенькі, — кидала вона крізь сміх уїдливі слова. — Та ти знаєш, ми стільки вже даємо!

Він стояв, як побитий.

— Не може бути!

— Чому не може?— скрикнула Маячка.— Ось товариші з правого берега двісті кубометрів укладають, а бригада, як і в тебе. По двісті! А в нього сто сімдесят п'ять, і він герой! Багато таких знайдеться.

Один з правобережців похвалився, що його бригада в останню зміну дала двісті п'ять.

— О! Я й не знала! Що ж ти мовчиш?— зраділа Маячка.— Це мені подобається. Чуєш, Гавришу? Двісті п'ять. Зарубай на своїй кирпі! Ми ще тебе своєю бригадою на змагання викличемо! От постривай!

Вона схопилась на ноги. З нею підвелися й правобережці. Гавриш, зашарівшись, прикусив губу. Він сидів ні в сих, ні в тих. Він не знав, що йому робити, де подіти свої очі. Нарешті, отямившись, мимохіть, хоч і не скінчив обідати, підвівся й кинувся слідом за ними.

Маячка тим часом устигла вийти на греблю і разом з правобережцями подалась праворуч, на лівий берег.

Гавриш, доганяючи, вигукнув здивовано:

— Зінко! Нам же на правий.

— О, і ти вже тут?— обернулась вона.— Кому на правий, а кому на лівий. Є думка піти до кіна. Сьогодні я вільна. А покищо ідемо на комсомольські збори. Може й ти підеш?

— Я не знаю,— завагався Гавриш.— Я ж тільки з роботи. Треба б додому переодягтися й відпочити. Може, справді ввечері підемо до кіна?

Маячка засміялася.

— Може? Тільки тобі не раджу. Ти краще відпочинь. Тобі треба поправлятися. Ти ж слабосилый,— відповіла вона з пустотливою міною, під сміх правобережців.

Хоч Гавришеві й хотілося піти з Маячкою, та він не наважився.

Ії насмішкуватий тон і звістка про роботу правобережців приголомшили його. Йому було прикро і со-

ромно за себе, за свою бригаду. Він заздро, сумовитими очима провів Маячку й похнюплений, з болем на серці, невпевною ходою повернув греблею ліворуч. І раптом почув дужий удар по плечу.

— Шоз тобою, товаришочку?— зміряв його уважним оком Чемериця.— Чого світом нудиш? Що трапилось? Гарбуза дівчина подарувала?

Гавриш несміливо підвів на нього очі, ніби запитуючи, чи не знає він про розмову з Маячкою.

— Забудеться, якщо подарувала. Треба веселіше дивитися на світ,— провадив Чемериця.— Бачиш?— показав рукою навколо.— Сонце гарне, небо чисте, Дніпро веселий, і робота у нас налажується. І ти вже темпи даєш.

Гавриш пробубонів крізь зуби:

— Налажується та не зовсім. Відстаємо ми. Он на правому березі понад двісті вкладають. Я теж може б уклав, якби подача інша.

— То чого ж ти хочеш?

— Якби бетон подавали швидше, щоб машиніст інший, а то з Бухкалом ми не зладимо.

В голосі його прозвучали і скарга, і біль, і туга.

Чемериця замислився. Він подумав, що переставляти машиністів чи крани недоречно, бо це не вирішує всієї справи. Треба, щоб усі добре працювали. Але вигляд Гавриша стурбував його. Він пообіцяв поговорити з виконробом.

— Або ось поміркуємо з Кудрявець.

Флора Германівна стримано вислухала Чемерицю. Чи не є це звичайне перекладання вини з одного на другого, як часом трапляється? Щоправда, Бухкало працює з прохолодою, ентузіазмом не горить.

— Де ж тих кращих набрати? Кожна бригада хотіла б мати кращих машиністів.

— Не кажіть,— зауважив Гавриш.— Є молодосвідчені бригадири, що ніколи не спрацюються з гарними ма-

шиністами. Малосилі.— Він почервонів, згадавши слова Маячки, і додав:— А я темпи дав би.

Його підтримав Чемериця.

— Гавриш має рацію. Може, справді, переставити машиністів? На двадцятий кран замість Бухкала перевести когось іншого.

— А кого? Хто минулого сезону працював на цьому крані?— спитала Кудрявець.

Відповів Гавриш:

— Канушевич. З ним я працював. Темпи тоді давали.

В блакитних очах Флори Германівни відбилося співчуття.

— Канушевич гарний машиніст. Шкода, що його немає. Загубили ми цього сезону двох досвідчених машиністів: один десь на правому березі застряв, а другий?..— вона поглянула на Чемерицю.

Чемериця усміхнувся.

— На кого ви натякаєте? Може, на поганого голову робіткому? Я хотів лишатися на машині. І завжди готовий повернутися. Алеж воля партії перш за все.

Розмовляючи, вони підійшли до приміщення виконроба.

„Що ж нам все таки робити з Гавришем?“— подумала Кудрявець.

На греблі показався Канушевич. Його спинили.

Він прямував на лівий берег. Мав на оці побувати в інституті, дізнатися про іспити.

— Ви не облишили думки? Це дуже добре,— похвалила Флора Германівна.— Тільки іспити ще не скоро. У жовтні, у другій половині.— Потім спитала про його роботу.— Все ще на правому, у кар'єрах? Там, мабуть, нуднувато? Може, перейшли б до нас?

Канушевич невизначно розвів руками.

— Незручно якось, серед сезону.

— Дурниці!— заперечив Чемериця.— На кар'єрах зуміє працювати кожен машиніст. Ми в крайньому

разі могли б дати туди когось із наших. А ти переходь на греблю. У нас тут гаряча робота. Змагання йде повною ходою. Тут на колишній твій двадцятий кран треба доброго машиніста. Бо той щось не спрацюється.

Застигле обличчя Канушевича ожило.

— Двадцятий відстає? Хто ж на ньому працює?

— Бухкало. Він не погано вже працює, та все ж кран у його руках не на першому місці. Треба досвідченішого машиніста. Переходь. Попрацюєш до іспитів, а там — стипендію в руки і берись до науки. Тільки щоб не вийшло, як весною.

Канушевич вагався.

Тоді не стерпів Гавриш. Він кілька хвилин вичікувально, повними надії очима поглядав на нього.

— Та ти, братушко, не тягни, а йди до нас. Тут тобі весело буде. Темпи дамо. Такі темпи!

Канушевич поправив вуси.

— Хай уже буде, — одрубав рукою, — це щоб, значить, репутацію машини підтримати.

Флора Германівна порадила здати на правому березі кран і з'явитись до виконроба.

— Звідси ближче і до Інституту, — зауважила наприкінці. — Коли вам щось буде треба, то й допоможемо.

Канушевич і Гавриш верталися на правий берег. Перший замріяний і схвильований, а другий говірливий, повеселений. Він раз-у раз повторював: „Ну, ми ще помірємося, ми ще побачимо, хто кому фітіля вставить“.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— Аварія! Прорив! Вода в котловані! — Телефонна трубка випала з рук Флори Германівни, і вона, пополотнівши, кинулась з конторки на греблю. Плутаючись між кранами та платформами, вона поспішала до

середньої протоки. Здавалося, вона нічого не бачила, нічого не помічала і тільки відчувала, як у голові гостро, немов удари молота, дзвеніли жахливі слова:

— Прорив! Аварія! Вода в котловані!

Тим часом у котловані середньої протоки сталася незвичайна подія.

Перегатка котлована близько блока, де працювала бригада Маячки, ще з вечора почала фільтрувати. Вода невеличкими краплинами почала просочуватись крізь пісок і каміння. Спочатку ніхто не звернув на це уваги. Адже невеличкі просмоки це звичайне явище у таких спорудах, і фільтраційну воду легко випомпувати погім насосом. Не звернула уваги і Маячка. Захопившись, вона жваво приймала бетон, вимагаючи все нових і нових бетонерок. Бажаючи якнайскоріше закінчити основу нового бичка, вона разом із своєю бригадою затрималась оце навіть після зміни на роботі і не зчулася, як вода почала підступати до її блока.

Озирнувшись, скрикнула: буйний струмінь води бив з перегатки, затоплюючи западини в днищі; і в ту ж мить, як скрикнула, дівчата її бригади кинулись з опалубки до дерев'яних сходів, що вели з котлована нагору.

Короткий момент Маячка стояла у блоці, розгублена, нерухома, наче скам'яніла, з розкритим ротом, з переляканими очима; потім в її свідомості, як блискавка, промайнула згадка про аварію на лівому березі на початку робіт, коли вода за півгодини затопила по вінця велетенський котлован. Почуття страху тріпнуло її тіло, вона метнулась до сходів. Але близько приступців спинилася. Невже котлован буде загоплений?

Маячка гукнула. Але ніхто не озвався. У котловані нікого не було. Це був час, коли після вечірньої зміни наступала на годину перерва. Зловісна тиша панувала тут, на глибокому днищі, і тільки чути було, як клекоче вода, вириваючись із зруба перегатки.

„Невже ж нічого не можна зробити?“

Вона ще раз озирнулася. Перегатка стояла непо-рушна. „А може? Хто сказав, що нічого не можна зробити?“— і тіло її стріпнулось, напружилось, ніби перед нею з'явився найлютіший її ворог.

— Хто не боїться води?— гукнула на сходи, де стояли налякані дівчата з її бригади, і, не чекаючи від-повіді, кинулась углиб котлована.

„Спинити струмінь, поки пробоїна невелика!“ і, зга-давши, як колись паклею запопачували просмоки, вона вмить скинула з себе спецовку, убгала її в про-боїну. І не встигла оглянутись, як двоє дівчат з її бригади, що опинилися поруч неї, скинули свої спе-цовки. Потім, бовтаючись по коліна в воді, стали ви-бирати з днища камінці, загачуючи ними пробоїну.

Вода, зустрівши опір, на якусь хвилину загубилась десь в глибинах перегатки, потім невеличкими стру-мочками почала знову пробиватися в котлован.

Тим часом прибігла Флора Германівна разом з ро-бітниками нової зміни й наказала подавати мішки з піском.

Ніч була тривожна. Вода то зникала, то знову пробивалась, загрожуючи затопити котлован. Флора Германівна кидалася на перегатку, то спускалася вниз, у котлован, даючи вказівки, як загачувати про-смоки.

Вона була пригнічена і стурбована. Її лякала доля перегатки, а ще більше небезпека зриву бетонних робіт. „Чи не мав резону Лагунський,— закрадалася полохлива думка,— коли застерігав проти великих планів. Що він скаже тепер?“

Хоч Лагунський, прибувши на перегатку і заспо-коював її: ці, мовляв, просмоки нам не страшні, цього й треба було сподіватись на такій річці“, а втім вона почувала себе непевною. Їй здавалося, що за цією темною мовою приховується докір, і вона мовчки

з винуватим виглядом (адже вона стояла за високі темпи) опускала очі вниз.

Третього дня, нарешті, зміцнивши піщаний насип з горішньої течії, зліквідували просмоки. І Флора Германівна, що дві ночі провела на греблі, вирішила піти додому відпочити. Ледве тримаючись на ногах, вона, проте, ще раз спустилася у котлован. Тут Маяччина бригада лагодилась уже до роботи, і Флора Германівна сказала сумовито:

— Погані в нас діла, дівчата. Пропало цілих два дні. Застрянете тепер надовше в котловані.

— Цього не може бути,— одказала спокійно Маячка.

— Ви гадаєте?

— Якщо наша бригада (вона завжди казала „наша“, а не „моя“) братиме по двісті кубометрів за зміну, тоді вирівняємось.

— Чи піднімете двісті?

— Будемо битися. Знаєте, „немче фортець“...— труснула задьористо головою, пов'язаною червоною хусткою.— Ось побачите!— і нетерпеливо підвела руку вгору, вимагаючи бетону.

Флора Германівна нічого не відповіла. Але сміливий тон Маячки викликав співчутливу усмішку на втомленому обличчі. „От велика оптимістка,— подумала про неї,— хотіла б я, щоб Майка така вийшла“,— згадала доньку, і підбадьорена, хоч не зовсім упевнена, ватомленою ходою пішла додому.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Через кілька днів по цьому до Гавришевої бригади, що заступала на роботу, прийшов Чемериця й сповістив, що бригада Маячки викликає їх на соцзмагання.

— На двісті кубометрів? Запізнилися вони, душечки,— відповів гордовито Гавриш.— Ми вже самі ось ухвалили, щоб значить догнати й перегнати Америку.

— Ти не поспішайся, товаришочку. Послухай спочатку, може, й не запізнилися,— перебив його спокійно Чемериця й витяг з кишені папірець.

Він ще не дочитав його до кінця, як дехто з бетонярів почав виявляти і подив, і заперечення, і сумніви. Чи можна ці умови виконати? Гавриш теж отерів. Такого він не чекав. Двісті двадцять кубометрів на бригаду? Двадцять сім кубометрів на чоловіка? Таких темпів ще ніхто не знає. Чи можна справитись? Чи зможе Маячка стільки вкласти з своєю бригадою? Гавриш вагався. Він не знав, що відповісти. Висловитись проти? Спасувати перед жіночою бригадою? Та його ж тоді засміють! Тоді ж хоч не покажуйся людям на очі. Прийняти виклик?

— А скажіть, будь ласка,— звернувся він до Чемериці,— чи Маячина бригада відповідає за умови? Чи не задаються дівчата? Чи не хочуть вони просто узяти нас на пушку? Буває ж часом так, що інших викликають на змагання, висувають високі умови, а самі їх потім не виконують.

— За це ви, товариші, не турбуйтеся,— відповів Чемериця,— зважуйте на свої сили. Я тільки скажу, що соцзмагання за двісті двадцять—це боротьба за зустрічний, за підвищення продуктивності праці й опанування техніки. Це в наших умовах боротьба за соціалізм.

Бетонярі не сперечалися. Відмовитись від виклику? А що, як дівчача бригада візьме темпи?

— Ну, так і бути. Приймаємо резолюцію,— заявив від імени бригади Гавриш.— Чуєш, Панасе?— звернувся він до Канушевича, що вивіряв механізми, пробував рычаги.— Щоб, знаєш, техніку нам показав. Щоб нам скоріше в соціалізм в'їхати. Розумієш? Треба укласти сто п'ятдесят бетонерок. Ну, звісно, ти одним краном не справишся, це не під силу, хтось буде помагати, а тільки ж ти головний. Одне слово, щоб темпи даві!

З берега від бетонного заводу пролунав різкий свисток паровоза. Он там на одному крані затремтіла зведена вгору стріла і скилилась над платформою. Десь заскреготіли колеса. І Гавриш швидко, ніби почувши бойовий сигнал, кинувся із своєю бригадою до свого блоку.

— По-чи-на-ємо! Майна - а!

Канушевич став до ричагів.

Він був напружений, зосереджений. Сто п'ятдесят? Звичайно, стільки він не зможе спустити. Це нікому не під силу, а сто можна. Три хвилини на цикл, якщо не затримають десь бетон. А проте... Він же давно працював на бетоні. Як воно піде?

— По-чи-на-ємо! Майна - а!

Такелажник позирнув у блок, почав вертіти великим пальцем правої руки, даючи сигнал машиністові.

Нервовий дріж пройняв тіло Канушевича. Він поклав руку на ричаг, натиснув ногою на педаль.

Стріла скилилась над платформою й хутко звелася вгору з бетонеркою, потім на момент спинилась над блоком. Ще одна мить, ще один потиск руки на ричаг — і бетонерка, зашелестівши тросом, упала в опалубку.

Це був один із знаменних днів, коли кожна діляниця й ланка, кожна зміна й бригада хотіла випробувати свої сили, здібності, відвагу, воліла показати своє вміння працювати по-новому. Працювати, змагатись і перемагати.

Дивні, багатоголосі, ані на хвилину не спинювані звуки і шуми стояли цього дня над Дніпром, над обома берегами, над островками, над усім широким фронтом будівництва. Тут з гуркотом, з чмиханням, з свистом, безперестанку сновигали поїзди. Валка за валкою йшли платформи з бетонерками — одні до греблі, інші назад до бетонного заводу. Тут скреготали парові крани, що десятками ажурних стріл мережили синю

блакить, фуркотили електричні дерики, здіймаючись в небо довгим рядом струнких мачт, з приглушенням клетотом двиготіли сандерсони, свердлячи застиглий бетон для глибокої цементації. І раз-по-раз, гучною луною струшуючи горизонти, прокочувались вибухи руйнованих у кар'єрах скель.

І над всім цим морем звуків і шумів лунко бриніли такі прості і багатозначні виклики бетонярів:

— Темпи! Темпи! Давайте бетону!

Цього дня Лагунський перебував у підвищеному настрої. Він то лишався у своєму штабі-конторці і дзвонив на дільниці, довідувався про розвиток подій, то виходив на будівництво й доглядав за роботою, за виконанням накресленого плану, то з'являвся на шлюзі, або на бетонному заводі.

Його настрій мінився. То він був мовчазний і схвилюваний, похмурий, то вдоволений. Він радів з того, що його берег не відстає від правого, що кількість кубометрів, уложених окремими бригадами, перевищує передбачені норми. Але й бентежився: надто вже вони поспішають! Коли б не трапилось чого!

Ввечері він ще раз пішов на греблю. Плутаючись між платформами та кранами, він то підіймався у високі блоки, де нарощували бетон, то спускався вниз у котлован, де лише закладали основи нових биків. На одному блоці він помітив, що опалубка трохи звужена вгорі, що погано розробляють бетон. „Усе спішать“, — промовив до себе бурчливим тоном. Зробивши зауваження технікові, він вийшов на ферми.

Вечір стояв теплий. Вересневе повітря, нагріте сонцем і гарячим диханням кранів та паровозів, пахло бетоном. Тут на греблі, як і вдень, безперестанку лунали звуки і шуми того ж самого оркестру. Усе, здавалося, було без змін. Тільки вгорі, під темним куполом, де птахами літали бетонерки, то там, то

там, з кожним здійсненням стріли спалахували вогники і блискучою мережкою галтували небесне полотнище. Та ще внизу, над Дніпром, поставали казкові картини, дивні видовища.

Там, запалена тисячами іскор, буйно горіла, не згораючи, вода. Червоногарячі язики пожежі гойдалися на воді, де віддзеркалювались фантастичні споруди: замки, башти, вежі, де рухались загадкові велетні, розмахуючи довгими, як стріли, руками.

Лагунський був вражений незвичайною картиною. Зануривши очі в дніпрові хвилі, він миттєво забув про свої таємниці, і не зчувся, як підійшла інженер Кудрявцев і кинула весело, урочисто:

— Чудово! Чи не правда?

Смагляве, вітрами обвіяне і сонцем обполіскане обличчя пашло задоволенням. Веселі очі, усміхаючись, миготіли яскравими вогниками. В них горіла і замішаність поета і завзяття відважного бійця.

— „Чуден Днепр при тихой погоде, когда“...— удавано патетичним тоном, простягнувши до Дніпра руку, почала вона декламувати Гоголя, а потім, запнувшись на хвилинку, додала мрійно:— А ще дивніший він під час вечірнього змагання, коли горить тисячами вогнів і в золотих хвилях його вибудовуються замки і палаци. Чи не правда, Віталію Кириловичу?

Лагунський перевів на неї очі.

— Що це на вас так впливає? Ви сьогодні, як би сказати... Ну, як Афіна, чи що. Вам би в одну руку лру, а в другу меч, і ви були б як грецька богиня.

— Чудово!— засміялась Флора Германівна.— Сьогодні ж якийсь незвичайний день. Подумайте! Жили собі люди, працювали, звичайнісінькі були собі люди, і раптом переконаєшся, що це незвичайні люди, прекрасні люди, коли хочете— герої. На що тільки вони не здатні! Які незнані сили приховуються в таємницях природи! Треба тільки вміти їх виявити, розкрити.

І стає радісно на душі за час, за себе, за людину. Ви нічого не відчуваєте?

Лагунський відповів вибачливо:

— Ну, де ж нам відчувати такі тонкі матерії! Для цього, певно, треба носити окуляри ентузіаста:

— А ви спробуйте їх добути.

— Ви, може, розкажете, як це зробити?

— Може,— відповіла лукаво Флора Германівна і, змінивши тон, провадила поважніше: — Справді, сьогодні якийсь геройський день. Небувалі темпи. От начебто,— перевела очі на один бичок,— дивлюсь і бачу, як він на моїх очах росте, підіймається, підноситься все вище й вище.

Лагунський зауважив холодно:

— Темпи темпами, а тільки треба пильно доглядати, бо бетон подекуди погано розробляють, скалля не загортають як слід, і на гранях утворюються раковини. Це не годиться.

Вони повільно пішли греблею, затримуючись на окремих бичках. І раптом серед звуків і шумів почувся бадьора мелодія пісні, що линула з ближчого блоку.

Вони спинилися.

У блоці працювала жіноча бригада Маячки. Утоптуючи масне тісто, дівчата хвацько, жартівливо виводили свою пісеньку:

Іде, Іде ось цебер
По вінця бетону.
Ех, ей да ех - ха!
По вінця бетону.

Флора Германівна перейшла на бичок, і, схилившись над опалубкою, спитала, як справи.

Маячка зробила останній стрибок, витерла рукавом забризкане бетоном обличчя й тріпнула лівою полою піджачка, де в кишені випиналися жетони:

- Наші справи? Ого!
- Ви змагаєтесь з Гавришем?
- Атож!
- Вжжкенько вам, дівчатка, прийдеться сьогодні, бо його бригада узяла високі темпи.
- Чи не номер!

Вгорі, високо над блоком зависла бетонерка й, легенько похитуючись, полетіла вниз.

Дівчата одступили до стінки опалубки. Нашорошились. Хтось знову затяг куплет.

Іде, іде ось цебер
По вінця бетову.

І як тільки бетонерка вповзла в опалубку, як тільки м'яке тісто, паруючи, лягло купою у блок, дівчата, глибоко поринаючи гумовими чобітьми, почали його розробляти.

Лагунський уважно поглядав на їх рухи. Нічого не помітивши, сказав застережливо:

— Боюсь, щоб вони не нарobili раковин. Дуже вже вони спішать, хапаються.

— Дівчата добре працюють,— зауважила Кудрявець.— Бажаю вам,— кинула в опалубок,— догнати Гавриша. Америку ми вже перегнали. Америка таких темпів не знає.

Вона обернулася. Позаду стояв американський консультант Томас.

Вона почувала себе трохи ніяково перед консультантом, ненавмисне згадавши в його присутності обігнану Америку. Тож, бажаючи затерти цю незручність, почала розповідати про роботу.

— Знаєте, містер? Сьогодні ми уклали стільки, як ще ніколи. Дві тисячі триста кубометрів на лівому і стільки ж на правому. Бачите?— показала рукою на мачти над бетонними заводами, де яскраво горіли сузір'я, відзначаючи кількість уложених кубометрів.—

А ще ж не кінець! Сподіваємось укласти до п'яти тисяч.

Містер Томас, поважний і стриманий, з люлькою в зубах, спокійно слухав її. Нарешті, вийняв люльку й чемно відповів:

— Наша фірма має бути цілком задоволена, що консультує ваше будівництво. Але цілком має рацію містер Лагунський, коли вважає, що тут хапаються. Я згоден з містером. Тут хапаються. А в наслідок маємо раковини на гранях. Це погано. Все темпи. Все спішать. А куди? І чого?

Лагунський промовчав. Погано знаючи англійську мову, він ніяково прислухався, намагаючись зрозуміти, що каже Томас. Відповіла Кудрявець. Вона погоджувалась. Раковини, справді, є, та їх не багато. Дещо можна виправити. Звичайно треба, щоб надалі їх зовсім не було. А зрештою, справа тут не в темпах. Треба тільки уважніше працювати.

Раптом близько них щось ойкнуло, задзвеніло, загуркотіло. Довга стріла, відірвавшись від крана, з усією вагою полетіла з мосту на опалубку одного блоку.

Кудрявець кинулась на місце аварії.

Томас зневажливо покивав люлькою убік крана:

— Америка такого не знає. В Америці такого не буває.

У його спокійно-чемному тоні прозвучала, здавалося, нотка ущипнутого патріотизму і особистої образи.

Флора Германівна, повернувшись, сповістила, що аварія сталася через необережність машиніста.

— Доведеться Бухкала послати на перекваліфікацію. Дивно,— додала вона, поглянувши на американця.— Недоладності й аварії трапляються в більшості випадків у тих бригадах, що дають низькі темпи, де взагалі погано працюють.

Американець байдуже пропустив її зауваження. Знаючи Лагунського з його виступів на нараді, як

людину, настроєну проти побільшених планів, Томас апелював до нього.

— Ми, слава богу, працюємо не на першій гідро-станції. Знаємо, як можна працювати. Та ж ні. Мало чотириста двадцять. Не задовольняє і чотириста п'ятдесят. Давайте п'ятсот! Правильна єсть руська пословиця:— вимовив він покрученою мовою:— Хто поспішай, той люд смішон. Треба робить не поспішай. Я з вами, містер, згоден.

Лагунський скося позирав на чемного самовпевненого американця. Він насторожено слухав його вичитування, неспокійно крутив носом.

— Я, містер Томас,— відповів він рішуче,— помилявся. Тепер я це бачу. Я не врахував тоді всіх можливостей нашого колективу. Вони значно більші, ніж мені здавалося в той час. І план ми виконаємо.

— Ви думаете?

— Сподіваюсь. Майже впевнений,— підкреслив Лагунський.— Звичайно, якщо будемо й далі так добре працювати, як тепер. А можемо! Я вже бачу!

— Вам, містер, видніше,— відповів Томас чемно, навіть з привітною усмішкою.— Я тільки звертаю вашу увагу на те, щоб раковин на греблі менше було. А тепер я хочу подивитися шлюзи. Проїдемо? Що? Ви недавно звідти? До побачення!— торкнувся він пальцем до фетра на голові.

Лагунський і Кудрявець пішли в протилежний бік. Лагунський, насупившись, нервово, наче його щось хвилювало, кусав цигарку. Потім поглянув назад на американця й промовив сердито:

— Америка! Америка! Подумаєш! Не сподобалось, видно, що перегнали. Ну, що ж? За науку красенько дякуємо. Але ми вже самі з вусами. Не дарма ж, чорт побери, ми платимо кілька років добрим карбованцем.

Ф. ора Германівна, вражена його тоном, здивовано поглянула на нього.

— Віталію Кириловичу, що я чую? Ви вмiєте гнiватись? Ви стаєте патріотом нашого зустрічного? Ви вже не заперечуєте і нашого лiвобережного?

Лагунський вiдповiв:

— Я скажу вашими словами. Ну, яка ж ви патріотка нашого лiвобережного!

Вони спустилися вниз до блоку, де теслярі лагодили пошкоджену стрілою опалубку.

Вгорі над Дніпром, над греблею і шлюзами, над котлованом гiдростанції, безперестанку спалахували вогники. Там, як птахи, літали бетонерки.

Змагання тривало з непослабною силою.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Цікаво жити, коли людина має певну, ясно усвідомлену мету!

Хай то буде мета поета, який хоче увінчати свій довгий труд невмирущою поемою, чи педагога, що любовно і ніжно дбає про своїх вихованців, чи скромного садівника, заклопотаного коло вирощування молодого саду,— вона однаковою мірою скрашує життя, наповнює його змістом. Вона збуджує енергію, підносить сили. Вона манить і тривожить, бентежить і радує.

Щаслива людина, що має прекрасну мету!

Канушевич добре працював. Знаючи досконало машину, він уміло нею керував. Він узяв собі за мету давати високі темпи, спускати не менше ста бетонерок за зміну. Але його захоплювала й інша мета — під час наступного приймання хоч би що скласти іспити до інституту. Тим то, повернувшись додому після праці на краї, він не гаяв часу. Відпочивши якусь часинку, він зразу ж, із свіжою головою й молодим запалом, брався за книжки.

Щоб полегшити готування, він вступив на допоміжні вечірні курси, засновані при інституті для малопідго-

тованих робітників. Та після кількох занять переконався, що він усе те знає, що він дома більше устигне.

— Ти знову голову собі морочиш! Знову в інженери закортіло,— сердилась Катерина.— Мало тобі роботи на будівництві, так ще клопочешся, зморюєшся, сушиш собі голову! Хоч би в кіно пішов, розважився. Так ні. Тільки йому й світу, що в книжках.

Канушевич відмовчувався. Він не хотів навіть признатися їй у своїх намірах, бо побоювався, що на випадок нової невдачі вона не дасть йому спокою. Не бажаючи сперечатися з нею, відповів, що хоче складати іспити на екскаваторного машиніста.

Катерина недовірливо зустріла його відповідь.

— Та бре?

— Авжеж. Восени й буду складати.

Катерина була підлещена. Екскаваторний машиніст їй подобався: і вчитись недовго, і заробітки. Нарешті таки він послухався її.

Панас тепер спокійно, без сварок і колючих натяків з боку Катерини міг просиджувати за книжками цілі вечори.

Так непомітно надійшов і жовтень.

Наближався день прийому, і Канушевич, бажаючи дещо дізнатися по роботі, пішов до інституту.

Тут близько дверей зустрівся з інженером Кудрявець. Вона сідала в автомобіль. Канушевич, привітавшись, уповільнив кроки. Флора Германівна поманила його рукою, поцікавилась, як справа з іспитами.

— Подавайте негайно заяву, бо через кілька днів почнуться іспити. Як ви себе почуваете? Чи добре підготувалися? Щоб мені цього разу вийшло добре,— підкреслила вона владно і по-приятельськи. Потім спитала, чи не має він бажання побувати на будівництві заводів та подивитися на розкопани.— Може проїдемо? Правда, це автомобіль Лагунського.

В очах Канушевича замиготіли вогники. Вони гово-

рили, що він охоче побував би там, що він з радістю проїхався б туди. А проте промовчав. Ніби раптом йому забракло слів.

— Так що?

В цю хвилину заскрипіли двері—з інституту вийшов Лагунський. Він скептичним зором зміряв Канушевича й зачинив за собою дверці автомобіля.

Флора Германівна знову спитала Канушевича. Та він, упіймавши на собі холодний погляд Лагунського, похитав заперечливо головою:

— Не маю часу,—і кинувся до дверей інституту.

Шофер пустив машину.

Канушевич якийсь момент стежив за автомобілем, за червоною шапочкою, що мріяла на голові Кудрявець, потім, похмурий, сховався у вестибюлі.

— О, нарешті! Дуже радий! — заговорив Юрій Макарович, коли автомобіль, гойдаючись по нерівному полю, як човен на морських хвилях, під'їхав до шатра. — Яким же вітрам я мушу завдячувати ваш приїзд? Це ж так несподівано. Дуже радий!

Він підбіг до автомобіля, щоб допомогти висісти, та Флора Германівна, як тільки розчинилися дверці, легко сплигнула на землю.

— Мабуть, погожим,— відповіла вона, вітаючись.— Були оце по сусідству на будівництві заводів та й надумали навідатись одним заходом і сюди. Ви знайомі? Лагунський потиснув руку Кудрявцеві.

— Так оце тут ваші володіння? Цікаво з ними познайомитись. Тут, кажуть, цілі погребнища?

— Погребнища?— скрикнув Кудрявець, ніби ображений надто байдужою мовою інженера.— Тут цілі царства, народи, епохи! Цілі віки й тисячоліття.

Флора Германівна, знаючи пристрасть Юрія Макаровича до старовини і здібність його перебільшувати її значення, усміхнулася.

— Ти їх нам покажеш, ці царства й епохи? Чи не правда?

Після першого обміну думками і компліментами, Кудрявець запросив відпочити.

— Прошу сідати, — показав на ослінчик коло шатра. — Посидимо на сонечку, погаторимо. Тут так привільно. Відпочинемо, а тоді й подивимось.

Флора Германівна одмовилась. Вона ж вирвалася на короткий час. Треба скоро вертатись на греблю. Там чекають. Робота. Лагунський, що присів був на ослінчик, схопився на ноги. Він, звичайно, цілком підтримує думку шановної Флори Германівни.

Кудрявець висловив був своє невдоволення. А втім, перестривши нетерпеливий погляд дружини, не наважився далі сперечатися.

— Так я вам дещо покажу.

На момент він замислився, ніби міркував, що б таке показати. Потім щось ізгадавши, метнувся у шатро. Через хвилинку вискочив звідти поважний, з таємничим виглядом. І урочисто простяг руку. На долоні виблискувала незвичайна річ.

Це був срібний, позолочений, з емаллю аграф, з кальцинованими перлинами, з восьмикутною ажурною зіркою і амулетом. Позолочений напис, зроблений загадковими літерами, довершував незвичайний характер цього аграфа.

Флора Германівна зацікавлено оглядала цю рідкісну річ високого мистецького майстерства, де окремі деталі гармонійно сполучалися з цілою річчю.

— О, це знаменита річ! — похвалився Кудрявець. — Це, знаєте, куфічне письмо стародавніх арабів, письмо часів Мухамеда, і каже воно приблизно таке: „Я знаю те, чого ніхто не знає, і хто мене знає, тому даю те, чого ніхто не знає“. Це начеб талісман.

Лагунський почтиво узяв його в руки й обережно став вертіти на всі боки.

— Талісман? Хотів би я знати, яку чудодійну силу навіслює він щасливому владареві?

Флора Германівна пожартувала:

— Чи не хочете, бува, і ви добутися П? Цікаво, що б ви хотіли мати од нього для себе?

— Це задача.

— Справді. Уявіть собі на хвилинку, що ваші бажання здійснилися б.

Лагунський схилив голову на бік, склав руки на грудях.

— Не багатства й слави. Молодість я хотів би мати.

Флора Германівна усміхнулася.

— Чого заманулося! Я ніяк не думала, що у вас такі примхливі бажання. Потримайте довше талісман, може ваші бажання й здійсняться.

Кудрявець розповідав, як, розкопуючи один курган, знайшли стародавню колісницю, цяцьковану зовні різними кістяними прикрасами, і коло неї жіночий скелет, а при ньому на плечі цей талісман. От де історія і віки!

Він хотів пошукати чогось у скрині, але до гурту підійшов чолов'яга, з рудою борідкою, у чоботях, у легенькому піджачку і в картузі з лакованим старовинним козирком. По цибулястому носі й мишачих очах Флора Германівна впізнала в ньому загадкового відвідувача, що повесні заходив до них на приміщення. Він закліпав очима, але хутко опанував себе й звернувся до Кудрявця, мовляв, треба подивитися, бо щось накульовується.

Кудрявець заметушився, запросив гостей пройтися з ним у поле.

Там кілька копачів розкопували курган. З широкої ями виступали потрухлі деревини зруба. Юрій Макарович звелів очищати зруб. Незабаром показався скелет коня з удилом і стременами, і тут же човник із скелетом людини. Цілий арсенал зброї: залізні списи,

кижал, ніж, колчан із залізними стрілами оточували скелет.

— От вони, хоробрі скіфи, чи може не менш відважні сармати,— примовляв Кудрявець, розглядаючи зброю.— О, ми тут такого ще знайдемо!.

Лагунський з гримасою огиди відступив назад від ями.

— Не бійтеся,— проговорив Кудрявець,— вони не страшні. І скільки ж тут усякого люду вешталось! Яких тільки народів не перебувало, кого ми тільки не знаходимо в цих курганах! От вона, матінка Історія!

— Бідненька,— додала Флора Германівна.

Кудрявець запитливо підвів на неї очі.

— Ну, справді ж бідненька, нічого від неї не лишилося,— провадила, помисливши.— Одні кістки та ніччємна зброя. А проте, коли я дивлюся на оту зниклу в курганах Історію, то мимохіть почуваю себе гордою за нашу людину. До яких високостей розвитку дійшов геній людський за останні століття! Я вірю в людину, в її силу, у хист, у розум. Я вірю, ні, я переконана, що ми побачимо нове, комуністичне, прекрасне життя.

Кудрявець зауважив з іронією в голосі:

— Дуже приємно це чути. І скоро ж побачите? Чи може тоді, як мечі перекують на рала?

Його підтримав рудий копач. Бігаючи маленькими очима, він хихикнув у борідку.

— Щасливе життя? Коли ж то воно наступить? Звідки його виглядати? Звідки йому взятися? Раніш сало по сорок копійок було, а тепер п'ять карбованців за то ж саме плати. Ох, не всі, мабуть, бачитимуть його.

Флора Германівна поморщилась. Довгі вії впали на блакитні очі. Цей рудий копач видався їй тепер ще більше непевною людиною, ніж тоді, при першій появі.

— Ну, звичайно, не всім його видно,— відповіла сердито,— особливо тим, хто все виміряє цінами на сало. Це мірка дуже облудлива.

Вона висловила бажання їхати назад. На греблі чекають. І хоч Юрій Макарович намагався затримати, обіцяючи показати ще якісь скарби, та вона одмовилась. Вона рішуче підійшла до автомобіля і, поглядаючи на чоловіка, думала, звідки в нього така однодумність із тим копачем? Не подобалось їй і його пристрасне захоплення старовиною.

В неї зродилося знову бажання повернути його до творчого життя.

Вона згадала недавню розмову з директором інституту про викладача української історії й натякнула, чи не переговорив би він з директором про цю посаду.

Кудрявець покрутив заперечливо головою. Тут має бути утворений технічно-краєзнавчий музей. Наркомосвіта уже ухвалила організувати його. Він дав свою згоду працювати в ньому. І незабаром, тільки не закінчить тут розкопиви, почне організовувати в музеї історичний відділ.

— А все ж в інституті було б цікавіше. Там жива молодь.

— Ні, ні. Не кажи. Мати справу з тими гульвісами? Хай їм!

Канушевич, справившись в інституті, вагався, що далі робити. Спочатку він мав на меті зразу ж вернутися додому. Та виїзд Флори Германівни в район розкопив і запрошення його побувати там, вибили його з колії.

Стояла добра година, тепла, ясна, суха. Крислаті клени в молодому парку навпроти інституту горіли багрецем. М'яка блакить, чиста та прозора, як вода гірського струменя, низько звисала над кварталами майбутнього міста. Осіннє сонце, тихе й ласкаве, що пливло до західних берегів, золотим мереживом повивало простори.

Канушевичеві заманулося прогулятись.

Він вийшов у поле. „Подивлюся, як там будують. Це ж цікаво“,—запевняв він себе. А втім мимохідь ловив себе на бажанні дістатися до розкопин, побачити там Флору Германівну.

Степ, що три місяці тому пишався переліжними пиріями та будяками, де пахло медом, де стирчали тоді лише грабарські оглоблі, тепер трудно було впізнати. Тут, як гриби після дощу, повиростали цілі робітничі виселки. Далеко в небо підносилися високі водонапорні башти, вимальовувалися довжелезні, на цілі кілометри, фундаменти заводських корпусів.

Ці примхливо розкидані квадрати новобудов, і гори матеріалу, і ліс риштовань—усе це видавалося для стороннього ока безконечним лабіринтом, хащами, з яких важко й вибратись. Це був покищо первісний хаос, що за кілька років мусів набути закінчених форм чудових цехів нової соціалістичної індустрії.

Тим то Канушевич, хоч і глибоко був вражений казковим перетворенням степу, не довго затримувався там. Поблукавши зокола, він пішов навкосо вільним простором, між будівлями металургійного заводу і алюмінієвого комбінату. Він держав путь до розкопин. Та незабаром побачив, як звідти виринув автомобіль і, прямуючи на шосе, проїхав оддалік нього. По червоній шапочці одного з пасажирів він здогадався, що то за автомобіль. Йому аж на серці защеміло. І раптом відчув, що йому немає жодного інтересу йти далі.

Він повернувся назад, до інституту.

З парку почувалася музика. Солодкі, ніжно-печальні звуки, такі хвилюючі і зворушливі, линули звідти.

Він пішов у парк.

Тут, на майданчику, коло широкого екрану оркестр виконував концерт. Людей було багато. Густі шерехи молоді повільно пересувалися в алеях, чекаючи на початок кіносеансу.

Канушевич пройшовся алеєю вздовж вулиці й присів на ослінчик близько дерев'яних штахеток паркану.

Оркестр грав. Мінорні звуки змінилися радісно буйними, як весна, як квітіння.

Канушевич якусь часинку слухав невідому йому і таку зрозумілу музику. Вона будила щось призабуте, навівала згадки і бажання. Хвилювала і заспокоювала. Нараз, коли звуки музики примовкли, до його слуху долетіли з вулиці слова. „І ви ото тягнете? Граніту не вистачає, а ви тягнете? Та вам зразу б прибавили, якби ви захотіли...“

Канушевич повернув голову. Вечірня пелехата сутінь розповзалась у парку й на вулиці. Крізь її зашлону, за штахетами, він побачив руду бороду.

„Тільки б захотіли і вам прибавили б, бо ударниками не нароблять. А без граніту уся машина стане...“ — говорив рудий до свого супутника.

Канушевич швидко, наче його хтось підкинув, схопився на ноги.

— Що? Невже Дригожила? — майнула думка.

Він метнувся до виходу. Та коли, виплутавшись з натовпу, вибіг на вулицю, незнайомці уже зникли, потонули десь у темряві.

Прискороною ходою, придивляючись до прохожих, він поспішався вулицею й непомітно вийшов на край виселка. Попереду за горбами, на певній відстані, прямуючи до Дніпра, мріяло в темряві дві постаті.

Канушевич стежкою кинувся за ними. Спотикаючись на каміння, він несподівано потрапив у якусь яму. І коли знову виврався, вже нікого не видно було. Незабаром опинився на кручі коло Дніпра. Унизу просто перед очима шумував Дніпро, а збоку чорними безоднями зіяли ярки.

Канушевич постояв якусь хвилину, прислухаючись до плюскоту хвиль, до приглушених звуків, що долітали звідти, де будували мости.

— Та невже ж то Дригожила? Чи це привидилось?
Збентежений і непевний, він повернувся назад до парку, згадав, що ввечері має дещо зробити, і пішов до автобусної зупинки, щоб їхати додому.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

На самому шпилі крутої гори стоїть пишний будинок. Високий, з довгими крилами, увесь у склі, так і сяє на сонці. Якийсь палац. Коло брами стоїть жінка, уся в білому, з червоною шапочкою на голові, розмахує червоним прапором і виголошує: „Поспішайте! Поспішайте!“

Він, Канушевич, згорбившись, повільно і важко дряпається вгору. Та ноги раз-у-раз повзуть назад по сковзьких схилах гори, покритих рідкою, еластичною, як розроблений бетон, масою. Сповзши на кілька кроків назад, він знову дряпається вгору, важко пересуває ноги, а проте підіймається все вище і вище. Ще кілька кроків, кілька зусиль, і він на крутій горі. І раптом жінка зникає в палаці за високою, залізною брамою. Він ходить понад брамою навколо палацу, стукотить у залізо. Та дарма. Ніхто не відгукується. Нарешті починається хвірточка, виходить звідти дід з рудою бородою і грізно каже:

„Чого ти порушуєш спокій? Чого тобі тут потрібно?“

„Я теж хочу туди, у палац, щоб пізнати всю механіку і закони, що і до чого“.

„Тобі потрібна та механіка? Жив стільки без неї, проживеш і далі. Повертай назад“.

„Жив тому, що раніше снаги не вистачало учитися. Той проклятий старий режим...“

Канушевич ступає наперед. Але в ту ж хвилину рудий замакується костуром.

— Дригожила? От нечиста сила!

Катерина сплигнула з ліжка, увімкнула електрику.

— Що з тобою, Панасе? — налякано спитала його. Він розплющив очі, здивовано поглянув у вікно, де сірів ранок.

— От же чортяка! — позіхнув Канушевич, — і при-
видиться ж отак!

Катерина зауважила, дорікаючи:

— Сидиш ночами, голову книжками забиваєш, а тоді казна що верзеться. Треба раніше лягати.

Минулої ночі він засидівся довше, ніж звичайно. Починалися іспити, і він ще раз, востаннє, хотів проглянути книжки, відсвіжити в пам'яті призабуті дати і події, перевірити формули, теореми.

— Винуватий, Катенько. Скоро вже не буду сидіти ночами, — проговорив покірливо Канушевич. — Сьогодні піду на іспити.

Почуваючи втому, він склепив повіки. Та заснути вже не міг. В його свідомість, як недавнє сновиддя, вривалися різні події, зустрічі, вражіння. Він подумав про іспити й схопився на ноги, почав прибиратися.

— Гляди ж! — підкреслила Катерина, виходячи з дому на роботу, — щоб ти повернувся ескаваторним машині-
стом.

Канушевич хотів був признатися, куди, на які іспити має йти. А втім, побоюючись її закидів, промовчав. „Хай уже потім, як вирішиться“.

Перші іспити із суспільствознавства пройшли добре. На запитання він відповідав швидко, точно, без вагань. Проте, неспокій лишався. Адже минулого разу він зазнав поразки лише наприкінці, на математиці.

Почувши після останнього іспиту своє прізвище серед прийнятих, він вигукнув голосно, молодю:

— Я студент! Хо-хо! Студент! — і, грюкнувши дверима, бистро метнувся до автобуса.

Усміхаючись у вуса, налятий радістю, поспішав він на правий берег додому, щоб скоріше поділитися своєю перемогою. Він сердився, коли часом автобус

притримував ходу чи підстрибував на вибоїнах, і нетерпеливо виглядав у вікно, ніби побоювався розхлюпати свою радість. Він увійшов у своє приміщення тихо, з виглядом людини, що збирається здивувати світ. Катерина була вже дома. Прийшовши з роботи, вона прибирала кімнату, змітала порох з підвіконня.

— Ну, що? — зміряла його пильним поглядом.

Він підвів голову, поправив вуси й відповів лагідно і, може, задавакувато:

— Харашо, Катенько. Таки вийшло. Я вже студент-робітфаківець!

Вона повернулась до нього всім тілом.

— Який студент?

— Ну, який же? Які студенти бувають? В інститут вступаю. На робітфак. Учитися буду. Іспити оце витримав.

— А як же з ескаватором?

— Що там ескаватор! То я, бач, тобі так наговорив. Не знав, чи вийде. А тепер усе гаразд. Прийняли.

— Подумаєш! Теж надбання! Знову будеш сидіти, літніти, штани витирати. А потім, хто знає, що будеш заробляти. Он машиністи на ескаваторах...

Він перебив її нетерпеливо, з серцем:

— Нічого ти, Катенько, не розумієш! Важно повчитися. Щоб знати, що й до чого, а ти зарубала собі машиніст, машиніст, ескаватор. Яка ж ти нетямуща!

Катерина нахмурилась. Обличчя їй почервоніло, губи їй аж затремтіли з досади й образи.

— Ти тямущий! Ти багато знаєш! — уколола його, ледве стримуючись. — Ну, повчив би й мене. Тільки чи з твоєю головою? Мовчав би вже! — Відвернувшись до вікна, вона мовчазлива, сердита, заповзялася далі витирати пилюгу.

Панас почував себе ображеним і розчарованим. Радісна усмішка, що світилася в очах, погасла. Він сподівався на підтримку, а зчинилася ціла баталія!

— Чого ж ти сердишся? — звернувся він обережно. — Ти почекай. Я буду інженером. Ми ще не так заживемо.

— Жди з моря погоди, — відрізала вона коротко.

Гроза пролетіла, та хмарки ще лишалися. Холодні, непривітні, як пізня осінь. Обое були мовчазні, невдоволені. Ніби обом забракло слів. Катерина, зціпивши губи, то насуплено топталася коло вікна, то вешталася у кухні. А Панас, присівши на канапу, скося поглядав на неї, ніби чогось вичікував. Потім підвівся й заявив, що має піти на греблю, в робітком.

— Чого це так раптом? — обернулася Катерина.

— Та треба, діла...

Власне кажучи, ніяких справ до робіткому він не мав. Згадав його навмання. Йому просто заманулося кудинебудь піти, погомоніти, розповісти про наслідки іспитів. Кому ж не хочеться після стількох зусиль і тривоги поділитися своєю радістю, почути співчутливе слово!

Опинившись на вулиці, він вирішив побувати таки на греблі в робіткомі.

Там його зустріли радісно, поздоровляючи. Чемериця міцно потиснув йому руку.

— Добре. Добре. Так і роби. От, товаришочки, — звернувся він до молодих бетонярів, що стояли тут же на греблі коло робіткому, — дивіться на цього недавно малописьменного чорнороба і мотайте собі на безвусі губи.

Він поклав руку на плече Канушевича, подікавився, як надалі з роботою.

— Попрацюємо ще трохи на крані? До кінця сезону? Не довго лишилося. Треба б. А тоді получай стипендію і вчись на всі сто процентів. Чи як ти думаєш?

Канушевич, зворушений теплою зустріччю, ніяковів, усміхався. Він то розгляджував чорні вуси, то, не знаючи

що робити з руками, закладав їх у кишені. Він цілком погоджувався з Чемерицею. Він, звичайно, попрацює до кінця сезону. Це не буде йому заважати ходити на лекції. А тоді вже лишить роботу.

Він мав ще приховану думку побачити інженера Кудрявець—і зашарівся по самі вуха, коли вона, вийшовши з конторки виконроба, привіталася з ним.

Вона поспішала до будинку громадських установ на якусь нараду й попросила його провести її, розповісти про іспити.

Канушевич охоче пристав на її запрошення.

Дорогою він жваво розповідав про іспити.

Флора Германівна ще раз похвалила його за успіхи.

— Тепер вам лишається прискорено пройти робіт-факівські курси. А тоді скоро і в інженери вийдете.

Канушевич охоче слухав такі речі, а втім зауважив скромно:

— Ну, вже і в інженери? Багато ще води упливе...

— Не так і багато. Головне зроблено. Решта залежатиме від вас. Треба тільки сміливіше дивитися наперед. Бути певним своїх сил. А там і не оглянетесь, як час збіжить.

Він вдячно поглядав на неї. Йому було і легко на душі і приємно. Він ніби летів, не почувуючи ні землі під собою, ні своїх ніг.

Непомітно вони дійшли до будинку громадських установ.

Канушевич нерухомо, мов зачарований, якусь хвилину стояв біля будинку, коли вона, попрощавшись, сховалась за дверима, потім пішов назад до греблі. І мимохіть подумав про своє життя, про Катерину, про недавню сварку з нею.

„Чужі ми наче. Якось воно так виходить. А Флора Германівна зовсім інше каже, вітає. Флора Германівна хвалить, допомагає“. І обличчя його усміхнулося, а серце забилося радісно, у тривозі. „Ах, якби вона

зпала"! Але, уніймавши себе на цій мислі, він почервонів, відчув якусь непевність. „Ну, що їй скаже він, малописьменний машиніст?“

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Дні мчали. Йшла пізня осінь.

Важкі горбаті хмари, як потомлені верблюди, довгим караваном повільно тяглися з півночі. Сірі, молочні тумани клуботалися над Дніпром. Часом зривався дрібний дощ, холодний, уїдлиний, як пізня осінь.

В один із цих листопадових днів Лагунський зранку вийшов на греблю туди, де лівий берег змикався з правим. Він спустився униз до бичка сполучення, де свіжа маса бетону закривала останні квадрати недавно ще вільного граніту днища.

У суміжному блоку, де ставили арматуру, Лагунський побачив виконроба з правого берега і, вітаючись, помахав рукою.

— Як у вас із бетоном? Із зустрічним?

— Непогано. Сподіваємось управитись. А ви?

Лагунський відповів стримано:

— Теж нічого. Вживаємо заходів, щоб укластись у строки, та не знаю, як пощастить. Мало днів лишилося, а роботи ще багатенько. Ось і тут,—показав перед себе на основу бика.

— За нами зупинки не буде, товаришу начальнику! — почувся звідти голос.— Ми в боргу не будемо. Свій зустрічний виконаємо.

Лагунський схилив голову над блоком.

— А? Це ти? — упізнав Гавриша.— Виконаєте? Без затримки?

— А то ж які! Ну, звісно. Як прописано на папері і в резолюції сказано.— І Гавриш завертів великим пальцем правої руки,— не то давав сигнал такелажникові, не то просто це робив за звичкою.

Над блоком схилилась стріла крана. Угорі, в повітрі зависла бетонерка, потім хутко, легенько похитуючись, полетіла вниз.

Лагунський поглядав то на кран, де Канушевич, зосереджений і спокійний, уважно і звикло, як піаніст на клавішах, водив рукою по ричагах, то вниз, де бетолярі, глибоко поринаючи у тісто, мовчки і завзято вели свій знакомитий танок.

— Ловко працюють! Диви, які роботяги вийшли! — подумав він уражений. — Чого доброго зустрічний у строк таки буде виконаний.

Гавриш після гудка, порахувавши жетони, виліз з опалубки на поміст. Звідси мимохіть поглянув назад у блок, де вилискував добре розроблений, аж масний, ще не згуслий бетон.

Вдоволений наслідками своєї роботи, він хвастовито труснув кишенею, повною жетонів. Приємно ж, чорт побери, почувати себе, коли знаєш, що все йде гаразд, що хліб не дарма жуєш!

Він повернув голову до крана.

— Чуєш, Панасе? — гукнув він до машиніста. — Репутацію, можна сказати, виправили!

Канушевич здавав кран новій зміні. Але добре розумів, про чию репутацію йде мова. І співчутливо, слухаючи Гавриша одним вухом, покивав головою.

— Красота! Наша добре! — вигукнув у захваті Гавриш. — Скоро, знати, будемо свято справляти. Гуль-немо, кажуть. Що ти, Панасе, поробляєш сьогодні? Може підемо в ресторацію на Дніпрі?

Канушевич відказав добродушно:

— Так ти хочеш репутацію, чи той, репетицію показати. Ні, я тобі не кумпанія. Сьогодні я маю йти в інститут. Звечора лекція з математики. Не можна пропускати.

Гавриш мотнув головою:

— Ти ж, пак, у студенти пошився! Я й забув. Ну,

катай - валяй! — І кинувся між кранами до одного з ближчих бичків, де працювала жіноча бригада Маячки.

В кепці набік, самовпевненою ходою наближався він до блоку. Тепер же, чорт побери, йому є чим похвалитися! Хто взяв ще такі темпи? Хто поставив такі рекорди? Що скаже тепер Маячка? Що в неї вийшло?

Маячка із своєю бригадою щойно підвелася з блоку на поміст і тут несподівано стикнулася з Гавришем. Дівчата з її бригади подалися далі, а вона спинилася. Оббризкані бетоном щоки її горіли рум'янцем, очі іскрилися, груди високо здіймалися.

Якийсь момент обоє мовчки, широкими очима, дивилися одне на одного. Кожен ніби пишався своєю перемогою і вивіряв другого і запитував.

Нарешті Маячка не стерпіла. Ставши в гордовиту позу — одна нога вперед, голова назад, руки в боки — кинула задавакувато:

— Договір виконано і перевиконано.

У Гавриша перехопило дух. „Невже ж вона узяла першість?“

— Скільки ж у тебе? — поспитав він тремтливим голосом.

— Двісті двадцять п'ять! — оголосила Маячка голосом переможця.

І враз у Гавриша вихопилось глибоке полегшене зітхання.

— Закройсь, душечка! Висоти за нами! Двісті тридцять п'ять! Двадцять дев'ять на чоловіка!

Маячка відступила на крок назад, кумедно схилила голову набік і, ніби дивуючись, змірjala його очима з ніг до голови.

— Та ти, можна сказати, герой. Двісті тридцять п'ять! Це мені подобається. Хоч ти і кирпатенький, а хтось із дівчат таки полюбить! — І ласкаво, з пустотливим виглядом, поляскала його рукою по щоці. — А тепер треба йти жетони здавати.

Гавриш розплився широкою усмішкою. Зворушений словами Зіни, він замилювано поглядав на неї, як вона, розмахуючи рукою, з червоною хусткою, зав'язаною на потилиці, тупала великими гумовими чобітьми по мосту. „Ну, й дівчина“,— подумав про себе. Пойнятий непереможним бажанням бути з нею, він подався слідом за нею.

Сіялась мжичка.

Пелехатий вечір давно вже спав на береги, повиті густими туманами. Але вгорі над спорудами, у тьмяних космічних просторах, пронизаних лісом стріл і мачт, невгамовно, мов велетенські птахи, плавали бетонерки.

Йшла одинадцята година. Третя зміна закінчувала свою роботу.

Лагунський, провівши цілий вечір на будівництві, повертався додому. Простуючи греблею на правий берег, він спинився над колишнім котлованом середньої протоки коло бичків сполучення берегів. Він не втримався, щоб не подивитися ще раз. Височенні квадрати биків, як гігантські вежі, знижуючись на середній протоці, довгими рядами тяглися з обох боків, перетинаючи Дніпро. Навіть ті два бики сполучення, що зранку ледве покривали своєю основою граніт, за ці зміни дуже піднялися вгору.

— Ні, таки дивися, як ми навчилися робити,—говорив він до себе, поглядаючи на бетонярів.

Його увагу притягли яскраві вогники, що, наче якісь загадкові знаки, з'явилися високо над греблею. Скоро ці звуки обернулися у вогняні слова:

**„НЕМАЄ ФОРТЕЦЬ, ЯКИХ БІЛЬШОВИКИ
НЕ МОГЛИ Б ЗДОБУТИ“.**

Лагунський, уражений незвичайним видовищем, утопив очі в тьмянний простір, розірваний золотими літерами, і не зчүвся, як поруч нього став Трикоз. Він

непомітно підійшов до Лагунського, урочистий, кругловидий, як повний місяць, і проговорив:

— Вітаю з перемогою зустрічного!

Лагунський згадав колишні свої сумніви і заперечення й змовчав. „Чи не глузує він з мене?“ — подумав.

Трикоз відчув його зніяковіння й зауважив:

— Важкуватий рік випав, напружений, а дружно всі попрацювали і витягли, і перемогли.

Лагунський зауважив скромно, ніби приймаючи на себе провину:

— А ми тут трохи затрималися на двох бичках, відстаємо, та й на шлюзі...

— Знаю, знаю,— погодився Трикоз.— Але то ж дрібничка. Я думаю, що за ці кілька днів цілком виконаємо зустрічний. Чи, може, я помиляюся? Ви не ручитесь за лівий берег?

Цей надто делікатний натяк поцілів, здавалося, у саме серце Лагунського.

— Як не ручуся! — скрикнув він заперечливо.— Ні. Я певен, що ми справимось у строк. Неодмінно. Я певен,— повторив він з притиском.

— Я дуже радий,— відповів Трикоз,— що ми зійшлися з вами думками. Правий берег теж закінчує. Значить, ми цілком звільняємось від перегаток на середній протоці, і наступну весну починаємо з виграшними позиціями. Маємо, значить, можливість закінчити все будівництво вчасно. Правда, Віталю Кириловичу?

— Ви вже плануєте наступний сезон? Дозвольте спочатку хоч цей до ладу довести, а тоді вже про наступний думати.

— Добре, добре! — погодився Трикоз.— Час іще є.— А проте він не втримався, щоб не висловити деяких думок:— Наступний сезон буде цікавий. Це ж останній сезон для бетону! Ну, добре, потім поміркуємо. А тепер закінчуємо і готуємось до вечора. Там уже, правда, сперечаються за нього.

Трикоз помовчав, потім, засміявшись, почав розповідати:

— Інженер Кудрявець і Маячка за те, щоб на святі обов'язково танці були. А Чемериця, зважаючи на урочистий і поважний характер свята — там же, мовляв, підсумки робіт, премії,— висловився був проти. Я,— провадив весело Трикоз,— потрапив саме на їх дискусію і довелося теж дебатувати.

— Ну, і що ж?

— Я за. Чого ж? Хай після урочистої частини молодь потанцює. А може і нам, старикам, заманеться?— Він задиркувато моргнув очима.— Як ви гадаєте, Віталію Кириловичу?

Товариський тон Трикоза сподобався Лагунському. Навіть розвеселив його. Він випрямився, поправив свою кепку, що зовсім сповзала на потилицю, і відповів у тон Трикозі.

— А чого ж? Я не проти.

Сіялась мжичка. Над Дніпром стелився туман. З півночі подихав пронизливий вітрець. А проте Лагунський не звертав на нього увагу. Він просто його не помічав. Чи ж має яке значення цей вітрець, бодай і ущипливий, коли на душі стало так легко і просторо?

Він твердою ногою, дарма, що цілсінький день покрутився на ногах, з поважно піднесеною головою ступав уперед. І думав про життя і людей, про їх діла і перемоги. Думав довго, уперто й згадав фразу: „А ви старайтеся йти в ногу з робітничим класом, що марширує під командою такого геройського капітана, як комуністична партія, тоді усякі страхіння розвіються“. Ця фраза, кинута влітку на вараді на його адресу, прозвучала тепер з новою силою, з новим, не цілком збагнутим тоді змістом.

— Так,— міркував він вголос,— чого доброго запряжемо весною старого в турбіни. Ну, й діла! Хто б подумав?

ЧАСТИНА ДРУГА

НА БУДНЯХ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Канушевич, як і сподівався раніше, по закінченні сезону дістав стипендію й залишив працю на будівництві. Невелика стипендія — вісімдесят п'ять карбованців на місяць, а проте це його ані скільки не турбувало. Доведеться скромно пожити. Та хіба йому до цього звикати? Не в багатствах, не в розкошах виріс. Та й чи багато потрібно для двох? Катерина ще заробляє. Якось переживуть, переб'ються, а далі стипендію побільшать. Головне, тепер він цілком вільний, зможе спокійно вчитись.

Праці на робітфаку було сила. Лекції, завдання, опрацювання різних тем. Години були дуже ущільнені. Слыве цілі дні, з ранку і до вечора, доводилось робітфаківцям проводити в стінах інституту.

Канушевич енергійно, з запалом узявся за учбу, поплив по незнаних мудрощах знання.

Згодом з більше підготованих робітфаківців, переважно з молоді, що вчилася в семирічках, виділили окрему групу. Вона мала прискорено, у можливо короткий час, пройти визначену програму з тим, щоб наступної осені перейти вже на основний курс інституту.

Канушевича теж включили до цієї групи. Добре вчитися, як раніше добре працювати, старанно засвоювати лекції — це стало другою його природою. Не відставати від молоді, йти, принаймні, нарівні з нею, — це було метою, що полонила його енергію, увагу, бажання.

Захоплений, невтомний, він уперто перемагав труднощі, гарно засвоював грамоту, нетерпеливо забігав наперед, бажаючи більше знати.

Перед ним все глибше розкривалися книги знань, набутки тисячолітнього розвитку людства, закони механіки, рух планет і тіл, — все, що довгий час здавалося йому загадковим, незрозумілим.

Повернувшись увечері з інституту, він мусів ще й дома працювати, вивчати завдання, і часом довго, до глибокої ночі, засиджувався за столом. А проте почував себе спокійним, бадьорим, вдоволеним.

Часом вражений якоюнебудь думкою, він весело крутив головою, усміхався, бурмотів добродушно: „Так ось же воно як! Так от до чого йдеться!“

Ця постійна заклопотаність його книжками не подобалась Катерині.

— Чого тобі так весело? — підозріло, з почуттям ревності запитувала вона.

Він не міг докладно пояснити. Та й не легко це зробити, особливо тоді, коли усміхаєшся просто тому, що на душі весело, що ти маєш здоровий кровообіг, і світ видається чудовим.

— Та це я так. Тут у книжці такого написано! — відповідав ухильно.

Катерина не домагалася знати, що там написано, і розмова вривалася.

Повернувшись з майстерень і хутко упоравшись з хатніми справами, вона мала вільні години й нудилася, не знаючи, куди себе приткнути, як використати вільний час.

Тож, нудьгуючи, часом дорікала чоловікові:

— Коли ти вже начитаєшся? Невже тобі ці книжки ще не набридли? Усе з книжками та з книжками!

Він відповідав спокійно, добродушно, трохи, може, навіть високодумно:

— Треба, Катенько, надолужити. Бо в інженери вийти — це, знаєш, не проста задача, не фунт озкому з'їсти.

— У твоїх літах братися? Забиваєш ти собі голову! Казала: йди на ескаватор, так не послухався. В інженери захотілося! Діждешся!

Він вибачливо усміхався. Це, мовляв, не твого розуму діло.

Ці короткі перемови, хоч і частенько виникали, носили не злісний характер. Мирно закінчуючись, вони стали ніби звичайним явищем. Та одного разу зчинилася ціла буря.

Був вихідний день. Катерина ще зранку натякнула, що по обіді треба б погуляти, до знайомих піти, чи до клубу, або в кіно. Панас не звернув уваги на ці натяки. Він збирався до інституту, де мали відбутися позачергові заняття.

— Гляди ж, не забарюйся! — підкреслила Катерина.

Повернувшись надвечір додому, Панас заявив, досить обережно, що для їх групи на робітфаку призначили перевірні іспити.

Катерина причепурена, з гладко зачесаним волоссям, туго зав'язаним у вузол на потилиці, одягнута у трикотажний жакет, давно чекала на нього. Вона не зовсім зрозуміла його натяк. Але по тону відчула якусь небезпеку для себе й одразу ж насторожилась.

— То й що? Ти чого так забарився?

— Та заняття ж, — відповів він стримано. — Потім розмовляли про зачоти. Ну, пообідав, от і час пройшов.

Він поклав книжки на стіл, повільним рухом зняв пальто і важко, як людина, що має багато діла, сів до столу.

Катерина, стиснувши губи, гострими очима стежила за його порухами. І вже коли він сів, проговорила:

— Ну, що ж руки склав, розсівся? Вже вечір. Ходімо.

— Та куди там іти! — махнув він зневажливо рукою. — Кажу ж, зачоти скоро. Треба готуватися.

Катерина раптом спалахнула. Злегка припудрене обличчя узялося червоною фарбою, пересмикнулося.

— Я так і думала. Я так і знала, що в тебе щось знайдеться, — накинулась вона сердито. — Я цього й сподівалася. У людей свято, а тобі ні спочинку, ні розваги!

Вона ступила вперед, рвучким порухом схопила книжки і, розмахнувшись, кинула їх на шафу.

— Ходімо! Встигнеш ще надивитися на вих. Нікуди не втечуть.

Панас зміряв її суворим поглядом, потім дістав з шафи книжки і знову сів на стілець.

— Коли кажу ніколи, значить — ніколи, — відказав спокійно, але твердо. — Зачоти справа важлива, а ти із своїми розвагами. Ось скоро стане легше, вільніше, тоді можна і до кіна. Хочеш? — Іди. І облиш свої дурні жарти.

Це була іскра в порох. Катерина, здавалося, тільки того й чекала. Вона пирснула злостиво, зневажливо:

— Скоро стане легше? Я вже це чую давно. Восени відкладав на зиму, а тепер на весну киваєш. Голову тільки морочиш! Ні провітку, ні життя через тебе немає!

Панас аж рота роззявив. Спочатку він не знав, що відповісти, до такої міри це здалося несподіваним. Нарешті, промовив гірко:

— Через мене тобі немає життя? Хіба я тобі в чомусь перечу? Перешкоджаю тобі, заважаю? Хочеш розважатися? До кіна піти? Будь ласка, я тобі ві слова. Іди. Подивися.

— Подивися? Теж мені розвага! Я й так завжди одна, завжди сама. Он люди дивуються, починають

вже очі колоти: де це твій Панас, щось його ніколи з тобою не видко?

Він усміхнувся.

— Потурай, що хтось базікає. Панас зайнятий, учиться. Інженером, кажи, скоро стане.— І додав:— А знаєш, що, Катенько! Якщо в тебе немає охоти до кіна, посидь дома, почитай якусь квижку. І мені веселше буде.

Катерина не вгамовувалась.

— Я так і знала, що ти це скажеш, до цього зведеш. Посидь! Якже! Мені дуже цікаво сидіти коло тебе, дивитися, як ти сопеш, устромивши ніс у квижку! Дякую за пораду! Тільки я і так напрацювалася. Годі з мене. У людей свято, відпочинок, а він мені суне книжку.

— Ет! Варнякаєш ти дурне!— кинув Панас і, обурено махнув рукою,— і слухати не хочеться!

Гроза насувалася.

Катерина стояла серед кімнати напружена, похмура, як чорна хмара. Тоненькі брови звивалися гадючками, сповзали на лоба.

— Тобі не до смаку моя мова?— говорила роздратовано.— Тобі не хочеться слухати правди? Вона тобі очі коле? Ти одмахуєшся од неї? Я це знаю!

Вона спалахнула цілим вибухом докорів, нарікань, обвинувачень.

— Ти тільки про себе думаєш. Забуваєш, що з тобою живе людина. Інші, як свято, розважаються, десь бувають, а в нас жданками годують. Інші он патефон вже мають, а він з книжками возиться, наче дитина. Казала, іди на ескаватор, так ні, в інженери! З твоїм розумом та літами! Отак, мабуть, і вік пронидіємо.

Панас нервово знизував плечима, аж піджак йому піднімався на потилицю. Потім, мов ужалений, схопився на ноги, закрутився по кімнаті. Знову сів. І взявши руками за голову, якусь хвилину слухав її веремію. Нарешті вигукнув розпачливо:

— Та чого ти хочеш від мене?

Катерина витягла голову вперед.

Це запитання захопило її, здавалося, зненацька. Ніби обеззброїло її. Якусь хвилину вона, спантеличена, сердита, спідлоба кидала гострі погляди, потім знову перейшла в наступ.

— Я хочу жити! Розумієш? Хочу жити, бо я ще не жила, не бачила життя,—проговорила тим самим войовничим тоном. — Ми з тобою все збираємось жити. Та поки зберемося, то, мабуть, і посивіємо!

Він пильно і довго дивився на неї. Ніби вивіряв і дивувався, звідки це в неї взялося.

— А я думав, що ми живемо,—протяг він глузливым тоном.— Аж, виходить, помилився. Дякую за те, що напустила на добрий розум. Ну, як же ти хочеш жити? Про яке життя говориш? На балах хочеш бувати чи грамофон мати?

Катерина запнулася. Здавалося, вона зрозуміла, що наговорила надто багато і недоречно, і зніяковіло опустила очі. Помовчавши, відказала спокійніше, але все ще сварливим голосом:

— У людей он діти вже ростуть,—згадала товаришку з цеха, що побралася одночасно з нею,—а тут... живемо, як ті бурлаки.

— І ми могли б мати. Чого ж ти не хочеш?

Вона скрикнула:

— Не хочеш, не хочеш! З твоїми заробітками? На твої вісімдесят п'ять карбованців проживеш з дитиною?

— Чого ж вісімдесят п'ять? Ти ж ще заробляєш, потім я надбавку дістану, а там і в інженери вийду.

Вона зневажливо засміялась.

— То ж бо і є. Вийдеш? Довго ждати! Мовчав би вже, то легше було б. Дурень!

Катерина схопила з гачка своє пальто, хустку й сердито грюкнула дверима.

РОЗДІЛ ДРУГІЙ

Ледве Канушевич устиг визирнути у вікно, як Катерина була вже за хвірткою.

„Не інакше, як гедзь укусив“,— подумав, спантелений.

Він довго сидів нерухомо, ніби його раптом оглушили міцним ударом по голові. Здавалося, він нічого не розумів. Гостро, невідчепно, як дзижчання нахабного джмеля, дзвеніли у вухах Катеринині слова, повні незрозумілої ворожості, образи, зневаги.

Те, що трапилось, мимохіть вибило його із звичайної колії думок і бажань, із звиклого кола інтересів і прагнень, якими він жив, радів і захоплювався.

Він думав про їхні відносини. Останні місяці між ними були деякі дріб'язкові незгоди, непорозуміння, холодок, може. Але щоб зчинилася така сварка? Він і в думці того не мав. Що, власне, вчинив їй образливого? Не міг піти з нею? Так йому ж треба працювати. І вона ж мусила це зрозуміти. Так чого ж вона спалахнула? Чого накинулася на нього?

І як кожен, хто вважає себе незаслужено ображеним і потерпілим, він подумав про сварливий характер Катерини, про її нестриманість, заботони. „Щось дуріє жінка, не знає, видко, куди сили діти“.

Вгамовуючи образу, він узяв підручник з алгебри. А проте, як не силкувався, нічого не міг збагнути. В голові стояв туман, докором бриніла остання фраза Катерини.

— От заслужив! — скривився, ніби йому в роті стало гірко.

Почуття болю і смутку стиснуло йому серце.

Йому захотілося знайти Катерину, поговорити з нею, заспокоїти, помиритися.

Згадавши, що вона зранку збиралася до клубу, до кіна, вирішив побувати там.

Заходив ранній зимовий вечір. Сірі, олив'яні, одно-тонні, як небілене полотно, хмари, нерухомо облягали небо. Легенький, сизувато-синій, як димок, туман, що маревом стояв за Дніпром, над обрієм, повільно розповзався над замкнутою рікою, над греблею і берегами.

У повітрі було тихо. Укриті пухкою памороззю кристалі дерева на вулиці і в парку схилялися обважнілими галузками. Переплітаючись одне з одним, вони утворювали загадковий ліс, привабливий, як казка.

Канушевичеві подобався цей чудовий малюнок, і зранку, йдучи до інституту, він довго милувався з нього, захоплений його красою. Але тепер, засмучений, байдуже пройшов повз нього.

В просторих коридорах клубу, ярко освітлених електрикою, було людно і гамірно. Одні чекали на сеанс у кіно, інші прийшли на заняття гуртків, хто просто завітав, бажаючи побачитись з товаришами, з друзями.

Канушевич уважно нишпорив очима серед натовпу, зазирнув в одну кімнату, у другу, проте Катерини не знайшов. Він зрадив, побачивши Гавриша. Хоч словом можна перекинутись!

Та Гавриш цього разу не виявив особливої балакучості. Він був чимсь заклопотаний, занепокоєний, кудись поспішав. На запитання: „Як живе? Що поробляє?“ відповідав неясно і коротко: „У відпустці перебуваю“.

Потім раптом спитав, чи не бачив той Маячки, і хутко зник з клубу.

Канушевич почекав іще якусь хвилину. І як тільки почався сеанс, переконавшись, що Катерини вже не буде, теж вирішив іти.

Несподівано, біля кімнати, на дверях якої висіла табличка „гурток політграмоти“, він стикнувся з Чемерицею.

— Був я оце на заняттях,— розповідав Чемериця.— З молодими комунарами, новопризваними до партії,

працював. З історією нашої партії знайомив. Сирий ще матеріал, ці новопризвані. А цікаві. Добре беруться. Усе хочуть зразу знати. У колію входять. Так, кажу, і тобі пора в комунари, в партію йти. В тебе робочий стаж чималенький і соцпоходження підходяще.

Канушевич помовчав. Обличчя його прибрало поважного вигляду.

— Яюсь ще не насмілююсь я,— відповів він нарешті.— Партія це таке, як би сказати, серйозне, велике діло, що й не знаєш, чи ти підходящий. Ну, а працюю я,— підкреслив він,— для радянської держави.

— Це то так,— зауважив Чемериця.— А тільки наша партія, як і ти кажеш, велике діло. Партія всьому голова. Партія показує дорогу до комуні, до нового життя. За нього бореться. Вона вчить, виховує людей. Справжній партієць повинен більше почувати відповідальності і за свою роботу і за роботу інших, за всю радянську справу.

Канушевич замислився. Вступ до партії був для нього незвичайним кроком, за яким, здавалось, починалося нове, відмінне від попереднього, життя, починалася нова людина.

— Діло велике,— погодився Канушевич.— Треба буде поговорити у своєму осередку на робітфаку.

Вони поминули головну управу, американську колонію й непомітно опинилися за виселком поблизу старого Кічкаса. Лише тут Канушевич помітив, що Чемериця завертає на Дніпро і в нього під пахвою пакуночок з коньками.

— Ти на ковзалку?— здивувався він, ніби ніяк не сподівався цього від такої поважної на будівництві людини.

— Як бачиш!— Чемериця показав на пакунок.— Маю вільний час, хочу розімнятися. Здоровіше почуваю себе потім. Для мене ковзалка найкраща розвага, найперший спорт. Гагена добув, вищої марки. Треба скори-

статися, бо потягне на весну, то буде не до того. А ти не гуляєш? А ще на Дніпрі виріс! А ще студент! Ти гляди, так скоро у бабусі пошиєшся.

Вони спустилися на ковзалку.

Коло будки показалася Кудрявець. У короткому гуцульському полушубку з розшитими рукавами, у білій шапочці, вона легко мчала на коньках. І раптом, описавши коло, спинилася.

— Товаришу Чемериця! Віват! — весело вигукнула, помахавши рукою. — Чудово! Щось ви запізнилися? Та ви з новим спортсменом? Я й не впізнала. А ну, покажіть, як ви умієте? Тут я можу піти з вами на змагання.

Похмуре обличчя Канушевича проясніло. Він зрадів з несподіваної зустрічі.

— Та я не вмю. Прийшов так, за компанію, подивитися.

— Облиште своє не вмю. Треба навчитися. Ви ж колись добре вмели, — згадала, як вони колись у дитинстві гуляли тут на ковзалці.

— Було колись, — ніби пожалкував він на своє неуцтво.

— Заходьте в будку і беріть коньки, — кинула Флора Германівна і, нетерпеливо крутнувшись, пустилась на лід.

Широкий, у високих берегах Дніпро, закований в лискучу броню, притрушену білим, мов пушок, інеєм, уявляв незвичайну картину. Праворуч, оддалік, де в синьому тумані, як марево, підносились вежі греблі, — бушували, вириваючись спід крижаної кори, каламутно-чорні, мов ніч, хвилі. А тут, за старим Кічкасом, під ажурним кічкаським мостом, на рівному полі, освітленому різнобарвними ліхтариками, витанцьовували ковзалі. Хлопці, дівчата, робітники, студенти, у різних вбраннях, мов метелики, пурхали над крижаним полем.

Канушевич заздро подивився, як Флора Германівна зробила кілька фігур і, увімкнувшись у коло, понеслася

Дніпром. Давня, зовсім, здавалося, завмерла пристрасть прокинулась у ньому.

Він зайшов у будку і попросив коньки.

Проте, почував себе не зовсім безпечно. Рухи його були непевні. Він ледве тримався на ногах і, раз - у - раз балансуючи, шукаючи опертя, змахував то однією рукою, то другою.

Побачивши знову Флору Германівну, він сміливіше почав рухати ногами, та як тільки спробував узяти розгон, швидко згубив рівновагу й стрімголов простягся навznak.

Флора Германівна ледве встигла стримати коньки перед головою нещасливого спортсмена, який, нерухомо розпластавшись, лежав на льоду.

— Треба ж обережніше, — співчутливо зауважила Флора Германівна й запропонувала йому проїхати з нею.

Тепер вони йшли разом, у парі. Спочатку повільно. Флора Германівна навмисне притримувала біг. Канушевич з острахом, аж дух забивало, намагаючись не відставати, поспішав за нею.

Згодом вона залишила його. І, бажаючи показати свою вправність, хутко пустилася поза колом. Схилившись усім тілом трохи наперед, а руки тримаючи на стегнах, вона як вітер, ледь - ледь торкаючись льоду, неслася в повітрі.

Канушевич стояв на місці.

Повз нього миготіли ковзалі, немов силуети фантастичних фігур. Та він, здавалося, нічого не бачив, нічого не помічав. І тільки уважно стежив за летом Флори Германівни. Він з притаєним подихом і страхом дивився, як вона швидко наближалась до позначок, до небезпечної коси, спід якої вибивалися хвилі, і радісно зітхнув, коли вона, раптом повернувши назад біля самої позначки, порівнялася з ним.

— Хотів би я позмагатися з вами, та крил не маю, — мовив він заздрісно, у захваті.

— Виростуть. Зими ще багато. У вас же все попереду,— говорила, усміхаючись.

Потім вона, згадавши, що на неї чекала Майка, скоро пішла додому.

Канушевич зразу ж після її відходу відчув, що йому не цікаво на ковзалці, і теж пішов додому.

Катерини не було дома.

Здивований, він узяв алгебру. Проте не міг і тепер нічого збагнути. Події дня, як буря, налітали на нього, розбивали увагу, полонили свідомість. Він закрив книжку. У кімнаті було тихо.

— Де ж це Катерина? Де вона запропала?— думав стурбований і, вичікувально прислухаючись, ходив по кімнаті.

Нарешті вона прийшла і мовчки, увикаючи зустрітися з ним очима, почала роздягатися.

По хвилині Канушевич порушив мовчанья, поцікавився, де вона була.

— Де була, там немає,— одповіла вона коротко.

Він уважно змряв її поглядом. Неприродні іскорки спалахували у її туманних, ніби втомлених очах.

— Чого ти так придивляєшся?— засміялася вона.

Канушевич почув разом із сміхом гіркий, неприємний запах перегорілої горілки.

— Була в кіні з товаришкою та її чоловіком, ескаваторним машиністом. Потім вечеряли в них, випили по чарці.

— Так, так,— процідив стиха, похмуро Канушевич.

І згадав Флору Германівну. Колись же бавились з нею, гуляли на ковзалках. Ех, і чого воно так склалося? Що чого? Він не наважився відповісти собі, але, упіймавши себе на бажанні, замріяний і здивований, зітхнув безнадійно, наче по далекій, такій привабливій і zarazом нездійсненній мрії.— „Ні, це неможливо! Неможливо! Вона ж інженер, а він машиніст. А може?“— затеплилася іскорка надії. „У вас же, каже, все попереду“.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Одержавши по закінченні бетонної кладки тарифну відпустку, Гавриш не знав, що з собою робити.

Він походив із села, близько Запоріжжя. Там пройшли його дитячі роки, про які він мало коли і згадував. Не дуже бо приємно хвалитися злиднями та поневірянями. Не в його це вдачі було.

Він рано — ледве минуло йому вісім років — утратив батьків. Самотнього і безпорадного узяв до себе його дід. З ним він почав хазяйнувати. Та скоро наступив сухий, голодний, двадцять перший рік. Дід, вибившись із сил, запряг конячку, набрав усякого барахла і поїхав на Полтавщину, думав наміняти там хоч трохи хліба. Поїхав і не вернувся. Малий Василь, почекавши його, залишив гніздо і перекинувся у Запоріжжя. Почав жебракувати. Тут він здибався з вуличним музикантом-сліпцем. Музикант узяв його до себе. Вони ходили по дворах, по базарах, розважали гулящих людей на вулицях. Василь вибивав на бубні, а сліпий виводив різних пісень.

Пізніше Василь кинув сліпця, повернувся в село. Там наймитував. А коли почалось будівництво в Кічкасі, його потягло на Дніпро.

Не мавши ні кривих, ні близьких, Гавриш вирішив провести відпустку на місці, на будівництві. „Відпочину трохи і погуляю“. Він згадав при цьому Маячку, її натяки, її обіцянки, хоч не зовсім певні, і втішав себе надіями.

Цього дня він зайшов до клубу, сподіваючись зустрітись там з нею, і, не знайшовши, пішов у виселок, до жіночого бараку. Там, за однією з перегородок, мешкала і Маячка разом з двома товаришками. Вона теж перебувала у відпустці.

У кімнатці, чисто підметеній, прикрашеній кількома портретами й малюнками, крім Зіни, був Постолак. Він

сидів одягнений у пальто, з шапкою в руках і, видимо, чекав Зіну. Вона одягалася.

Гавриш, ніби дивуючись, чого це Постолак забрався сюди, спитав Маячку, куди вона збирається?

— Ідемо гуляти,— мовила Зіна, насуваючи на велику кошлату голову хутрянку, з вухами, шапку.

Гавриш насторожено поглянув на Постолака, перевів очі на Маячку й спалахнув.

— А я тебе у клубі чекав. Думав, ти прийдеш. А ти ось бач...

— А ти не барися,— зауважила Маячка і додала, побачивши, як Гавриш глибоко сприймає до серця її слова.— А може й не гуляти, ідемо по справах, у Канцерівку, у підшефне село.

Гавриш полегшено зітхнув.

— Ну, яка ж ти, Зіно, вигадниця!— мовив він вибачливо.

А проте виїзд її з будівництва стурбував його. Він спробував переконати її відмовитись від поїздки.

— Ти ж у відпустці. Чого ж тобі їхати? Спочила б, погуляла б!

— Спочину, як постарію, а тепер хочеться щось робити. Потім, знаєш, цікаво проїхатися, подивитися.

Вона говорила цілком щиро, без будьяких хвастощів і задавакуватості.

Маячка за час своєї роботи на будівництві звикла до руху, до постійної дії. Змагання за темпи, боротьба за першість виробили в неї дисципліну, енергію, вміння працювати. Бути на людях і з людьми, почувати, як навколо все кипить, клекоче, вирує, як рухаються люди і машини, і самій рухатись, змагатись, горіти — стало її природою, її радощами. Їй подобалось і те, що про неї згадували, писали в газетах, що її бригаду ставили за приклад для інших. Вона була свого роду героєм, була оточена увагою, пошаною, а то й задрощами.

І раптом — на відпустці опинилася без діла. Перші кілька днів пройшли для неї непомітно. Вона впорядкувала свої хатні справи, штопала панчохи, прала білизну, читала книжки, а ввечері, коли топили грубку і в димарях гуготів огонь, а за вікнами скавулив степовий вітер, і она навіть мріяла.

Вона мріяла кудись поїхати, побачити більше світу і людей, зазнати нових вражень, розвіятись і розважитись. Аджеж досі вона сливе ніде не бувала, нічого не бачила. Вона мріяла побувати в Харкові, у Москві, подивитись музеї і театри, побачити на власні очі ті дива, що про них часом читала в газетах чи чула від бувалих. Та ж куди поїдеш? Екскурсій на цей час не вигадася, а в кишені не густо. Ех, ви, мрії прудкокрилі, як легко з вами літати!

Щоправда, вона їздила в Запоріжжя, де на комбайному заводі „Комунар“ працював ливарником її батько. Вона гадала провести там тиждень. Та звикнувши до незалежного життя, вважаючи себе за зовсім дорослу, вона не стерпіла материнських пкльвань за неї, як за маленьку дівчинку, її зітхань і перебільшених турбот. І вже на третій день повернулася знову на Дніпрельстан.

Довідавшись, що одкриваються нові курси для підготовки на робітфак, вона пішла в райком комсомолу й заявила про своє бажання вступити на ці курси.

Секретар райкому, молодий, з ледве помітним пушком на губі, мужчина, з виглядом державного мудреця, відповів їй:

— Знаєш, товаришко! Ти зараз у відпустці, так спочивай, набирайся сил, а потім поговоримо про роботу. Ти нам будеш потрібна. Для чого тобі ті курси?

— Як для чого? Я хочу вступити в інститут. Я хочу вчитися.

— І ти в інститут? Всі хочуть в інститут. Всі хочуть учитися. Я теж хочу учитися,— заговорив підви-

щеним голосом секретар.— Ну, що ж, давайте лишимо всі будівництво і підемо учитися.

Гостра мова молодого мудреця вразила Маячку.

— Коли ж нам і вчитися, як не тепер?— одказала стримано.— На те ж інститут одкривають, і курси за-сновують. Не лишатися ж мені на задвірках.

— Слухай, Маячко,— одказав строго секретар,— ти розумна дівчина й гарна комсомолка, так подумай своєю головою, що будемо робити на будівництві, як усі кращі робітники підуть учитися? З ким будемо працювати? Ще ж стільки діла! Ти ж, сподіваюся, не хочеш зривати будівництва? Так от що! Попрацюй ти з рік на будівництві, а там ми тебе пошлемо вчитися. Ти ще молода, встигнеш. А тепер не можна, треба нам кадри зберегти.

Зіна була розчарована у своїх намірах, але була й переконана цілковитою слушністю секретаревих міркувань.

— Щоб потім неодмінно послали. Без розмов і без волинки. Так і запиши.

Нарешті вона заявила, що зрікається відпустки і бажає щось робити.

— Не сидиться тобі? Ну, що ж? За роботою зупинки не буде.— І секретар згадав про шефську комісію, що мала їхати у підшефну комсомолові Канцерівку.— Допочожете колгоспові. А як повернетесь— заходь, поговоримо. Тут дещо передбачається.

Зіна погодилась.

Тож за нею і зайшов Постолак. Він теж мав їхати з комісією у Канцерівку.

— І надовго ж?— спитав Гавриш.— Коли повернешся?

— Через кілька днів. Може й ти з нами поїдеш?

Гавриш відмовився. Чого йому їхати туди? Для чого витрачати йому час? Хай їде комісія.

Маячка не настоювала, тим більше, що невідомо.

було, чи є зайве місце на вантажнику. Адже їхало кілька душ і везли туди різні речі для колгоспу.

За баракком вони розійшлися. Маячка і Постолак поспішали до будинку головної управи, звідки мала відходити вантажна машина, а Гавриш потяг до свого баракку.

У бараці йому раптом стало не по собі. Щось його нудило, турбувало, непокоїло. Тоді зрозумів, що хотів бачити Маячку, бути з нею, слухати її мову. Він пожалкував, що її немає, що не поїхав разом у Канцерівку.

Стурбований, він то сідав на ліжко і важко зітхав, ніби йому пекло всередині, то тупцював по баракку, зазиравав у вікно.

— Чого ти крутишся? — запитували сусіди.

Гавриш нічого не відповідав. Він нічого, здавалося, й не чув.

Згодом схопив пальто й вибіг з баракку.

Швидкими кроками, він пішов виселком до головної управи.

„Може вона ще не поїхала?“ — втішав себе.

Та машина уже відійшла.

„Поїхала“, — зітхнув розчулено, з розпачем, і повільно, обважнілими ногами, поплентався назад. Він довго блукав виселком, не знаходячи собі спокою, побував у клубі і, не затримуючись, ніби його гнала якась сила, йшов далі.

Поївши на фабриці-кухні, він трохи вгамувався й повернувся до себе в барак.

Вечоріло. У просторому, продовгуватому бараці, де з обох боків тяглися ліжка, було тихо. Де-не-де, уткнувшись у подушку, спав один чи другий пожилець. Та ще кілька чоловіка коло столика грали в шахи.

Гавриш роздягся й зразу ж кинувся на ліжко. Проте, не міг заснути. Йому знову стало не по собі. Незнана

туга знову огорнула його. Він підвівся, сів на ліжку й завів пісню, що її колись співав сліпий музикант:

Ой, не спав я нічку темвенькую,
та не буду спати ще й другую,
ой, чогось мені вудно
і на серденьку трудно...

— Що це ти, Василю, затужив? — дивувалися пожилці, слухаючи його. — Сідай до столу, погуляємо.

Та він виводив далі, довго, сумовито, повторюючи кілька разів один і той же куплет, ніби виливав тугу, що вщерть заповнила його серце. І вже геть пізніше, натомившись, проговорив уголос:

— Ну ж, пожди, повернешся, поговоримо! — І скоро, схилившись на подушку, захропів богатирським сном.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Зайшовши після повороту з Канцерівки в райком комсомолу, Маячка почувала приємну новину: її послали разом з кількома комсомольцями на короткотермінові курси в Дніпропетровськ.

Ця новина не абияк порадувала її. Увага райкому полестила їй. Вона діставала змогу повчитися, трохи підкуватися з політграмоти. Поїздка до Дніпропетровська, крім того, деякою мірою відповідала її мрії: побувати десь у широкому світі, побачити більше людей і життя. Хоч Дніпропетровськ і не столиця, а все ж!

Вона повернулася до себе на приміщення, повна непереможного бажання поділитися своєю радістю з дівчатами. Але їх не було дома, і Зіна заклопотана і збуджена, ніби от-от має вирушити в нову, невідому для неї країну, почала готуватися.

Наспівуючи тихо пісеньку, вона порпалася у корзині, перебирала речі, міркувала, що взяти з собою.

За цими клопатами і застав її Гавриш.

— Повернулася таки? А я аж заскучав за тобою. Заходив до тебе, та все кажуть немає. Як же їздилося?

Вона жваво торохтіла про свою подорож, про зустрічі з колгоспниками, та Гавриш не уважно слухав її. Він нетерпеливо поглядав на Зіну, щось ніби вивіряв, потім, не стримавшись, поспитав:

— А як же Постолак?

— Що як? І Петро виступав на зборах. Він товариський хлопець. Петро молодець.

Гавриш одказав сердито:

— Молодець? Язиком легко робити. Хай би він на бетоні свою вдачу показав, а то плентався позаду.

Гавриш, помовчавши, перемінив суворий тон на ніжно-лагідний.

— А я тебе, Зінко, так чекав! Так виглядав, що ти й не знаєш.

— Ну?—повернула до нього обличчя.—А ти розкажи.

Очі в Гавриша заіскрилися. „Йй цікаво, вона хоче слухати, вона не байдужа“,— подумав, звеселівши, і одказав сміліше:

— От тобі й ну! Підемо погуляємо, тоді і розкажу.

Зіна легенько покрутила головою.

— Сьогодні не можу, і ніколи, і немає охоти.

Вогники в Гавришевих очах враз згасли. Він посмутнів, похмурнів. Неспокійні хмарки облягли його обличчя.

— Тобі ніколи? Як з іншими, так і є час. Ти ж обіцяла!

— Обіцяла? Не пригадую. Обіцянки сім років ждуть,— посміхнулася і додала:— Ніколи мені. Треба готуватись. Збираюся в Дніпропетровськ. На курси посилають. Ой, як я хочу їхати! Там цікаво, мабуть, буде!

— Як?—скрикнув уражений Гавриш.—Ти знову ідеш? На курси? А я так хотів тебе бачити,—проговорив голосом, повним і благання і надії.

— Ну, ти ж бачиш! Подивися Іще,—відповіла вона байдуже, не надаючи його словам ніякого значення.

— Ти жартуєш!—скрикнув Гавриш.— Жартуєш!— і, злякавшись свого голосу, мовив спокійніше:— Я хотів з тобою кудись піти, десь погуляти. А ти знову Ідеш. Чого тобі їхати на ті курси? Лишалася б, відпочила!

Нестримний регіт вихопився з грудей Зіни й дзвінко покотився по кімнаті. Вона сміялася довго, переможно, заразливо. Так сміються тільки повнокровні, з міцним травленням юнаки, що за їхніми плечима лишилося тільки вісімнадцять весен, а все життя ще попереду.

— Та й дурне, ж ти телятко, Василю,—вимовила вона, ледве стримавши сміх.— Тобі, видно, ні до чого відпустка. Краще б ти взявся за щонебудь. Не плів би отаких дурниць, на курси які пішов би, чи що. Он Постолак записується у гурток технічної самоосвіти.

Гавриш огризнувся.

— Що ти з Постолаком носишся! Хай він іде в гурток. Може, на бетоні краще працюватиме.

В кімнаті запанувала мовчанка. Зіна здивовано знижала плечима. Це, мовляв, справа твоя. І заходилася далі укладати чемодан. Гавриш нервово кусав губу.

Ідучи сюди, він хотів сказати багато-багато. Зінин сміх, її байдужість, повчальний, нарешті, тон, усе це разом збентежило його до краю.

— Зінко!—наважився він знову,—я так тебе...— його голос затремтів, як струна.— Я так тебе...

— Хотів бачити?—Зіна зиркнула на нього лукаво.

Він сидів на стільчику, сердитий, похмурий, невдоволений на самого себе, на неї за її байдужість, за її глузування. Упіймавши її погляд, він простогнав крізь сльози:

— Ти все смієшся! Жартуєш! Тобі все ніколи, а з другими ходити маєш час. Я так жити не можу! Я так тебе люблю!—скрикнув у захваті, і, скочивши на ноги, рвонувся до неї.

Зіна налякано одступила в куток; у кімнату несподівано увійшов Чемериця.

— Як живемо - можемо? — заговорив він діловито, як тільки зняв шапку й привітався. — Був оце у ваших краях, та й зайшов подивитися жіночий барак. Як тут у вас?

Він кинув оком навколо: на чисто підметену підлогу, на стіл, накритий білою скатертиною, на стіни, прикрашені портретами вождів революції та малюнками краєвидів. І вже тоді звернув увагу на тривожні обличчя присутніх.

— Що у вас трапилось? У світовій політиці не зішлись? За шляхів революції у Китаї посварились?

Маячка перша опам'яталася.

— Як би ж то! — скоса зиркнула на Гавриша.

Гавриш усе ще стояв нерухомо, опустивши очі на підлогу, потім, зниклою, схопився за шапку й метнувся до дверей.

— Та ти зажди, молодче! Що з тобою? — перелинив його Чемериця. — Не поспішай. Поговоримо. Бо, знаєш, — один розум добре, а два краще.

Гавриш неохоче присів на краєчок стільця й мовчазливо, опустивши очі на підлогу, щипав пальцями верхню губу, де вибивався густий пушок.

— Та що ж ви мовчите? Наче води в рот понабирали, — не стерпів Чемериця. — Що трапилось? Викладайте!

Зіна кивнула на Гавриша.

— Хай він розкаже. Життя йому набридло, чи що! — на її обличчі майнула усмішка.

Чемериця нашорошився.

— Що? Що таке? — наустився на Гавриша. — Це тобі таке спало в голову? І це тоді, коли ми будуємо соціалізм? Коли починається справжнє життя, якого історія ще не знала. Ах, ти ж, стервигал! Та яке ж ти маєш право так думати? — допікав Чемериця, ніби

перед ним стояв небезпечний еретик, що потрясав основи суспільного ладу.

Гавриш сидів мовчазний. Задумані очі, встромлені в одну точку на підлозі, відбивали і біль, і розгубленість, і страх.

— Ну, кажи, що там у тебе? — проговорив Чемериця м'якше, по-товариському, заспокоївшись після першого вибуху обурення. — Що тобі муляє? Що болить?

Гавриш не витримав. Ледве стримуючи сльози, що спазмою стиснули йому горло, він заговорив уривчасто:

— Я що! Мені ось тут болить! — ударив долонею по грудях. — Тут мені пече. Вона обіцяла. Я так... — поглянув на Маячку і запнувся.

Зіна знизала плечима.

— Таке ти кажеш. Я нічого... Нічого такого я не обіцяла, — промирилася зніяковіло, зашарівшись.

Чемериця поглянув на червоне, як вистигла калина, обличчя Зіни, на розгубленого Гавриша й постукав пальцями по столу.

— Так ось що! Делікатні справи!

Це був зовсім непередбачений випадок. В таких справах йому ще ніколи не доводилось виступати чи бути арбітром. Але почував, що мусить щось сказати, щось порадити.

— Ось яке діло! — не знаючи з чого почати, торохтів пальцями по столу. — Життя тобі стало, значить, не любе. Так, так. Може ще й ревнуєш? Одне слово, як у буржуазних романах? Харашо. Нічого сказати. А ще комсомолец. Треба, хлопче, держати себе в руках. Насильно, як то кажуть, любий не будеш.

Він говорив повільно, важко, добираючи слів, не зовсім упевнено, як людина, що несподівано опинилася у незвичайній ролі.

— Ти зараз що робиш? У відпустці? Грамоту, може, підвищив би свою? Приходь, поміркуємо.

— Я теж йому радила,— підхопила Маячка, звеселівши,— та він усе про своє.

Гавриш похмуро слухав Чемерицю і, мов застукане звірятко, неспокійно водив очима по кімнаті. Та коли Маячка знову засміялася, не витерпів.

— „Казала, казала“...— кинув він сердито і, схопившись на ноги, швидко, ніби втікаючи, подався з приміщення.

— Отакий він і є. Чулакуватий трохи,— зауважила Маячка, замріявшись.— А хлопець роботящий, перший бетоняр.

Чемериця промовчав.

Забігши до бараку, щоб оглянути його, він мав на меті погомоніти з Маячкою. Та після неприємної розмови з Гавришем він не міг уже досягти відповідного настрою. Тим то дівовито ще раз озирнувся по кімнаті, і звернув увагу на чемодан.

— Іду на комсомольські курси, райком посилає,— обізвалася Маячка.

— У місто чавуну і сталі?

— Еге ж, до Дніпропетровська.

— Харашо. Коли ж у дорогу?

Вона відповіла.

— Поїдемо, значить, разом?

— На комсомольські курси?

— Переріс думаєш? Іду я у Василівку,— мовив поважніше.— Село таке є, в районі порогів. Так райком посилає на хлібозаготівлі. Щось там не ладиться. Поїду, виходить, на свою батьківщину, що олинилася в прориві. Давно там був.

— А я думала на комсомольські курси. Шкода,— зауважила Зіна.

— Правда? — Чемериця перехопив її погляд.— Що ж, може, й на курси навідаюсь, якщо там управлюсь. Сторона недалеко.— Він тепло потиснув руку і вийшов з бараку.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Буря, що зчинилася у родині Канушевича, хоч і минула, та хмарки лишилися.

Ніхто з них — ні Панас, ні Катерина — не робили докорів, не винуватили одне одного. А проте, кожний з них, здавалося, вважав, що на його боці правда, що його вчинки цілком доречні і законні. І відносини між Панасом і Катериною, що й без того в останні дні не відзначалися особливою теплотою, стали ще більш холодні. Панас, як і раніше, більшу частину дня проводив в інституті, а Катерина — в майстерні. Зустрічаючись ввечері дома, вони мало цікавилися одне одним. Їх розмови, короткі, уривчасті, торкалися дрібниць, хатніх справ. Вони говорили про гроші, скільки ще лишилося, чи вистачить до получки, що треба купити, чи видадуть пайок. А більше мовчали, заклопотані своїми справами. Він сидів за столом, уткнувшись у книжки, вона порпалась на кухні. Інколи він вертався з інституту, коли Катерина вкладалася вже спати, адже вона рано виходила на роботу, чи бігла кудись до сусідів.

Одного дня Канушевич вернувся додому зарані. Склавши іспити, він почував себе переможцем і вирішив більше того дня не працювати.

— Може гульнемо? До кіна підемо? — моргнув оком до Катерини і грубувато, по-парубоцькому, з пустотливим виглядом, штовхнув її своїм плечем.

Його упезнений і, може, трохи задавакуватий вигляд не сподобався Катерині. Вона байдуже поставилась до його залицяння.

— Хочеш придобритись? Сьогодні якраз мені ніколи. Я обіцяла зайти до товаришки.

Він не настоював. Та, лишившись по її відході сам, почав нудитись.

Вийшовши прогулятися, він непомітно завернув у ву-

личку, де жила Кудрявець, і так само непомітно опинився перед її приміщенням.

Йому відчинив Юрій Макарович.

— А, пролетарський студент!— зустрів його привітно.— Дуже радий. Роздягайтесь. Просимо до хати.

Канушевич зняв пальто, увійшов у кімнату і спинився вражений: біля столу сидів Тугай, а перед ним лежала книжка: „Коротка Історія України“.

— І ми тут,— відповів той зніяковіло на здивоване зауваження Канушевича.

Познайомившись ултку через Дригожилу з Кудрявцем, Тугай не раз навідувався на розкопани. Там у вихідні дні, бажаючи підробити, він працював навіть з копачами, а ввечері, лишившись коло шатра, вони втрюх довго розмовляли про діла, про будівництво і політику. Кудрявцю подобались постійні скарги Дригожили та його приятеля на погані заробітки, їх ворожість до всього нового; вони охоче вислухували оповідання Кудрявця про колишню Січ і гетьманів.

Нав'язані тоді відносини тривали і після закінчення розкопів. І тепер оце Тугай зайшов поговорити, а разом узяти книжку, що її обіцяв якось Кудрявець.

Поява Канушевича була для нього несподіванкою. Він не знав, як сприйняти, як поводитись, і вичікувально, запустивши руку в широку бороду, поглядав то на одного, то на другого.

— Та ви вже знайомі? В одній артілі колись працювали? Чи ти ба!— заговорив Кудрявець безневинним тоном і згадав, бажаючи задовольнити цікавість Канушевича, як Тугай допомагав розкопувати кургани.

„Он звідки знайомство“,— подумав Канушевич байдуже і спитав Тугая, як він живе.

Той охоче відповів, зневажливо махнувши рукою:

— Яке там життя! Живемо, як горох при дорозі.

— Робиш?

— На шлюзах.

— Так чого ж?

— Інтересу мало з тієї роботи. Робиш-робиш, а прийде получка, то нічого не залишається. Сюди-туди і немає. Розцінки низькі. Ударників позаводили, за ударниками не вженешся. Хоч кидай — тільки нікуди податися.

— Наливай! — кинув Канушевич. — Ми теж письменні, і слухати не хочеться!

— Правда не кожному до смаку, — обізвався Тугай. — Ти на легкі хліба пішов, нічого не знаєш, нічого не хочеш бачити.

Канушевич усміхнувся.

— У твоїх словах стільки ж правди, як у решеті води. Від Дригожили, мабуть, навчився? Він завівся, а ти повторюєш його байки?

Тугай насторожився, кинув спідлоба допитливий погляд, ніби намацував, чи не знає чого Канушевич, а тоді вже огризнувся. До чого, мовляв, тут Дригожила.

Насувалася сварка, та втрутився Кудрявець і почав примиряти: „Чого сваритись, за що? За дрібниці? Облиште це, свої ж люди“.

А втім обоє перекидалися образливими фразами, дошкульними дотепами, коли несподівано з другої кімнати прочинилися двері і на порозі стала Флора Германівна.

Присипляючи Майку, вона сама задрімала і тепер, розбуджена галасом, суворо поглянула на присутніх.

Ті притихли. Канушевич покірно опустився на стілець. Тугай сказав, що йому пора додому і вийшов у прихожу. Кудрявець затупцював, винувато поглядаючи на Флору Германівну, і, вже випровадивши Тугая, заговорив докірливо, звертаючись до Канушевича.

— І чого було заводитись? Ну, людина малописьменна, може не так що сказала... Зразу і на ножі.

— Я давно його знаю, — одказав Канушевич, — він завжди бурчить і коли йому все спускати, то він до того розпережеться...

— А чого він приходив? — Флора Германівна поглянула на Кудрявця.

Той зам'явся, знизав плечима. — Ну чого? Поговорити по старій пам'яті. „Історію“ хотів он узяти, — кивнув на стіл, — та забув.

Вона схопила книжку й прочитала на титульній сторінці, повільно і вголос, навмисно розтягуючи слова: „Коротка Історія України для гімназії... ухвалена міністерством освіти... 1918 року“, потім переглянула ще кілька сторінок і з гримасою кинула книжку на стіл.

— Не раджу її нікому давати, — сказала сердито. — Це не Історія, а криве дзеркало, зроблене гетьманцями на свій смак.

Кудрявець розвів руками. Бажаючи зменшити вражіння, зауважив:

— Ти, голубе, сьогодні щось не в дусі, до всього присікаєшся!

Вона кинула строгий погляд, але промовчала і спитала Канушевича про його справи. Він почав розповідати. Вона слухала його не уважно, хвилинами задумувалась, до чогось ніби прислухалася. Щось її, видно, турбувало. Канушевич це відчув і хутко попрошався.

Катерина була вже в ліжку, коли він прийшов додому, і сказала, що приходив Чемериця.

— Чого?

— Не знаю. Повернувся з хлібозаготівлі. У Васи́лівці був, хотів з тобою про щось поговорити.

Він подумав, чи не піти до нього зараз, та, поглянувши на годинник, вирішив відкласти на завтра.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Тугай тим часом, поминувши свій виселок на лівому березі, де він жив, потяг понад Дніпром, спустився у ярк і постукав у віконечко знайомої нам землянки.

У кімнатці, блідо освітленій гасовою лампою, за столом сиділи Сопілка і Дригожила.

Співжилиця Дригожили, що відчиняла двері, заходилася готувати страву.

— От і добре, можна тепер і вечеряти,— мовив Дригожила.— Ну, хазяюшка,— звернувся до співжилиці,— подавай на стіл.

За вечерею спочатку розмовляли про буденні справи. „Хазяюшка“ розповідала про базар, скільки, яких продуктів буває, скаржилась на ціни, порівнювала з колишніми, побоювалась за чутки, чи не візьмуть таких як вона, що без патенти, на роботу.

Сопілка поскаржився на свої нестатки.

Йому підспівувзв Тугай.

— Чи покращає? Звідки йому покращати, коли розумного чоловіка, що знає діло, затирають, не дають йому ходу, а висувають там якогось гольтіпаку, що воно нічого не тямить, і носяться з ним, і панькаються. От к приміру узяти Гаврила Вакуловича. Раніше він десятками людей порядкував, правою рукою в Інженера на будівництві був, в нього досвід, розум, а що він тепер? З лопатою ходить.

— То правда, перекрутилась планета,— підтримав Сопілка.— От хоч би і я, якби мене не трогали в селі, якби мені всі права, то хіба я робив би тут на камені?

Дригожила залюбки слухав своїх друзів. Їхня мова, як добрий келих вина, веселила його. Він спочутливо кивав головою, моргав маленькими очима.

— Так, так. Якби не ті ударники, то заробітки були б кращі і життя легше, а то понавигадували усякі черепахи, прогульницькі каси. А тільки нам свою лінію треба гнути. Знаєте, шурум-бурум. Як там професор поживає?— поглянув на Тугая.

— Передавав привіт,— відповів Тугай,— книжку там приготував, та з'явився отой Канушевич і всю музику нам зіпсував.

Дригожила аж підскочив на стільці.

— Канушевич у Кудрявця? Він там буває? Ну, і що?

— Чванькуватий став, куди там! Зуби на нас точить. Дригожилу, каже, повторюєш, гляди, каже, щоб чого не сталося. Отакий він став.

— Ну, а професор що?—насторожився Дригожила.

— Професор? Той хоче, видно, його окрутити, до рук прибрати, тільки, бачу, нічого не вийде.

Звістка про відвідини Канушевича не абияк стурбувала Дригожилу. Він насупив брови й нервово щипав борідку, щось обмірковуючи.

Його стурбованість передалася іншим. Сопілка неспокійно забігав очима, а Тугай нагадав, що тепер кому - кому, а йому, Дригожилі, треба бути обережним. Співжилиця, прислухаючись, важко зітхнула, не даром, мовляв, цієї ночі вона бачила сон. Таке ж приверзлося!

На допитливий погляд Дригожили, вона поставила на стіл миску холодцю, склала на грудях товсті драглисті, як холодець, руки і почала розповідати повільно, смакуючи кожне слово. Ніби їй і страшно було і приємно водночас:

— Купила я наче свинячу голову на базарі, один дядько вивіз. Велика та жирна, йоркширської породи. І не дорого. Поділю, думаю, на куски і добре вторгую. Беру її за вухо і нілк не здужаю підняти. Я дужче, а вона — ні руш, лежить на дядьковій гарбі, свинцем наче валита. „Ну, й голова, — думаю та радію, — за свій вік не довелось бачити такої“. А дядько сміється. „Як підіймеш, каже, за вухо однією рукою, так я тобі іще на ній уступлю“. Я вхопилася ще дужче, а вона ж, гемонська, лежить, ні з місця. „Чим ти, питаюся, годував?“ А він посміхається й каже: „Якщо знімеш однією рукою, дурно тобі віддам“. „Бреши, думаю, бреши“. А сама міркую, а що коли справді? Та це ж ціле щастя! І вторгую добре і самим буде. Вхопилася я знову за вухо, напнула. Чую, ніби піддається.

і враз, лишенько, як вона загарчить, я так і сіла. Що за диявольське навождіння. Аж дух мені забило. Не встигла я присісти, як голова скік за мною, і вже бачу — то не голова, вовкулака кудлатий, здоровий, вовна на ньому настовбурчилась, зуби оскалює, хоче вхопити. Я від гарби, а він за мною, я між люди, а рін туди, і пішло — куди я, туди і він за мною. Прибігаю додому і тільки встигла причинити двері, аж, бачу, і він уже тут, став під дверима, землю вигрібає. Таке ж привидилось, що воно і до чого? Чи не віщує чого?

— Ти там каркай! — одказав Дригожила похмуро. — Віщує? Нічого не віщує.

Хоч він ніби і не надавав ніякого значення її словам, а втім йому було не по собі. Їя одсунув миску, звівся на ноги і, одхиливши заслонку над віконечком, прислухався. У ярку було темно і тихо, як у безодні. Тільки там, за горбами, червоно-гарячими огнями пломенів небосхил: то над Дніпром, над греблею і у виселку негасимо горіли огні електрики.

Дригожила спустив заслонку.

Хмурий, з насупленими бровами, з пом'ятою борідкою, що стирчала віхтем, він видавався якимось пережитком, страховищем, як тінь його, що при блідому світлі газової лампи мерехтіла на стіні.

Він посидів коло столу, торгаючи борідку, то смикав її, то брав у рот і ялозив, ніби намагався щось висмоктати з неї.

— Так він зуби точить? А я думав, що він забув уже, — процідив злісно. — Шкода, що я його тоді не втопив.

У нього майнула була думка, чи не краще облишити йому Дніпрельстан. Проте відкинув цю думку. Живе ж тут стільки часу і ніхто не знає нічого, будівництво велике, людей багато, як у місті.

Він перекинув у рот чарку, зловісні вогники блимнули в мишачих очах.

— Ну, ми ще поборимось, побачимо ще хто кого,— проговорив хижо, загрозово.— Треба прибрати його... так,— натиснув нігтем великого пальця до столу,— щоб він нам не заважав.

Він звів очі на своїх спільників. Вони, апетитно чавкаючи, їли холодець.

— Так що? — смикнув він свою борідку.

Сопілка крутнув головою.

— Діло, знаєш... тоє... Якось воно страшно. Щоб чого не вийшло?

Тугай невиразно розвів руками. Дригожила зміряв зневажливим поглядом.

— Що, боязко? Я б сам, та мені незручно показуватись йому на очі, а вам би легше. Ну, так що?

— Та воно, звісно, треба,— промимрив невиразно Тугай,— він нам може нашкодити, треба поміркувати...

Дригожила знову наповнив чарки.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Флора Германівна, по виході Канушевича, зазирнула у другу кімнату, де спала Майка, поправила ковдру, потім, вийшовши звідти, ступила до етажерки з книжками.

По закінченні сезонних робіт на греблі, вона мала досить вільного часу. Кілька годин на декаду в інституті, кілька годин, і то не щодня, у конторці виконроба на будівництві, де підбивала підсумки закінчених робіт,— от і всі її обов'язки.

Користаючись з вільного часу, вона вирішила попрацювати над собою, над поглибленням своїх знань, почитати дещо із свого фаху, з історії і з художньої літератури.

Тож і цього вечора вона взяла з етажерки „Кола Брюньон“ Ромен Роллана й сіла на канапу. А втім не могла зосередитись.

Поводження Юрія Макаровича її непокоїло. Вона раз-у-раз поглядала на нього, ніби чекала пояснень.

Він лишався, проте, спокійним. Схиливши чубату голову над столом, він переглядав розроблений ним проект Історико-археологічного відділу при утворюваному на Дніпрельстані музею, де почав працювати на посаді завідувача цього відділу. Він був, певно, вдоволений своїм проектом, бо не раз про себе, мружачи очі, усміхався. І вже згодом, упіймавши на собі запитливо-пронизливі погляди Флори Германівни, заговорив:

— Ну, голубе, проект готовий. Має вийти цікавий відділ. Хай робітничий клас знає, де він живе, на якій землі. От би тільки дали можливість розгорнутись так, як проектую, як думаю.

— Побачимо потім, що вийде,— зауважила Флора Германівна й спитала строгим голосом, за яким приховувались і докір і занепокоєння, чи не гадає він узяти в музей на роботу тих копачів, своїх приятелів?

— Чого це тебе так цікавить?

— Того, що мені вони не подобаються, якісь вони непевні.

Він відповів байдуже:

— Ти знов про те? Давай, голубе, це облишимо. Тобі, знай, не годиться сердитись, ані хмуритись. Це тобі зовсім не до лиця.

Ступивши до неї, він безжурно простяг руку й торкнувся її голови, бажаючи розкуйовдити причесане волосся.

Флора Германівна відхилила голову.

— Кинь свої парубоцькі звички. Невже ти,— мовила сердито,— вважаєш за цілком нормальне приятелювати з непевними людьми і ще й захищати їх?

Він відповів бравурно:

— Ти, голубе, любиш вживати красні слівця. Я не захищаю, а, зрештою, нічого поганого і не роблю.

Потім, скажу тобі, я ще не знаю, хто там більше правий, а хто винуватий. Твій протеже, той Канушевич, щось перестає мені подобатися. Надто він, як би сказати... тупуватий і однобічний, а намагається вийти в герої. Ну, й приймає все за чисту монету.

Його слова були іскрою, що потрапила в порох.

Флора Германівна кинула книжку на канапу і рвучко схопилася на ноги.

— Ти не знаєш, хто правий? Тобі не подобається Канушевич? Ти запідозрюєш чесну людину?

— Ото! На гривеник покупки, а на карбованець крику,— спробував він пожартувати, та, зрозумівши недоречність свого жарту, почав виправдуватись.— Я що? Я нічого. І взагалі я не хочу нікого ні захищати, ні підтримувати. Моє бажання бути далі від політики, працювати для науки. Для мене наука перш за все і понад усе.

Флора Германівна не слухала його.

Схвильована, переводячи глибокий віддих, вона опустилася на канапу й замислилась. Вона думала про свої відносини до мужа, про родинне життя.

В її пам'яті мимохіть поставали призабуті сварки, суперечки, розходження, що були й раніше, але особливо виявились в останні роки, відколи Юрій Макарович оселився на Дніпрельстані. Вона пригадала його застереження, усмішки, навіть глузування, виявлені ним у хвилини труднощів на будівництві. Вона пригадала всі його недомовки і вчинки, захоплення старовиною і замилуване копірсання в речах, нічого не вартих. Все те, що раніше вона часом пропускала повз вуха, на що не завжди, заклопотана своїми справами, звертала увагу, тепер, при певному упередженні, видалося їй неприпустимим, дивоглядним, неймовірним. І якщо раніше, бувало, вона намагалася знаходити в нього позитивні риси, сподівалася чогось від нього, вважала його за оригінальну людину, і за це часом

пробачала йому деякі вчинки, то тепер він видався їй порожньою, консервативною людиною, просто нікчемою. Як вона могла жити з ним! Як могла стільки часу лишатися засліпленою! Засліпленою? Може, просто не наважувалась зробити рішучого кроку? Їй стало і соромно і боляче.

Юрій Макарович, розгублений, стояв коло столу. Він несміливо, не знаючи, якої тактики йому триматися, побоюючись необережним словом розгнівати її, вичікувально поглядав на неї. І коли вона, здавалося, заспокоїлась, він підійшов до неї.

— І чого б нам сваритися? За що? За кого? За стих заводяк? Хай їм трясця!

Затупцювавши, він улесливо, ніби нічого не трапилось, з маляною усмішкою на обличчі, торкнувся рукою її обличчя.

Та вона враз, стріпнувшись, ухилилася від його ласки. І, ніби захищаючись, підвела обидві руки.

— Не займайте мене! Облиште мене, будь ласка,— проговорила строго.— Пора нам уже зробити висновки.

Він насторожено уп'явся в неї очима.

— Нам треба,— мовила Флора Германівна рішуче, рівним голосом, яким говорять тоді, коли все вже добре обмірковано, коли не лишається ні сумнівів, ні вагань,— нам треба розійтися.

— Та що ти?— скрикнув налякано Кудрявець.— Що сталося? Чого це?

— Ви нічого не розумієте? Не відчуваєте? Чужі ми. Я вас не люблю, а може й не любила.

Вона схопилася на ноги і, напружена й строга, рівною ходою пішла до другої кімнати, де спала Майка.

— Та пожди, Флоро! Послухай бо. Поговоримо,— намагався затримати її Кудрявець.

Вона спинилась була коло дверей, підвела на нього блакитні очі, повні задуми, рішучості, зневаги, і відказала:

— Завтра ми оформимо і, будь ласка, подумайте про приміщення для себе.

За дверима заскрипіло ліжко, почулося зітхання Майки.

Флора Германівна метнулась за двері. Замкнувши їх на ключ, спинилася коло Майки в головах і кілька хвилин стояла нерухомо, прислухаючись до її ритмічного дихання.

— Спи, моя крихітко,— торкнулася губами до руської голови і, поправивши подушку, кинулася до свого ліжка.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Другого дня ввечері Канушевич, повернувшись раніше з інституту, пішов до Чемериці.

Наступне побачення цікавило його подвійно. По-перше, йому хотілося знати про справу, з якою Чемериця прихилив до нього, а подруге, Чемериця просто цікавив його, як людина.

Цей земляк, колишній односелець, пізніше робітник у Дніпропетровську, тепер відповідальний партієць на будівництві і керівний профробітник, видавався йому незвичайною, привабливою постаттю.

Серед людей на будівництві, з якими доводилось мати справу, особливо поміж технічного персоналу, Канушевич інколи зустрічав сухих, надто стриманих адміністраторів, що ніколи, здавалося, не усміхалися, а коли й усміхалися, то крижаною усмішкою, від якої не ставало тепліше. Вони завжди зберігали між собою і співрозмовцем певну відстань, говорили коротко, чемно і стримано.

Цілком відмінне вражіння справляв Чемериця. Канушевичеві подобалась його невтомна енергія, працьовитість; а вже його завжди, і вдень і ввечері, а то і вночі, можна було бачити на будівництві, подобалась

простота його поведження. Він умів, коли вимагали обставини, настояти на своєму, сказати тверде і владне слово, але знав і привітне товариське слово. Він міг порадити, і зацікавити, і підбадьорити. Щоправда, Канушевич зустрічався з ним, головне, на будівництві, під час роботи і сливе ні разу у приватному житті, коли не зважати на випадковий вихід з ним на сковзалку.

Тим то Канушевич не без здивовання спинився коло його приміщення, звідки виривалися звуки веселої хорової пісні. Він навіть подумав, чи вчасно прийшов до нього, чи не стане заважати. І зрештою, охоплений і цікавістю і бажанням якнайскорше довідатись про справу,— він добре знав, що не дарма ж Чемериця заходив до нього,— постукав у двері.

— А? Панас Артемович! От і добре, що зайшов. А я вже турбувався, що тебе довго нема,— говорив привітно Чемериця, відчинивши двері.

Канушевич лишив у прихожій шапку, пальто й увійшов у простору кімнату, наповнену м'яким електричним світлом, що випромінювалося спід голубого абажура настільної лампи. Зацікавлено озирнувся навколо, на стіни, прикрашені двома портретами у рямцях: Леніна і Сталіна, на шафу, де на поличках, за скляними дверцями, стояли книжки, на письмовий стіл з стосом газет на ньому. І з подивом помітив, що в кімнаті, з якої виривалися звуки хорової пісні, окрім Гавриша, більше нікого із сторонніх не було.

— Ну, сідай, грійся та розкажуй, як твої діла,— мовив Чемериця, всадовлюючи гостя на канапу поруч Гавриша.— Як твоя наука?

Канушевич був радий поговорити про свої учбові справи, про інститут, і охоче розповідав про перші іспити, про прискорене навчання.

— Молодець!— похвалив Чемериця.— Значить, скоро і в інженери вийдеш. Харашо. Інженери нам потрібні. Чуєш, товаришочку?— кивнув він до Гавриша.— Слухай

та вчися, як слід робити. Ти ще молодий. Багато ще можеш устигнути. Не треба тільки нюні розводити.

Гавриш сидів стриманий, задуманий, нервово гриз нігті на пальцях. Мова Чемериці, що її він, видно, оце продсвжив, глибоко впливала на нього. Червоніючи, він несміливо, спід брів, поглядав то на Чемерицю, то на Канушевича. Згодом, повеселівши, сказав:

— Та я що? Я згоден. Я теж хочу у технічний гурток,— вимовив він несподівано,— щоб потім на греблі високий клас показати.— І раптово звівся на ноги, схопився за шапку.

— Та чого ж ти? Посидьмо. Я ось чаю приготую,— зауважив Чемериця і приніс з кухні електричний чайник, увімкнув штепсель.— Чайку поп'ємо, музику послухаємо. Лишайся!

Гавриш, почувавши себе винуватим, пробурмотів ніяково, що йому треба поспішати.

Коли він зник за дверима, Чемериця відповів на запитливий погляд Канушевича:

— Розладнався був хлопець, щось там у нього не витанцювалось з Маячкою. Аж зажурився. Усякі дурниці плів, а це, бачу, порозумнішав, схаменувся. Молоде вино, перешумує.

Чемериця нахилився до радіоприймача, що стояв у кутку за шафою, і враз кімнату наповнили дзвінки, ніжно-печальні, як осінь, звуки:

Что день грядущий мне готовит?
Его мой взор напрасно ловит,
В грядущей мгле таится он.

Якийсь момент обоє уважно, зосереджено слухали арію Ленського. Першим пробудився Канушевич.

— Солодко співає,— мовив він уражений.— Тільки щось сумно у нього виходить. Аж за душу щипає. Хто ж це так виводить? З наших хто, чи з буржуїв, може, що лякається завтрашнього дня.

Чемериця засміявся.

— То правда. Буржуазія лякається завтрашнього дня. Тільки ти, видно, товаришочку, погано знаєш нашу спадщину. Пушкіна ти погано знаєш. Не читав, видно, „Євгенія Онегіна“?

Канушевич засоромився.

— Ніколи. Все часу бракує. Далі буде, може, вільніше...

Чемериця вимкнув приймача, підійшов до шафи, пробіг руками по томиках Леніна і висмикнув тут же, поруч, одну книжку.

— А я читаю,— похвалився він,— і Пушкіна. Більше, правда, на сон грядущий.

І замріяно співучим голосом прочитав:

Блеснет завтра луч денницы
И заиграет яркий день.

Він перевів зір на Канушевича, весело підморгнув:

— Красиво, чорт його знає, сказано. Я так і не зумію. „Блеснет завтра луч денницы“... Треба нашому братові знати класиків. Ільіч ще учив.

Потім вони сіли до столу, і Чемериця поспитав, ніби щось приховуючи, чи давно Канушевич був у Василівці, коли навідувався до батьків.

Канушевич відповів.

— Од села ти, виходить, одірвався,— зауважив Чемериця.— Недобре, друже. А я був оце недавно. На хлібозаготівлі посилали. Повернувся тільки вчора. І бачу, що слід би частіше туди навідуватись.

Канушевич тривожно позирнув на Чемерицю. Чи не сталося там чого? Чи не в цій справі він хотів бачити його?

А Чемериця провадив далі спокійно, натяками, слово - по - слову.

— Еге ж, слід би частіше там бувати, окунутись у сільську гущу. Прокинулась, знаєш, і наша Васи-

лівка. Розгойдалась. Клекоче, як Ненаситесь там унизч. Перебудовується. На залізного кося пересідає. А все незвично. Та й пеньки ще гнилуваті потрапляються, заважають.

Чемериця випив чаю, утопив очі у вікно. Надворі пронизливо, із стогоном і скавулінням, мов голодні зграя вовків, завивав вітер, гуркотів під дахом, великими пригорщами снігу шпурляв у вікна.

— Хуртовина йде,— зауважив Чемериця. І, помовчавши, провадив далі повільно, задумливо.— Перебудовується село. По нових рейках пускається, а пеньки стирчать, гальмують. Треба розчищати. Та й темнота людська ще є, перешкоджає. Діла того, діла! Бачив я й твого старого. Розмовляв із ним.

Канушевичу здалося, що за цією мовою криється щось неприємне для нього, він боязко спитав:

— І що? Як він?

— Як би тобі сказати? Старий так нічого, а тільки теж у темноті, чи що, ходить. Куркуляки, мабуть, близько нього походили. Очі йому зав'язали.

Канушевич скрикнув нетерпеливо:

— Та що з ним? Що трапилось?

Чемериця поторохкотів пальцями по столу, випив ковток чаю, а тоді вже розповідав:

— Був я, кажу, ото на хлібзаготівлях у Василівці. Село дуже таки відставало. Ну, довелося попрацювати, походити, порозмовляти. З кожним довелося докладно обізнатися. Ну, ти знаєш Цимбаліста, вашого сусіду. Мав він адати сто пудів, а вивіз щось близько сорока та й усе. Ми йому наказали негайно виконати план. Так ні, він і слухати не хоче.

— Який там у мене хліб,— відповідає в один голос.— Що вродило— усе вивіз, усе вимів. І жменьки не зосталося.

— А що коли знайдемо?— кажу йому я.— Що тоді буде?

— Головою одвічаю,— заявив задирливо Цимбалист.

Тоді трое сільчан з його кутка почали оглядати його хазяйство. Обдивилися в хаті, у клуні, у соломі.

Все обшукали. Землю обстукували, думали, на яму десь наткнутися, не раз бо це траплялося в Василівці. Але зразу нічого не знайшли. Цимбалист ходить, борідку щипає та наспівує: „Я людина чесна. Що вродило— усе вивіз. На посліді та на полові лишився“.

Ми були спантеличені. Ми добре знали, що хліб у нього вродив і мусів би бути, тож виникла думка, чи не встиг куркулик спровадити зерно кудись на сторону. Але куди? Де шукати його? Адже ніяких натяків, а сторін багато... Що ти зробиш? Іти ні з чим із двору? За хвїрткою один із активістів згадав Цимбалістового сина.

Цимбалист відповів уникливо:

— Хто його знає, де він. Він давно вже відійшов від двору. На шахти подався, чи що, і не чути.

Його відповідь видалася підозрілою. Надто він уже швидко відхрещується від сина, підкреслює свою окремішність від нього. Чи немає, бува, там захисного пункта? Тоді довідались у селі, що його син не на шахтах, а в Дніпропетровську живе, дізналися і про його адресу, і наступного ранку вирядили підводою двох колгоспників до Дніпропетровська.

Ми нетерпеливо чекали повороту. І що ж ти думаєш? Надвечір того таки дня повернулися хлопці в Василівку і в санках привезли десять чувалів добірної, як золото, пшениці. Ще й ініціали старого Цимбаліста на мішках написані. виявляється, були приховані у сина у хлівчику. Мешкає десь там на околиці, на Чечелівці, чи що. Чемериця примовк.

Канушевич уважно слухав його оповідання, побоюючись почути серед дівих осіб свого старого, і тепер полегшено зітхнув.

— Ну, слухай же,— провадив далі Чемериця.— Привезли хлопці пшеницю до сільради, викликали ми Цимбаліста. Він, нічого не знаючи, швидко з'являється, ще й з претензією, коли йому спокій дадуть.

— Чи не хочете подивитися на свою пшеницю?— запитуємо його.

Він підозріло скинув очима.

— Що ви смієтеся? На глум старого хочете взяти? Немає в мене ніякої пшениці.

Ми підвели його до санок, зняли брезент з мішків. Коротку мить він стояв нерухомо, кліпаючи очима то на позначки на чувалах, то на нас.

— Де ж ви їх узяли?— простогнав і непевними кроками, похитуючись, відійшов набік.

— Там, де ви заховали.

— У Канушевича?— скрикнув він розпачливо.

Ми перезирнулися. У Канушевича? Значить, і тут переховується?

Цимбаліст зрозумів свою необачність. Він з безсилої злості прикусив собі язика. А проте було вже пізно.

— Твій старий,— додав наприкінці Чемериця,— відгетькувався. Він заперечував, що це зроблено з його відома. Може. Хто його знає. У всякому разі в ямі на його городі ми знайшли ще мішків з дванадцять Цимбалістового хліба.

Канушевич зашарівся. Йому було соромно і ніяково за батька. Рясний піт виступив йому на чолі.

— От так історія!— витиснув він важко і боляче.— Що ж з ним сталося? Що ж тепер робити?

Чемериця відповів:

— Бачиш, куркулики стали тепер хитріші за лисиць і обкручують усякого, хто піддається. Старий уже дещо зрозумів. Треба, щоб він добре затямив, що йому ніяк не по дорозі з тими Цимбалістами. Б дяк же він. Треба б йому у колгоспі бути. А він щось огинається. А на нього й інші кивають. Син, мовляв,

у робочих, а батько Індивідуал. Будеш у Василівці — поговорити з ним. Бо, справді, якось воно не гаразд.

Канушевич мимохіть почував певну долю провини і за собою. Аджеж він за цілий рік не спромігся ні разу там побувати, ані довідатись про батькові настрої.

— Неодмінно поговорю. Як же! — проговорив він пристрасно, вдоволений з того, що Чемериця не дорікав йому за батька. — Навмисне поїду. Скоро ось виберусь і поїду.

— Чим скоріше, тим краще, — зауважив Чемериця. — І взагалі я бачу, що нам треба подумати про Василівку. Це не кутковий патріотизм, а державна доцільність. Мабуть, тому, що Василівка лежить у глухому закуті, у стороні від залізниці і від дніпропетровського тракту, туди не часто навідуються робітники з міста. І Василівка відстає.

Чемериця налив собі і Канушевичеві чаю й увімкнув радіо. Кімната раптом наповнилась цілою зливою звуків оркестру. Забринів басовий голос, розливаючись металом.

— Треба допомогти Василівці, — мовив знову Чемериця. — Я тут поговорю у партійному комітеті. Може, ми шефство над Василівкою візьмемо. А тепер вип'ємо гаряченького чаю та послухаємо Онегіна.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

На бюро партійного комітету, як і сподівався Чемериця, ніхто не заперечував проти того, щоб Дніпрельстан узяв шефство ще над одним селом і саме над Василівкою. Було висунуто лише думку, що безпосередні шефські обов'язки, піклування про своїх підшефних візьме на себе будівельний інститут.

— І треба, — застеріг Трикоз, — високо тримати марку шефа. Щоб село відчуло, і добре відчуло, що в нього шеф, і ніхто інший, як сам Дніпрельстан.

Незабаром утворена при Інституті шефська комісія виряджала до Василівки своїх представників.

Канушевич теж увійшов до складу цієї комісії. А що мав на меті взагалі навідатись до Василівки, то охоче погодився на пропозицію поїхати одним із трьох представників.

Вони, троє студентів, захопили з собою велику паку свіжих газет і дніпрельстанівським ваговозом морозного дня, після раннього обіду, вирушили в дорогу.

Голова сільради Добриня, до якого вони передусім зайшли, прибувши до Василівки, зустрів їх привітно, а водночас і стримано.

— А, шефи?

І в голосі його прозвучала нотка чи то жарту, чи то якогось упередження.

— Хочемо з вами культуру підіймати,— промовив молодий студент, енергетик Видиш.

Добриня, лігня вже людина, дивлячись повз студентів, зауважив:

— Культура — діло підходяще зо всіх боків. І надовго ж ви до нас? Може, й музику нам справите? Висить тут, коло стовпа. Чи нову, може, почепите?

Він зробив паузу, усміхнувся загадково й сказав поважніше:

— Культура — діло хороше. Тільки з світлом у нас погано. Світити в нас нічим. Гас погано приставляють. А вечори рано заходять. Ночі довгі. Так ото б музику якби справити.

Жартівливо-скептичний тон голови сільради вразив шефів. Студенти презирнулися. А втім своїм натяком на побутові нестатки голова відразу повернув розмову на діловий характер.

— Так, виходить, у вас погано з світлом? Це справа серйозна,— погодився молодий енергетик Видиш, недавній електромонтер центральних механічних майстерень.— Треба вам на електрику переходити. По-

вернув.— Водиш енергійно зробив маніпуляцію пальцями, вдаючи вмикання штепселя,— повернув і готово. Чисто, дешево, ніякого клопоту і культурно.

Його жвава мова й енергійний вигляд зацікавили людей, що сходились до сільради. Вони уважно слухали Видишеві міркування, це ж бо так близько торкалося всіх.

Хтось із жінок зауважив:

— Чисто і дешево, тільки в руки не дається. Коли ще той Дніпрельстан закінчать, та й передача не знати де піде. Буцімто, кажуть, далеко од Василівки, а протягти в село дорого обійдеться. Чи зуміємо підняти? Мабуть, ще довго доведеться при каганцях сидіти.

— Отже недовго, громадянчко,— заперечив Видиш.— Електрику можна швидко пустити. А добре, я вам скажу, коли в хаті електрика. Повернув, і готово. Світло, чисто, культурно.

Зрозумівши, що такими речами легковажити не можна, він замовк.

І раптом у нього блиснула приваблива думка.

— А знаєте що?— ударив рукою в повітрі.— Поки там вирішиться справа з лінією передачі, тут можна поставити невеличку турбіну. У вас же внизу, під боком, поріг. Або краще динамку. Ми вам допоможемо.

Він поглянув на своїх товаришів, бажаючи переконатися, чи не занадто багато він наобіцяв. Прочитавши в їх очах співчуття, він далі розвивав свою думку:

— Динамка— річ хороша. Стане зайвою для освітлення, можна використати для чогось іншого. Ми постараємось дістати вам динамку, а ви вже за свій кошт проведете електрику по хатах. Це вам не дорого обійдеться. Згода?

Добриня недовірливо поглядав на юнака. Він був здивований з його щедрості. „Чи не жартує, бува?“

— Динамка то річ підходяща зо всіх боків,— пого-

дився Добриня.— Тільки до динамки треба іще дечого. Треба ж і приміщення для неї і устаткування, і до хат провести. А за які кошти? за які засоби? Де їх узяти? Чи не краще вже пождати, доки Дніпрельстан закінчать, тоді видніше буде?

На несміливу мову голови одповіло з гурту кілька голосів:

— Треба зразу робити, коли люди беруться допомогти. Засобів немає? То вже пусте, аби була динамка. Аванси зберемо, аби тільки всурйоз. Ніхто не пожаліє.

Справа несподівано набрала поважного характеру. Та розв'язати її, зрозуміло, можна було тільки на Дніпрельстані. Тим то шефи, пообіцявши все зробити в найближчий час, поспішили перейти до інших питань.

Потім поцікавилися, як у селі з бібліотекою, з читальною, чи є газети, книжки?

— Щось там є при колгоспі,— відповів голова певно і безрадісно і додав на виправдання:— Коли із світлом погано, то яка там читальня. Та й з приміщенням покищо не виходить. У будинку колгоспника думаємо згодом налагодити.

Але виявилось, що будинок ще не існує. Є тільки план збудувати його.

— Коли ж ви збираєтесь це зробити?

Добриня поінформував:

— Церкву тут народ постановив закрити. Так збираємось її переробити. Та покищо засобів немає. Та й приміщення покищо нам потрібне. Зерно там лежить. Повесні, може, звільнимо, та й заходимось уже.

Було ясно, що василівці нічого повесні не зроблять. Але думка про перебудову церкви видалася цікавою. Канушевич згадав приміщення і висловив думку, що там, коли переробити дах та вікна, справді вийде гарне приміщення для будинку колгоспника.

— Так ми це зробимо. Упорядкуємо. Ідея!

Ніхто не сперечався. Тільки Добриця все ще недо-
вірливо поглядав на прибулих і, здавалося, дивувався
і заразом проймався почуттям пошани. „Звідки, мовляв,
такі сміливці взялися?“

Шефи далі намацували слабкі місця, виявляли побу-
тові дрібнички, спитали про колгосп, про реманент,
чи все готове до весни, і разом з Добринею пішли до
управи колгоспу.

Ввечері, коли вони, обізнавшись із станом, повер-
нулись до конторки, голова колгоспу, на їхнє заува-
ження, одказав:

— Колгосп, кажете, не першої марки? Не спорю.
А тільки скажу, якби мені в колгосп та таких молодців,
як ви, то першим на всю округу колгосп би поставив.
А то багато кинулось на Дніпрельстан, інші в Дніпро-
петровськ, ще інші на шахти, а тут лишилося мало
таких як ви, а більше малих та жінок та старих. Та
й ті не всі в колгоспі,— і він позирнув на Канушевича.

Канушевич добре зрозумів, у чий город той кидає
камінці. Йому стало соромно. Ніби він сам учинив
щось погане. І коли голова запросив шефів до себе
вечеряти, він подався до своїх старих.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Дивний настрій огорнув Канушевича, коли він під-
ходив до батьківського двору. Оповідання Чемериці
про хліб Цимбаліста та докірливі натяки голови кол-
госпу зродили в нього почуття неприязні, навіть во-
рожості, до батька. Він добирав відповідні слова осуду,
докору і нарікань, з якими гадав звернутися до старого.

Надворі вже добре сутеніло. Морозна ніч імлісто-
сизою запоною спадала на село. У затрушеному скри-
пучим снігом подвір'ї було тихо, ніби це була якась
пустка. І тільки знизу, звідти, де Дніпро, ішов бурх-
ливий, неугавний, ніби все наростаючий, як гроза, шум.

Канушевич добре, з юнацьких років, знав цей шум Ненаситця, і гордовито хитнув головою, ніби кажучи: „А скоро ти замовкнеш. Скоро ми твої скелі затопимо водою“.

Сінешні двері не були ще взяті на засувку, і він просто зайшов до хати. Маленька гасова лампочка сліпувато блищала на стіні. Але з грубки, де з тріскотнявою палахкотіла солома, цілим снопом виривалося яскраве полум'я, освітлюючи затінену хату. Коло грубки на оберемку соломи сидів старий Канушевич. Мати ставила на стіл посуд, готувала вечерю.

Його не зразу впізнали у шапці із спущеними наушниками, у довгому полушубку, виданому в дорогу.

— Панько? Панько приїхав!— замимрила слабим голосом старенька, радісно і журливо, ледве він зняв шапку. І несміливо ступила до нього.

— Ну, здрастуйте!— мовив він тепло, і невміло доторкнувся своїми губами до порізаного зморшками лиця матері.

Батько звівся на ноги, увесь у соломі, що звисала йому з плечей старенького піджачка, поправив довгі сиві вуси й зробив крок до сина.

— Ну, здоров, здоров!

Якийсь момент обоє обдивлялися один одного, ніби не знали, що діяти.

— Здоров був, здоров,— несміливо повторив старий, не знаходячи інших слів.— Ну ж, давай і ми поцілуємось,— і обняв сина за плече, притулився вусами до його щоки.— Роздягайся. У нас тепло, як бачиш. Будемо вечеряти.

Приїзд сина і схвилював старих і порадував. Батько гостинно узяв з його рук полушубок, повісив на гачок коло дверей. Старенька заклопоталася стравою, заходилася підсмажувати в грубці капусту.

Панас озирнувся по кімнаті. У кутку, на покутті, усе ще стояли здавна знайомі йому образи. Саваоф,

колись грізний, тепер вицвілий, облутаний павутинням, „неопалима купина“, збоку на стіні висіла картина бою під Плевною. „Усе, як було колись“, — подумав сумовито, і йому стало ніяково: — Але що, власне, зробив я сам, щоб допомогти старикам? Нічого. От уже другий рік пішов, як навідувався сюди. Тільки й того, що зрідка гроші висилав, а це вже, відколи перейшов на стипендію, і того не робив“.

Почуваючи певну провину за собою, він вирішив не дорікати зразу старому, спочатку мирно поговорити з ним. Сідаючи до столу, де стояла миска з борщем і парувала підсмажена капуста, він спитав про життя.

— Та нічого, з тобою було наче краще, — проказала старенька голосом, у якому чувались і скарга, і байдужість, і примирення.

— Живемо — не горюємо! Хліб жуємо — не купуємо, — збалагурив старий, якому не сподобався сумовитий тон старої. — Та нам що? Ми свій вік звікували. Це вам тепер літати, угору дивитись, а нам уже вниз. Одцурався ти щось, сину. Не показуєшся і на очі.

Мати журно покивала головою.

— Думали, улітку приїдеш, та й невістку привезеш. Хотіли побачити, та й не довелось.

— Все ніколи, — відповів Канушевич. — Улітку гаряча робота, не можна було одірватися. А потім осінь зайшла, і теж багато роботи.

— Усе будете? — запитував старий, сьорбаючи борщ.

— Будуємо.

Вони перекидалися короткими фразами. Кожен говорив обережно, вичікував, ніби намацував для себе ґрунт.

— Коли ж там уже збудують? Коли Дніпро спинять так, щоб і машини закрутилися? — цікавився старий.

— Тепер уже скоро. Недовго ждати. Рік-півтора, і закрутяться. На всю округу стане тоді видно, — зауважив Панас. — Заллемо тоді Василівку електрикою.

Забудете гас. Не більше як півтора року. А може й скоріше,—згадав він Видишеву обіцянку.

— Отака сила? На всю округу світитиме?—кинув старий недовірливо.— Може, і землю тією силою оратимуть?

— Гомонять, що будуть. Плуги такі заведуть, що електрикою рухатимуться. Та це гадають зробити покищо там, ближче до Дніпрельстану.

В очах старого Канушевича застряла усмішка. Він розгладив свої довгі, інеєм прибиті вуси. „Брешіть, брешіть, тільки й міру ж знайте“,— хотів, здається, сказати, але натомість зауважив:

— І землю оратимуть електрикою, і скрізь електрика. Чи воно ж і хліб родитиме?

Панас уважно поглянув на батька. Згадка про хліб видалася йому слухним моментом для розмови на цікаву для нього тему.

— Що тут чути у вас?—спитав натяком.

— Та так. Особливо нічого.

— А чого ви не в колгоспі? У колгоспі вам було б краще.

Старий відповів уникливо:

— Хто його знає, сину, де воно краще. Хай уже, мабуть, ідуть в колгосп молодші. От як ти, може, повернешся в село. А мені нічого міняти курсу. Жили без колгоспу й проживемо. Небагато лишилось. Це вам, молодим, літати.

Батькова мова стурбувала сина. „Таки, видно, походили коло нього куркулики“, згадав фразу Чемериці. Він хотів відповісти гострим словом, але стримався. Мавши надію переконати старого, він почав доводити переваги колгоспного господарства.

Старий уважно слухав синові міркування. Поклавши ложку, він устав зза столу, скрутив цигарку і, пускаючи димок у розчинену грубку, де дотлівала перепалена солома, довго смоктав її. Нарешті, мовив:

— Твоя правда, сину. У колгоспі і машини і сіво-
зміни, а тільки я тобі скажу, що не знаю, як там
у інших, а в нас якось воно не дуже. Чогось там
у них не вистачає. А чого — ніяк не добору. Потім
знов же. То я сам собі хазяїн. Маю собі конячку,
поїду, коли схочу, в поле і зроблю, як схочу. Сам
собі хазяїн. А в колгоспі уже не те. Ні, не те.

Панас засміявся, зневажливо махнув рукою.

— Хазяїн?! Бодай уже не казати. Теж мені ха-
зьяйство! Знаю я його добре. День і ніч товклися на
цьому хазьяйстві, усе бідкалися коло нього, ніколи спо-
кою не знали. А що мали за це? Які достатки? Яка
радість була? У злиднях жили, злиднями й поганяли.
Хай йому чорт такому хазьяйству!

Він помовчав хвилинку, потім провадив далі повчаль-
но, задумливо:

— Треба йти в колгосп. На нову путь ступати. Годі
вам шкапинкою на смужечці крутитися. Треба на ма-
шину, на трактора. Хороше буде життя!

Якийсь момент у хаті запанувала тиша. Старий сів
на лежанку й мовчазливо докурював свою цигарку.
Мати тим часом прибирала із столу посуд, поглядала
на сина. Вона слухала його мову про хороше життя.
Вона, може, не зовсім розуміла його. Але співчутливо
кивала головою, раділа синою радістю.

— Хороше життя? Дай то боже!

Тоді знову заговорив батько. Він не заперечував,
але й не приставав на Панасову думку. Йому що? Аби
все гаразд було. Хай ідуть молодші, то їм літати,
а йому не багато лишилося, проживе і так.

Панас довгим поглядом зміряв батька. Його упертість
вивела сина з рівноваги. Він кинув обурено:

— Ну, робіть, як знаєте. Слухайте куркулів. Ті вас
до пуття доведуть!

Він рвучко звівся на ноги й простяг руку за полу-
шубком.

— Куди ж ти?— занепокоїлась мати.— Ніч надворі.
Куди тобі?

Він відповів:

— У колгосп. Там товариші чекають. Вранці треба їхати назад.

Старенька захопала, зажурилась, затрусила головою.

— Думала, хоч тепер подивлюсь на тебе, почую про твоє життя, а ти на поріг, та й назад. Ох, сину мій, сину!

Батько теж занепокоївся. Він спустився з лежанки і, ступивши до дверей, промовив запобігливо:

— Ну, чого ж справді? Не послішай. Переночуєш дома, побалакаємо, бо коли то знову приїдеш? А вранці підеш у колгосп. Ну, який же ти гарячий!

Панас відчув у батьковій мові нотку провини й вирішив переночувати.

Він знов сів на лаву. Він сподівався, що батько повернеться до порушеного питання, але той, уникаючи його, навмисне розпитував про Дніпрельстан, про заводи, цікавився, що чути у світах.

Згодом лагодились спати.

Панасові заманулося лягти на соломі, під грубкою, де колись спав замолоду. Мати постелила йому.

Скоро загасили світло, і в хаті запанувала тиша. Панас проте довго не міг заснути.

Повний місяць показався зза хати. Ясний, червоний, мов голомозий дідок, зазирає він у вікно, примхливо розмальоване морозом.

Тихо, нерухомо за вікнами. Ніби все заснуло навколо, обвіяне чарами всемогутньої ночі. І тільки приглушено і неугавно шумить Ненаситець. Але в хаті тепло, приємний дух іде од нагрітої грубки.

Канушевич довго перевертався на застеленій рядниною соломі. Вдивлявся, як колись у дитинстві, у вікно, у сині хвилі далекого океану. І в притьмареній пам'яті, як казка, як сон, вилилися згадки, бігли роки життя.

От він мале хлоп'я. Хто ж бо не згадає свого дитинства? Хто серед найбезрадісніших днів і злиднів не знайде втішної картинки, веселої гри, радісного епізоду? Дитинство — це незабутня пора, коли світ здається таким широким, привабливим, чарівним, коли в уяві молодої істоти снуються мрії, бажання, зроджуються сміливі дерзання. Він, мале хлоп'я, гойдається у човні на Дніпрі, у старому Кічкасі, дивиться на перший паровоз і мріє, як він помчить ним далеко, далеко, у широкий, у незнаний світ.

Потім напливає інша картина. Він уже в Василівці. Маєток Ферворна. Він — погонич коло волів. Немов пропасниця труснула його. Геть звідти! Скоріше. І він закриває очі, намагається забути, втекти.

Бистро летять дні, роки, діла. Ніби на легкокрилому птахові мчить він з одного світу у другий. Ось уже знову Кічкас. Дніпрельстан. Гребля. Інститут.

Панас чує, як у ліжку крекче батько, може, теж згадує і міркує; чує, як зітхає на лежанці мати, як вона стає на долівку й топчеться коло грубки, як схиляється над ним, несміливо поправляє подушку. І йому стає тепло і журно zarazом. Він думає про їхнє життя, про турботи і бідність. І йому пече на серці: що він зробив для них, щоб допомогти, щоб скрасити їхнє життя, щоб вивести із темноти?

Зранку, проте, мало розмовляли. Панас поглядав на батька, намагавсь відгадати його мислі. Він хотів знову поговорити з ним про колгосп. Не їхати ж йому, не порозумівшись! Але старий був стриманий, задумливий, більше мовчав. Панас, поснідавши, почав збиратися з дому. Мати знову заохала.

— Таки ідеш? Наче чужі ми тобі стали.

Він відповів:

— Не журіться. Я тепер частіш навідуватимусь сюди. Наш Дніпрельстан тепер шеф над Василівкою.

Вона незрозуміло покивала головою; старий кинув:

— Шефами? На нову путь хочете поставити? Ставте. Мені що? Аби все гаразд.

Панас мовчки доторкнувся губами до обличчя матері і вийшов з хати.

Схвильований поведінкою батька, він повільно ішов до колгоспу, де мав зустрітися з своїми товаришами.

Нараз його задуму сполошив дзенькіт підків. Він посторонився з дороги.

Зза спини на гнідій шкапині показався чудернацький вершник: без сідла, з мотузяною оброттю, сам довгий, з високо піднесеною головою, з цибатими, ледве не до землі, ногами. Це був старий Канушевич. Він гордовито позирнув на сина й проїхав мовчки, не спляючись.

Панас був уражений незвичайною фігурою.

„Куди це він? хоче показати свою відвагу? Дурле щось старий“. Але яке було його здивовання, коли той перестрів його на ганку колгоспної управи і добродушно кинув:

— Ну, синку! Так я вже, знаєш? Хай буде по-твому. Здав оце конячку. На нову путь стаю. Може, воно справді знаєш... краще буде.

Панас зворушено простяг обидві руки. І вони розщувалися.

— Ти ж теє... не забувай. Як приїдеш, навідуйся до нас. Заходь,—говорив вдоволено старий.— Приїжджай. Шеф! Хе-хе!

Коли студенти сідали на ваговоза, голова сільради, прощаючись, проговорив:

— Так, кажете, діло буде? Ну - ну! Покладаюсь на вас. Хлопці ви бойові. А я вже думав... Приїжджали сюди з рік тому якісь люди із Дніпропетровська. Теж шефами називалися, привезли нам гучномовця. На стовпі почепили, а він скоро і оглух. Мовчить, канашка, хоч би тобі що. І шефи мовчать. Більше й не показувались.

Студенти презирнулися, засміялися. Тільки тепер вони зрозуміли, чому голова зустрів їх з таким упевдженням.

— За діло ручимось,— запевнив Видиш.

Машина рушила.

— Чи не багато лише ми наобіцяли? — укинув Канушевич.

Машина врзалась у замет, гойднулась, потім хутко, здіймаючи сніжну куряву, помчала селом на Кічкаський тракт.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Побоювання, висловлені Канушевичем, були не безпідставні.

На шефській комісії, де розглядали доповідь делегатів після повороту з Василівки, чимало сперечалися про можливі способи допомоги. Суперечки точилися, власне, з приводу динамки. Дехто заперечував проти того, щоб ставити її у Василівці. Поперше, де взяти динамку? Дніпрельстан хоч дядя і заможний, та чи може він дозволити собі розкіш розкидатись динамками для своїх підшефників? А подруге,— чи доцільно це робити тепер? Адже не за горами час, коли Дніпрельстан матиме можливість просто передавати свою енергію. І не тільки у Василівку, а на цілу округу.

Делегати, проте, були вперті і рішуче обстоювали свою думку. Для чого одсувати „на колись“ те, що можна і доцільно зробити сьогодні? Освітливши тепер Василівку, це глухе і відстале село, ми одним пострілом вбиваємо двох зайців: піднімаємо Василівку і створюємо ґрунт в інших селах для майбутньої електрифікації.

Особливо гаряче захищав цю думку Видиш.

— Де взяти динамку? Я вам її знайду. Вона нічого вам не коштуватиме. Треба тільки походити по бу-

дівництву, по всяких складах та задвірках. Одне слово, я беру це на себе. Сам відповідаю, а честь шефа треба високо держати,—кинув він патетично й рішуче, ніби хтось замірявся вчинити замах на його особисту честь, на честь Дніпрельстану.

На боці делегатів виступив і Чемериця:

— Дбати про культурне піднесення села ми мусимо тепер же, негайно. Чекати—це не більшовицька лінія. Справа ходить про можливість. Чи зможемо роздобути динамку. Товариш Видиш вважає, що зможемо. Я теж гадаю. Так давайте це зробимо. І хай живе лампочка Ільіча у Василівці.

-На кінець він запропонував настановити Видиша відповідальним за електрифікацію Василівки.

З його пропозицією цілком погодились. Навіть більше. Була висунена думка покласти на кожного члена комісії відповідальність за певну галузь роботи. Щоб не було, мовляв, знеосібки.

Тож зайшла мова про те, хто особисто дбатиме за культурно-освітню галузь.

Хтось назвав Канушевича.

Та він вагався. Він же ніколи не працював. Йому самому ще треба вчитися. Краще, може, Чемерицю.

— Я буду допомагати всій комісії, а очолювати культурну роботу хтось буде інший,—відповів Чемериця.—От, приміром, Флора Германівна, а помічником Канушевич. Він знає тамтешні умови. Хай вони попрацюють для громади.

І комісія запрацювала.

Не легко, звичайно, здійснити щедрі обіцянки делегатів—зразу піднести культуру у Василівці, коли і шефських коштів немає, і Василівка не одна в Дніпрельстана. Але дивна річ! Чого тільки не можна досягти, коли є шире, гаряче бажання, і тверда непохитна воля, і переконання, що твоя праця є корисною, що твої зусилля не загинуть марно!

От, здається, немає ні засобів, ні сил, енергія вичерпана, людина нездатна на новий якийсь вчинок. Чи то бракує їй часу, кожна хвилина завантажена і важко потіснитися. Пусте! Бажання — як кресало. Воно викрешує іскри, заряджає енергію, гартує волю. Бажання — це чарівний винахідник, це кмітливий Хронос, який спритно, не встигнеш і озирнутися, підправить час, де треба притримає стрілку, протягне хвилинку, і, дивись, викроїлась ціла година.

Так от почалося з динамки.

Студент Видиш — людина молода, але слово вміє шанувати, по-пустому його не кидає. Недарма ж його Чемериця Василівським електрифікатором найменував! Хоч він і здорово був обтяжений в інституті, а втім зразу ж заходився клопотатися динамкою.

Спочатку він пішов до головної управи, у відділ постачання. Там його зустріли чемно, але без захоплення. Динамку для підшефного села? Цього ще не вистачало! Вони ж дбають про матеріали та механізми для будівництва. Звичайно, якщо буде наказ головного інженера, вони придбають що завгодно і для підшефних. Але це неймовірна річ! Головний не дозволить.

Видиш і сам розумів, що важко сподіватися на згоду головного. Та він, власне, не так ставить питання. Він гадає, що відділ має зайву, непотрібну чи зіпсовану динамку, яку можна б справити і пустити в діло.

Йому порадили звернутися до електромеханічного відділу.

— Дорогий товаришу! На жаль, — відповіли йому співчутливо, — нічим ми допомогти вам не можемо. Ви звернулися не по адресі. Ми такими справами не піклуємось.

Йому порадили зайти до відділу механізації.

Видиш був хлопець упертий, завзятий, обіцяного слова умів додержувати. Видиш був великий оптиміст,

але завагався куди йти: до відділу механізації, чи, може, до самого головного звернутися? Зрештою, помисливши, вирішив покищо навідатись у центральні механічні майстерні, де він недавно, до інституту, працював, і там розповів про все.

Він поклав шапку на токарний верстат, засунув руки в кишені пальта й поглянув великими яснозеленими очима на своїх співпрацівників.

Товариші прийняли до серця Видишеве бідкання.

Старий електромонтер пригадав, що на початку будівництва була невелика динамка на тартаку, а потім її кудись забрали. Він довго думав, знову пригадував, ніби десь бачив її без діла. Нарешті порадив зайти до нього наступного дня. І коли Видиш завітав, старий майстер весело поплескав його по плечу.

— Подумай там за драти, а динамка за нами. Справимо дещо і можна одправляти.

Успіх Видиша підбадьорив інших.

Будівельники заходилися складати проект перебудови церкви. Кинулись роздобувати матеріали: цвяхи, залізо, скло. Заметушилися культурники. Якщо буде колгоспний будинок, а він, певно, буде незабаром, то треба допомогти василівцям вдихнути в нього життя, наповнити його змістом. Планували запровадити там і кіносеанси, і театральні вистави переїзного колективу, і лекції з різних галузей знання. Та це геть далі, з часом, а в першу чергу вирішили подбати про бібліотеку і читальню, про книжки і газети. А що коштів, виданих на цю справу райпрофрадою, було не досить, то надумали утворити бібліотечний фонд — зібрати книжки серед дніпрельстанівців.

— Треба ж, щоб Василівка мала гарну бібліотеку, щоб відчула, хто в неї шеф,— говорив Канушевич.

— Ми дістанемо,— похвалялася Флора Германівна,— поведемо агітацію і дістанемо книжок. Правда, Панасе Артемовичу?

Канушевич, поглядаючи на неї, проймався її захопленням і завзяттям. Він співчутливо кивав головою, радів.

Захоплення культурників приємно вразило Чемерицю.

— Я за огонь,— усміхався він.— За те, щоб ви дістали від наших інженерів та партійних робітників хоч би по одній гарній книжці, і тоді Василівка буде багата. Беріться. Ми вам допоможемо.

І вони гаряче заповзялися збирати книжки серед студентів, викладачів, інженерів, партійних і громадських робітників. Вони вивішували оголошення, заклики, посилали запрошення, часом Канушевич з товаришами заходили на квартири, агітували, умовляли, дорікали і — поверталися в інститут з чувалами, повними книжок.

РОЗДІЛ ДВАНДЦЯТИЙ

Справді, чого тільки не можна домогтися гуртом, коли є шире, гаряче бажання і тверда воля, і переконання, що те, що робиш, є корисна річ, що зусилля не загинуть марно.

Минув якийсь тиждень, і шефи зуміли відіслати у Василівку відремонтовану, цілком справну динамку. Уже виїхала туди і група студентів та робітників, щоб попрацювати над перебудовою церкви,— поспішали це зробити до весни, до початку будівного сезону.

Культурники теж могли похвалитися своїми успіхами. Книжок зібрали багато, цікавих і різноманітних: література класична і сьогочасна, суспільствознавство, природознавство, техніка, сільське господарство.

Лишалось ще упорядкувати зібрані книжки.

Тож оце тепер по обіді вони двоє — Кудрявець і Канушевич — сиділи в інститутській кімнаті, де зберігалися книжки, і сортували їх.

Канушевич почував себе у доброму, трохи підвищеному настрої. Йому було приємно, що Василівка дістане стільки книжок, що й він приклав до цього своїх зусиль, вніс і свою частку для загальної справи. Потім присутність Флори Германівни мимохіть настроювала його на високий лад, викликала в нього бажання поділитися з нею своїми думками.

Розкладаючи на купки книжки, він зазірав то в одну, то в другу, цікавився змістом, прочитував якусь сторінку, розглядав якийсь малюнок.

— Ех, якби мені більше часу!—мовив з ревнивою пристрасстю й жадобою.

— І що б ви тоді робили?— запитувала Флора Германівна, хоч розуміла і без того значення його слів.

— Читав би! Хочеться усе знати, що в них написано. Усі скарби розкрити, що в них заховані. Усі загадки розгадати.

— Ви, як первісна людина, що раптово, прокинувшись, опинилася перед незрозумілими для неї явищами природи,— зауважила Флора Германівна.— Для неї все видається і загадковим і привабливим.

Її зауваження він сприйняв за цілком слушне.

— Що ж вдієш, коли раніше довелося довго спати. Чи то пак довго нас присипляли. Я думаю часом, скільки б я зміг устигнути замолоду, якби раніше було інше життя, якби у Василівці була хоч маленька бібліотека. Вся ж зима з довгими ночами пропадала дарма. Звечора, було, як заляжеш спати, то аж боки заболять до ранку. А що було робити? Куди піти? Від кого почуєш добру пораду? Ну, й доводиться тепер...

— Завойовувати світ?— продовжила Флора Германівна ніби невимовлену фразу.

— Пізнавати життя. Кувати долю. Коли хочете, завойовувати світ.

— Ви, товаришу, починаєте бути відважним. Це

мені подобається. Ви багато ще можете зробити. Знаєте, сміливість фортеці бере.

Йому вдалося, що в її мові прозвучала нотка жарту. Він подумав, чи не занадто багато наговорив. І промовив скромно, зниженим голосом:

— Я просто хочу вчитись, працювати. Бути чим-небудь корисним для суспільства.

— Та ви не виправдуйтеся. Ви ж нічого поганого не вчинили. Навпаки, все добре. Ваші бажання похвальні.

Канушевич підвів очі. Зустрівшись з її поглядом, відчув, як на серці стало легко, і радісно, і м'яко.

— Ви завжди така добра,— мовив зворушено.

— А може вам так здається? — одказала вона стримано.

Канушевич залишив книги й замилювано поглядав на неї, стежив за її обличчям, за її руками. „Що вона хоче сказати?“ — думав він схвильований, намагаючись розгадати її мислі, слова, її ставлення до нього. Вона відчула на собі його пильний погляд і сказала, що сьогодні треба закінчити роботу з книжками.

Канушевич зніяковів. Опустивши очі, він мовчки заходивсь зв'язувати наготовлені купи книг.

По закінченні роботи вони разом вийшли з інституту.

Було за десяту годину. Вечір стояв тихий, прозорий. Трохи приморозювало. Це був один із тих перших вечорів кінця лютого, коли зима, поступаючись, трималася ще берегів, але почувався вже подих близької весни.

Угорі мерехтіли, то впливаючи, то знову зникаючи, зорі. З півдня тягли поодинокі, розірвані хмарки. Зривався дрібний, як пушинки, сніжок, ніби казковий дід-мирошник сіяв крізь дрібне решето залишки свого добра. Але дихалось легко і вільно. Пахло гостро і приємно свіжим ароматом кори, і бруньок, і трав, ніби звідти, з півдня, з теплих вод, разом з хмарками пливли пахощі розквітлої весни.

Флора Германівна висловила думку вертатися додому пішки,—адже погода така чудова.

Вони разом через греблю попростували на правий берег.

Поринаючи раз-у-раз у напівтемні, освітлені електрикою, тунелі контрольного ходу, вони обережно посувалися вперед. Часом затримувалися на відкритих проміжках, де під дерев'яним мостом шумував Дніпро. І дивилися, як вороні, з білими гривами, хвилі вривалися в проміжки, як, падаючи на другий бік, кипіли і бились об скелі, і мчали далі круторіями.

Канушевич спитав Флору Германівну, чи не має вона бажання побувати в Василівці.

— Скоро доведеться везти книжки, то, може, проїдемо, подивимось пороги? Там красиво! Надзвичайно!

Вона відповіла байдуже:

— Поїдете вже самі, я не матиму часу. Близько весна, плани розробляємо, готуємось до сезону.

— Та це ж недовго. За один день можна справитись машиною. Поїдемо! Пороги побачите і в колгоспі побуваєте.

— Ні, не зможу,—заперечливо похитала головою.— Потім, дивіться,—показала на греблю,—ось вам і пороги і водоспадя Ніагара і Ненаситець.

Він примовк, посмутнів, він так хотів проїхатись з нею, показати їй красу природи, подивитися разом на Ненаситець. Її відповідь він сприйняв, як доказ її цілковитої байдужості до нього. І враз погода ніби змінилася, на серці защеміло. І коли Флора Германівна заговорила про роботу на греблі, він відповів глухо, недоладу. Ця раптова зміна його настрою, розгубленість, зацікавили її. Вона спитала, про що він думає.

— Так, про життя,—відповів він коротко.

— Ну, розкажіть.

— Вам буде нецікаво слухати.

— Даремно ви так думаете.

Тоді Канушевич знову заговорив про пороги. Він не погоджувався з Флорою Германівною. Ненаситець йому більше подобається. Там чудові скелі, просто краса! Він радив би подивитися, поки їх ще не затопили.

— Доведеться таки, мабуть, поїхати,— поступилася Флора Германівна,— тільки не тепер, а повесні, під час поводі. Тоді скоріше вибереться вільний день.

Канушевичу знову стало тепло і млосно, він відповів зворушеним голосом:

— Ви завжди якась... незвичайна.

— Ви помиляєтесь,— мовила вона.— Я звичайна людина. Вважайте мене, будь ласка, за звичайну.

Вони були вже на березі, Флора Германівна повернула праворуч до свого приміщення. Канушевич, ніби опам'ятавшись, сказав тривожним голосом:

— Так глядіть же! Поїдемо весною, я вам покажу всю красу тамтешньої природи.

— Постараюсь,— відповіла вона стримано.

Канушевич поглянув на неї і, схвильований, сповнений надії і побоювань, повернув до себе у виселок.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

НЕБЕЗПЕЧНЕ СТАНОВИЩЕ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Весна того року, забарившись, ударила дружно; вода з полісських берегів почала прибувати з небувалою силою.

Першими днями ставились до поводи спокійно. Навіть остання телеграма з гідрометричного пункту у Верхньодніпровську, що сповіщала про нове підвищення води в Дніпрі, не викликала особливих побоювань на будівництві. Найбільш уразливі для поводи перегатки на греблі були вже розібрані, як зайві, а бетонного мурування вода, так думали деякі гідротехніки, певня річ, неможе пошкодити. Щоправда, укладання підводних частин турбін у котловані гідростанції провадиться під захистом перегаток. Алеж то найміцніші, добре випробувані споруди, що не одну вже весну витримували тиск високих вод.

Тим то інженер Ваденін, побувавши вдень на цих перегатках, лишився досить спокійним.

— Витримають!

Та коли пізно вночі його сон перервав різкий і незвичний для цього часу телефонний дзвінок, його охопило тривожне передчуття. Схопившись з ліжка, він нерішуче підійшов до телефону. І ледве підніс трубку

до вуха, як обличчя його пересмикнулось, а в очах застиг переляк.

— Що? Хто говорить? Черговий інженер? Іде новий вал? Небезпека? Затоплює? Фу, чорт!

В цю мить йому мимохіть згадалася жахлива катастрофа у Лос-Анжелосі, де вода за коротку ніч рознесла греблю та гідростанцію, і холодний піт рясними краплинками зросив його чоло. Кинувши трубку, він, блідий, позирнув у вікно, туди, де, як міражі, висіли в повітрі бики греблі, і метнувся до стільця, де лежала його одежа. Через кілька хвилин Ваденін вискочив з дому і бігцем пустився до берега.

Йшла третя година ночі. На греблі, де і вдень працювали лише на високих бичках, тепер було незвично тихо і безлюдно. Лише де-не-де повільно, подаючи бетонерки, схилялися стріли кранів та зрідка якимось ліниво перегукувалися паровози. Але Дніпро бушував з незвичайною силою. З ревом і гуркотом, високими хвилями, чорними, як безодня, наступав на греблю, з гурчанням і піною вривався у проміжки, з гнівом і клекотом кидався вниз. Здавалося, тут десь близько могутні хвилі зривали гранітні береги й бетонні масиви і, ніби граючись важкими брилами, гуркотили ними по кам'янистому днищу.

Близько повороту до гідростанції Ваденін перестрів чергового інженера.

— На греблі покищо все гаразд, але дамба коло шлюзів у небезпеці,— відповів молодий інженер Товбін.— Дамба починає давати просмоки.

— Дамба?

В голосі Ваденіна прозвучала і тривога і нотка полегшення. Дамба, хоч і була важливою допоміжною спорудою, під захистом якої провадилися роботи у низовому підході до шлюзів, проте пошкодження її не створювало небезпеки для основних споруд.

— Просмоки це ще не біда,— зауважив Ваденін,—

Дамбу ми спробуємо укріпити. Тільки б нічого не трапилося більше.

Він затримав погляд на Дніпрі. Вода, здавалося, що-хвилини прибувала, здіймалася все вище, ледве встигаючи проноситись через проміжки під помостом.

— Як там на гідростанції?— знову майнула тривожна думка. І не встиг спитати, як спозаду почув переляканий голос:

— Товаришу начальник! Товаришу начальник!

Він обернувся. Перед ним стояв технік з монтажу, і непевним голосом питав, як бути. Він з людьми працює у котловані на монтажі другої турбіни, а з перегатками щось там непевне. А воно ж щч. Коли б чогось не трапилось.

Схвильований голос техника і його стурбований вигляд вплинули на Ваденіна. Він зрозумів, що небезпека наростає не тільки на дамбі, а й на гідростанції, на цій найважливішій ділянці будівництва.

— Передайте Лагунському, викличте його по телефону, щоб негайно взявся зміцнювати дамбу,— наказав він черговому інженерові, а сам з монтажником подався до котлована гідростанції.

З глибокого днища, оточеного міцними перегатками, долітав густий дзенькіт молотків. Бригада монтажників нічної зміни паяла спіральні труби турбін. Високі стійкі кліті перегаток були розраховані на витривалість найбільшої, званої з історії Дніпра, поводи. Але тепер бурхливі хвилі, проносячись через проміжки греблі, котилися на ці перегатки, билися під її сталевим муром, повзли все вище і вище. Було ясно, що коли підвищиться вода— а це мусить бути,— хвилі зрівняються з шпунтом, і тоді...

Ваденін знову згадав Лос-Анжелоську греблю і про-рив перегатки на правому березі, що стався на початку будівництва й затримав на кілька місяців роботу. Відганяючи ці згадки, він подумав, що не все

ще загублено. Якби до вечора, коли почне прибувати новий вал, укріпити перегатку, то становище, можливо, було б ще врятоване.

Ваденін добре розумів, як важко це зробити. Адже треба підвищити перегатку на протязі кількох сот метрів, завантажити її піском і камінням. Труднощі збільшувались тим, що на цій ділянці не було ні робітників, ні потрібного матеріалу, а кожна хвилина дорога, і навколо ще ніч.

Алеж він добре знав, що дніпрельстанівці не звикли відступати. Тож дав розпорядження негайно зняти частину робітників, що працювали у нічній зміні на греблі, і кинути їх на перегатку.

Ніч тільки танула. На сході над гостроверхими горами ледве загоралася зоря. Гарячі вогники, мов золоті пасмечка, кучерявились по синьому полотнищу східного небосхилу. Над вируючим Дніпром ще пливли нічні прозоро-молочні тумани, але перегатка була вже повна руху, звуків і шумів. Одні бригади кріпили дерев'яні стовпи, інші обшивали їх трійчатим рядом дощок, ще інші завантажували їх камінням, подаваним з кар'єрів. Посвисти паровозів, скрип коліс, гуркіт каміння перепліталися з веселим дзенькотом молотків, з ударами важких хвиль.

Це було змагання людини із стихією, справжній бій з розгойданим Дніпром.

Опівдні, коли сонце високо стояло над Дніпром, міцний насип тягся понад перегаткою. Тепер Дніпро, ніби зневірившись у своїй силі, покійно шумів повз неї. Та ось знову йому стало тісно. Вода почала підноситись. Уся металева стіна, найбільш міцна, сховалась уже під хвилями, а Дніпро наступав, бився об насип, розгонистими хвилями хлюпав на перегатку.

Ваденін, даючи вказівки, ходив з одного кінця до другого, коли дістав сповіщення, що за перегаткою вода проривається на відкритий берег.

Він кинувся туди й пополотнів. Вода за перегаткою, зрівнявшись з високим берегом, стала розливатися, загрожуючи прорватися збоку до котлована гідро-станції.

Він пройшов берегом, міркуючи, як вийти з цього надто небезпечного становища. І тут стикнувся з Трикозом. Перезирнулись обое мовчки,—адже кожен без слів розумів становище,—якийсь момент дивилися на хвилі, що хлюпали їм під ноги. Ніби ніхто з них не наважувався зробити якогось висновку. Нарешті, порушив мовчанку Ваденін.

— Хто б подумав,— зауважив він зниженим голосом, ніби виправдуючись.— Двадцять два метри. Історія Дніпра ще не знає такої поводи.

— Але що ж робити? — перепитав Трикоз.— Треба б урятувати перегатки, бо інакше...

— Я кажу те ж саме,— промовив Ваденін похмуро.— Але ручатися при теперішньому становищі... Звичайно, зробимо все можливе. Чи пощастить тільки? Людей в нас малувато.

— Треба зробити все можливе,— підхопив Трикоз,— бо, знаєте, якось воно виходить... Не спасувати ж нам перед стихією. А за людьми, я гадаю, затримки не буде.

І з цими словами Трикоз подався вгору до приміщення, де містилось бюро дільничого партійного комітету.

Лагуяський, викликаний черговим інженером, прибіг на дамбу до шлюзів і безнадійно похитав головою. Розбурханий Дніпро океанськими хвилями мчав перед ним. Дамба, що вдень на цілий метр підносилась над водою, тепер виступала лише своїм вершечком.

Прорив води у котлован загрожував руйнацією цілої дамби. Це не тільки спричинилося б до великих втрат, а й зірвало б на певний час роботу в шлюзах.

У Лагунського майнула думка: негайно, поставивши великі водонасоси, затопити котлован. Він гадав, що, зменшивши силу тиску води, можна було цим самим зберегти дамбу. Та помисливши, відкинув цю думку. Щоб затопити водонасосами котлован, потрібно кілька днів роботи, а тут сьогодні може статися катастрофа. Не знаючи, що робити, він, збентежений, ходив широкою дамбою. З одного боку її зіяло глибоке і довге на кілька сот метрів урвище, з другого — лютував Дніпро.

Хвилі все вище здіймались над дамбою, загрожуючи ось-ось піти через її поверхню.

— Ну, що? — не стерпів Товбін, неспокійно поглядаючи на свого шефа.

Лагунський промовчав. Прищуливши очі, він нервово, заховуючи свою безсилість, тер руками підборіддя.

— Лишається одне, — наважився він нарешті, — прорити в дамбі канал і пустити по ньому воду у котлован. Якби ми протримались принаймні до вечора, то становище було б урятоване. Але я боюся...

— Що ж для цього потрібно? Підвищити дамбу? — закинув Товбін, не звертаючи увагу на останню фразу.

— Ви, товаришу, вже не погано тямите в гідротехніці, — відповів Лагунський. — Так. Підвищити дамбу. Затримати хвилі, щоб вони не ринули через край, доки проб'ємо канал. Хоч шанси невеликі, бо сюди ж стільки треба каміння, піску!.. Але що вдієш, коли іншого виходу немає. Треба гнуздати стихію. Чи не правда, товаришу Чемериця? — проговорив він навмисне патетичним тоном, побачивши голову робіткому, що в цю хвилину наближався до інженерів.

— Аякже! Звичайно, гнуздати, — відповів Чемериця, ледве перевівши віддих, — будемо гнуздати. Аякже!

Сміливий виклик голови робіткому розвіяв останнє вагання Лагунського.

Він спустився до кар'єра, де працював паровий екс-

каватор „Маріон“, і дав наказ машиністові негайно перевести його на низову дамбу.

— І пам'ятайте,— сказав йому наприкінці,— справа стоїть так: хто скоріше — або ми проб'ємо канал і врятуємо дамбу, або її рознесе стихія І...

Звістка про загрозливе становище, передана Чемерицею, як сполох, пролетіла по будівництву. А незабаром на дамбу потяглися добровільні загони робітників.

Завдання було просте і ясне. Захищати дамбу до останнього, поки екскаватор не проб'є канал. Тож одні вантажили в кар'єрах каміння на думкари, інші вивантажували його на дамбі, закладаючи найбільш небезпечні місця.

Хутко пересувалися паровози, подаючи пісок і каміння, невпинно фуркотів екскаватор, вигризаючи сталевими зубами граніт. Швидко вирівнювалась дамба, підвищуючись над водою.

Якщо перша перемога не цілком вінчає діло, то все ж підвищує настрій, викликає надію і певність.

Навіть Лагунський, позбувшись своєї звичайної стриманості, то метався по дамбі, поспішаючи на небезпечні місця, то спускався до екскаватора й квапив машиніста.

А втім дамба почала фільтрувати. Вода невеличкими струмочками то в одному, то в другому місці стала пробиватися крізь каміння. Розлючений Дніпро з новою силою тиснув на дамбу. Велетенські хвилі все дужче бились об каміння, хлюпали на дамбу, розмивали залізничну колію.

Щоб підсилити роботу екскаватора, Лагунський дав розпорядження поставити групу каменоломів. До цієї групи прилучився і Канушевич, що прийшов на дамбу з робітфаківцями. Увесь мокрий, раз - у - раз обполіскуваний хвилями, він безстрашно довбав ломом каміння, показуючи приклад, як треба працювати.

— Та чого ти гонишся? — мовив йому Тугай, що працював з групою каменоломів. Переведений сюди

з кар'єрів, він згадав пораду Кудрявця й Дригожили і байдуже копирсав ломом, висловлюючи раз - у - раз свої сумніви.

— А ти краще працюй! Бо Дніпро не стане дождати, поки ти повернешся.

Тугай спідлоба колючим поглядом змирав Канушевича.

— А ти, видно, таки в начальство пнешся? Правду люди кажуть, що ти дуже вже того...

Він осікся, видно, зрозумівши, що так можна виказати свої таємниці, і додав:

— Я, бач, кажу, що це дурна робота. Нідочого. Бо з Дніпром нам все одно не звладати.

— То, по-твоему, треба усім нам руки скласти і дивитися? Ні, ти краще іди звідси. Не заважай нам! — скрикнув загрозливо Канушевич.

Тугай озирнувся до каменоломів, та, не знайшовши підтримки, примовк. І навіть жвавіше узявся працювати, кидаючи часом на Канушевича вовчі погляди.

Робота кипіла. По всьому фронту тут і там укладали нові і нові тонни каміння, підвищували насип, справляли розмиту колію. А там унизу безперестанку фуркотів екскаватор, все глибше і глибше занурювався своїм хоботом у траншею. Ще кілька годин, ще трохи зусиль, і перемога буде забезпечена!

А втім Дніпро не хоче здаватись. Йому стає все тісніше. Він все дужче натискає, б'ється, клекоче і стогне. От іде новий вал. Хвилі хлюпають на дамбу, перекочуються через неї, цілими струменями прориваються крізь каміння. Дамба все більше фільтрує. На розмитій колії вже грузнуть паровози, там стоять цілі озера. Що робити?

Була п'ята година. Наближався вечір.

Лагунський ще раз оглянув дамбу і, сполоханий, подумав, що гаятись далі не можна, що треба рятувати людей.

І в ту ж хвилину, як остання група робітників бігла до берега, позаду розітнувся вибух. Кілька сот тонн каміння з гуркотом посунулось вниз. Розкидаючи дамбу, Дніпро кинувся в котлован.

Діставшись берега з останньою групою, Канушевич озирнувся назад. Там, де кілька хвилин тому стояла дамба, тепер вільними хвилями бушував Дніпро. І тільки чорний силует затопленого екскаватора, що витикався своєю стрілою з води, нагадував про недавні бої.

Канушевич зажурено покивав головою й повільною ходою попростував берегом до греблі. Несподівано збоку почув він своє прізвище.

На великій гранітній брилі, утопивши очі в Дніпро, сидів Кудрявець.

— А що? Нічого не виходить у вас? — заговорив той весело, коли Канушевич спинився. — Я ж казав, що він себе ще покаже. Так і вийшло. Чудово! Красота!

Він звівся на ноги й замилувано поглядав на високі піняві хвилі, що бистро, одна за одною, пролітали перед очима.

— Красота! Розгулявся наш старий! Свою силищу таки показав. Тут вовтузились, вовтузились, скільки тієї праці поклали, а він дмукнув, і все пішло шкереберть, і все завалилось. Ну, як же тепер буде з планами? До строку нічого не вийде? Хе-хе!

Цей безжурний, вдволенний тон вразив Канушевича. Він зміряв свого співбесідника холодним поглядом.

— Чого ж не вийде? Дамба — це не велике лихо. Дніпро скоро вгомониться, і можна ще поправити.

— Ой, не вийде, — застеріг Кудрявець. — Старий ще покаже себе. Він тільки розгулявся. Он там похоже, що і перегаткам скоро капут, — показав рукою у бік гідростанції. — А там дивись, і з греблею щось трапиться. Не звладати вам уже, видно, з ним.

„Не звладати?“ Канушевич згадав Тугаєві слова і обурення, як і тоді, охопило його. Але натяк на перегатки сполошив його.

Охоплений тривоگو, він пустився до греблі.

Кудрявець лишився на березі. Присівши знову на камінь, закурив люльку і, поглядаючи радісними очима на грізний Дніпро, замугикав під ніс пісню.

На правому березі тим часом точилася уперта боротьба за перегатку гідростанції.

Найвразливішим пунктом на цій ділянці видавався відкритий, за перегатками, берег. Сюди тепер поспішали все нові і нові загони робітників різного віку, статі, кваліфікації: бетонярі, слюсарі, теслярі, каменоломи, студенти, учні профшколи, семирічок. Кожен з них розумів, що настала небезпечна хвилина, що тут, на цій ділянці, вирішується доля будівництва, честь колективу.

Тут, на відкритому місці, треба було перепинити Дніпро, вчинити опір розгойданим хвилям.

Тож новоутворені загони, як відважні бійці, пішли в енергійний наступ на Дніпро. Жваво, як велетні, рухали вони важке каміння, мішки піску. Босі, по коліна у свіжій воді, відвойовували метр за метром, укладали тонну за тонною, думкар за думкаром. Минуло лише кілька годин, і широкий бруствер міцною перепорою тягся по березі. Дніпро ніби розгубився. Відступивши у свої береги, він безсило метався вздовж бруствера, потім знову кидався то в одному, то в другому місці, зриваючи каміння.

Вечоріло. Легенька мжичка, як сутінь, стлалася над берегами. Свіжий вітрець подував з порогів. Дніпро хмурнішав. Каламутні хвилі налітали одна на одну і разом налягали на перегатки, на бруствер.

Трикоз, вдоволений наслідками контрнаступу, спинився коло однієї бригади. Розмістившись під бруст-

вером, люди уважно стежили за хвилями, затуляючи пробоїни новими брилами і мішками з піском.

— Що, товариші? Важенько доводиться? — проговорив він м'яко, бажаючи підбадьорити бригаду.

— Ні, легко, — обізвалась дівчина у червоній хустці, боса, з підбраною по коліна спідничкою. — Прилучайтесь до нас, — кинула задирикувато.

Трикоз почував себе ніяково. Він уже подумав, чи не стати, справді, і собі на підмогу, як знову та ж дівчина, засміявшись, зауважила:

— О, він і справді ще стане! Обійдемося, товаришу, і самі. Тут насторожі, як би сказати, ударна бригада комсомольського племені.

Трикоз і собі засміявся, впізнавши Маячку.

— А, це ти? Фронт, значить, у надійних руках? Втримаєте?

— Ми такої думки, — відповіла Маячка, поправивши хустку, спід якої вибивалося волосся. — Скажіть тільки, будь ласка, щоб нам скоріше каміння подавали, а за нами затримки не буде.

Трикоз пішов берегом, бажаючи знайти когось з інженерів, щоб поговорити про подачу каміння. Зустрівши Ваденіна, сказав урочисто підвищеним тоном:

— Так що? Фронт тримаємо міцно? Наша бере?

— Не зовсім, — відповів похмуро Ваденін. — Вода знову підвищилась. Покриває уже надшивку на перегатці. Я дав наказ поставити водонасоси й затопити котлован.

— Та що ви? — скрикнув Трикоз. — Як же так? Що ж тоді буде?

— Це єдина можливість зберегти перегатки, інакше станеться те, що з дамбою.

Трикоз важко зітхнув. Він добре розумів, що могло бути.

— Ріка, — пояснив Ваденін, — завжди має побільшений тиск на порожні водоймища. Затопивши котлован,

ми зменшимо силу тиснення на перегатку, а випомпувати потім воду не важко буде.

— І ви певні, що в такий спосіб можна їх урятувати?

— Сподіваюся,— відповів Ваденін. — А проте,— розвів руками,— справа в часі — хто скоріше. Треба нам принаймні добу, поки залемо хоч наполовину котлован. Ну, звичайно, треба більше людей.

І знову на зміну прибували нові загони робітників, студенти, комсомольські бригади, теслярі, каменоломи. Одні доточували перегатку дошками, інші забивали щілини паклею, укладали все нові і нові тонни каміння, піску.

Так минула тривожна ніч, потім і день. Надходила знову ніч. Дніпро заграв з нечуваною силою. Ішов новий вал. Піняві хвилі, мов сиві гори, здіймалися над перегатками, кидалися на бруствер, вириваючи там і там каміння.

Ваденін, тривожний і непевний, ходив від перегатки до бруствера, неспокійно поглядав на розбурханий Дніпро. Хто скоріше? Нарешті він наважився. Спинившись коло бруствера, звелів зняти кілька брил каміння. Тоді вода бурхливо, як полум'я, високими хвилями ударила на берег.

На момент усі насторожились, завмерли. Наляканими очима побігли за потоком. Ось хвилі вже близько котлована, ось вони ринули уже вниз.

Ваденін ступив ближче й, пройнятий тривогою, опустив очі за перегатку. Якийсь момент стояв нерухомо, увесь — напруга і непевність. Потім його обличчя по-світлішало, він зітхнув полегшено.

— Перегатка врятована,— вимовив він нарешті на запитливі погляди Трикоза,— але вода ще не спадає. Вона може ще нам нашкодити в іншому місці.

Поглядаючи у котлован, що тепер спокійно заповнювався водою, вони вийшли на греблю. Дніпро, як і раніше, з непослабною силою щаленів у проміжках.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Через якийсь час після цих подій дніпрельстанівці одержали листа з підшефної Василівки. Сільрада і колгосп запрошували своїх шефів на відкриття будинку колгоспника. Шефська комісія ухвалила вирушити на свято своїх представників. Тож Канушевич, зустрівши на греблі Флору Германівну, нагадав їй колишню обіцянку побувати весною на порогах.

— А ви не забули про це? Все ще пам'ятаєте? — мовила вона, полещена його увагою.

— Що ви? Як можна забути! В мене добра пам'ять. Поїдемо! І на святі побуваємо і пороги побачимо. Там дуже гарно в цей час. Ви будете задоволені.

— Правда?

— Я ручуся! — Він вичікувально дивився на неї, ніби її вирішення мало для нього не абияке значення.

Флора Германівна подумала. Робота на греблі, де вона і цього сезону працювала за помічника виконроба, йшла млявими темпами — лише нарощували бички. Висока вода, хоч і почала вже спадати, але ще не дозволяла бетонувати проміжки. Тим то Флора Германівна вирішила скористатися з okazji, поїхати на свято, тим більш, що наступний день був вихідним.

— В такому разі, — зрадів Канушевич, — ми заїдемо за вами. Вирушаємо вантажним о сьомій годині.

— Так рано? Я ж обіцяла Майці дещо зробити. Знаєте що? Ви не заїжджайте за мною. Я дістану автомобіль і виїду пізніше.

— Приїжджайте ж неодмінно, — зауважив Канушевич. — Будемо чекати.

Уранці Канушевич з Видишем і ще кількома товаришами виїхали в Василівку.

Голова сільради Добриня зустрів їх радо, як давніх друзів і товаришів.

— Та й справді ж ви, хлопці, молодці, — говорив він

привітно, усміхаючись у посріблену бороду. І на знак своєї пошани тепло, беручи в свої долоні, потиснув кожному руку.— А я боявся, що не приїдете. Чутки ж тут усякі про греблю ходили. Вода страшна йшла. Так нічого, устояла? А я вже думав...

Ранок випав чудовий. Свіжий, радісний, повний сонця й прозорої блакиті. Широкий вигін перед сільрадою, вкритий буйним, зеленим шпоришем, стелився привабливим, як блакить, килимом.

І хоч Добриня радив зайти до приміщення й відпочити з дороги, та прибулі відмовились. Чого бо ховатись за стіни, коли на майдані стільки сонця й привілля!

Розсівшись на шпоришевому килимі, гості гомонили з головою сільради про василівські справи.

— Діла йдуть,—веселіше, ніж під час першої зустрічі, відповідав Добриня.— Народ все більше сознає свою лінію. Іде в колгосп. Є ще всякі неполадки, та перемелеться. Машина вже крутиться добре.

Тоді Канушевич спитав, що чути про його старого. Чи не каверзує, бува, знову? Ходить у колгосп?

— Атож як?—скрикнув Добриня.— Старий твій таким хазяїном у колгоспі став. Сіяли ярину навесні, так щоб ані бур'янця на ріллі не лишилось. Усе повитягав. Молодик присоромлює, коли що не так. Та все примовляє: „Стаємо на нову путь“. Уже його тут прозвали якісь жартуни: „Нова путь“.

Канушевич усміхнувся: він добре знав, звідки це пішло,—його слово не щезло безслідно. Йому хотілося побачити старика. Та мислі мимохіть зверталися до Флори Германівни. Бажання як скоріше зустрінути її, затримувало його на майдані. А припущення, що вона може не приїхати, викликало неспокій. Пойнятий незрозумілою тривогою, він раз-у-раз озирався на шлях.

Зрештою приїхала й Флора Германівна. Після об-

міну привітаннями вона висловила бажання подивитися краєвиди, місцеві пам'ятки.

Канушевич запропонував піти до порога, але охоче пристав до думки голови сільради подивитися спочатку електростанцію. Тож усі разом, перетнувши вигін, опинилися в завулку перед кам'яною ще незакінченою, без даху, спорудою. Це було приміщення майбутньої електростанції.

Розмова тепер зайшла, зрозуміло, про електрику. Шефи цікавились, коли закінчать приміщення, чи скоро проведитимуть дріт по хатах.

— Гадали, — відповів Добриня, — вправитись до жнив, та не вийде. Думаємо вже восени пустити. Та й не знаю, чи вдасться. З майстрами в нас погано. І кошти є, люди відгукнулись, а тільки тямущих майстрів тут бракує. Справа ж тонка, дивись щось там перекрутиш і порветься.

Студенти презирнулися.

Турбуючись про освітлення Василівки, шефи не мали на увазі своїми силами робити проводку, але застережлива мова Добрині збентежила їх.

Канушевич закинув, чи не слід, бува, поговорити на комісії, щоб справу довести до пуття? Його підтримав Видиш.

Добриня мовчки слухав мову і добрими очима поглядав на юнаків і радів, і дивувався, звідки взялися такі молодці.

Потім всі пішли оглянути будинок колгоспника.

У центрі села на майданчику, де перехрещувалось кілька вуличок, на місці дерев'яної церкви, стояв тепер великий, з плоским дахом і багатьма вікнами будинок. Червоні прапори весело маяли перед ганком. Довгі червоні стрічки, портрети вождів в гірляндах польових квітів прикрашували будинок.

Канушевич добре знав приміщення цієї церкви з цибулястими банями. Живши на селі, він часом, до ре-

волюції, у церковні свята, заходив сюди, під темне склепіння. Тож з побільшеною цікавістю ступив у середину просторої зали. Веселі, ясногарячі, як саме сонце, кольори розпису на стінах кинулись йому у вічі.

— От, здорово! — скрикнув Панас, зачудований незвичайними змінами. — Аж танцювати хочеться.

Після того оглянули ще кілька світлих та чистих кімнат, призначених для бібліотеки, для читальні й сільськогосподарського музею.

Тим часом наближалася година свята. У будинок все частіше почали забігати молоді, по-святковому вбрані дівчата і хлопці, раз-у-раз несміливо просували у двері голову то одна, то друга бабуся й уважно, повними подиву очима, озиралися навколо. Уривчасті звуки міді вривалися з подвір'я — духовий оркестр провадив, видимо, останню репетицію.

І Добриня, попросивши гостей посидіти, подався давати останні розпорядження.

Канушевич пожалкував, що не пощастило сходити на пороги, і висловив бажання зробити це після засідання.

— Згода? — неспокійно поглянув на Флору Германівну.

Вона нічого не відповіла, бо в приміщення знову забіг Добриня і потоком линули люди, — починалося свято відкриття будинку.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Надвечір, після закінчення урочистої частини свята, коли Видиш нагадав про від'їзд, Канушевич відповів, що Флора Германівна хоче побачити Ненаситець і він має провести її до порога.

— Так ти лишаєшся? Як же бути? Може, ти повернешся з нею на автомобілі?

— Я думаю, — почервонівши, відповів Канушевич.

Випровадивши товаришів, він запросив Флору Германівну, і вони узбічною вуличкою попростували вниз.

Панас був схвильований. Запрошуючи Флору Германівну до Дніпра, він мав на думці не тільки показати їй поріг. Йому хотілося поговорити з нею, сказати багато, багато про свої настрої і почуття, про радості і болі. Він навіть міркував над тим, з чого почати. Але тепер, ідучи поруч неї, відчув непевність. Надто незвичайною видалась вона йому тепер. „Зрештою,— подумав він,— краще про те поговорити потім“. Натомість повів розмову про свої заняття. Він вихвалявся своїми успіхами й підкреслив, що з осені його, певно, переведуть на основний курс.

Флора Германівна завжди охоче підтримувала розмову на цю тему. Але цього разу неуважно слухала його. І коли він, захопившись, сказав з незвичною для його скромної вдачі задавакуватістю: „Я ще вас дожену, от побачите“, вона відповіла чемно і стримано:

— Бажаю вам успіху, алеж не думайте, що все щастя тільки в цьому. Пам'ятайте,— підкреслила вона тоном, з яким старші розмовляють з малими,— пам'ятайте, що це тільки певний засіб, а не мета.

— Звичайно, звичайно,— погодився він, і примовк, спантеличений її тоном, не знаючи, як розуміти її, до чого йдеться її зауваження.

Грізний гуркіт, що наближався з кожним кроком, наростаючи з кожною хвилиною, прикував їх увагу. Незабаром блискуче, як скло, озерце перехопило вуличку. Ще хвилинка і перед ними одкрився широкий та буйний, у піснях оспіваний, у легендах описаний, сивий, як світ, Дніпро.

Канушевич добре знав береги і взявся провести на скельку, над самою водою, звідки, на його думку, найкраще спостерігати поріг.

Вони скоро завернули на ледве помітну стежечку, що вела до прибережного каміння. І звідти, обережно

ступаючи по гранітних брилах, вибрались, нарешті, на високу і широку скелю, що підносилась над водою, врізаючись досить глибоко в річку.

Незвичайна картина постала перед очима. За якийсь кілометр угору, у бік Дніпропетровська, з широкого, трохи підвищеного, ніби спокійного плеса, ринула вода. Лава за лавою. І зразу ж, падаючи на каміння, що виривалося з днища, розбивалася на тисячі потоків. Одні, вируючи, пінилися в кам'яних заборах, інші змійками звивалися між камінців, з хвищами стрибали по гострому, тонко виполірованому камінню. Тут і там грали фонтани, здіймались фейерверки, розсіпаючись на сонці чистими, як хрусталь, краплинами. Дніпро кипів. Дніпро лютував. І з гнвом і з ревом, потрясаючи береги, мчав униз.

— Як вам подобається? — спитав Канушевич, радісними очима озираючись на Дніпро.

— Тут дуже гарно, — відповіла Флора Германівна досить спокійно. Вона присіла на скельку, опустила руку й, схилившись трохи, почала ловити бризки.

— Тут чудово! І, будь ласка, обережніше, не схиляйтесь!

— Не турбуйтеся. Я ж умію плавати. А на поганий кінець ви, як відважний рицар, урятуєте мене. Чи не правда? — мовила пустотливо.

Підлещений її усмішкою, він замилювано поглядав на неї, стежив за її рухами, за її поглядом. Йому вдалось, що тепер випадає слушний момент виявити їй свої почуття. Сівши на скельку, він вимовив схвильованим голосом:

— Флоро Германівно. Я так давно хотів поговорити з вами...

Він зробив паузу, ніби бажаючи пересвідчитись, яке вражіння справляє на неї його вступ.

— Так чого ж? Усе ніколи, певно? — проговорила вона незрозумілим тоном, повернувшись в його бік.

Йому видалося, що в її голосі прозвучала байдужість, що він не так почав, як годилося. Він зніяковів, приготовлена фраза застряла десь у горлі, натомість мовив навздогад:

— Як все таки гарно тут. Щлий би день сидів і дивився б... А ще красивіш буває ввечері, як зійде місяць...

— Ви просто поет,— зауважила вона, усміхнувшись.

— Ви жартуєте! А скажіть— вам ні разу не доводилось тут бути ввечері? От якби почекаати. Сьогодні, здається, місяць уповні. Як ви гадаєте?

— Я думаю,— відповіла вона,— що нам уже час вертатися до машини. Треба їхати додому, а то ще запізнимось.

Вона рвучко схопилася на ноги й поправила капелюшок, даючи зрозуміти, що цілком готова до від'їзду.

Панас не сподівався на такий швидкий кінець і зауважив трагічним голосом, повним докору і жалю:

— Що ви? Так скоро? Чи вам тут не подобається?

— Не кажіть. Дніпро тут справді розкішний. Алеж ми його будемо бачити і там, у себе,— відповіла вона й обережно почала спускатися із скелі.

Панас покійно, похнюплений, сердитий на самого себе, поплентався слідом за нею. На березі висловив думку вертатися до машини навпростець полем, повз ярки, де колись, згадав, росли квіти.

Тож повільно, мовчки, перемагаючи незручності крутого схилу, пішли вгору.

Скоро вийшли на шпиль, перед ними відкрився широкий, безбрежний, як море, простір. Понад схилом, над ярками вузькою смужечкою стелилось цілинне поле. Це був чудово витканий барвистий килим. На буйно зеленому тлі його красувалися щойно розквітлі густо-сині сокирки, тут і там витикалися голубі васильки, кучерявився дрібненькими віночками горошок. Білосніжні ромашки, розпустивши, мов пара-

сольки, свої пелюстки, гордовито мріяли по полю. А далі, за барвистою смужечкою, за широким обніжком, обведеним глибокою борозною, починалися хлібні лани. Озима пшениця, густа та листата, стеблина в стеблину, з набубнявленими вже стрілками, готова скоро заколоситися, котилася в далечінь до далекого обрію.

Травневий день, ясний та прозорий, як південне небо, повільно танув. Сонце, сідаючи, довгим промінням тремтіло над полями. Але в повітрі було тихо, прозоро і млосно, як удень. Тільки над схилом хлюпотів, переливався пахучий, як квіти, як буйна земля, вітрець.

Флора Германівна обернулась навколо: на Дніпро, що лежав тепер унизу, на широкий луг по той бік, на родючі лани, на квіти під ногами й скрикнула в захваті:

— Ой, чудово ж тут!

Їй замайнулося затриматися коло схилу, назбирати квіток, а тоді вже вертатися у село.

Канушевич радо погодився з нею. Вибираючи квіти, згадував, як колись тут, скрізь, де тепер пшениця, лежало цілинне поле, як росло багато різних квітів, як він, пасучи панську худобу, збирав цілі снопи їх і сплітав вінки.

— А які ці ромашки були! А волошки! Сині, сині, як небо. Ні, краще за небо, як ваші очі,— мовив зненацька.

Флора Германівна зауважила м'яко:

— А ви любите квіти? У вас, значить, добре серце? Для кого ж ви плели вінки!

— Для когось.

— Ну, скажіть, це ж цікаво. Я хочу знати.

Він підвів на неї очі, вивіряючи, чи не жартує вона.

— Справді ж цікаво,— підкреслила Флора Германівна й спитала, чи вміє тепер він плести вінки.— Якщо не забули, то сплетіть один.

Він знову поглянув на неї й відчув, як серце солодко забилося, словене надій і хвилювання. І мовчки подався у яр, збираючи по схилу квіти, а незабаром по тому вибіг на шпиль з вінком у руках.

Флора Германівна похвалила.

— Який бо гарненький! Майка буде дуже рада. Це ж для неї. Він їй дуже сподобається.

— Майка? — Він був, здавалося, розчарований. — А вам? — спитав зниженим голосом.

— І мені, — кивнула привітно Флора Германівна й простягла руку за вінком. І коли її плече зненацька торкнулось його, він раптово, мов пронизаний стрілою, здригнувся й шарпнувся всім тілом уперед.

Охопивши за стан, він легко підняв її на руках, гойднув у повітрі. В нестямі, з затуманеними очима припав своїми губами до її лиця. Але в ту ж мить відчув сильний поштовх і не встиг опам'ятатися, як Флора Германівна схопилася на ноги і швидким кроком пустилася обніжком до села.

Панас якусь хвилину, ніби не розуміючи, як це все сталося, сидів на землі, нарешті, звівся на ноги, озирнувся. Що він має тепер робити?

Неминуча зустріч з Флорою Германівною — адже йому треба їхати в Кічкас — турбувала його. Що він скаже їй? Якими очима подивиться вона на нього?

Не насмілюючись показатися їй на очі, він, замість того, щоб іти до машини, спустився назад до Дніпра. Насувався вечір. Сонце уже упало десь за степом. Над Дніпром слалися довгі і хмурі сутінки. Він вирішив переночувати у батьків, щоб наступного дня вертатися у Кічкас.

З цією думкою він ішов селом, похмурий, сердитий, і не зчувся, як близько його спинився автомобіль, і Флора Германівна, висунувши голову, гукнула до нього:

— Де ви так довго блукаєте? Сідайте та поїдемо.

Він несміливо, вагаючись, підвів на неї очі.

— Та сідайте скоріше, бо запізнимось. Завтра рано треба на роботу, — кинула вона нетерпеливо своїм звичайним тоном.

Канушевич більше не вагався.

Спочатку їхали мовчки. Сидячи в протилежних кутках автомобіля, кожен, здавалося, думав про своє і тільки зрідка, зненацька, позирали одне на одного. Лише Канушевич часом переводив глибокий віддих. Нарешті не витерпів:

— Флоро Германівно, — мовив він, хвилюючись. — Я не хотів, щоб ви мене не так зрозуміли. Я, бачите, скажу вам правду. З того часу, як почав я вас зустрічати, я все більше й більше думаю про вас. Ніхто, може, так часто не згадує вас. Я думаю, що ніхто вас так не любить, як я...

Його голос затремтів. Коротку хвилину він мовчки, напружуючи зір, поглядав на неї.

— Я думав, — провадив він далі повільно, — який би я був щасливий, якби... якби в мене була така дружина. Одне слово, я вам скажу, що я на все згоден.

Він примовк, застиг в чеканні.

Флора Германівна відповіла стримано, чемно:

— Дякую за щирість. Але, запевняю вас, ви не знаєте, де ваше щастя. Я вам скажу теж одверто. Я вас поважаю, ви хороша людина. Ми будемо з вами, може, друзями. Але я скривдила б і себе і вас, якби сказала, що люблю вас. Розумієте ви мене?

Він важко зітхнув і, насупившись, мовчазливо сидів усю дорогу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Висівши у Кічкасі з автомобіля, Канушевич повільним кроком пішов додому. Тільки тепер він починав усвідомлювати все, що трапилось. Йому було прикро за себе, за свій вчинок. Він розумів, що не так учинив

там у полі, як того хотів: надто грубо і невічливо. Він образив жінку, котру любив і поважав. А ще більше вражала його одмова Флори Германівни на його освідчення. Її слова душили його своєю байдужістю. Невимовна туга стискувала йому серце. Здавалося, життя втратило для нього всю принаду, загубило всі барви і тони.

Хвилинами, намагаючись себе заспокоїти, він докоряв за необачність, за сліпоту і наївність. „Ну, і знайшов собі пару, дурень. Цього й можна було сподіватися. Так мені й треба“. Але, картаючи себе, він згадував останні слова Флори Германівни, її усмішки, і знову зітхав і мріяв.

Стояла вже пізня година. У виселку було темно і порожньо. Лише зрідка з'являлися запізвілі постаті і, хутко поспішаючи, зникали десь непомітно, як і з'являлися.

Огорнутий своїми думками, Каяшевич не помітив, як близько будинку, де він жив, з протилежного боку вулички визирнула за дерева якась постать і знову сховалася в шатрі буйних кленів. Не звернув уваги і тоді, коли ця постать, крадькома, як злодій, ледве він зайшов у двір, перейшла на другий бік, попленталася за ним назирці.

Йому відчувива Катерина, ще одягнута, з сонними очима і сердитим видом.

Вийшовши раннього вечору до будинку головної управи, де звичайно спинялися машини, вона побачила студентів, з якими виїжджав Каяшевич, і спитала про нього.

— А ти вийшла його виглядати? Гляди, очі заболить,—відповів Видиш.

— Та ну ж бо, де він? — насторожилась Катерина.

— Загулявся твій Панас,— зауважив серйозним тоном Видиш.

— З ким? Де?

— З ким та де! З нашою інженеркою. Пішов там красоти їй показувати.

Катерина мимохить згадала лекцію про бетон і інженерку, з якою розмовляв Канушевич, і сполошилась.

— Коли ж він приїде?

— Мабуть, сьогодні, а може...

Катерина вже не дочула останніх слів. Червона, як буряк, вона швидко, мов ужалена, подалася геть. „Стривай же! Я покажу тобі, як їздити по справах,— пробурмотіла загрозово.— Підожди!“ Близько фабрики-кухні притишила ходу. Через кілька кроків спинилась. Постоявши і ніби передумавши, повернула назад. Опинившись знову близько головної управи, у сквері, вона присіла на лавочку. Неугавний шум Дніпра і грізні водоспади, що вирували коло проміжок греблі, і каскади вогню на воді,— усе це мимохить притягло її увагу, вгамувало її біль. Втихомирена, вона згодом пішла додому. Але дома її знову охопив неспокій. Не роздягаючись, вона то лягала на канапу, то знову скоплювалась на ноги, нахвалялася, загрожувала.

— Ти ще не спиш? Довгенько! Що ж ти робиш? — здивувався Панас, увійшовши в кімнату.

— Те, що й ти. Гуляю! — кинула вона удавано-бравурним тоном, бажаючи, видимо, уколоти його.— З кавалерами загулялася.

Панас зміряв її недовірливим поглядом.

— Що ти на мене так витріщився,— кинула тим же тоном, але хутко видала себе:— хлопці он коли приїхали! З ким ти повернувся? З тією кралею?

Панас зрозумів, звідки взявся в неї цей визивний тон. Присівши на стілець біля столу, він неохоче відповів:

— Еге ж, з інженеркою.

— Що ж ви там робили, що так запізнились?

— На святі були, потім пороги ходили дивитись.

— Ось які у вас справи!— не вгамовувалась Катерина.— Мабуть, дуже сподобалось? Ще збираєтесь по цих справах їхати?

— Якщо випадє, то може й поїдемо,— одказав глухо Панас.— До чого це ти запитуєш?

— До чого? Ти не знаєш?— І Катерина напустилася цілим вибухом нарікань.

— Ти їдиш, розважаєшся, з кралами там гуляєш і час на це знаходиш, а як зі мною, так ніколи й словом перекинутись.

Панас мовчав. Йому було ніяково. Він думав, що в словах Катерини була певна частка правди. Їхнє життя справді зайшло в глухий кут. Але хто в цьому винен?

— Я так не хочу. Я так більше не можу. Ти тільки про себе думаєш!— дорікала йому Катерина.

Заховуючи зрадливі сльози, що наvertsалися їй на очі, вона ступила до кухні. На порозі спинилася, сердита, гнівна, ладна, здавалося, розійтись новим вибухом докорів. Але в ту ж мить, як вона обернулася, обличчя її пополотніло, невимовний страх застиг в очах.

— Хто там?— скрикнула злякано.

Панас схопився із стільця і, занепокоєний, кинувся до неї.

Вона показала рукою на вікно.

— Там хтось заглядав, якісь страшні очі.

Панас озирнувся на вікно. Там нікого не було. А що вона повторила про страшні очі, то вийшов навіть у двір.

— Ні, нікого не видно,— мовив спокійно, повернувшись у кімнату.— Тобі, мабуть, щось приверзлося.

Катерина помовчала і вже згодом зауважила:

— А знаєш, Панасе, треба бути обережним. Бо щось воно наче недобре. Очі такі, як у чорта.

— Дурниці! А може,— усміхнувся,— хтось зацікавився твоїм голосом, хотів послухати, як ти співаєш?— і, опустивши занавісочку, почав збиратися спати.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Події останніх днів вибили Канушевича із звичної колії. Вони мимохіть вривалися в його свідомість, творили цілу гаму настроїв, припущень, здогадів.

І тепер оце, вийшовши після занять з інституту, він навмання, огорнутий розбіжними думками, подався до парку. І непомітно опинився на крутій косі за виселком. Високий берег, що терасами спадав до Дніпра, збоку, ліворуч, був порізаний глибокими покрученими ярками. Цілий ряд землянок, було видно, тулився там під горбами.

Канушевич здивувався із свого відкриття. Він же, здається, ні разу не був у цій частині Дніпра. А проте йому спала на пам'ять згадка, як він минулої осені темного вечора плутався тут десь за виселком, жечучись за привидженим Дригожилою.

З коси відкривалася широка картина. Просто через Дніпро високими шпичастими буграми підносились Хортиця. Старезні тополі довгим рядом бігли понад водою. Вдалені по течії виднілося Запоріжжя, а ще далі синьою запоною мріяли плавні.

Навколо було тихо, безлюдно. Лише зрідка показувалися перехожі: якась жінка з кошиком у руках, простуючи з виселка, сповзла у яр, якийсь літній мужчина з рибальською сіткою спустився до берега.

Канушевич пожалкував, що немає кого поспитати про яр і його мешканців. Він пройшов понад схилом, і тут помітив постать якогось юнака. Він то присідав на траву, то повільно тинявся понад яром, озираючись по сторонах, ніби чекав когось. Це зацікавило Канушевича. Він спитав парубчину, чи не тут, буває, мешкає.

Парубчина скося позірнув слід козирка коверкотової, низько насуненої на лоб кепки і мовчки покрутив головою.

— А я думав, ти звідси. І хотів дещо взяти.

Парубчина знову, не виявляючи ніякого бажання вступати в розмову, покрутив заперечливо головою і додав:

— Я тут чекаю дівчину.

— А! Розумію,— відповів Канушевич.— То вже таке,— і додержуючи делкатності— незручно ж заважати закоханому,— відійшов геть.

Йому заманулося раніше, ніж іти додому, побувати у ярку— чи не дізнається чого про Дригожилу. Він ступив до стежки. Внизу вже вечоріло. Волохаті сутінки, немов туман, повзли з проваль, клались по схилах, затягали землянки.

Панас затримався, і не помітив, як до нього наблизився Тугай. Обое, здивовані з несподіваної зустрічі, зміряли один одного довгим мовчазним поглядом.

— Куди це ти вирядився?— спитав Канушевич, першим опам'ятавшись.

Тугай відповів непевно:

— Я, бач, так. Як би сказати... того... Тут живу недалеко, у грабарському бараку, та й працюю близько, ну, й вийшов прогулятися.

— У ярки?

— Чого ж у ярки? Так собі, до Дніпра.— І своєю чергою спитав Канушевича, що він тут робить.

— Я теж так. Вийшов прогулятися,— відповів Канушевич,— аж бачу, тут ось цілий виселок у ярках. Хто там живе?

Тугай підозріло оглянув Канушевича.

— Робочі там усякі живуть і так собі люди. Тобі кого потрібно?

— Та просто так, цікаво. Може прогуляємось, подивимось, як там живуть. У тебе немає знайомих?

Тугай здивовано потиснув плечима.

— Було б що дивитись! Нічого там інтересного для нашого брата немає. Та й ніколи мені.

Він примовк, замнявся. Коротку хвилину дивився

убік спідлоба, ніби щось пригадував. І враз в його очах спалахнули загадкові вогники.

— А хочеш, пройдемося і подивимось,— мовив несподівано, розгладжуючи свою бороду.

І Канушевич хутко, разом з Тугаєм, спустився у яр.

Опинившись внизу, він повів розмову про мешканців, натякнув на Дригожилу, чи не жив він коли тут, чи немає його тепер на будівництві?

Тугай відповів ухильно, ніби не зовсім розумів запитання. Нарешті спинився коло однієї землянки. Тут, мовляв, живе його земляк. Можна покурити. Він усе знає. Старожил.

Канушевич озирнувся. Уже ніч добре розпустила пряжу з туго намотаного клубочка. Чорне павутиння густою запоною висло в ярку. І тільки де-не-де з маленьких віконечок просочувалось бліде світло. Канушевич мимохіть відчув неспокій. Йому стало чогось лячно. Він подумав, чи не вернутися назад? Але побачив поблизу міліціонера і посмілішав.

Тугай постукав у віконечко. Двері прочинилися. Канушевич ступив у темні присінці, а звідти у низеньку, блідо освітлену газовою лампою кімнату і отетерів: перед ним стояв Дригожила, в сорочці, чоботях, розхристаний, з кошлатою головою, борода віхтем.

Канушевич інстинктивно повернув голову назад. Тугай, що стояв позад нього, коло дверей, проговорив заспокійливо:

— Ну, проходи далі, чого остовпів? Погаторимо трохи. Ти ж хотів бачити нашого земляка? Ей, хазяюшко, приймай гостей!

Дригожила, що спочатку теж нічого не розумів, тепер отямився.

— А я думаю, хто це? От не чекав. Ну ж, сідайте. Побалакаємо. Згадаємо старовину.

Канушевич, усе ще збентежений, поглядав то на

Тугая, то на Дригожилу. Чи не попав у пастку? Але мирний тон Дригожили трохи заспокоїв його. Намагаючись поводитись так, ніби нічого особливого не трапилось, він присів на табурет, озирнувся по землянці.

— Так оце твоя квартира? І давно тут?

— Як би сказати? Не зовсім. Виїжджав був, а це повернувся. Скрізь воно гарно, куди не поткнися. Аж у носі свербить, як послухаєш.

Канушевич подумав: „То правда, для вашого брата тепер не світить“,— але відповів стримано:

— Треба робити по-людському, тоді і в носі не свербітиме.

— А хто ж робить не по-людському? По-моєму, так уся біда у тім, що робочий клас розділили, як би сказати, на дві категорії. От ти ударник, тобі дорога відкрита, і ти вже копилиш губу, дмешся на мене, а я теж робочий чоловік, а що маю?

Канушевич засміявся:

— Чули ми ці байки. Облиш їх. Не прикидайся дурнем.

Дригожила, здавалося, тільки й шукав зачіпки, щоб почати сварку.

— Це я дурень? Ти розумний, а я дурень!— прошипів, побагровівши. Він ладен був перейти до дії, та встряв Тугай, почав утихомирювати:

— О, вже завелися! Устигнете ще набазікатись. Краще б поклопотався, щоб горло пополоскати,— поглянув багатозначно на Дригожилу.

Дригожила, перехопивши Тугайв погляд, притих, зав'юнив: звичайно, він і сам про це подумав, от тільки шкода— хазяюшка десь забарилась. Ну, та вже якось сам поклопочеться. І не встиг Канушевич озирнутися, як на столі з'явилась літровка, краєць хліба, таранька.

— Ну, сідаймо,— припрошував Дригожила.— Шкода, що немає хазяюшки. Вона б нас краще почастивала.

Канушевич був одмовився. Він не п'є. Та й часу немає. Зайшов на хвилинку. Треба йти.

— Що ти басурман який, що гребуєш нами!— визвірився Дригожила.— Посидь з нами. Випий трохи, поговоримо, а тоді й підеш.

Канушевич поглянув у бік дверей. Неспокій огорнув його. Вдаючи байдужого, він навмисне, гадаючи вибрати слухний момент, щоб вийти, присів до столу.

— Ну, так би й раніше, а то маніжитья,— похвалив Тугай, наливаючи усім повно у склянки.— Вип'ємо за дружбу.

Канушевич, торкнувшись губами склянки, поставив її повну на стіл. Тугай, вихиливши, знову налив собі і Дригожилі й вичікувально уставився на Канушевича.

— Ти проти дружби? Ти проти нас? Ми для тебе не такі? Погано робимо? Ах, ти ж, сукин...— І він стукнув кулаком по столу.

— Та бий його. Бий!— заверещав Дригожила, вихилившись зза столу, і кинувся до дверей, заступаючи дорогу Канушевичу.

Панас тільки тепер зрозумів, як окрутив його Тугай, у яку пастку затяг його, беззбройного. І злість на самого себе огорнула його. А заразом відчув, як усе тіло стрепенулося, як на руках заграли мускули. Притулившись спиною до стінки, він міцно стиснув тугі, як гирі, кулаки й кинув загрозливо, зо всією силою зненависті й огиди:

— Ну ж, спробуйте!

Тугай несміливо затупцював коло столу.

— Та бери його! Ну ж, бери! Чого дивишся на нього?— лютував Дригожила, і сам кинувся на Канушевича, але в ту ж хвилину, як м'яч, відлетів до другої стінки.

— Так ти ще з кулаками!— прошипів, скаженіючи, Тугай. І вмить у його руці блиснула сталь фінського ножа.

Канушевич бистрим порухом схопив табурет з підлоги й заніс у повітрі. Якийсь момент обоє стояли один проти одного, вичікуючи, не наважуючись ворухнутися, уважно стежачи за порухами.

— Так ти ще сперечатися? Ось я ж тобі покажу. Я ж тебе, ударничку, давно виглядаю,— знову зашипів Дригожила й підскочив до столу.

Канушевич зрозумів, що боротьба ускладнюється, що порятунок тільки в швидкій дії. І зразу ж розмашисто пустив табуретом. І коли Тугай, ойкнувши, поточився убік, він метнувся до дверей.

Він уже відсунув клямку, уже схопився за ручку, як позаду розітнувся постріл. Гострий, як огонь, удар у плече розплився по всьому тілу. Безсилий, упав Канушевич на долівку. Але в ту ж хвилинку двері раптом розчинилися,— у землянку влетів міліціонер, а за ним парубчина в коверкотовій кепці.

Потім Канушевич чув, як один із цих мужчин схилився до нього і, обмацавши плече, почав стягати чимсь тугим, потім в очах усе затуманилось, затяглося густою заслоною...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Довгий, ниючий, як глибока рана, стогін вивів Канушевича із забуття. Він розплющив очі. Висока світла кімната, з білими чистими стінами, з білими столиками і такими ж ліжками нагадала йому про лікарню. На одному із цих ліжок, ближче до дверей, під ковдрою лежав якийсь чоловік з великою, білою, добре забинтованою головою і стогнав.

Канушевич з зусиллям повернувся убік сусіди. Щось знайоме видалося йому в жовтавому, знекровленому обличчі. Вражений, підвів голову. І в ту ж мить відчув, як у лівому передплеччі під бинтом, йому зацекло, защеміло, ніби там хтось завертів свердлом.

як колюча, мов огонь, біль розплилась по всьому тілу. Його голова безсило упала на подушку. Якусь хвилину він лежав нерухомо, заклавши очі, міцно зціпивши зуби.

Згодом, коли туман розвіявся, він повернув очі до сусіди і, здивований, прошепотів:

— І ти тут?

— І я,— прохрипів той важко, глухим голосом.

Був це Бухкало.

Посланий після аварії минулої осені на курси підвищення кваліфікації, він виявив здібності й бажання виправитись, заглибити свою провину. Пізніше, призначений знову на машиніста, він обережно поведився з краном. Та в останній час знову почав костричитись. Тепер він уже вихвалявся своєю відвагою і знанням машини, нехтуючи часом правила безпеки. Минулого вечора він краном підіймав ферми для під'їзних шляхів коло греблі і, не зважаючи на попередження старшого такелажника, не поставив опірних балок. А взявши понад норму, він не втримався і разом з краном перекинувся на каміня, важко поранивши собі голову.

— Що з тобою? — поспитав Канушевич.

— Тяжко мені. Уми - ра - ю, — простогнав Бухкало ще тихіше, ще повільніше. І обличчя його пересмикнулось, а в згаслих очах застигли і біль, і туга, і благагання...

Канушевичу стало і страшно, і жалко. Йому хотілося сказати цій задирикуватій колись, а тепер безпорадній, безмежно страдаючій людині слово поради, втішити її, заспокоїти.

— Чого ти, Сеня? Ти одужаєш, — мовив м'яко, лагідним голосом.

Бухкало нічого не відповів. Він, здавалося, нічого не чув. Своїми скляними очима він десь блукав. Потім важко зітхнув, хотів щось вимовити, але в горлі йому

перехопило, він конвульсивно здригнувся і, випроставшись, застиг нерухомо.

Канушевич притаїв дихання. Наляканими очима поглядав на воскове обличчя Бухкала, чекав, що той ворухнеться, скаже своє слово.

Мовчання гнітило його.

— Підожди, Сеня. Я ось зараз,— мовив він, розриваючи гнітючу тишу, простяг руку до дзвоника, і знову його уколело в плече...

Тепер його тіло стало важким, немічним, безвладним. Йому здалося, що свідомість його слабне, затьмарюється, що смерть підкрадається уже і до нього. Тоді напружив волю, розкрив очі.

За будинком коло вікна, навпроти його ліжка, росла молода береза, пишна, кучерява, і помахувала своїми рясними гілочками, ніби зазирала у вікно. Синє небо, як чарівний килим, як недосяжна мрія, марило вгорі, над кучерявою головою березки. Рухливі зайчики, не знати звідки узявшись, гралися кучерями, пробивалися крізь віття в палату, падали на підлогу. Далеким відгомонам, ледве чутно, долітав з берега звук сирени.

Цей знайомий, такий хвилюючий, як пісня, сигнал, і промінь сонця, і гойдання галузок,— усе це нагадало Канушевичу про життя.

Він мимохіть помислив про свої діла і вчинки, про свою життєву путь. Чим можна похвалитися? Що лишить він по собі? Що скажуть про нього? Ну, працював, змагався, боровся. Хотів якусь користь для загального діла принести. Думав дещо зробити. І не встиг. Ті падлюки! Ну, а все ж чесно жив, по совісті йшов.

Його мислі обірвались. Якусь хвилинку він байдуже, нерухомими очима дивився кудись у далечінь. Потім, коли знову отямився, мимохіть згадав Катерину, їхні відносини, сварки.

І щось вразливе, як докір, стиснуло йому серце. Не могли порозумітися! А чого?

Він ще раз озирнувся на своє життя, на свої діла і вчинки. І, як ветхий мудрець, що на схилі своїх днів зрозумів правду життя, що збагнув, нарешті, світ, пробурмотів пристрасно:

— Ах, якби моє життя продовжилось!..

Напруживши сили, він повернув важку, забинтовану руку:

— Ах, якби знову почав жити...

Раптом двері розчинилися. У палату діловитою ходою ввійшов літній мужчина, у довгому білому халаті, невисокий на зріст, з круглою русявою, з просивиною, борідкою і спокійними, ще прозорими, очима. Старший лікар Посунський. Слідом за ним несміливо ступав Чемериця, з кепкою у руці, у синьому моле-скіновому піджаку.

Підійшовши до першого біля дверей ліжка, де лежав Бухкало, лікар заговорив співчутливо:

— Ну, що, голубчику?

Та, поглянувши на застигле, як маска, обличчя, наморщив лоб, узяв поквапливо руку.

— *Mortuus*,— мовив глухо і, поклавши руку на груди, додав, повернувшись до Чемериці.— Я все зробив, щоб його підтримати, але дуже вже він безнадійний був.

Він натиснув рукою на електричний гудзик, звелів санітарці перенести труп у покійницьку.

Чемериця, не знаючи, як триматися у цій незвичній обстановці, стояв нерухомо коло ліжка, поглядаючи на бездиханне обличчя. Ніби не міг збагнути, як це могло статися. Нарешті, нерішуче, з тривожним виглядом повернувся до другого ліжка. І так само нерішуче, мовчазно спинився коло нього.

Канушевич розкрив очі. На його блідому, перекошеному від болю обличчі лягла лагідна рисочка чи то подяки, чи то надії.

— Це ти? — витиснув стиха.

— Я, друже, — відповів стримано Чемериця, бо розумів, що веселий тон тут не до речі, а печальний теж не пасує. — Я зайшов провідати тебе. Ну, й сміливий ти, виявляється. А банда тепер у кріпких руках. Більше не шкодитиме нам. Молодець ти. Ну, як же? Скоро заживе?

Він моргнув весело оком, намагаючись підбадьорити Канушевича. Але страдницький вигляд Панаса і його печальний, далекий, ніби нетутешній зір, збентежили його. Він запитливо подивився на лікаря. Посунський не відповідав. Тримаючи руку Канушевича у своїй, він довго вивіряв пульс, потім, напустивши брови на очі, кивнув на бинт.

— А як там, голубчику?

— Пече, — простогнав ледве чутно Канушевич.

— Потерпи, голубчику, ще трохи, а там полегшає, — заспокоїв лікар. — Виймемо кулю і полегшає. Скоро поправишся.

Канушевич згадав, як кілька хвилин тому він цим самим словом втішав Бужкала, і гірка, ледве помітна усмішка відбилась в очах.

— Пече мені. Все наче горить.

З берега, як зазивний поклик, знову долинули приглушені звуки сирени.

Канушевич позирнув у вікно. Рясні гілочки березки, гойдаючись, шепотіли якихось казок. А вгорі, як і раніше, стелився віжний, як волошкове поле, блакитний килим. На стіні метушилися сонячні зайчики.

— Хотілось би побачити, подивитись, що воно і до чого, — витиснув Панас тихо, і очі його знову стали далекими, ніби він поринув у незнаний світ.

— І подивимось, і побачимо, аякже! — заговорив Чемериця. — Ось скоро полегшає тобі, одужаєш. Добудуємо Дніпрельстан. Інженером станеш. Нові греблі ставитимеш. О, ми ще такого побачимо. Аякже!

Канушевич з тугою, і надією, і побоюванням поглянув на Чемерицю, на лікаря.

— Покріпись, голубчику, а там стане легше, — мовив тепло Посунський.

Він помацав ще раз пульс, сказав кілька заспокійливих слів, і разом з Чемерицею вийшов з палати.

— Так що, докторе? — поспитав Чемериця за дверима. — Як ваша думка? Скоро він одужає?

Лікареве обличчя прибрало поважного вигляду.

— Становище цього, — він на момент запнувся, не знаючи, видимо, як кваліфікувати, — цього хворого дуже серйозне. Операція сама по собі важка, ускладнюється тим, що хворий втратив багато крові і тепер у нього велике малокров'я, слабкий пульс, серце може не витримати операції.

— Погана справа, — зауважив стурбовано Чемериця. — Я сподівався на краще. Якось не віриться. Невже таки немає способу врятувати?

Лікар непевно розвів руками.

— Аж дивно, — провадив Чемериця. — Людина молода, при здоров'ї, і от. Невже ж таки має вмирати? А гарний чолов'яга. Роботяга хоч куди! Треба б щось такого вжити, подумати. — І Чемериця безпорадно поглянув на лікаря.

— Ми все зробимо, щоб урятувати, — мовив Посунський. — Я думаю спробувати переливання крові. Ми ще тут цим не займалися, і не маємо ні донорів, ні досвіду. Та спробуємо.

— Спробуйте, докторе, покажіть свою науку, — проговорив веселіше Чемериця, відчувши деяку надію. — І коли що, подзвоніть нам. Може чим допоможемо. А чолов'яга молодий, роботящий. Треба врятувати.

Лікар загадково покивав головою і, заклопотаний, поважний і рішучий, повернув до операційної, а Чемериця зайшов у дворі до покійницької. Тут у холодному, невеличкому, з віконечком угорі, приміщенні на

довгому столі лежав Бухкало, прикритий простирадлом. Жовте обличчя було спокійне, ніби він спав міцним сном. І тільки жахлива рана на виску розбинтованої голови говорила про непоправне. Чемериця нагяг на ноги простирадло, спід якого вибивалася гола ступня, постояв кілька хвилин коло покійника й мовив зажурено:

— Ех, Семене, і надало ж тобі. Жив ти розхристано і помер по-дурному.

Потім ще раз поправив простирадло, торкнувся рукою голови і вийшов з покійницької.

Умовившись у конторі про труну і похорон, він залишив лікарню і, високий, худорлявий, зажурено урочистий, вільною ходою пішов до будівництва.

Через кілька хвилин по тому прийшла Катерина.

Збентежена тим, що Панас не повернувся на ніч додому, а цього з ним ніколи не траплялося, вона цілу ніч ламала собі голову: де б він міг бути? Зранку перед виходом на роботу вона думала навідатись в інститут, та дістала записку від Чемериці. Записка була надто коротка. З неї можна було довідатись, що Панас у лікарні. І вона кинулась туди.

На її бажання побачити чоловіка лікар відповів ухильно:

— Зараз не можна, хворий заснув, і не треба його турбувати. Йому потрібен спокій. Того вимагає рана, яку зробили йому бандити.

Катерина, ойкнувши, уп'ялася наляканими очима в лікаря.

— Не хвилюйся, голубчику, — застеріг Посунський, (він до всіх, не зважаючи на стать, говорив „голубчику“), — не хвилюйся. Цим біді не зарадиш. Головне, треба спокій.

Потім несподівано для неї почав розпитувати про її здоров'я: чи не хвора вона, чи не хворіла на які хвороби, на малярію або ще на яку іншу.

Катерина зніяковіло, нічого не розуміючи, замахалася руками.

— Що ви? Що ви? Я зовсім здорова.

Він узяв її руку, помацав пульс. Лишившись вдово-
леним, покликав до себе в кабінет, знов узяв її праву
руку й несподівано для неї, намазавши їй палець рід-
ною, ущипнув чимсь гострим.

Звелівши їй посидіти, він вийшов з кабінету, а через
кілька хвилин повернувся.

— Так знаєш, голубчику? Щоб твій чоловік скоріше
почав стрибати, треба йому пустити твоєї крові. Кров
у тебе гарна, підходяща для нього. Група А.

Катерина приголомшена сиділа на канапі. Звістка
про рану і загадкові для неї вчинки лікаря викликали
в неї містичний страх. Слухаючи його, вона налякано
водила перед себе очима, не розуміючи, чого від неї
хочуть.

— Треба, голубчику, зробити йому переливання
крові. Для тебе це безпечно. Небагато візьмемо, скоро
поповниш, а йому дуже потрібно.

— Та я хіба що? — скрикнула Катерина. — Беріть
скільки треба.

Коли покликали в хірургічну, її знову охопив страх.
Тут, на операційному столі, прикритий простирадлом,
лежав Панас. Нерухолий, з блідими жовтавими що-
ками, що аж світилися. Довгий ніс його видавався
незвично тонким. Великі чорні очі стали каламутними.
Він дивився убік і, здавалося, нічого не бачив. Під
рясними краплинками зрошував його чоло.

Холодні комашки побігли Катерині по спині. Вона
вся зіщулилась, затремтіла, стала маленька, безпорадна.

— Панасе! Панасе! — крикнула в розпачі і, нічого не
тямлячи, ступила до столу.

— Тсс! Спокійно! — застережливо прошепотів По-
сунський, що весь у білому стояв коло столу. — При-
ступаємо, — хитнув головою до ординатора.

Коли Катерина лежала на другому столі поруч Панаса, Посунський узяв її руку і швидко, намацавши вену на згині ліктя, встромив тонку капульку, з'єднану з гумовою трубкою апарату. Те ж саме зробив з рукою Панаса.

На момент запанувала нашорошена тиша. Обличчя лікарів відбивали тривогу і урочистість; аджеж це перший випадок переливання крові в їх практиці.

— Так. Пульс жвавішає, — мовив коротко ординатор, тримаючи Панасову руку у своїй, в той час як Посунський стежив за манометром на апараті, що показував кількість узятих кубиків.

Воскове обличчя Канушевича почало забарвлюватись. При слові „двісті п'ятдесят“ зітхання вихопилося з його уст. Він повернув очі, озирнувся, ніби пригадуючи, де він і що з ним. Відблиск чи то радості, чи то подиву відбився в його прояснілих очах.

— Катенька? — прошепотів він ледве чутно.

Вона стріпнулася, але, зустрівши застережливий погляд лікаря, залишилась нерухомою.

— Триста п'ятдесят, шістдесят, — відраховував Посунський, поглядаючи то на манометр, то на обличчя Канушевича, що все дужче бралось рум'янцем.

На „чотириста“ він припинив переливання і, вдоволений наслідками, наказав ординаторові готуватися до операції:

— Ну, а ти, голубчику, — звернувся до Катерини, — йди додому, спочинь деньок, а ввечері навідайся.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Операція з вийманням кулі пройшла вдало. Канушевич став поправлятися. Про його здоров'я турбувався не тільки Посунський, а й робітком і товариші по роботі. Ця увага радувала його, втішала, бадьорила. Він, як ніколи досі, відчував себе часткою ці-

лого і великого, ім'я якому — колектив. В нього росло бажання скоріше стати на ноги, працювати, змагатись, боротись.

— Добре, добре, — відповідав співчутливо Чемериця. — Діла багато. Ми ще такого наробимо! Ого!

Одного разу, після відвідання Канушевича, у виселок з лікарні верталися Чемериця, Маячка, а з ними й Катерина.

Чемериця, перебуваючи під вражінням веселого настрою Канушевича, повного бажань і сміливих поривів, завів про нього розмову. Він захоплювався його впертістю, вмінням працювати, його відвагою. Він ставив його за приклад для інших.

— Чудовий у тебе чоловік, Катерино, — підкреслив він, а на кінець закинув навмання, чи не думає й вона вчитись на інженера.

Катерина уважно слухала Чемерицю. Їй приємно було чути похвальні слова про її мужа. Він уявлявся їй тепер в іншому світлі, героєм, і їй стало соромно за свої колишні сварки.

— Так на які курси ходиш? — спитав Чемериця своїм спокійним, як завжди, і водночас теплим тоном.

— Я нікуди не ходжу, тільки працюю в майстернях, — відповіла Катерина. — Я сама собі, і нічого не знаю, — додала вона схвильовано, зашарівшись, приниженим і трохи сердитим голосом, не то картаючи себе, не то комусь дорікаючи.

Маячка, вражена цим тоном, сплеснула долонями.

— Сама собі? Ну, подумайте! Як же це так?

— А так, — обізвався Чемериця. — Видно, ти не скрізь добре працюєш.

— Я? — скрикнула здивовано Зіна.

— Ти, а якщо не ти, то взагалі жінорганізатори. Я ось що думаю, Маячко, — мовив він помовчавши. — Добре, якби ти взяла культшефство над Катериною. Як ти гадаєш?

Зіна перестрілася очима з Катериною. Якусь хвилину обидві оглядали одна одну, ніби щось вивіряли, і несподівано усміхнулися. А згодом, повертаючи на греблю, Зіна сказала привітно:

— Гляди ж, Катерино, щоб була сьогодні ввечері дома. Рівно о сьомій я забіжу до тебе і тоді поговоримо про нашу роботу.

Через тиждень, почувавши себе значно краще, Канушевич висловив бажання переїхати додому.

— Та що ти, голубчику, поспішаєш? — заперечував Посунський. — Життя не втече. Чи жінка дома скунає? Чи в нас, скажеш, тобі погано?

— Ні, ні, тут нічого. Тільки лікарня, знаєте, як би сказати... — намагався вмотивувати своє вирішення Канушевич. — Ну, якось впливає. Одне слово, викликає думки, що ти хворий...

Зрештою йому поступилися. Повернувшись додому, він, за приписом лікаря, мусів якнайменше рухатись. Тож більше часу проводив у ліжку чи коло вікна на стільчику, поглядаючи у двір, у простір, на віддалені береги. Але другого дня він уже почав нудитись, і дарма, що почував себе ще слабим, узявся за підручник.

Знаючи упередження Катерини, він не хотів відразу давати привід для будьяких непорозумінь. І читав уривками, обережно, коли вона відлучалася з дому. Але вона помітила, як він розгублено, з винуватим виглядом заховував книжку при її появі, і запитала, чи не нудно йому лишатися самому, чи не хотів би він чого почитати, якщо лікар йому не забороняє.

Панас не знав, як це розуміти, до того її мова була незвичною.

— Лікареві що? — відповів непевно. — Тільки б поменше рухатись.

Тоді Катерина спитала, чи не треба йому чогонебудь узнати в інституті, дістати, може, яку книжку.

Її увага вразила Панаса. Він поглянув на неї вдячними очима, потім витяг спід ковдри заховану книжку й промовив зніяковіло, з виглядом маленького пустуна.

— Читати то особливо нічого. Та я ось до Іспитів потроху готуватимусь. Чи, може, мені піти на екскаваторного машиніста? — закинув пустотливо. — Як ти думаєш?

Вона зрозуміла його ватак, зашарілась, відповіла м'яко:

— Ти поправляйся скоріше. Ось що я думаю. — Потім, ніби щось згадавши, заявила, що їй треба кудись піти на недовгий час, і швидко, якась загадкова і ніби замріяна, подалася з дому.

Канушевич, здивований її виглядом, нетерпеливо чекав повороту, коли раптом у двері постукали. В кімнату нерішуче, пропустивши вперед Майку, ступила Флора Германівна. Озирнувшись, привіталася просто, невимушено.

Відтоді, як під час подорожі на пороги, Канушевич освідчився їй, він ні разу не зустрічав її. Він гадав, що краще і не зустрічатися. Її відмова та останні події приглушили його почуття до неї. В перший момент він не знав, що відповісти. Але, напруживши волю, хутко опанував себе.

— Дякую вам, — мовив спокійним голосом і попросив сідати.

— Як почуваете себе?

— Одужую. Стало вже краще.

Флора Германівна звернула увагу на те, що дома більше нікого немає, і спитала, чи є кому доглядати його, чи не зарано він повернувся додому.

Канушевич відповів.

Він сидів на ліжку з забинтованою у передплеччі правою рукою і, бажаючи підкреслити, що „стало уже краще“, рвучко схопився на ноги, але якось незручно повернув руку, і в ту ж мить його обличчя пересмикнулось від болю...

— Вам боляче? — проговорила Флора Германівна.

— Та нічого, — відповів Панас стоїчно.

Тоді Флора Германівна спитала, як же це сталося, як він опинився в руках бандитів.

Панас розповів.

— Добре, що встигли люди, врятували, — додав на кінець. — А то, мабуть, не вийшов би звідти.

Пам'ятаючи, як узимку, під час останнього відвідування, Юрій Макарович мирив його з Тугаєм, Канушевич мав на увазі після одужання побачити Кудрявця і поговорити з ним у світлі останніх подій. Тож поспитав, що він тепер робить.

— Здається, працює в музеї, — відповіла Флора Германівна, — хоч напевне і не знаю, бо відколи ми розійшлися, я його більше не бачила.

Розмова обірвалась. Флора Германівна підвелася з стільця й сказала, що пора вже додому.

Панас опам'ятався.

— Так скоро?

— Вам треба бути спокійним, щоб скоріше поправитись, а ми вам заважаємо. Правда, Маєчко? — усмінулася до доньки, що вертілася біля її ніг, поглядаючи великими очима на забинтовану руку Канушевича.

Але в цю хвилину в кімнату швидко, з пустотливим виглядом, тримаючи в руці якийсь пакуночок, загорнений у газету, вбігла Катерина. Вона хотіла щось сказати, чимсь здивувати Панаса, та, побачивши Флору Германівну, насупилась і швидко сховалася в кухню.

Флора Германівна не знала, що робити. Вона почувала незручність іти саме тепер, коли прийшла Катерина.

Канушевич теж зніяковів. Через хвилинку Катерина вийшла з кухні й проговорила привітніше:

— А я вас бачила раніше, якось у клубі. Це ваша донька? Така вже велика?

— Еге ж, — охоче відповіла Флора Германівна. — Зайшли провідати Панаса Артемовича після того нещастя. Це вам буде тепер з ним клопоту?

— То пусте, — відповіла Катерина скромно, — важливо, щоб скоріше загоїлась рана. А ви вже додому? Та посидьте, чого поспішаєте.

Розмова далі зайшла про роботу. Флора Германівна на запитання Канушевича розповіла, що на греблі починають закривати проміжки. Катерина похвалилася, як вони у майстернях поспішали з ремонтом кранів та паровозів. Коли вона примовкла, Флора Германівна спитала, чи вона теж відвідує курси.

— Вона збирається, та все не наважиться, — сказав Панас з лукавою міною на обличчі.

Катерина зашарілась, а Флора Германівна зауважила:

— Чого ж тут вагатися? Треба повчитися. Он Панас Артемович багато вже встиг. Студент. Скоро інженером буде. Хай тепер допомагає і вам повчитися, а то, чого доброго, — укинула жартома, — він розлюбить ще вас.

Проста і співчутлива мова сподобалась Катерині. Вона уважно поглянула на Флору Германівну, на Майку й крикнула у захваті:

— Ну, до чого вона схожа на вас! Як дві краплі води! В школу ходиш? — поманила дівчинку до себе.

Майка, що несміливо зорила навколо, засоромлено уткнулась головою в коліна матері.

— Ми ще маленькі, ще підростемо, — відповіла мати за доньку, погладивши її по русявій головці.

Дівчинка повільно повернула голову, пустотливо визирнула великими оченятами.

— А в мене є лялька, і ведмедик, і ще щось. Мені мама купила, — залопотіла весело і знову уткнулась в коліна.

Всі розсміялись, а Катерина схопила її на руки і дзвінко поцілувала в голову.

— Гарненька дівчинка. От таку б і я хотіла собі мати,— проговорила експансивно.

Скоро по цьому Флора Германівна з Майкою пішла. Катерина, провівши їх у двір, хутко повернулась назад. Вона була трохи схвильована, очі її горіли загадково-непокоїними вогниками.

— Ну, що? — поглянула на Панаса.

Він сидів на стільчику і гостро дивився на неї, стежив за її рухами, за вогниками в очах, ніби вперше оце бачив її, нарешті, мовив тепло, запобігливо:

— Дивлюся я оце на тебе, Катеринко, і думаю, яка ж ти добра.

Катерина, метнувшись у кухню, вискочила назад з пакунком у руках.

Панас розгорнув пакунок.

— Ти ходила в бібліотеку?

І обоє уважно і зацікавлено почали розглядати книжки.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Побувавши на дамбі коло шлюзів, де починали справляти поруйновану повіддю дільницю, Трикоз повернув на греблю. Неспокійні мислі обсїдали його голову. Весїяній план бетонування був зірваний повіддю і невдалими на перших порах спробами закрити щитами проміжки.

Пойнятий тривожними думками, він зустрів коло греблі Ваденїна. Привїтавшись, кинув зразу, нібито провадив щойно перервану мову:

— Так що, товаришу командир? Як наше становище?

— Наше становище,— відповів Ваденїн стримано, дивлячись убїк, як він часто це робив, коли був чимсь заклопотаний,— наше становище, можна сказати, міцне. Я, по щирості, один час боявся більшого лиха.

Тепер небезпека минула. Води зменшилось, Дніпро вгамувався і для нас уже не страшний.

Трикоз легенько, ледве помітно, хитнув головою, ніби кажучи, що він це і сам знає.

— Як з роботою?

— Відновлюється. На гідростанції закінчують уже випомповувати воду з котлована. Перегатки лишилися міцними. На дамбі? Там доведеться затриматись.

Трикоз знову невиразно хитнув головою, ніби підкреслюючи, що йому і це відомо.

Ставлячи запитання, він хотів, власне, почути думку Ваденіна про план, про закриття гребінки. Чи не змінилася вона тепер після усіх тих ускладнень? Навіть більше — він хотів підкреслити, що перша ухвала лишається незмінною, що гребінка мусить бути закрыта цього таки сезону. Але вважав не зовсім тактовним висувати ці застереження зразу після відновлення робіт.

— Як на греблі? У проміжках? — запитував далі.

— Там ставлять щити на двох прогонах, на третьому готуються класти бетон. Я оце думаю подивитися, як там. Маєте бажання? Пройдемоь.

Вони вийшли на греблю й спинилися над першим широким проміжком, через який кілька днів тому шугав Дніпро. Високий сталевий каркас, спущений в пази биків і заложений бетонними плитами, перепиняв тепер Дніпрові доступ у проміжок. Сіра замулена бетоном основа греблі зіяла перед очима, мов безодня між високими, на п'ятдесят метрів виведеними биками.

Гурт людей комашився під каркасом — там починали очищати основу від намулу.

У цю хвилину на гору з проміжку вибрався Лагунський і оголосив урочисто:

— Ну, починаємо! Усе добре. Проміжки ізольовані. Наші конопляні шланги добре нам прислужилися.

Він був радий. Як же! Гумові трубки, що їх, за порадою американського консультанта, закладали в пази биків, були нідочого: вода цілими струменями була спід каркасів, про бетонування проміжок не могло бути й мови. Аж нарешті Лагунський після багатьох невдач запропонував спробувати конопляні шланги.

— Ну, починаємо, — говорив він весело, — замовляємо бетон, бетонуємо першу проміжку.

— Це то добре, що починаємо, — відповів Ваденін, — тільки для мене все ще неясно, чому обов'язково треба закривати одноразово не більше, як три проміжки, чому не чотири?

— Алеж цього вимагають американці, — відповів Лагунський, і, наводячи різні формули з гідравліки, почав пояснювати, що одноразове закриття чотирьох широких проміжків призвело б до швидкого підвищення води у верхньому б'єфі й до осушки долишнього Дніпра, а те і друге абсолютно неприпустиме.

— Може воно і так, — знехотя погодився Ваденін. А Трикоз зауважив, що справа темпів за теперішніх обставин набирає дуже важливого значення.

— Становище у нас непоказне. Заборгованість виросла в колосальну цифру. Пора б уже почати ліквідувати її. Ну, звичайно, це скорше б можна зробити, коли б закривали зразу не три, а чотири прогони.

— Ще краще, — укинув Лагунський, — якби п'ять, але американці рішуче проти, і я згоден з ними, тут закон, межа.

Трикоз одказав з сумом:

— На жаль, революція сюди ще не заскочила, доведеться скоритися перед не вигідним для нас законом. Я тільки боюся, щоб ми не затримались у проміжках.

— Вас цікавить, — мовив Лагунський, — чи закриємо до зими гребінку? Я думаю, коли нічого не трапиться, го ми таки її закриємо.

Робота в проміжках вимагала від бетонярів вмілості, навички, навіть відваги. Сюди ставили, особливо на бригадирів, людей тямущих, з досвідом. Серед цих бригадирів був і Гавриш. Сформувавши свою бригаду, він зайшов оце по останні інструкції в конторку виконроба, а потім зазирнув у робітком.

Тут він стикнувся з Маячкою. З того часу, як вона узимку поїхала в Дніпропетровськ на курси, він більше не зустрічався з нею. Перші дні після її від'їзду він, зазнавши фіаско, не знаходив собі місця. То він ходив зажурений, то раптом його обіймала злість на неї, на її жарти. Опинившись на короткотермінових курсах з техніки будівництва він мало-по-малу почав заспокоюватись. „Треба ж уміти держати себе в руках“,— згадував він вичитування Чемериці. Пізніше, коли Зіна повернулася у Кічкас, він так і не бачився з нею. Він навмисне не заходив до неї. На роботі теж не випадало зустрічатися: Маячка останні місяці працювала, як висуванка, по культроботі в жіночих бараках.

— А, Васька, здоров був!— привіталася Зіна веселим тоном.— Що це тебе не видно?

Гавришеве серце тьохнуло, потім забилося, як пташка у сільцях. Але він прибрав байдужого вигляду.

— Ну, звісно, тобі не видно? Ти ж тепер вгору пішла,— відказав задирикувато, поглянувши на гарячу шевелюру, на всю її міцну, у біле вбрання одягнуту фігуру.

— Всі вгору йдемо,— засміялась Зіна.— Хочу ще вище. На самісіньку гору хочу зійти. Ти де там плентаєшся? Може зустрінемося у цих горах?

— Я не знаю, куди ти збираєшся плентатись,— відповів він високодумно,— а я стаю у проміжку. Гребінку буду закривати. Греблю буду кінчати. О!— підніс за звичкою вгору великий палець правої руки.

— Так, виходить, що зустрінемося,— ствердила Ма-

ячка.—Ти будеш у прогоні, а я буду нагорі. Бички вивершуватиму.

— Ти на бетон?— зміряв її недовірливо.

— Чого ти витрیشив баньки? Авжеж на бетон. Хочеться вже до кінця поробити. Люблю таку роботу. Там тобі все наче кипить. Почнемо, може, змагатися?

Гавриш скоса позирнув на неї.

Вона провадила далі:

— Так що? Змагаємось. Ось я зберу свою бригаду. Через день-другий станемо на роботу і викличемо твою. Чи ти боїшся?

— Аякже! Злякався вас! — огризнувся Гавриш.

В цю хвилину увійшов Чемериця.

Похмурий, найжачений вигляд Гавриша мимохить привернув його увагу.

— Що трапилось?—спитав добродушно.— Посварились уже, чи ще не помирились?

— Я? Я—нічого. Йй же, нічого,—відповіла Зіна жартівливим тоном, ледве стримуючи сміх.— Я викликаю Гавриша на змагання.

— Я теж нічого,—поспішив відповісти Василь.— Я тільки думаю, що нам змагатися немає причини. Яке може бути змагання, коли вона працює нагорі, а я внизу. Я хочу спочатку випробувати свої сили, як воно там буде, а тоді вже і до змагання ставати.

Чемериця на це зауважив:

— То не має значення, хто де робить,—внизу чи нагорі. Норма одна. Хоч тобі, Василю,—додав, помисливши,—краще змагатися з Постолаком. Його бригада теж стає у прогін.

Тепер зарепетувала Маячка.

— Чому краще з Постолаком? Чому не зо мною? Я теж хочу у прогонах робити. Чи гадаєте, що я не справлюся?

— До порядку, товаришочки,—Чемериця постукав пальцями по столу.— Дискусія припиняється. Треба,

скажу я вам, працювати там, куди тебе посилають. Ставлять тебе на бички, значить, так треба. Підже-немо там роботу — переведуть униз. Головне тепер темпи. Темпи треба взяти, бо інакше не вивеземо. Вексельок може лишитися не сплачений.

Застережлива мова Чемериці, пройнята нотками не-спокою, передалася юнакам. Обое припишкли і вже далі поважно розмовляли про сезон і темпи, про курси і життя.

Основа греблі лежала на сорок метрів вище гре-бінки биків. І Гавриш разом з кількома хлопцями своєї бригади з незрозумілим тремтінням летів у цебрі на крановому тросі вниз, у цей глибокий, як шахта, колодязь.

Як воно буде?

Високі, міцні щити, що глухо закривали прогін з го-рішньої і низової течії, внесли заспокоєння.

Весело, з жартами, приймали першу бетонерку з цементною рідиною і старанно й жваво втирали її у твердий бетон давньої кладки.

Унікаючи змагання з Маячкою, Гавриш мав на меті поставити спочатку нові рекорди. Двадцять п'ять кубо-метрів на чоловіка в минулому сезоні бригада укла-дала вже досить легко. Стільки ж давала наприкінці сезону не одна бригада. Це видалося йому замало. Арифметика його була досить проста. Першого року бетонування на кожного бетоняра його бригади припа-дало близько вісімнадцяти кубометрів, другого року — двадцять п'ять. Тепер, коли досвід бригади збагатив-ся, вони мусять укладати більше.

— Правильно, товариші? — звернувся він до бригади.

— Ми за те, щоб все вище і вище, — відповів за всіх один з бетонярів.

А втім робота йшла мляво, бетон надходив з пере-боями. Гадаючи, що це неминуче на початку, бето-

нярі, покурюючи цигарки, терпеливо поглядали вгору, чекаючи на бетонерку. Зрештою терпець увірвався.

— Та що ви присікуєтесь до мене?— боронився машиніст крана.— Я тут не при чому. Говоріть із старшими.

І Гавриш, зустрівши після зміни Кудрявець, почав скаржитись на погану подачу бетону.

Флора Германівна співчутливо вислухала Гавриша.

— Ми на греблі все робимо, щоб налагодити роботу, а тільки не все від нас залежить. Ми вже говорили з гідротехнічним відділом. Обіцяють там підтягти кого треба.

Кілька днів бригада знову терпеливо виглядала бетонерки. А вже на кінець декади Гавриш, войовничо настроєний, подався до Чемериці.

Чемериця ходив у робіткомі, похмурий, сердитий. Низькі темпи бетонування непокоїли його. Розуміючи, що вони криються в технічних недоладностях, часом навіть невловимих для нього, він не раз навідувався на бетонний завод, перевіряв роботу транспортних бригад і механізмів. Гавришева скарга підсилила його тривогу. Рішучий і схвильований, він пішов до Лагунського.

— Та що ви так тривожитесь?— відповів Лагунський.— Нічого особливого не трапилось. Бетонування йде нормально.

— Як нормально? Он бетонярі вже скаржаться, що марнують час, що з такими темпами багато не нароблять і не зароблять.

— Алеж ви добре знаєте, що на перших порах робота щороку йде мляво. Так буде і тепер. Наздоже-немо потім.

— Ми вже стільки заборгували!

— Не турбуйтеся! Часу ще багато попереду. Ось намацаємо слабкі місця, підкрутимо з вашою допомогою гайки і візьмемо темпи.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Через якийсь час будівельна машина справді запрацювала краще. Кладка бетону пішла вгору.

І раптом...

Цього дня Гавришева бригада працювала у вечірній зміні. Стояла негода — хльостав густий, тропічний дощ. Перші години бетонярі не звертали уваги — не звикати, — тим більше, що в останні дні дощі стали звичайним явищем. Вони не звернули уваги і тоді, коли вітер, кружляючи, раз-у-раз кидав в їхні обличчя цілі струмені води. І вже геть пізніше, чекаючи на чергову бетонерку, Гавриш виглянув за опалубку й зблід. Проміжок, де вони працювали, в своїх низових, ще незабетонованих блоках заповнювався водою.

— Біда, хлопці, прорив! — крикнув він.

Всі налякано поглянули на щит, що закривав проміжок від горішнього Дніпра.

Ніяких просмоків, проте, не видно було. Тільки згори, як і раніше, патьоками збігали дощові краплини.

Нічого не розуміючи, Гавриш знову виглянув за опалубок. Перед його очима постала неймовірна картина: Дніпро наступав знизу. Чорні хвилі билися під щитом, з долішнього б'єфа, і раз-у-раз з кожним подувом вітру перекочувались через щит. Дніпро ось-ось, здавалося, зрівняється з вершечком його і рине в блок. Хлопці, рятуючись, вистрибнули з опалубки.

Видряпавшись разом з товаришами нагору, Гавриш зустрів виконроба і Чемерицю.

— От чорт! — вилаявся Рязанцев, вислухавши Гавриша. — Добре, що лишився тільки один такий проміжок. Правда, — на обличчі його відбилася тривога, — є ще один небезпечний.

І Рязанцев разом з Чемерицею пустилися вглиб греблі. Плутаючись між кранами та вайками з бето-

ном, вони спинилися над останнім з десяти широких проміжків, де лівий берег стикався з середньою протокою. У проміжку, слабо освітленому огнями електрики, виблискували цілі озера води. Буйні хвилі вільно хлюпали через долішній щит у проміжок.

— От робота!— скрикнув Рязанцев.

Підійшов десятник І, показуючи рукою на озеро в проміжку, спитав, як бути, що далі робити.

— Тут нічого не вдієш,— відповів Рязанцев.— Стихія. Пождемо до завтра. Може вода спаде, а коли ні, то доведеться щось думати.

Чемериця якийсь момент мовчки поглядав на Дніпро, потім зітхнув важко й проговорив похмуро:

— Прогавили ми, виходить, і тут. Щось цей рік нам не щастить. Аварія за аварією.

— Не стільки вже тих аварій,— відповів Рязанцев.— Не забувайте, що й такого року не було. Хто міг припустити, що в кінці літа Дніпро почне підніматись? Проти стихії не попреш.

На обличчі Чемериці з'явилася гримаса. Він пригадав, як довго закривали щитами цей проміжок. Можна було за той час цілий шар бетону вкласти.

— Не забувайте, що не завжди все йдеться по-писаному,— зауважив Рязанцев.

— То ж бо й погано,— доводив Чемериця.— Краще якби по-писаному, якби по графіку. Тоді кожен заздалегідь знав би, що мусить робити. А то я боюся, що гребінки в грудні ми не закриємо.

— І напевне не закриємо...

— Як? Що?— скрикнув Чемериця.— Хто це вирішив не закривати?

— Ніхто не вирішав. Так складаються обставини. План закриття гребінки в грудні був складений ранньою весною. Тоді не передбачали ускладнень. Я гадаю, що раніш січня-лютого ми не зможемо закрити, і то в кращому випадку.

Чемериця добре розумів, що після зриву весіннього плану обставини на греблі склалися не дуже сприятливо. А втім він ні на хвилину не втрачав надій на поліпшення. Він гадав, що, добре напружившись, у грудні все таки можна закрити гребінку. Заява Рязанцева була для нього цілковитою несподіванкою. Певний, що цієї думки додержується не один Рязанцев, він кинув сердито: „У вас, товариші, капітулянтські настрої“ і, облишивши виконроба, подався на берег.

Він мав на увазі поговорити з Лагунським. Але в гідротехнічному відділі нікого не було. Тоді пішов до будинку громадських установ, де містився парткомітет.

Трикоз сидів один у своєму кабінеті за книжкою.

Чемериця струснув мокру кепку, скинув з плеч брезентовий плащ і важко опустився на стілець. Якийсь момент сидів мовчки, тривожно васупившись, ніби не знаючи з чого починати.

— Так що там? Перехлюпує через щити? Знову ускладнення?— заговорив Трикоз, уже поінформований з греблі.— То говорили, що небезпечно форсувати роботу у проміжках, бо це викличе осушку долішнього Дніпра, а сталося навпаки. Складна ж, скажу, ця гідротехніка! Всі тут, видно, плавають і ми звичайно. Треба підковуватись.

Чемериця тільки тепер помітив, що на столі лежала ціла купа книжок і журналів з гідротехніки.

— Читаю,— похвалився Трикоз.— Стає дещо зрозумілим. А от про те, як закривати проміжки, ніде ні аза.

Чемериця задумливо покивав головою й розповів про свою розмову з виконробом.

— Правду кажучи,— додав він,— Рязанцев має рацію. Якщо й далі так працюватимемо, то хто знає, чи і в лютому викінчимо греблю.

— Про це не може бути й мови,— рішуче відповів

Трикоз.— Треба виявити всі неладності і найближчого часу домогтися зламу. Що для цього потрібно?

— Каркаси, — заговорив Чемериця, — надто довго обертаються. Норми десять днів, а наші механізатори витрачають двадцять. Це затримує бетонярів. Це раз...— І він, простягнувши ліву руку, почав по черзі загинати пальці один за одним. На четвертому він запнувся.

— Четверте, — продовжив його мову Трикоз, — треба покласти край опортуністичним настроям, і підсилити робітників на греблі партійцями, п'яте...

Вони ще довго міркували над тим, яких заходів слід ужити, щоб посилити темпи і вчасно закрити гребінку.

По цій розмові Чемериця вийшов з кабінету.

Дощ, що патьожив цілий вечір, ушух. Розгодинювалось. Крізь порвані шматки хмар витикався повновидий місяць. У повітрі було тепло, аж парко. Голосиста сирена затягла на березі чергову свою пісню. Наближалася година нової зміни. Чемериця пішов на греблю, щоб довідатись, чи не трапилось там іще чогось.

На греблі він зустрів Маячку. Вже переодягнута після зміни, вона збиралася, видимо, додому. Побачивши Чемерицю, похвалилася наслідками своєї роботи.

Чемериця заклопотаний і все ще неспокійний, якось байдуже пропустив повз вуха її слова.

Маячка, здивована його виглядом, спитала, чого він сьогодні такий.

— Який?

— Чи то сердитий, чи то сумний?

— А може ні те, ні друге?

— Ні, їй же, правда!

— Ти оката, все бачиш, — зауважив Чемериця, зворушений її увагою, і додав: — Нічого радуватись. Для не веселять. У проміжках знову аварія.

— Та ну! Казала ж, візьміть мене, так ні. Може, й аварії не було б, — мовила задирикувато.

— Поговори з виконробом.— відповів Чемериця і мимохіть, довше ніж звичайно, затримав на ній свій погляд.

Зіна, спіймавши на собі його погляд, пустила йому бісика й кинулась доганяти своїх товаришок.

Чемериця подивився їй услід, якось загадково хитнув головою й пішов у робітком.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У робіткомі він застав Постолака. Схвильований і замріяний, він тинявся по кімнаті, ніби когось очікував. На запитання Чемериці, чому він не йде спати, йому ж зранку заступати на бетон, Постолак промовчав.

— Та що з тобою? — поцікавився Чемериця, уважним зором змірявши юнака.

— Я, бач, того ... зайшов сказати,— мовив він запинаючись,— що завтра, може, я не вийду на бетон.

— Чому?

Постолак опустил очі і відповів не зразу.

— Маю я думку кинути роботу на бетоні, бо це така робота, що ну її к бісу.

— Що ти базікаєш? — сполошився Чемериця,— що тобі спало в голову?

Постолак промовчав.

Зранку цього дня він був на Хортиці і там відвідав новоутворений музей. Тут особливо зацікавив його історичний відділ. Зброя, посуда, різні речі давніх часів скіфських і новіших. Він довго тупцював біля вітрини Запорізької Січі, перечитував короткі описи воєнних походів і тут стикнувся з Кудрявцем.

Юрій Макарович на запитання юнака давав спочатку короткі і обережні пояснення, а далі говорив усе більше, жвавіше, вихваляючи відвагу і вдачу колишніх запорожців. От, мовляв, люди були: і здорові і від-

важні, любили воювати та уміли й погуляти. Ото життя було, та перевелося. Хіба ото життя, коли тільки й чуєш, що бетон та бетон. На кінець поцікавився, як там на греблі. Кажуть, знову прорив?

— Та є трохи,—відказав Постолак.— Вода знову підіймається, мабуть, цього року не управимось з греблею.

— Підіймається,—погодився Кудрявець,— і здорово підіймається. Глядіть, щоб Дніпро там у блоках не напоїв вас своєю водою. А може, Дніпро ще себе покаже. Я б на вашому місці не поліз би туди поки вода не спаде.

Він говорив не то серйозно, не то жартуючи, пересипаючи свою мову то давніми анекдотами з козацьких часів, то цьогочасними. Постолак слухав його уважно, з цікавістю, хоч сам мовчав і тільки усміхався.

А проте з Хортиці повернувся розгублений і спантеличений.

— Та що ти мовчиш, наче води у рот набрав? — скрикнув нетерпеливо Чемериця.— Що з тобою?

— Нічого,—похмуро відповів Постолак,— а тільки я думаю узятись за іншу професію.

— Ти хочеш кинути греблю? — збентежився Чемериця,— піти з греблі тоді, коли у нас робота кипить? Та ти подумав про це? Скільки часу робив і ось тобі — надумав. Та це може зробити тільки куркуль. Я тебе, Постолаче, не впізнаю. Ти сьогодні якийсь інший. Наче тебе підмінили.

Постолак стояв засмучений і зніяковілий. Губи йому тремтіли, очі дивилися убік.

— Де ти був сьогодні? — порушив мовчання Чемериця.— Викладай!

Постолак важко зітхнув, кинув схвильовано: „Хай потім“ і вискочив за двері.

— Нічого не розумію,—здвигнув плечима Чемериця і вийшов вслід за ним на греблю.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Скоро після цього Канушевич, видужавши, вирішив побачити Кудрявця. Переправившись новим, уже закінченим мостом, на Хортицю, де поблизу музею жив Кудрявець, він надвечір дістався до його приміщення.

Кудрявець був здивований появою гостя, але зустрів його радо. Уникаючи розмов про випадок з Канушевичем, ніби він нічого не знав, Кудрявець заговорив удавано-привітним тоном:

— О, знайшовся слід Тарасів! А я вже думав, де це Панас Артемович, що це його не чути. Все, мабуть, ніколи? Будете? Чи ви, пак, студент?

Канушевич промовчав. Широкими очима водив по кімнаті. Тут стояв цілковитий розгاردіш: на столі, на стільцях, на вікнах — скрізь лежали книжки. Одні перев'язані мотуззям, інші хаотично розкидані. Клапти газетного паперу, пожовклі сторінки пошматованих книжок валялися по підлозі.

Канушевич запитливо поглянув на Кудрявця.

— Збираюсь виїжджати, — відповів той.

— Куди?

— Я й сам ще не знаю. До Харкова, може, до Києва, а скоріше до Москви.

Канушевич, здивований з відповіді, перепитав, чи надовго, і чого саме до Москви.

— Того, — забубонів Кудрявець, — що тут не дають розгорнутись як слід. Не вміють цінувати людей. Тут мій фах не в пошані. От почав я працювати в музеї, думав, поставлю як слід відділ, покажу всю історію краю, і давнішню і пізнішу, ранішу і новішу січ, її побут і походи. Зібрав багато матеріалу, усю свою колекцію люльок передав, з інших музеїв теж обіцяли дещо прислати. От, думав, люди побачать себе і своє минуле, бо де ж себе пізнавати, як не в історії. І що ж? Приїхав Лепетуха з Дніпропетровська, і пішло...

Канушевич добре зрозумів, що то за історія мусіла вийти в музеї, а втім навмисне, ніби додержуючи безсторонності, спитав, що ж там сталося.

Кудрявець забурчав далі, злісно, сердито :

— Ну, й пішло! Тут тобі романтика, ідеалізація, і консерватизм, і націоналізм. Не по його ранжиру, виходить, улаштував відділ. Ну, й пішло, приїхала комісія, контроль, і пішло, і пішло...

Коли Кудрявець примовк, Канушевич спитав, що ж то за один — Лепетуха. Професор? — пригадав свою давню подорож і зустріч з археологами на острові.

— Так, так. Він самий. Учений. Свій наче чоловік, працювали разом, на островах, на Дніпрі, розкопини робили, юшку варили, а от, бачиш, і свою мазницю туди, підлабузнюється, хоче показати, що і він перебуває. Старий лис...

І Кудрявець брутально вилаявся на адресу Лепетухи.

Зустрічаючись раніше з Кудрявцем і слухаючи його бурчання, замилювання старовиною, Канушевич тоді не надавав цьому особливого значення. Почуваючи себе людиною малотямущою в археології, він не наважувався сперечатися з ним. До того ще й повага до ученого його стримувала. Його висловлювання, правда, видавалися йому часом хибними і раніше. Але він сприймав їх вибачливо, вважав їх часом за дивацтво професора. Сьогоднішня мова, брутальні вихватки і лють проти всіх, хто бере під сумнів його погляди, вразили Канушевича. „Як же ви з такими думками можете працювати? Чого ж ви тоді обурюєтесь, коли вас закликають до порядку?“ — хотів він сказати, але стримався. Заховуючи свої думки, він навмисне промовив загадково :

— Так ось які тут діла зав'язались! Я й не знав. Коли ж у дорогу? Чи, може, ще передумаєте?

Здалека почувся приглушений гуркіт, що швидко наближався, наростав і, мов шквал, промчав через острів.

Кудрявець глянув у вікно, похитав головою.

— Лишатися тут? Для чого? Красно дякую. Очі б мої не бачили. Я думав, що тут у них перекрутиться, не витанцюється, так ні ж. Ці гемонські душі усе тут поперевертали. Хортицю пошматували, коліями порізали та казармами всякими позаставляли... Ох, гаю, мій гаю!

Сердитий і розхристаний, з розкуйовдженою головою, він підійшов до шафи, почав витягати рештку книжок.

Канушевич поглядав то на нього, то на його тінь, що мов мара мерехтіла на стіні.

— Чого ж ви хочете?—спитав, ледве стримуючи себе.

Не чекаючи на відповідь, він звівся на ноги, підійшов до столу, узяв між іншими книжечку „Вибори до Рад“, що її Кудрявець щойно виклав із шафи.

Розгорнувши палтурку, він з подивом прочитав на титульній сторінці: „З'їзд хліборобів і відродження української державності“. Тоді перегорнув кілька сторінок і згадав мимоволі Дригожилу. Тепер йому все ставало яснішим. Повний обурення, підвів очі на Кудрявця.

— Це що? Ваша програма?—і щосили, не почувачи себе від гвізу, шпурнув книжку.

Кудрявець підняв книжку з підлоги, поклав її на стіл.

— Я історик. Збираю всякі книжки, мушу все знати,— відповів розгублено.

Якийсь момент вони насторожено, як два смертельні вороги, оглядали один одного, ніби кажучи: „так ось ти який, а я й не знав досі!“ Раптовий стук у двері вивів їх із цього становища. У кімнату увійшло кілька мужчин.

— Пробачте, професоре,— чемно сказав один із них, одягнений у військове вбрання,— вам доведеться поїхати з нами. Приготуйтеся, а ми поки дещо подивимось у вас. І показав йому папірець.

Кудрявець мовчки, зіщулившись, відійшов у куток.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Стояли останні дні жовтня. Важкі, кошлаті хмари, наче отари овець, повільно повзли на південь. Часом зривався холодний осінній дощ. В один із цих днів уранці Трикоз одержав телеграму. Йому пропонувалось негайно прибути в Харків до центрального комітету партії. „Мабуть,— майнула думка,— для особистої доповіді про становище“. Доповідати про будівництво не було, звичайно, для нього новиною. Ще не так давно він виїжджав до Харкова. Проте, цей виклик сполошив його. З чим він поїде? Чим похвалиться? Якими наслідками та досягненнями?

Він дістав із столу папери, знайшов помісячні зведення робіт, порівняв їх з планом. Його аж у жар кинуло. Він ще раз перевіряв. Виходили ті ж самі прості, мовчазні і водночас вразливі, як огонь, цифри. Сто шістдесят п'ять тисяч двісті кубометрів, замість двохсот шестидесяти тисяч! Шістдесят п'ять процентів програми! І це по греблі, а на інших ділянках, особливо на шлюзі, ще гірше. Правда, до зими лишається ще понад місяць, та чи багато можна зробити, коли фронт надто звужений!

Він подумав про обіцянку, видану партії і урядові,— пустити гідростанцію першого травня наступного року— і тривога охопила його.

Чи можна це зробити?

Не даючи собі відповіді, він вискочив з парткому й хутко подався на берег.

Через кілька хвилин він був на греблі. Зустрівши там Кудрявець, спитав про справи.

— Працюємо,— відповіла Флора Германівна.— Починаємо класти новий шар бетону у проміжках. Тепер робота скоріше піде.

— Як з сезоном?— кинув нетерпеливо Трикоз.— Скільки гадаєте до морозів укласти?

— План на листопад маємо у вісімнадцять тисяч. Можна прибавити ще кілька тисяч на грудень. Взагалі тисяч двадцять з чимось можна укласти до морозів.

— А скільки взагалі треба, щоб закрити гребінку? Флора Германівна, подумавши, відповіла.

— Так,— погодився Трикоз.— Дев'яносто п'ять тисячі! Коли ж тоді будемо закривати? Першого ж травня мусимо пустити гідростанцію.

Флора Германівна знизала загадково плечима, а тоді відповіла невпевнено:

— Не знаю. Є думка, що греблю доведеться закінчувати наступного вересня.

Трикоз, що стояв над прогоном, спершись руками об поруччя, відкинувся назад, а кругле голене обличчя його напружилось, в очах відбився і подив, і збентеженість.

— Звідки ці думки?

Вона промовчала.

— Хто їх висуває? Американці? Ваденін? Лагунський?

— Я й сама не доберу,— промовила вона стримано.— Звичайно, американці та й Рязанцев за одно, здається, і Лагунський не від того...

Трикоз перевів важкий віддих. Здавалося, він ніяк не сподівався на це.

— А як ви гадаєте?— спитав нарешті.— Греблю за зиму можна закінчити?

Флора Германівна завагалася. Це запитання видалося надто складним. Вона побоювалась припустити якусь помилку або взяти на себе відповідальність за цю справу в той час, як старші інженери вагаються.

— Хто знає,— відповіла непевно.— Узимку ще не бетонували. Немає в нас досвіду. А втім... Треба б тільки до цього добре підготуватися...

— А покищо нічого не готується? Орієнтуєтесь на вересень? Чи не правда?

Це зауваження Флора Германівна сприйняла, як особистий, на її адресу кинутий, докір. Посмутнівши, вона хотіла щось відповісти. Трикоз поспішив сказати:

— Не про вас це, звичайно, мова. Не ви, а вас орієнтують. Про це ми будемо говорити.

Він пішов далі греблею. Натяки Кудрявець на капітулянтські настрої у деяких інженерів підсилили тривогу. Невже ж неможливо закрити гребінку узимку? Невже є серйозні підстави для цього? Так з чим же тоді їхати до ЦК? Що скаже він партії? Що дніпрельстанівці не виконають обіцянки?

Це неможлива річ!

Опинившись коло дерев'яної халабуди робіткому, що наче гриб притулилась до бичка, він зайшов у кімнату голови.

Чемериця стояв коло вікна спиною до дверей, дивлячись на Дніпро. Він був, видимо, чимось заклопотаний, бо лише тоді опам'ятався, коли Трикоз поклав йому руку на плече.

— Думаю,— відповів коротко Чемериця на запитання Трикоза.

Обоє сіли до столу.

— Думаєш? Я теж оце думаю, що робити?— почав Трикоз.— З чим їхати до ЦК? Викликають для доповіді, а їхати немає з чим.

— То правда,— погодився Чемериця і вів далі повільно:— Думаю я, чому цього сезону у нас так погано вийшло? Надіялись закрити гребінку, а що маємо? Ну, звісно, нам багато нашкодила повідь. Потім не було широкого фронту робіт. Але це не все. Чому, приміром, червневу програму виконали лише на п'ятдесят процентів? Чому в липні, замість тридцяти п'яти тисяч за програмою, уклали лише двадцять тисяч? Чому? Адже коли складали програму, то робили скидку на незручності фронту?

Чемериця зскачів на ноги, підійшов до вікна, якусь

мить поглядав то на Дніпро, то на греблю, потім заговорив знову:

— Основна причина прориву, на мою думку, криється в організаційних хибах. Технічне керівництво не навчилося досі чітко і вміло працювати. Виконроб греблі і сьогодні не має графіка робіт, а звідси й інші ланки працюють самопливом. Я запитую начальника механізації: який прогін ви маєте закривати? Він відповідає: „Я не знаю. Мені з греблі ще не передавали“. І це в той час, коли вже є вільні каркаси і їх можна пересувати в дальші проміжки. Те ж саме і з подачею бетону. Запитайте сьогодні виконроба бетонного заводу, скільки він мусить приготувати завтра бетону. Він скаже, що не знає, бо гребля дав замовлення перед самою зміною. А потім виходить, що завод не справляється, не завжди встигає виготувати бетон. Ну, зрозуміло, це веде до простоїв механізмів, знижує темпи. І не дивно тоді, що ми маємо такий прорив.

Він замовк. Завжди спокійний і витриманий, цього разу він схвильовано ступав по кімнаті з кутка в куток.

— Ти маєш рацію,— зауважив Трикоз.— Технічне керівництво не виявило доброї оперативності, але треба погодитись, що і ми дещо прошляпили. Ми на бюро партійного комітету не раз говорили про всякі неув'язки, приймали й ухвали та не досить енергійно настоювали на їх здійсненні. Ми мовчки погоджувались з „непереможними обставинами“, „з стихією“. У всякому разі ми всі відповідаємо за це становище. Тепер головне,— що робити? Чи є можливість закрити гребінку до весінньої поводи, щоб першого травня пустити гідростанцію?— Чемериця мовчав.

— Є вже орієнтація,— провадив Трикоз,— щоб гребінку закривати наступного року аж у вересні. За тими думками виходить, що взимку не варт бетонувати.

Чемериця присів на стілець, зняв кепку і повільно провів рукою по чорній шевелюрі.

— Проблема складна,— мовив він задумливо.— Лишається понад дев'яносто тисяч кубометрів. Цифра кругленька, це п'ятнадцять - двадцять тисяч на місяць. А ми за кращих умов, у літні місяці, ледве встигали класти стільки.

— Так що ж? Перенести закриття гребінки на осінь? Це неможлива річ! Вся країна чекає на перше травня.

— Я й не кажу, що треба перенести на осінь. Може, упораємось і взимку. Треба спочатку дещо обміркувати, в'яснити наші можливості.

— Розуміється. Тільки так і можна говорити про зимову кампанію,— погодився Трикоз.— Знаєш що, Самійле! Я думаю, що тобі слід зайнятися цим ділом. Ти тут почуваш себе, як риба у воді. Притягни для консультації декого з інженерів, з десятників і бригадирів і спробуй накреслити план. Повернуся з Харкова, розглянемо його.

— Я вже думав про це,— відповів Чемериця.

— Так і зроби. Орієнтація ж, пам'ятай, на зиму, щоб весною затягти таки Дніпро у турбіни, бо інакше ... світовий скандал!

Того ж дня Чемериця, переправившись на правий берег, зайшов до фізико-технологічної лабораторії і там поцікавився, як мороз впливає на бетон, потім зайшов до технічно-контрольного відділу головної управи й розмовляв з інспекторами бетону. Повернувшись на греблю, довго розпитував інженера Кудрявець, а ввечері викликав до себе у робітком деяких десятників і бригадирів, каркасників і машиністів з кранів.

— Щось там наш Самійло мудрує,— дивувалася Маячка, ідучи після зміни в робітком.

— З роботою щось не того...— озвався Гавриш,— так хоче, щоб, знаєш...— він запнувся, моргнув оком, і додав жвавіше:— щоб знаєш, того... до соціалізму скоріше доїхати.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Через кілька днів по тому, зразу ж після повороту Трикоза з Харкова, при партійному комітеті відбулася нарада з участю старшого інженерського персоналу.

— Сьогодні,—сказав Трикоз, відкривши нараду,— ми маємо розв'язати найважливіше питання. Мова йдеться, ви, певно, вже знаєте, про закінчення будівництва, про закриття гребінки. Треба в цю справу внести цілковиту ясність. Ми хочемо знати думку виконроба про становище на греблі, які строки намічені для закриття гребінки, які заходи вживаються, щоб ці строки додержати. Прошу товариша доповідача до трибуни,— звернувся він до виконроба.

Рязанцев, зціпивши тонкі губи, поглянув на Лагунського, що сидів поруч нього, і вийшов до трибуни. Якусь хвилину він заклопотано і нервово перегортав папери, ніби шукав щось загублене. Нарешті почав повільно і трохи вітієвато, прислухаючись до звуку свого голосу:

— Розуміється, всім нам хотілося б закінчити історичне будівництво достроково, але повідь стала гальмом, повідь, її ж ніхто не міг передбачати, зірвала нам цьогорічний план, перекинула всі строки.

Ховаючись за повідь, Рязанцев торкнувся далі планів і можливостей. Було б, мовляв, помилкою сказати, що ми маємо остаточні накреслення. Закриття гребінки — справа дуже складна. Річ у тому, що зимове бетонування — це для нас ціла загадка. Невідомо, як воно піде. Треба спочатку зробити деякий дослід. Тож ми й накреслили покищо план на грудень.

Він говорив надто обережно. А відчувши на собі перехресні погляди, помовчав, і вже згодом продовжив:

— Ми були, повторюю, обережні, бо легше потім додати, ніж опинитися ще раз у прориві. Ми накреслили програму,— він відчув незручність своєї позиції

й витиснув зниженим голосом,— у п'ять тисяч кубометрів.

Трикоз довгим поглядом презирнувся з Чемерицею, але зберіг спокій.

— П'ять тисяч? Так. Так!— витиснув загадково.— А як же далі? Коли ви гадаєте закривати гребінку? Восени наступного року?

Рязанцев поглянув на Трикоза, ніби хотів розгадати, що криється за останньою фразою, і відповів ухильно:

— Хто знає. Зараз легко впасти в помилку. Треба мати спочатку досвід. Звичайно, якщо стихія не підведе, якщо ...

— Так, виходить, план у вас ще не розроблений остаточно?— зауважив Трикоз.— В такому разі послухаємо співдоповідь. Товаришу Чемериця! Прошу!

Чемериця, тримаючи в руках жмут паперів, повільно пройшов до трибуни. Тут розіклав перед собою папери, ще раз переглянув їх, і, ніби упевнившись, що все гаразд, звів очі на присутніх.

— Так от, товариші,— почав він тихо, схвильованим голосом, почувавши себе ніби непевним перед незвичайною аудиторією,— коли? Коли ми закриємо гребінку? Коли пустимо, значить, гідростанцію? На мою думку, це питання складається з двох. Перше. Чи можна за фізико-технічними умовами провадити у нас бетонування узимку, чи цього робити не дозволено, бо небезпечно для тривалості споруд?

Чемериця зробив паузу.

Розмови, що точилися в залі, раптом ущухли. Скептицизм і настороженість, що відбивалися на обличчях у декого з інженерів, зникли.

Чемериця відчув, що вступ удався. Тоді недбайливим порухом руки підбрав пасмо волосся, що в'їдливо налазило йому на лоб, і заговорив далі упевнено, тоном звиклої до виступів людини:

— Перше питання, здається, не викликає заперечень.

Бетонувати взимку можна. Це визнає і фізична лабораторія, і американська консультація, і виконроб греблі. Проектує ж він укласти в грудні п'ять тисяч. Отже вся проблема сходить до виробничо-організаційного питання. Чи можливо до першого квітня, за чотири з половиною місяці, до початку нової поводи, вкласти дев'яносто п'ять тисяч кубометрів? Завдання важке. Я цілком згоден з виконробом. Завдання майже нездійсненне, коли виходити з наслідків робіт улітку. І все ж гребінку можна закрити, якщо ми погодимось, що темпи роботи у нас були знижені, що робота часто-густо йшла самопливом, що наші технічні можливості не були в повній мірі використані.

— Факти? Ви хочете фактів?— підхопив він кинуту з місця репліку.— Ви їх матимете.

І Чемериця, перегорнувши папірці, почав обгрунтовувати свої твердження.

Він говорив, коли, де і які каркаси переставлялись надто довго, які паровози подавалися з запізненням, скільки разів і коли саме бетонний завод не виконував замовлень.

Після цього він доводив, скільки можна укласти бетону за день, за декаду, за місяць.

— Виходить,— сказав він наприкінці,— що гребінку ми можемо закрити до весни. А для цього треба, щоб робота на греблі йшла за графіком. Виконроб повинен розробити точний графік, щоб кожна ланка і бригада заздалегідь знали, що вони мусять робити.

Його доповідь, спокійно-діловита, підсилена багатьма цифрами й фактами, була цілковитою несподіванкою для багатьох. Лагунський мовчки нотував щось собі у книжечку. Рязанцев совався на стільці, зніяковіло знизував плечима.

— Ви хочете говорити?— звернувся до нього Трикоз, після того, як Чемериця з жмутом паперів сів на своє місце.

Рязанцев, ніби шукаючи підтримки, поглянув на Лагунського.

Лагунський підвівся. Якусь хвилинку стояв задуманий, зосереджений, не то вагаючись, не то щось обмірковуючи. Потім поглянув на Кудрявець, на Чемерицю, труснув головою і наважився.

— Я думаю,— мовив рішуче,— що загальна орієнтація на закриття гребінки до поводи цілком слушна. Ми можемо справитись з цією роботою. Я тільки не знаю, як буде надалі з постачанням матеріалу. У нас вичерпані запаси цементу і це нам може пошкодити. Крім того, деякі заводи затримують виготовлення мачт для підстанції і для лінії пересилання.

Цей виступ викликав і розгубленість серед прибічників Рязанцевого плану, а водночас і надії. Хтось ніби жартівливо мовив: „і ти Брут?“ а ще хтось зауважив, чого, мовляв, поспішатися з греблею, раз лінія пересилання не буде готова.

Тоді узяв слово Трикоз і сказав, що за постачання цементу і матеріалів не слід побоюватись, він про це доповідав ЦК. І справа розв'язується добре. Дніпрельстан буде вся країна. І за вчасне постачання матеріалів відповідають заводи, як дніпрельстанівці відповідають за вчасний пуск гідроелектростанції.

У залі стояв приглушений шум, ніхто, здавалося, не наважувався вийти до трибуни, коли з'явився Ваденін і попросив собі слова. Зала принишкла. Ваденін скинув за столом президії свою кожанку і ступив до трибуни. Гострі очі дивились напружено, похмуре обличчя відбивало рішучість.

— Я трохи затримався на гідроелектростанції,— почав він притишено, не то що просив вибачити, а просто інформував збори,— а тепер поговоримо про греблю. Чи покриємо ми наш вексель, чи лишимось боржниками? Колись я побоювався за цей вексель, а тепер ось що скажу. На моїх очах тут відбулося багато подій. Тут

сталося чимало зривів, можливо, неминучих на такому будівництві. Але я бачив і великі перемоги. Хто з нас, приміром, вірив, що ми вчасно упораємось із середньою протокою? Скільки було сумнівів за зустрічний у п'ятсот тисяч? Але ми перемогли. Я знаю, що перед нами багато труднощів, зимова кампанія досить складна, але я думаю, що наш колектив має сили перемогти і ці труднощі, і ми переможемо, і греблю до поводи таки закінчимо.

Його мова прозвучала так тепло і широко і переконливо, що ніхто не навжився сперечатися. І Трикоз, закриваючи нараду, сказав:

— Ну, а тепер до бою, товариші. Протиставимо усяким стихіям більшовицьку упертість і організованість і викінчимо греблю до весни. Пам'ятайте, що боротьба за темпи — це боротьба за соціалізм!

Вертаючись після наради на греблю, Чемериця думав, скільки ще труднощів і небезпек криється попереду, і мимоволі відчув неспокій. Тоді вирішив скликати масові збори робітників греблі.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

КІНЦІ І ПОЧАТКИ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

У тривозі, у змаганнях і хвилюванні відходив грудень. Наступав новий рік. Флора Германівна згадала про це тоді, коли Лагунський заговорив про зустріч нового року. Звикнувши виміряти біг часу змінами бригад та кубометрами укладеного бетону, вона спочатку бай-дуже сприйняла його запрошення.

— Треба нам розважитись, бо інакше занидіємо,— умовляв Лагунський.— Моя дружина має рацію. Я з нею цілком згоден. Вона просить вас неодмінно бути й обіцяє незвичайний сюрприз саме для вас.

— Для мене? Що ж то за сюрприз? Це не секрет?

— Я б вам сказав, та й сам не знаю. Буде американець Томас, чи що. Буде музика. Боюсь наплутати. Я, з свого боку, буду дуже щасливий бачити вас у своїх пенатах. Приходьте. Проведемо вечір у невеличкому товаристві.

Повернувшись рано додому, Флора Германівна уклала Майку, прибралася і, заінтригована натяками на сюрприз, пішла до Лагунських.

Крім Рязанцева та його дружини, з гостей більш нікого покищо не було,

— Я така рада, моя мила,— говорила Лагунська.— Ви ж такий рідкий гість, дарма що ми сусіди, і Віталій Кирилович часто вас згадує по роботі. Ви танцюєте? З вами хоче потанцювати один цікавий кавалер.

Флора Германівна, слухаючи торохтіння хазяйки, не знала, що відповісти, і тільки привітно покивувала головою. Потім, упіймавши на собі пильні погляди мужчин, зніяковіло опустила очі. Але хутко опанувала себе й легко, граційно, вдоволена увагою, прошелестівши довгою сукнею, пройшла в куток, де біля столика сиділи гості.

Лагунська повела розмову про Майку. Майка їй дуже подобається. Вона любить отаких повненьких. Тільки Майка стала поганенька, бо довго чогось не приходиться.

Флора Германівна, зворушена увагою господині, охоче розповідала про доньку. Майка вже виросла, у дитячий садок ходить, а ввечері іграшками бавиться, ляльками. Їй тепер ніколи, треба ж їх нагодувати і спати укласти.

Рязанцева поскаржилась, що діти якось мало цікавляться іграшками, рано стають розумними, захоплюються усякими кранами та машинами.

— От узяття хоч би нашого Дерика. Йому чотири роки, народився як сюди приїхали, а він тільки й знає, що будує. Влітку у піску на березі вовтузився, греблю ставив, а тепер дома з матеріалами все возиться. Ніщо його більше не цікавить. У батька, видно, пішов. Ох, мені ці інженери!

Останню фразу вона вимовила таким тоном, що не можна було зрозуміти, чи сердилась вона на мужа і докоряла йому, чи була горда за свого сина.

Лагунський, зустрівшись очима з Рязанцевим, підморгнув оком: а що, мовляв, попадає нашому братові! І додав:

— Що ж! Нічого не поробиш. Жодна ж історія і країна не знає такої епохи, епохи великого будівництва.

— Ви помиляєтесь,— зауважив Рязанцев. І коли всі здивовано поглянули на нього, промовив після довгої паузи: — Ви забули про добу великих робіт на Марсі.

Цей дотеп не зовсім удався. Його сприйняли стримано.

Далі розмова мимохіть зайшла про Дніпрельстан, про труднощі зимової роботи, про плани і строки.

— Я думаю,— говорив Лагунський,— що ми все таки маємо шанси закрити гребінку до поводи. Ви дивіться — грудневу програму виконали цілком. Чемериця, виходить, не поганий плановик.

Рязанцев не зовсім погоджувався з Лагунським. Грудень нічого не доводить. Грудень випав теплий, а що буде далі — невідомо.

— Звичайно, якщо буде вся зима тепла, якщо не трапиться великих морозів, якщо...

Він хотів щось додати, але його перебила Флора Германівна.

— Ви знову із своїми якщоками! Погодьтеся, що грудень вийшов дуже показовий. Чемериціні двадцять тисяч — не пара вашим п'яти.— І вона засміялась, згадавши, як він виступав на нараді із своїм планом.

— То не тільки мій план,— боронився Рязанцев.— З ним погоджувався і Віталій Кирилович. І план, я скажу, був реальний, розрахований на нормальні умови роботи, а теперішній, знаєте, може вийде, може ні. Дуже критичний. Як на терезах. Щось трошки потягне, візьмуть морози, вдарить вихола, і невідомо що буде. Я тільки не знаю, чому Віталій Кирилович тоді на засіданні так легко погодився з новим планом. Не розумію, що на нього так вплинуло. Може, ентузіазм Флори Германівни?

Лагунський відчув шпильку, але спокійно одвів удар. Розтягуючи слова, відповів дразливо:

— Може, й ентузіазм. Може, й Флори Германівни. Хоч думаю, що й міркування Чемериці. З головою людина і міцною хваткою. Твердо стоїть на ногах.

Тут не стерпіла Рязанцева. Її повні, одутливі щоки ще більше надулися, у маленьких глибоких очах відбилися і подив і невдоволення.

— Чемериця, Чемериця! Тільки й чуєш, що про Чемерицю. Наче він там у вас найстарший. Які ж то ви інженери!

Мова несподівано почала набирати небажаного, сварливого, навіть приперченого жартами характеру. Тоді Лагунська поспішила припинити будівні сварки.

— Ох, мені ці плани та темпи,— зауважила вона удавано пустотливим тоном.— Як зійдуться двоє чи троє інженерів, то тільки й мови про греблю та кубометри. Невже вам це не набридає на роботі? Я вам забороняю про це розмовляти сьогодні!

Вона перевела розмову на мистецтво. Власне кажучи, вона скаржилася, що немає де розважитись, немає де послухати гарної музики.

— Сидимо тут, як на Камчатці. Ні театру, ні концертів. Якби не радіо, то хоч помирай з нудьги. А яку музику я слухала цими днями! Ви сьогодні її почуєте,— підкреслила загадковим тоном і занепокоєно поглянула на годинник.— Покищо я покажу вам наші досягнення. Трільбі!

Кудлатий шпіц з червоною стрічкою, зав'язаною бантиком на шиї, лїниво підійшов до хазяйки. Лагунська хотіла зняти гітару, та почувся дзвінок, і вона пішла до дверей.

Увійшов Томас рівною, виправленою ходою, тримаючи в одній руці маленький, чепурно оправлений чемоданчик, а в другій — коробку з патефонними пластинками.

— Я вже турбувалася, містер, що вас не буде. Хотіла з вами посваритися. Ви, мабуть, знайомі? — запо-

бігливо, з солодкою усмішкою на устах зустріла його Лагунська.

Томас почтиво, вигинаючись, уклонився, доторкнувся губами до руки хазяйки, потім потиснув руки всім, поправив довгі і тонкі сивуваті вуси й поважно опустився на стілець.

Хоч усі були знайомі, бо часто зустрічалися на будівництві, проте розмова не йшла. Кожен почував себе зв'язаним, не знав з чого починати. Заважало й незнання іноземних мов. Американець, знаючи англійську і німецьку, погано говорив російською, в той час, як інженери, крім Флори Германівни, сливе не знали ніякої іншої. Розмова пожвавилася за вечерею. Після перших тостів за гостинну хазяйку пішли, звичайно, інші. Американець пив за молодих російських гідротехніків, що так успішно будують велетенську греблю. Лагунський на відповідь підняв тост за Томаса. Бажаючи зробити йому приємність, він почав по-англійськи.

— Я щасливий вітати видатного представника американської гідротехніки,— промовив він повільно, з довгими паузами, пригадуючи слова.— Ваші цінні вказівки, містер...

Але йому забракло слів. Він запнувся, витяг уперед голову, поправив комірець, який раптом ніби став йому тісний, а проте слова не знаходились. Нарешті, махнув рукою:

— Одне слово, давайте, вип'ємо,— закінчив він по червонівши.

Тоді, щоб розважити Лагунського, Томас виголосив новий тост.

— Я п'ю,— говорив він російською мовою, плутаючи слова,— за прикрасу нашого життя, за милих женщин...

Він так само запнувся, замовк і, цокнувшись бокалом, опустився на стілець.

Флора Германівна при слові „прикраса життя“ при-

щулила око. Ця фраза, видимо, була неприємна їй. Вона хотіла щось зауважити, але стрималась з чемності.

Томас, сидячи поруч з Флорою Германівною, говорив їй компліменти. Вона слухала, усміхалася і, згадуючи слова Лагунського, мимоволі думала, який же незвичайний сюрприз чекає ще на неї.

Скоро Лагунська завела патефон. Кімнату наповнили мінливі, витончені, чисті, як голос співця, звуки гавайської гітари. Але танцювати фокстрот не вміли. Томас був затупцював по кімнаті з Лагунською, та вона, вихопившись, замахала руками і, ніби соромлячись, вибігла в другу кімнату. Тоді він запросив Флору Германівну.

— Ах, пані, і ви не танцюєте? І ви не вмієте фокстрот?—дивувався він.—Давайте, я вас навчу.

Лагунський стежив, як вони швидко зачовгали по кімнаті, і висловив бажання і собі повчитись, але з другої кімнати показалаь його дружина.

— Ні, таки не подобається мені фокстрот,—вирекла вона безапеляційним тоном.—Що не кажіть, а наші вальси куди красивіші. Краще ми пограємо в доміно. Хай вони танцюють, а ми у доміно у дві пари.

Лагунський без ентузіазму сприйняв її натяк, але, зустрівши строгий погляд, покійно пішов за нею у другу кімнату.

Він неохоче сів до столу, де Рязанцєви вже чекали на нього. І, ставлячи кісточки, раз-у-раз підводив голову, насторожено прислухався до звуків музики, що долітали з другої кімнати.

Згодом до них влетіла Флора Германівна і мовчки опустилаь на стілець. Лагунський поцікавився, чи грає вона в доміно. Вона була стурбована.

— Що з вами?—спитав Лагунський, вражений її виглядом.

Вона нічого не відповіла. Почувши кроки за дверима, вона ще дужче насупилась. Увійшов Томас,

спокійно - поважний, як завжди, з військовою виправкою, і почав прощатись.

— Що ви, що ви? — занепокоїлась Лагунська. Розсипаючись улесливими словами, вона поглянула на Флору Германівну. Та сиділа і тепер нерухомо, мовчки, опустивши очі. І вже тоді, коли Лагунська, провівши Томаса до дверей, знов повернулась і спитала здивовано: „Ви що? Посварились?“ Флора Германівна відповіла: „Ні, ми тільки поговорили по-джентльменськи“, і вибухнула голосним сміхом. Потім, перемагаючи сміх, що дзвіночками переливався в горлі, промовила пустотливим тоном:

— Ви не можете собі уявити, яким сердечним кавалером виявив себе наш містер. „Мені дуже шкода,— каже містер Томас,— що ви, цеб то я, така цікава людина і так по-дурному марнуєте своє життя у цьому глухому напівазіатському краю. Ви, мовляв, заслуговуєте на інше життя, на увагу блискучого товариства. У Нью-Йорку, каже, така людина, як ви, була б королевою найвишуканіших салонів“. Він скоро виїжджає до Америки, контракт його закінчується, а щоб йому було веселіше, запропонував мені віддатись за нього і їхати з ним у Нью-Йорк. Ну, звичайно, для підсилення своєї любові підкреслив, що в нього в нью-йоркському банку лежить сто тисяч доларів.

Вона примовкла, ніби бажаючи пересвідчитись, яке вражіння справила на присутніх ця історія.

— Яке щастя поїхати до Америки, побувати в Нью-Йорку! — зауважила Лагунська, мрійно закотивши очі.

— Це дуже пікантно,— мовила Рязанцева, затримавши кісточку у руках.— Я тільки не знаю, як хто інший, а я б не поїхала, бо як згадаю морську хворобу...— І вона почала розповідати про свою подорож пароплавом до Ялти,— як згадаю, так і десятому казую.

— Що ви? Що ви? — заперечила Лагунська.— Вовків

боятись, знаєте...— І, ніби бажаючи загітувати Флору Германівну, почала вихваляти джентльменські гідності Томаса. Лагунський зневажливо махнув рукою й запитливо поглянув на Флору Германівну.

— Я чемно подякувала,— провадила Флора Германівна.— Нью-йоркські салони, кажу, мене не ваблять, і не в доларах щастя. Я люблю свободу і свою працю. І нашого глухого „напівазіатського“ краю не проміняю ні на що у світі.

— А він що?

— Ви не бачили, каже, іншого світу. Я хотів би вам показати його, і ви були б щасливі. Подумайте про це.

— А ви йому що?

— Я? Я п'ятнадцять років, кажу, думаю. Відколи почалася в нас революція.

Лагунський співчутливо покивав головою.

— Так його! Так! Ну, а він що?

Флора Германівна засміялася:

— А він нахмурився, став сердитий. Щось пробелькотав собі під ніс, і я вилетіла.

— Розкішно!— скрикнув Лагунський.— Я таки давно думав, що ви знаменита жінчина.

Лагунська спідлоба позирнула на мужа.

— Ти менше думай, а дивись на стіл. Твій хід. Ти нас затримуєш.

Лагунський поставив кісточку, але гра розладналась. Лагунська уїдливо то пускала шпильки на його адресу, то сердилась на Рязанцева, що невміло підтримував її своїми ходами. „Ми б їм суху, розумієте, суху, а ви мажете, підсобляете їм“,— вичитувала йому. Мужчини терпеливо слухали її нотації, але тільки Флора Германівна висловила бажання йти додому, Лагунський зразу ж облишив гру і запропонував провести її.

— Ні, ні, уже пізня ніч, я вас проведу,— відповів він рішуче на її заперечення.

Вони разом з Рязанцевими вийшли з дому.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Попрощавшись з Рязанцевими,— вони жили на протилежних сторонах вулички,— Флора Германівна сказала Лагунському:

— Дякую вам, Віталію Кириловичу, за ваші турботи. Тепер я знатиму, що ви не тільки інженер, а й сваха, хоч не зовсім дотепна.

— Не нагадуйте мені про це,— перебив її Лагунський.— Ви добре знаєте, що я тут ні до чого. Це мене, коли хочете знати, більше вразило, ніж, може, вас.

В його голосі прозвучала нотка досади й обурення.

— Бачите,— вів він далі,— моїй дружині здається, що я часто згадую вас, так вона вирішила...

Лагунський замовк. Флора Германівна, ніби жартуючи, продовжила його думку.

— Вирішила відрядити мене в Америку? Це дуже делікатний спосіб,— засміялася весело.— Шкода тільки, що я дуже вередлива. Ви вже, будь ласка, не згадуйте мене часто, вам менше клопоту буде.

Лагунський збоку позирнув на неї. Йому здалося, що в останніх словах прозвучав і жарт, і ніби застереження на його адресу.

— Мені завжди приємно згадувати вас,— промовив м'яко,— заради цього я готовий піти на всякі клопоти.

Флора Германівна залишила без уваги його слова й згадала знову той епізод.

— Найцікавіше в цій історії.— провадила вона,— те, що Томас вважає долари і салони найважливішими аргументами. Тут цілком виявилось нутро буржуа. Купити собі жінку й розглядати її потім, як свою власність! Такі погляди, на жаль, не вижиті і в нас. „Ти моя дружина і мусиш робити, що я хочу. Я тут хазяїн“,— можна чути і в нас. Пройде, мабуть, чимало ще часу, доки „хазяї“ переборють в собі ці залишки власницьких почуттів.

— Ви перебільшуєте, шановна Флора Германівна,— зауважив Лагунський,— мені здається, що такі „хазяї“ у нас якщо і зустрічаються, то дуже рідко серед найвідсталіших елементів.

— Ой, леле!— скрикнула Флора Германівна.— Та ви ж погано знаєте наш побут. В тім то й біда, що від цього не вільні й культурні люди. Це прекрасно вживається в них з передовими думками, коли хочете, навіть з комуністичною фразеологією. Я перебільшую? В такому разі послухайте. Одна молода жінка, дружина одного робітника на культурному фронті, закінчує хемічний інститут. Їй пропонують їхати на роботу в Донбас, на завод. Вона дає згоду, бо на тому заводі вона зможе найкраще використати свої знання. Але втручається її муж. Він не погоджується на її від'їзд. Він проти. Він рішуче заперечує. „Алеж я втрачати свої знання!“— пробує переконати його дружина. „Ну, що ж,— відповідає він,— втрапиш, журитись не будемо. Жили ж без того і далі проживем“. Вона знову доводить йому. Тоді він каже: „Якщо ти пойдеш, то можеш до мене не приїжджати“. Так хіба ж, я запитаю вас, це не власницька психіка? „Я хазяїн і роблю як мені хочеться“. А він же, цей муж, культурна ніби людина! Педагог! Викладає літературу в школі, виховує молодь.

— Це ганебний факт,— погодився Лагунський.— Але я думаю, що він не показовий для теперішньої родини. Закон порівняв усіх.

— Чи не скажете ви, що теперішні шлюбні відносини ідеальні? От, до слова, ви цілком задоволені своїм родинним життям?

Лагунський навмисне промовчав. Та коли незабаром вони опинилися біля приміщення Флори Германівни і вона подала йому руку на прощання, його охопило незвичайне замішання. Думка про те, що йому треба вертатися додому, викликала в нього знехит, протест.

Він висловив бажання прогулятися, побути довше на повітрі, поговорити.

Низько спущена на очі шапка і присмерк слабо освітленого виселка сховали вираз обличчя Лагунського. А втім, Флора Германівна відчула його збен-тежений голос і погодилась.

Вони повільно пішли далі притрушеною свіжим снігом вуличкою в напрямку до клубу інженерно-технічних робітників.

— Справа, шановна Флора Германівна,— говорив Лагунський повільно,— не в тому, що хтось там визнає себе хазяїном. Таких явищ, я повторюю, небагато. Справа в тому, чи є співзвучність у родинному житті. От живе, приміром, подружжя, обоє наче рівні, ніхто власницьких почуттів не виявляє, а все тільки й чуєш про сварки, непорозуміння, докори. Часом і не второпаш, звідки вони беруться, де лежить їх коріння?

По його мінорному тону Флора Германівна добре зрозуміла, про яке подружжя йде мова.

А втім, відповідала натяками, ніби узагальнюючи це питання. На її думку, родинні непорозуміння викликають такі фактори, як вдача, виховання, світогляд. Одна сторона, приміром, йде вперед, культурно зростає, друга відстає, лишається із своєю старою психікою, живе маленькими інтересами. Дружина, яка не має дітей, неодмінно мусить працювати десь на заводі чи в установі. Тоді вона почуватиме якусь відповідальність, матиме якийсь інтерес до життя. Взагалі ж вона думає, що подружжя без дітей не нормальне, таке подружжя ніколи, певно, не знало повної гармонії.

Лагунський уважно слухав її. Йому ставало зрозумілішим те, що раніше він і сам неявно відчував. Він жив своїми справами, своїми інтересами, більше часу проводив на будівництві, а дружина займалася домашнім хазяйством, завжди бурчала, висловлювала не-

задоволення, скаржилась на нудьгу, на „камчатське життя“, дорікала йому.

Звуки музики, вихопившись з вікон ярко освітленого будинку, перепинили його думки. Флора Германівна запропонувала зайти до клубу, подивитись, як там веселяться. Лагунський волів краще погуляти, пройтися, погомоніти, бо кели то ще випаде такий слушний час.

Флора Германівна і тепер не сперечалася.

А проте, коли вони, повернувшись, пішли назад вуличкою, Лагунський мовчав. Якісь мислі обсідали його голову, щось його турбувало. Він то зітхав, то озирався навколо, аж Флора Германівна спитала, чого він мовчить.

— Коли хочеш багато сказати,— відповів він,— то думки якось плутаються. Це, мабуть, завжди так буває...

— Ви сьогодні якийсь розгублений чи замріяний. Хотіла б я знати, що з вами?

Лагунський, зворушений її словами, уважно поглянув на неї через плече. Високий пухнастий комір пальта щільно облягав її шию, заховував підборіддя, але очі горіли ясно, привітно, як зорі, і випромінювали незбагнуту ще фізиками магнітну силу. У всякому разі, Лагунський від її погляду відчув тепло і надію.

Він узяв її під руку й спитав, що вона робитиме по закінченні робіт на греблі: чи гадає лишатися тут на будівництві заводів, чи, може, збирається кудись їхати.

Вона відповіла не зовсім певно:

— Думаю виїжджати. А куди— ще не знаю. Можливо, на Волгу, а, може, й на Кавказ. Чого це вас так цікавить?

— Чого?— промовив він схвильовано,— я так звик до вас на будівництві, що не уявляю собі його без

вас. Я залюбки дивлюся, як ви захоплюєтесь роботою. І, дивлячись на вас, і сам якимось молодію.

— Дякую вам за комплімент,— відповіла стримано.

Він помовчав хвилинку, потім провадив далі:

— За ці роки у нас з вами, як мені здається, виробилось багато спільних інтересів і думок. Я скажу по щирості, що ви стали для мене найдорожчою людиною. І мене охоплює невимовний сум, коли я подумаю, що ви можете поїхати, і я більше не бачитиму вас, не слухатиму вашого голосу.

— Ви теж, здається, збираєтесь їхати? В Узбекистан, чи що?

— Думаю. Маю запрошення на Чірчік, і був би дуже щасливий, якби і ви дали згоду їхати туди. А втім, це не обов'язково. Я згоден і на Волгу. Я хотів би пуститися разом з вами у дальшу, коли хочете, у нову путь. І тепер все залежить од вас.

Вони були біля її приміщення, і Лагунський покійно скинув голову, чекаючи на відповідь.

Флора Германівна коротку хвилинку постояла біля ганку, нервово кусаючи кінчик пальця у рукавичці, потім збігла на ганок, привітно і якимось загадково покивала головою, ніби кажучи „до побачення“ і сховалась за дверима.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Того ж самого вечора, під новий рік, Чемериця, як і завжди, затримався на греблі. Чекав закінчення роботи третьої зміни. Побувавши в блоках, він сидів тепер у себе за столом, підбивав остаточні підсумки. У робіткомі було тихо, ніхто не заважав. Він був задоволений. Грудень, перший зимовий місяць, цілком удався. Двадцять тисяч — це чогось варто!

За цією роботою застав його Трикоз.

— Астрономією займаєшся? — моргнув оком на довгий ряд цифр на папері.

— Закінчую старий рік,— відповів Чемериця.— Дався він нам взнаки! Хочеться, щоб новий рік був веселіший.

— А він зустрічає нас щось не дуже привітно,— відказав Трикоз.— Вітер стає гостріший і мороз на очах дужчає. Не знаю, що там обіцяють пророки від погоди.

— Незначне похолодання. До п'ятнадцяти градусів. Це нам не страшно.

Після короткого обміну думками—удень вони ж досить багато розмовляли про становище— Трикоз спитав Чемерицю, що він гадає робити пізніше, як і в нього плани на вечір.

— Плани? Ніяких. У клуб кликали,— згадав запрошення Маячки,— та не знаю, як вийде.

— То хлімо до мене. Посидимо. Музику послухаємо. Поставив я чотириламповий. Європу ловимо. Хлопці мої захоплюються. Фокстроти слухають. Музиканти, мабуть, вийдуть.

Його кругле обличчя з густими бровами і випнутим підборіддям, енергійне і строге, набуло лагідного виразу. Очі тепло засвітилися. Згадка про дітей, видимо, звеселила його. Чемериця, що ніколи не бачив його таким, мимоволі задивився на нього.

— Кумедні хлопці,— провадив розчулений батько.— Сталік— той на місяць хоче летіти. Ракету думає таку зробити, з ліжком неодмінно, щоб зручно було спати. Уже дещо метикує. Ну, він школяр. Пішов у школу і зразу став почувати себе дорослим. Вимагає, щоб я ходив на засідання батьківського комітету. Кажу, ніколи, та він не погоджується.

Трикоз раптово підвівся.

— Так що? Ідемо? Не закінчив? Ну, справляйся і заходь. Я буду дома.

Чемериця знову заходився вираховувати. Нарешті підбив рисочку, засунув папір у шухлядку й вийшов з приміщення.

Вітер на греблі хоч здавався йому гострішим, ніж з раннього вечора, не викликав, проте, в нього турбот. Спокійний і вдоволений, він рівною ходою подався на берег.

Дома, проте, відчув, що він натовився, трохи змерз, і вирішив нікуди не ходити. Якусь хвилину він сидів коло столу нерухомо, ні про що не думаючи, просто відпочиваючи. Згодом увімкнув радіо. Сміх, галас, якийсь незвичайний гармидер вдерлися в його кімнату. Незабаром галас ушух, почувлася жартівливо-весела пісня. Виводив якийсь бас. Веселий приспів повторювався через кілька куплетів, викликаючи голосний регіт. Потім бас замовк і знову зчинився ярмарок. Чемериця вимкнув радіо, узяв навмання з полиці книжку Гоголя „Мертві душі“. Але читати не міг. Увага розвіювалась. Обривки якихось думок вертілися в голові. Неспокій почав огортати його. Він відчув себе якимсь самотнім. „Чого це?—здивувався з незвичайного настрою. Чи не піти до Трикоза? Одягаючись, згадав запрошення до клубу й веселу усмішку Маячки: „Приходьте! Я хочу з вами потанцювати“, і вирішив навідатись до клубу.

Було близько першої години, коли він, залишивши пальто у роздягальні, зайшов до приміщення клубу. Велика театральна зала, яскраво освітлена електрикою, була переповнена молоддю. Тут, після концерту, відбувався вечір самодіяльності. Щойно закінчила виступ театралізована бригада: „Синя блуза“. Після неї, наслідуючи якогось столичного гастрольора, читав співучим голосом свої вірші молодий поет-тесляр з греблі. Зала гучними оплесками виявляла свою молодість, симпатії, захоплення. Та пристрасті найбільше виявились тоді, коли на сцену вийшов чубатий баяніст.

Чемериця залюбки дивився, як у шаленому вихрі, нічого, здавалося, не відчуваючи, крім всевладного ритму, носилися пари.

Йому стало веселіше. Він навіть пожалкував, що не вмів танцювати. Заклавши руки за спину, походжав поза колом, стежив за танцюристами і мимохіть помітив, що Маячки немає. Він хотів був спитати Гавриша, що танцював з бетоняркою, чи не бачив той Маячки, проте, згадавши його колишні залицяння, не наважився звернутись до нього. Спинившись під стіною, він, не знаючи що робити, поглядав то на залу, то на двері, і знову упіймав себе на думці про Маячку. „Ну, немає, то й немає, що ж тут такого?“— намагався удавати з себе байдужого. Скоро відчув себе чи то зайвим, чи то стомленим і пішов з клубу.

Повернувся додому невдоволений. Йому щось муляло. Що саме?—він не зовсім ясно розумів. Перевтомився, мабуть,—заспокоював себе. Була вже пізня пора. Він подумав, що час і спати, коли раптом почув рішучий стукіт у двері.

Не без здивовання одчинив двері. Перед ним стояла Маячка, закутана теплою хусткою. Великі сірі очі, що ледве визирали спід низько спущеної на лоб хустки, горіли неспокійними вогниками.

— Пробачте, я забігла на хвилинку,— промовила, запинаючись.

Завжди смілива, дотепна і весела, вона цього разу почувала себе непевно, в голосі її бриніла нотка хвилювання. Чемериця стояв чи то вражений, чи то здивований незвичайною появою. І вже згодом, отямившись, попросив зайти. Вона ступила в кімнату, звичайно озирнувшись навколо.

— Пробачте, я на хвилинку,— повторила знову.— Побачила світло у вікні та й зайшла, щоб попросити вибачення, сказати, як це сталось.

Він був зворушений. У спокійних, чорних з синюватим відтінком очах відбилася вдячність.

— То пусте,— промовив вибачливо.— Тільки чого ж на хвилинку?— Звикнувши на будівництві звертатися

до неї на „ти“, він почував тепер незручність, тим більше, що вона завжди говорила йому „ви“.— Тільки чого ж поспішатися? Роздягайтеся, будь ласка,— переміг стару звичку.— Посидимо.

Вона відчула його зніяковіття, скинула хустку, пальто й присіла на стілець.

— Я трошки погріюся та й піду додому. Чи, може, сходимо до клубу?

Чемериця поглянув на її залите рум'янцем обличчя, на її кудлату червоно-гарячу голову, і йому стало приємно і весело.

— Новий рік зустрічати? Пізно вже. Краще дома. Шкода, що так несподівано. Ну, посидимо, я ось чайку нагрію.

Маячка промовчала, але з її вигляду можна було гадати, що вона не заперечує.

Незручність перших хвилин зникла. Маячка, перемігши хвилювання, стала говіркіша, почала розглядати книжки, портрети, потім звернула увагу на безладно розкидані газети, на посуд, що стояв на столі біля чорнильниці.

— Оце вже мені не подобається. Як у барлозі! — кинула широко й заходилася прибирати.

Чемериця не виправдувався. Він дивився, як вона легко, ніби танцюючи, рухалася, вибігаючи в кухню з посудом. Кімната стала наче просторішою, веселішою. Чемериця відчув бажання сказати щось приємне.

— А знаєш, Зіно,— не зчувся, як вихопилось „ти“,— я ходив у клуб, виглядав тебе.

— А, вже й ходив? — одказала вона здивовано.

— Справді. Жалкував, що не було.

— Не може бути! От бідненький! — пустотливо схилила на бік голову.— А я забарилася, загулялася...

— З ким?

— З кимсь,— відповіла лукаво і додала:— Застріялась з дівчатами у бараку.

— Про що ж ви мріяли?

За вікнами залопотів, мов натягнуті вітрила, вітер, закрутився по двору, потім шугнув під дах і мов полум'я загоготів у трубі.

Зіна присіла на стільчик, поправила пасмо волосся, що вибилось на лоб, прислухалась. Широкі груди під тісною тканиною жакета напнулися. Вона зітхнула.

— Хочеться летіти кудись, а куди не знаю. Далеко, далеко! Ой, полечу ж я!—зажмуривши очі, крутнула головою, аж грива волосся упала на щоки.— Ви мрієте?

Чемериця, не зводячи з неї очей, відповів ухильно:

— Не знаю. Ніколи мені мріяти. Я думаю про те, щоб гребінку до поводи закрити, щоб турбіни вчасно пустити та будівництво закінчити.

Вітер знову загуркотів під вікном і упав на дах. Чемериця насторожився, проговорив застережливо:

— Щоб він нам чогось не надув!

Маячка зіщулилась, підняла плечі, віби їй стало холодно. Якусь хвилину сиділа так, замислена. Нараз нахмурилася і, ніби щось згадавши, рвучко зірвалася із стільця.

І не встиг Чемериця опам'ятатись, як вона натягла на себе пальто.

— Та посидьмо ще, чого ж так раптово. Я чайку ось нагрію,— говорив він вражений несподіваною зміною її настрою.

— Ні, ні, мені пора! Я боюся, що буду вам заважати,— кинулась вона до дверей.

— Зінко!— Чемериця відчув, як серце забилося прискорено й тривожно.— Зінко!— крикнув схвильовано.

Вона була вже за порогом, але повернула голову й холодно процідила:

— До побачення!

Нічого не розуміючи, він розгублено здвигнув плечима, узяв пальто на плечі й вийшов на вулицю. Та П вже й близько не було.

Чемериця постояв з хвилинку надворі й повернувся до кімнати. У ліжку, проте, він довго не міг заснути. Він думав про те, що в його життя вривається щось нове, що це нове сповнює його серце приємним хвилюванням.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Прокинувся Чемериця в доброму настрої, налитий свіжою енергією. Але химерно розмальовані памороззю вікна мимоволі викликали в нього неспокій.

Вистрибнувши з ліжка, він хутко прибрався, накинув на плечі кожушок, узяв шапку і вискочив на двір. І зразу ж, як тільки ковтнув повітря, зробив гримасу, неначе спробував гіркої кислоти. „Не п'ятнадцять градусів,— згадав метеорологічні передбачення,— а, мабуть, значно більше! Коли б він нас не підвів“.

Швидкою ходою, занепокоєний, подався на греблю. Спочатку вийшов на горішні ферми, звідки подавали бетон, нарощуючи незакінчені ще бички. Тут на п'ятдесятдвометровій височині дув свіжий норд-ост. Гуляючи у широких просторах, він розгонисто і шумно, як морський шквал, налітав на крани, на паровози, намагаючись скинути їх із свого шляху. Червоне, холодне, як марево, сонце стояло низько над сизим обрієм, і мільйонами дрібних, невловимих перлинок іскрилося у повітрі, на снігу, на крижинах, що цілими айсбергами залягали за греблею. Мороз дужчав, ставав цупкішим.

Чемериця з тривогою помітив, що робота на завершуванні бичків іде надто мляво. Йому здалося, що валки з бетоном посуваються надто повільно, що стріли на крані повертаються надто важко. Спинившись коло одного бичка, він дивився, як повільно, із скрипом повзла у блок бетонерка, як лниво, хукаючи собі в руки, приймали її бетонярі.

— Щось у вас робота йде, як мокре горить,— зауважив він десятникові.

Той відповів мінорно:

— Яка там робота, коли отаке узялося. І люди мерзнуть і бетон. Он подивіться,— показав рукою на платформу, накриту брезентами.— Кутають, щоб не простудити. А це затримує подачу. Січень — січе.

Чемериця спустився нижче, на мости, звідки подавали бетон у проміжки. Тут так само було незвично тихо. Його увагу притягла валка з бетонерками, що стояла близько нерухомого крана. Кілька робітників, стовпившись коло платформи, провадили якусь дискусію.

— Що за митюжок?—поцікавився Чемериця.— Чому не спускаєте бетону? Заморозите ще його!

— Його вже без нас заморозили,—обізвався Гавриш.—Хай паняють назад.

Черговий інженер нерішуче зауважив, що бетон трохи примерз, але все ж його можна б класти. Гавриш сперечався, не погоджувався.

— Не трошки, а таки дуже. Куди це годиться! Ну, подивіться!—Він рвучко засунув руку у бетонерку, вихопив повну жменю згуслого тіста.—Класти отакий бетон? Та його не можна розробляти, з нього одні грудки виходять. Хай паняють назад та привозять іншого, і то скоріше, бо ще мені блок заморозять.

Чемериця і собі засунув руку у бетонерку. Підійшов Рязанцев. Він теж помацав пучками пальців бетон і звелів машиністові їхати назад.

— Ну його к чорту з такою роботою!—сердито махнув при цьому рукою.

Чемериця, не відповідаючи, пішов далі з Рязанцевим. Вони спинилися біля одного прогону, з якого готувалися підіймати двома кранами каркас, щоб переставити його у сумежний. Двоє каркасників під гострим нордостом приладнували спущені на міцних тросах гаки,

Ось уже гаки у вухах каркаса, міцно заштропані ланцюгами. Такелажник уже зробив великим пальцем свої сакраментальні жести, і машиністи повернули ричаги. Але каркас стоїть нерухомо. Нарешті після другого потиску на ричаги він важко, ламаючи намерзлу кригу, відірвався од води, пішов пазами вгору. І раптом триси одного крана тріщать, каркас всією п'ятидесяти-тонною вагою повисає на тросах другого крана, тягне його вниз.

Ще момент, один короткий момент — і кран сповзе з ферми, полетить у прогін, у Дніпро. Але в цей же момент машиніст швидко, твердою рукою, бере ричаг на спуск, каркас, потягнувши трос, боком упирається в стінку бичка.

— Так, так,—ледве переводячи подих, вигукнув Чемериця, що, пополотнівши, поглядав то вниз, у безодню, то на кран, на машиніста.—Так! Молодець!

Рязанцев полегшено, отямившись після першої хвилини розгубленості, мотнув головою.

— От роботка!

Ця подія видалася йому слушним моментом для розмов про труднощі зимової компанії.

— Ну й роботка!—повторив він знову.—Я цього і раніше боявся. Трудно класти бетон в такі морози. Історія гідротехніки не знає нічого подібного. А що коли морози затягнуться? Я не знаю, що з цього вийде. Графік, у всякому разі, вже поламаний.

— Що ж ви пропонуєте?

Руба поставлене питання спантеличило Рязанцева. „Що ж я пропоную?“ Він поглянув на Чемерицю, видимо, бажаючи вгадати його думки.

— Я боюся,—промовив він по хвилині мовчання,—що бетонування в такі дні влетить нам у добру копечку. Люди мерзнуть, багато не нароблять, і бетон мерзне. А потім — немає гарантій, що не трапиться іще якась історія. Я розмовляв недавно з Лагунським.

Радився, чи не краще в такі дві лише підтримувати блоки, щоб не заморозити.

— Коротко кажучи, ви пропонуєте припинити бетонування?

— Не зовсім так.

— Що ж Лагунський?

— Лагунський не має певної думки. Вагається. Побачимо, мовляв, далі, яка буде лінія парторганізації.

— Лінія партії цілком ясна. Гребінку треба закрити до поводи. І це, я думаю, нам значно дешевше обійдеться, ніж коли б закривали її, за вашим проектом, у вересні.

Рязанцев зробив гримасу. Він дивується, чого йому закидають вересневі плани. Він ніяких планів не має. Він тільки відзначає факт. Стихія! Тут нічого не поробиш. Він тільки звертає на це увагу, сигналізує про небезпеку, бо за таких умов...

— За таких умов,—перебив його Чемериця,— треба нам потурбуватись, щоб усі люди були добре одягнуті і взуті, щоб страва неодмінно була гаряча, це поперше, а подруге, виймаючи каркаси з прогонів, треба добре розламувати кригу. Тоді троси не будуть рватись, і ніяких історій, я думаю, не трапиться.

Біля конторки виконроба вони розійшлися. Рязанцев пішов до себе, а Чемериця подався на берег до ідальні громадських установ.

Хоч він і додержувався у розмові рішучого тону, а проте раптове і різке похолодання та спостережені неодоладності збільшували його вранішній неспокій. Адже тут кожен день дорогий! Кожен день точно визначений у графіку. Порушення графіка на один-другий день може зрвати план цілого місяця... І тоді?!

Він прийшов у ідальню стурбований, сердитий. Було вже за дванадцятю. У ідальні стояли порожні столики. Лише за одним сиділо троє бригадирів: Гавриш, Постолак і Маячка.

Чемериця привітався й присів до сусіднього стола. Упіймавши на собі веселий і уважний погляд Маячки, Чемериця поцікавився, чого це вони засиділись тут.

— Згадуємо, — відповів Постолак, — хто і де новий рік зустрічав. А це думали зайти на греблю, довідатись, чи треба сьогодні на зміну виходити.

— Аякже?

— Та чутка ж пройшла, що через морози робота буде обмежена.

— Що таке? — скрикнув Чемериця. — Звідки це?

Постолак поглянув на Гавриша. Гавриш байдуже і безневинно здвигнув плечима.

— А хіба я знаю? Говорили там хлопці на греблі, як оце я йшов до ідальні. А звідки взяли — не знаю, За що купив, за те й продаю.

Чемериця зміряв поглядом одного і другого.

— Добрі ж ви новини підхоплюєте! — кинув докірливо. — А ще комсомольці. Чи ви, може, теж тієї думки, що гребінку треба закривати восени? Не сподівався я почути од вас цього.

Постолак завертівся на стільці, як карась на сковороді, Гавриш винувато опустил очі, Маячка почервовіла по самі вуха. А Чемериця повчав, докоряв, переконував:

— Як же! На греблі хтось бовкнув, а ви вже й підхопили! Чи треба виходити? А чи подумали ви, до чого це веде? А знаєте, що так легко потрапиться на гачок опортуністів? Ну, хай морози. Важкувато. Але з якого це часу, запитаю вас, почали ми боятися труднощів? Хіба ми не знали про це, коли схвалювали закрити гребінку до поводи?

Юнаки мовчазно слухали. Слова Чемериці пекли серця.

Нарешті Гавриш не стерпів:

— Та я хіба що? Проти планів чи строків? Чи яких труднощів боюся? До слова прийшлося.

Чемериця зрозумів, що він надто вже гостро напустився на них, і пом'якшав.

— Ну, гаразд, ось побачимо, хто тепер кращі темпи дасть. Як у вас із змаганням? Хто здобуде кращі показники, той матиме честь закривати гребінку, укласти останні кубометри.

Старі умови на соцзмагання, осінні, втрачали тепер за нових обставин свою силу. Тож зайшла мова про змагання. Гавриш висловив бажання змагатися з бригадою Маячки. Його умова: тридцять кубометрів на чоловіка в зміну. Маячка, що давно хотіла помірятися з ним, відразу ж погодилась. Та Постолакові видалось це замало. Він заявив, що його бригада теж хоче змагатися з Маячкою, але за тридцять п'ять кубометрів. Гавриш перебив його:

— Що ти верзеш? Не виспався після нового року, чи на голову заслаб?

— Тридцять п'ять,— повторив без будьякого вагання Постолак.

Гавриш пирснув зо сміху. Він вважав, що Постолак ніколи стільки не зможе дати, що він задається перед дівчиною, і зневажливо одмахнувся. Але становище Маячки було трудніше. То ж її викликають. Одмовитися од виклику? Та це ж сором! Вона подивилася на Чемерицю, шукаючи поради.

— Боротьба за темпи — боротьба за соціалізм,— згадав Чемериця слова Трикоза.

— Тридцять п'ять!—ще раз повторив Постолак.

Маячка не вірила, що той зможе стільки дати в зміну, і відповіла жартівливо:

— Ось що, Постолаче: як ти почнеш давати тридцять п'ять, тоді я може закохаюся в тебе, а вже виклик обов'язково прийму.

Пристрасна мова молоді, бажання змагатись і перемогати порадували Чемерицю. Він пішов на греблю, повеселівши. А проте, одержані ним відомості про

роботу першої зміни та нові запитання, чи буде працювати нічна зміна, знову стурбували його. Він подумав, що треба поговорити з Трикозом, і пішов у партком.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

— Панасе! Ти читав сьогодні нашу газету? Почитай. Я ось принесла. Щось там на греблі не ладиться.

Канушевич, щойно повернувшись з інституту, скинув шапку, пальто, узяв із столу газету „Пролетар Дніпробуду“. Його увагу прикувала видрукована чорним шрифтом на першій сторінці стаття за підписом Трикоза: „Так далі бути не може!“ Стаття спочатку наводила факти зриву робіт. На завершуванні бичків бетонування майже припинилось. У прогоні 20-21 план виконано на тридцять процентів. Прогін 18-19 не бетонується, бо немає кому чистити його від намулу. У прогоні... Це був сухий, строгий, а водночас і красномовний перелік невдач за останні дні на шлюзі, на гідростанції, особливо на греблі. Закінчувалась стаття енергійними словами про те, що так далі бути не може, що бетонувати треба з неослабною силою, що гребінку неодмінно треба закрити до поводи.

Канушевич, дочитавши статтю, визирнув у вікно. Морозне повітря сизими хмарами клуботалося за намерзлими шибками. Білий димок кучерявився над виселком. Далеким відгомоном долітали з берега звуки.

Катерина, накинувши теплу хустку на плечі, повільно, перехиляючись, як гуска, то на один, то на другий бік, плавала по кімнаті.

— У нас, у центральних майстернях,— промовила вона так само повільно, як і ходила,— говорили, що коли треба, то можна скласти бригаду на поміч. Я й про себе подумала, тільки в моєму становищі... Відпустку скоро дістану.

Канушевич поглянув на неї, на її повний живіт, поправив вуси й одказав задавакувато:

— Обійдуться й без тебе. Твоє діло тепер жіноче — доброго козака родити.

Мова Канушевича сподобалась Катерині. Вона відчула теплу увагу до неї, до її становища. Спокійні очі усміхнулися, повне, у ластовинні, обличчя взялося рум'янцем.

— А може козачку? Ти скажеш! — І важко, ніби натомлена, опустила на канапу. Якусь хвилину сиділа, мовчки, вдоволена, задумана, ніби до чогось прислухалася. Потім витягла з шафи шматок білої матерії й заходилася викроювати малесенькі сорочечки. Панас узяв книжку з етажерки, присів до столу. В кімнаті настала тиша.

— Так що ти думаєш, Панасе? — Катерина повернулася до нього. — Як воно буде? Весною пустять турбіни?

Панас відповів коротко:

— Повинно бути!

— А ото, що пишуть?

Він промовчав.

— Опуртисти, чи пак опортунисти, — поправила, — нічого не накоять?

Панас повернув голову в її бік. Якась думка уколола його. Він знову простяг руку до газети, сковзнув очима по знайомих рядках. Його обличчя стало строгим, очі гострими і неспокійними. Він звівся на ноги, заклав руки за спину, і, трохи сутулячись, заходив по кімнаті.

Останні тижні Канушевич рідко бував на будівництві. З осені, коли перейшов на основний курс і діставав побільшену стипендію, він зменшив свої виходи на роботу, потім і зовсім припинив їх. Та й часу не лишалося. Вступивши до партії, він, поза звичайною своєю працею, ходив ще на курси політнавчання,

і енергійно, з упертістю, властивою його вдачі, взявся вивчати історію партії, філософію. Він уже звик до думки, що гребля закінчується, що близький час пуску гідростанції. І от небезпека!

Він виглянув у вікно. За розмальованими памороззю шибками спалахнули золотисті вогники й розбіглись по березі. І раптом Канушевичу пригадалися всі роки його роботи, всі етапи будівництва. Скільки праці і зусиль тут покладено! Скільки труднощів переборено! Тоді ж він відчув, що то не просто собі споруда, що то його витвір, діло його рук, його мозку, що то частка його душі, його мрій, його сподівань. І коли Катерина знову спитала його, про що він думає, відповів голосом ревнивого господаря:

— Піду на греблю, довідаюсь як там.

Незмінний норд-ост бурхотів на горішніх містках греблі, мороз гостро сік обличчя, та Канушевич байдуже, насунувши шапку, посувався греблею, придивлявся навколо. Йому здалося, що робота йде надто мляво, не так, як за його пам'яті. Теплий, як дух щойно вимазаної хати, дух бетону, що пахнув йому в обличчя спід брезента, та ще знайомий шелест тросів на кранах, ударили його по нервах.

Повний згадок про минулі дні своєї роботи і боротьби Канушевич завернув у робітком, зайшов до кімнати голови. Над столом, на якому лежав великий синій аркуш паперу, схилилося кілька чоловіків. Чемериця у козушку, в шапці, випнувши плечі, увесь зосереджений, повільно водив рукою по контурах якихось споруд. Флора Германівна тримала перед собою розгорнену записну книжку і щось вираховувала. На Канушевича не звернули уваги.

— Графік, — сказала Флора Германівна, — можна б виправити. Бетонуємо відсталий бичок, а разом і сусімейний, закінчуємо прогін 20-21, беремо в роботу вісімнадцятий...

— А в бетоном ускладнень не буде? — спитав Чемериця.

— Я думаю, — відповів хтось третій. — Справа вирішується просто. Треба, щоб завод випускав бетон з підвищеною температурою, ну, і добре накривали б його під час перевозки. З технічного боку це не потребує особливого клопоту.

— Ви хочете сказати, що решта залежить від організаційної здібності? — підвів голову Чемериця.

Слова, скупі і терпкі, повні рішучості, змінилися тривогою і побоюванням. Канушевич, слухаючи, переступав з ноги на ногу. Йому нетерпеливлося, йому щось муляло. Зрештою, не стерпів, ступив наперед.

— Приймайте й мене, — простяг до столу широку долоню.

Всі підвели очі, ніби дивуючись, звідки він узявся.

— Приймайте, кажу, і мене, щоб, значить, лінію виправити. — Його упевнена мова і войовничий вигляд викликали веселі усмішки на заклопотаних обличчях.

— Ти ось про що! — заговорив Чемериця. — Це дуже добре. Алеж ти студент. Тобі треба вчитися. А тут ми й самі управимось. Підкрутимо гайки, де ослабли, труснемо діда мороза за бороду, і виправимо лінію.

Канушевич знову згадав тривожні рядки газети, і слова Катерини, і колишні дні своєї роботи. Подражливий дух бетону знову війнув йому в обличчя, і він замнявся на місці.

— Ну, а коли ти неодмінно хочеш, — провадив Чемериця, — і в тебе є вільний час, то приходь. Щось знайдемо. Може на сигнальний пункт на якусь годину поставимо.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Після зміни Постолак, здаючи свої жетони, зустрівся з Маячкою.

В останні дні вона йшла нарівні з Гавришем. Обидві бригади давали близько тридцяти кубометрів на чоловіка. Маячка була вдоволена наслідками своєї роботи. А знаючи Постолакову бригаду за таку, що ніколи не давала перших показників, вона ставилась з висока і до її бригадира.

— А що, Постолаче, узяв темпи? Скоро на висоти вийдеш? Гляди! Підтягайся, — навмисне зачепила його.

Постолак, завжди стриманий і серйозний, мовчки зносив її жарти, але тепер одказав:

— Чи скоро ти, чи ні, я не знаю, а ми вже на висотах. Сьогодні тридцять сім на чоловіка.

Його слова, наче бомба, впали в гурт бетонярів. Таких темпів, та ще взимку, ніхто не давав. Маячка навіть подумала, що Постолак починає жартувати. Гордовито піднесена голова, самоповага, що почувалась в його рухах, упевнений і сміливий тон, з яким він кинув: „ми вже на висотах“, не лишали, проте, сумніву в його перемозі.

— Молодчага, Петруха! — підкреслив Чемериця, проходячи повз них. — Слово виєш держати. Ось на кого треба рівнятися.

Повертаючись додому, Зіна думала, що тепер ніяково одмовлятися від виклику Постолака, що можна краще за її бригаду працювати. Але що скажуть дівчата?

Дві товаришки з її бригади, з якими вона мешкала за стіною, у перегородженому бараці, були дома. Одна розводила примус, друга штопала панчохи. Та коли Зіна почала розповідати про Постолака, обидві зацікавились, уважно слухали бригадиршу.

— Так що, дівчата, як ви думаєте? Будемо приймати виклик чи залишимося позаду?

Дівчата мовчали.

— Боротьба за темпи, — згадала Маячка слова Чемериці, — боротьба за соціалізм.

Тоді одна, саме та, що сиділа за штопанням, кинула панчошу.

— Так чого ж? Коли Постолак може, то чому ми ні?

Ніхто, виявилось, не хотів лишатися позаду. Маячка, захопившись, заявила, що треба змагатись за сорок кубометрів.

— Сорок?!—дівчата знову завагалися, та зрештою погодились.

І цілий вечір вони перебували в підвищеному настрої. То розмовляли про бетон— скільки, де і яка бригада уклала кубометрів, то бігали до другого бараку, де жили товаришки з їхньої бригади, і знову міркували, вичисляли, радились.

Уночі Маячка довго не спала. Вона розуміла, що трохи перехопила. Ну, тридцять сім, ще можна. Он же Постолак стільки дає. А сорок? Алеж задкують тільки раки та маловіри, і вона почала прикидати цифрами. Виходило, що треба укласти сто вісімдесят п'ять бетонерок. Дві з половиною хвилини на бетонерку. Труднувато, а все ж можна, якщо добре подаватимуть бетон.

Наступний день випав холодний, як і раніше. Різав незмінний норд-ост, але мороз начебто попустив. Небо затяглося сірими хмарами. Часом зривався дрібний і м'який, як пух, сніжок і легко, нечутно, мережаючи простори, падав на береги.

Маячка із своєю бригадою працювала в другій зміні. Вона завчасно вийшла на берег, побувала у робіткомі, уклала там новий договір на змагання з Постолаком і тепер, чекаючи сигналу, стояла на мосту близько свого блоку. Дніпро бунтував. Перетятий високою греблею, він щодня підвищувався, гнався за бетонерами, бився у міцні щити закритих блоків і грізно, мов розлючений лев, потрясаючи сивою гривною, шугав вільними прогонами.

Маячка ще раз поглянула вниз.

„Як воно буде? Чи не занадто вже перехопила?“
Але бажання перемогти багато взрте. Воно заражає несподіваною енергією, надає відваги. Воно подвоює сили. Бажання перемогти — це вже початок перемоги. З третьої бетонерки робота пожвавішала. Як тільки густе тісто лягало у блок, дівчата дружно розминали його ногами, легко ходили вперед і назад, ніби вели добре вивчений танок. Бетон надходив без затримки. Його подавали у блок два крани, і дівчата, підбадьорившись, затягали своєї жартівливої пісеньки:

Іде, іде ось цебер
По вінця бетону.
Ей, да ех - ха - ха!
По вінця бетону.

Після зміни бригада, згуртившись нагорі біля крана, напруженими очима стежила за бригадиршою. Вона рахувала жетони.

— Сто шістдесят... п'ять... вісім... — вимовила Маячка тремтливим голосом, ніби виміряла пульс небезпечно хворого. На „вісім“ вона нетерпеливо помацала рукою в кишені, де тримала жетони, і вихопила її назад з тривожною міною на обличчі.

— Сто шістдесят вісім, — повторила ніяково й додала: — тридцять шість кубометрів на чоловіка.

— Тридцять шість? Це не погано, — відповіла одна із дівчат.

Маячка помовчала. Хоч розгон і взято, а все ж вона чекала кращих наслідків. В цю хвилину повз кран проходив Гавриш.

Побачивши дівчат, він спинився, моргнув до Маячки: як, мовляв, діла?

Від тоді, як минулого року вона досить зневажливо відповіла на його залицяння, він стримував свої почуття до неї, намагався заглушити їх. Хвилинами, правда, він лестив себе надіями, запобігливо виявляв

до неї свою увагу, старався бути в її очах передовим хлопцем.

— А ми йдемо вперед,— похвалився він,— за тридцять один уже перескочило. Постолак тільки позадавався, а я то, чого доброго, до тридцяти п'яти і дійду. Що ти мені тоді скажеш, Зіно?

— Скажу, що ти все таки слабенький,— засміялася задьористо,— бо ось ми, жіноча бригада, сорок думаємо узяти.

Гавриш глузливо зустрів її слова про сорок кубометрів, та, почувши, що Постолак дає уже тридцять сім, знітився. Він згадав при цьому і фразу, кинуту тоді Маячкою в Ідальні на адресу Постолака: „Як ти почнеш давати тридцять п'ять, то я, може, в тебе закохаюсь“, і йому защеміло на серці.

— Так у нього тридцять сім?— перепитав, збентежений.

І йому стало ніяково і соромно за те, що він, Гавриш, який досі вів перед, несподівано здав першість. І кому ж? Постолакові?

— Побачимо ще, хто перші темпи візьме,— відповів рішуче і, хутко зсунувши на потилицю шапку, ніби йому раптом стало душно, подався кудись греблею.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Дні летіли. Як зубці пушеної шестерні, чіпляючись один за одного, оберталися шаленим темпом. Короткі зимові дні швидко змінювались ночами, а ночі, осяяні тисячами електричних зір, наповнені звуками будівничого оркестру, непомітно переходили в дні.

Наближалася весна. І на будівництві стояла гаряча пора. Йшло змагання з часом. Чи встигнуть скувати греблю? Чи вода залле прогони? Хто скоріше?

Канушевич після розмови з Чемерицею почав за його порадою працювати на сигнальному пункті. Зав-

данням цього пункту було — подавати негайно сигнали про спостережені відставання чи якісь неполадності на тій чи тій ділянці будівництва. Тож Канушевич, побувавши зранку в Інституті, по обіді, коли заступала вечірня зміна, виходив на кілька годин на греблю.

Добре знаючи будівництво, вивчивши графік робіт, він, як завжди, старанно заходився виконувати свої обов'язки. Він з'являвся то на одну ділянку, то на другу і хазяйновитим оком спостерігав за ходом робіт, стежив, чи немає якихнебудь недосладностей. А часом, коли йому здавалося, що машиніст крана невміло керує машиною, ставав навіть до важелів і брався навчати.

Цього дня надвечір він так само вийшов на греблю й звернув увагу, що один прогін, закритий уже щитами, залишається без людей.

Канушевич придивився. Цей прогін являв собою не то смітник, не то задвірки якогось складського приміщення. Там валялися дерев'яні бруски і дошки в опалубок, залізні гачки з арматури, уламки якогось дерева, занесені рікою. Коло щитів з горішньої течії і біля водозливної граші міцними грудками залягала крига.

На запитання, чому не чистять прогону, технік відповів, що не вистачає людей, що група чорноробів затрималася в іншому прогоні. Через день-другий, мовляв, звільняться, і тоді вже почнуть і тут.

Канушевич добре знав, що за графіком у цей прогін мусіли вже класти бетон. Тоді, нічого не кажучи, подався у робітком.

Чемериця не дослухав його до кінця.

— Як, і на цій зміні не працюють? Та Рязанцев же обіцяв неодмінно поставити туди людей! А тепер знову чекати! — Він схопив телефонну трубку.

— А що я можу зробити? — відповів Рязанцев. — Сумежний прогін ще не приготовлений, а більше

людей у мене немає. Давайте мені людей, і я почну роботу хоч зараз.

Чемериця поклав трубку і, понурий, важко опустився на стілець.

Після ліквідації відставання у січні робота була до того ущільнена, що невиконання плану за якийсь день не тільки порушувало графік, а ставило під загрозу цілий план. Він розумів, що чекати неможливо, бо відставання, бодай і незначне, трудно вже буде виправляти. Але що робити?

Канушевич відгадав його мислі, прикинув цифрами, потім подав думку піти в Інститут, поговорити із студентами.

Чемериця завагався. Студенти ж на заняттях. Чи не краще буде пошукати вільніших? І, згадавши, що там десь мала відбутися комсомольська нарада, подзвонив у райком комсомолу.

Гавриш, засидівшись по обіді в Ідальні, вийшов на вулицю. Вечір випадав йому вільний. Він подумав, як би використати його. Він був у доброму настрої. Цього дня він таки вийшов на перше місце, перегнавши трохи Постолака і Маячку. Сорок два кубометри на чоловіка — от робота його бригади! При згадці про Маячку серце його тріпнулося. „Не розбереш її, чого вона хоче, хто їй до вподоби, то вона горнеться, наче підморгує йому, то глузує з нього“. І все ж йому заманулося побачити її, похвалитися своїми здобутками. Він знав, що Маячка у цей час ходила до клубу на загальноосвітні курси. Недалеко від фабрики-кухні він несподівано побачив її. Вона разом з Постолаком і ще з одним юнаком повертала вбік, до греблі. Гавриш, перепинивши їх, спитав, куди вони йдуть, і додав, поглянувши на Маячку:

— А я думав, ти на курсах, ішов провідати тебе. Хотів тобі дещо розказати.

— Розкажеш потім,— одказала Маячка якомсь бай-
дуже, не надаючи його словом ніякого значення.—
А тепер ніколи, треба йти.

Він поглянув на Постолака, на Маячку, і серце йому
забилося, як пташка у сільцях.

— Куди ти поспішаєшся? — кинув він, посмутнівши.
І подумав: „Ну, й вибрала ж собі“.

— А ти хіба не знаєш? Там же неустойка десь у про-
гоні. Треба лад навести.

Гавриш мотнув головою.

— От як! І надовго ж?

— Там видно буде,— поспішився відповісти Посто-
лак.— Ходімо з нами. Треба ж доглянути, щоб наш
зустрічний не спіткнувся.

Гавриш одмовився.

— Я сьогодні маю рекорд,— відповів глухо.— Сорок
два кубометри на чоловіка. Хай там інші попрацюють.

Маячка зміряла його холодним поглядом, кинула
з серцем: „Ну, й дурне ж ти, Василю, телятко!“—
І, не бажаючи далі розмовляти, пішла разом з юнаками
до берега.

Гавриш лишився сам. Він хвилинку постояв неру-
хомо, дивлячись, як Маячка з хлопцями наближалася
до греблі, і раптом йому стало соромно. Тоді пішов
слідом за ними на греблю.

Звечора знову подув гострий вітер. Зима ніяк не
хотіла поступатися перед весною. Знялася хуртовина.
Лапастий сніг мережав простори, падав на Дніпро, на
греблю, у блоки. Проте біля робіткому стояв гамір,
сміх. Хтось заводив пісню.

Рязанцев, що сидів у себе в конторці, мимоволі ви-
зирнув у віконечко й здивувався. По гумових чоботях
він упізнав бетонярів. Але звідки вони? Чого тут
стовпились? Адже попередня зміна давно вже розі-
йшлась, а вечірня ще працює. Побоюючись, чи не тра-
пилося чогось, він вискочив з приміщення.

— Чекаємо Чемерицю,— відповіла Маячка на його запитання.— Ідемо прогін прибирати, щоб завтра класти бетон.

— Щоб, значить, того,— додав Гавриш і весело ударив у повітрі рукою,— до соціалізму скоріше доїхати.

Рязанцев здвигнув плечима. „Ну, й швидко ж у них усе робиться. Що не кажіть, а таки добре з ними працювати“, подумав, уражений, і, побачивши Чемерицю, винувато і якось зніяковіло сказав: „А знаєте, товаришу, я думаю, що ми таки переженемо весну“.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Гребінку закривали ранньою весною, в кінці березня, як і передбачалося останнім проектом парткому, розробленим Чемерицею.

На цей день усі прогони, за винятком одного, були вже виведені до своєї останньої позначки — 42,5 метри. Дніпро, що весь час гнався за бетонярами, навідав їм на п'яти, стукав своїми буйними хвилями у шити, тепер вільно йшов у відкриті вікна, могутніми водоспадами скочувався на другий бік і, грізний, вируючи, з ревом і стогоном, мчав далі униз.

То був незвичайний день.

Честь закривати останній прогін, укладати останній кубометр випала на долю Маячки, Гавриша, Постолака... На долю цих кращих бригадирів, найдосвідченіших майстрів бетону, що про їх трудову славу і героїство з пошаною говорили на Дніпрельстані, і в Запоріжжі, на далекій тихій Свірі, і на бистрому Ріоні.

Хоч день був хмурий і зрідка зривався дощ, але вже зранку на греблю потяглися бетонярі і машиністи, теслярі і арматурники, командири і рядові, всі ті, хто протягом кількох років готував бетон, хто подавав його і втоптував, хто болів з невдач і радів з перемог. Кожному ще раз, наостаннє, хотілося прикласти

свого труду, подивитися на наслідки, послухати останні акорди будівної симфонії.

Тож у блоці, замість звичайної бригади з кількох чоловіків, опинилося два десятки юнаків і юнок. Бетон подавали з двох кранів найдосвідченіші машиністи. Бетонерки літали в повітрі легко і хутко, як, може, ще ніколи. І як тільки тепле тісто, паруючи, лягало у блок, досвідчені майстри, так само легко і вміло заводили знакомитий, добре вивчений за кілька років бетонний танок. Блок бистро вирівнювався, підіймався все вище і вище, з кожною бетонеркою наближався до своєї позначки. От-от скоро й остання. Обличчя стають все більш поважні, урочисті, напружені. Кожен відчуває, що настає якась велика неповторна подія. Не раз уже Гавриш пильним оком оглядав блок, не раз уже Маячка звиклим зором вивіряла, скільки ще лишилося, не раз і Флора Германівна, чергуючи на греблі, заглядала згори в прогін.

— Ще одну!

— Ще одну!..

І раптом пронизливе гудіння паровозів і кранів розтинає повітря. Густі, зранку навислі над греблею хмари починають танути, там і там голубіє небо. Молоде сонце ранньої весни пробивається із заходу у прогін, падає на обличчя юнаків. А з сонцем, під звуки гудків і сирен, плавно спускається остання бетонерка. От вона уже над зрубом, уже у блоці. Гавриш, а за ним Постолак хапаються за троси і хутко і звикло відкривають важелі. Масне тісто останнього кубометра бетону лягає в блок.

І розуміючи, що це вже останній, що більше вже тут не доведеться його топтати, бетонярі захоплено, узявшись руками в боки, ходять назад і вперед, витанцювують гумовими чобітками, старанно розробляють бетон.

Гавриш останній вибрався з прогону на мости. Звідси

ще раз озирнувся на блок, на берег. Там, високо вгорі, спалахнули перші вогники:

„Немає фортець, яких більшовики не могли б здобути“.

Почуття гордості і впевненості в собі охопило його. Приємно ж, чорт побери, почувати себе, коли знаєш, що і ти приклав тут свого труду, і ти разом з іншими здобував перемогу!

Йому захотілося співати, рухатись, танцювати. Йому захотілося поділитися радістю, що охопила його. Ввечері мали відбутися комсомольські збори і концерт. Тож, побачивши Маячку, спитав, що вона має робити.

— Я хочу зайти за тобою. Підемо разом на вечір, погуляємо.

Вона схилила на бік зав'язану червоною хустиною голову й відповіла жартівливо:

— А може мене й дома не буде? А може я піду з кимсь іншим?

„Задаєшся ти, дівчино“,— подумав про себе Гавриш і спитав, з ким же вона хоче йти.

— Зо мною,— укинув Постолак, що тупцював тут же, прислухаючись до Гавришевої мови.— Зіна зо мною піде. Вона ж обіцяла,— почервонівши, нагадав їй колишню розмову в Ідальї.

Маячка засміялася.

— А ти пам'ятаєш? Ще не забув? Ах ти ж, дівчочкі!— поляскала його жартома по щоці.

Гавриш, насупившись, спідлоба кинув сердитий погляд на Постолака. Зіна усміхнулася і, крутнувшись на ногах, подалася геть греблею.

Гавриш перезирнувся з Постолаком. Обое постояли якусь хвилинку, потім, похнюпившись, повільною ходою пішли слідом за нею.

Цього дня Чемериця прийшов додому раніше, ніж звичайно. Останні дні перед закінченням греблі він

перебував у стані незвичайного піднесення. Невтомний, схвильований, але впевнений, він цілі дні проводив на будівництві. А часом, коли звечора десь виникало ускладнення, він навіть і ночував у себе у робіткомі.

Повернувшись після закриття гребінки додому, він відчув утому і зразу ж, не роздягаючись, упав на канапу. Перші хвилини він лежав нерухомо. Його мислі і бажання ніби спинились. Він ні про що не думав, нічого не почував. Він просто дихав і відпочивав. Але незабаром його опанував незвичайний, химерний якийсь настрій. Йому здалося чи привидилось, що він перебуває в стані глибокого спокою, що навкруги панує якась незвичайна тиша, що йому нікуди не треба поспішати, не треба клопотатися. Він лежить на канапі, читає довго, довго газети і думає, що йому зробити, куди б піти, як би використати вільний час. І йому стає нудно і страшно. Жахлива туга обіймає його. Тоді він напружує волю, розкриває очі, озирється навколо. Схопившись на ноги, вмикає електрику, згадує закінчений день і думає, як багато зроблено, скільки ще треба доробити на гідростанції, на шлюзах, на заводах. І йому знову стає тісно в кімнаті. Йому хочеться рухатись, діяти, розмовляти.

Різкий стук у двері перервав його мислі. На порозі стояла Маячка.

— Я забігла на хвилинку,— говорила вона непевним, трохи надтріснутим голосом.— Тільки на хвилинку, щоб закликати вас на комсомольський вечір.

— Та заходьте до кімнати,— умовляв Чемериця, зрадівши з появи гостя.— Мені дуже приємно вас бачити. Заходьте.

— Я тільки на хвилинку. Я поспішаю, та й боюся, що буду вам заважати. Ви ж такий...— мовила вона, ступивши до кімнати,— такий зайнятий...

— Не завжди,— відповів Чемериця їй у тон, поглядаючи на пишне червоно-гаряче волосся на її голові.

— Що ви поробляєте?

— Мрію.

— О! Це вже цікаво. Хотіла б я знати про що?

— Про діла, про вчинки, про життя. А ще думаю, які в нас хороші дівчата. Дивлюся оце, і стає якось весело і радісно.

Маячка стояла серед кімнати, не знаючи, що робити. При останніх словах Чемериці вона зашарілася, кинула йому жмуток усмішок.

— Так підемо на вечір?

Чемериця відчув, як на серці стало легко, як все тіло його стрепенулось. І в ту ж мить, як рука його угала на плече Зіни, вона, тремтлива і покірпа, схилилась кучерявою головою йому до грудей.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

— Дозвольте в такому разі запитати, який же ваш погляд на проблему Великого Дніпра?

Це запитання захопило Лагунського зненацька. Він не зразу відповів.

— Проблема Великого Дніпра,— пригадав деякі твердження з доповіді видатного економіста з Держплану,— дуже цікава. Сполучити п'ять морей в одну артерію, утворити нові індустріальні комплекси, провести меліорацію в районах Полісся і Лісостепу, зробити більш рентабельним сільське господарство у посушливому степу — це надзвичайно велика і цікава проблема.

— Та ви ж,— скрикнув Трикоз,— скільки я пам'ятаю, вважали її за фантастику?

— За вигадку мрійників,— продовжив Ваденін,— вихованих на жюль-вернівських романах, не варту уваги таких поважних людей, як от ми з вами?

Вони простували від будинку громадських установ до греблі, а звідти мали переправитись до гідростанції.

де було призначено випробування однієї з дев'яти турбін.

Погода стояла чудова. Це був один із тих розкішних днів кінця квітня, коли на півдні починає розквітати весна. Небо чисте, ясне, синє. Лагідне сонце розсипається пестливими, як поцілунок дитини, дотиками. Прозоре повітря пахне гострим ароматом землі, і квітів, і трав, і лискучого кленового листячка. Пахне, переливається, хлюпочеться, і бринить невлотливими звуками, звуками музики, сонця, пісень.

Трикоз, тримаючи в одній руці кепку, другу простяг перед себе й повернув долонею догори.

— Хороше сонце, — промовив захоплено. — Так що ж, Віталію Кириловичу, ви скажете? Фантастика? Виправдуйтеся!

— Ах! — зітхнув Лагунський. — Ви все ще пам'ятаєте! Це ж трапилось зо мною тоді, коли й проблема „Малого Дніпра“ була ще далеко не розв'язана. За останні роки, скажу я вам... ні, за останні навіть місяці усе так змінилось, що я не знаю, де кінчається дійсність, а де починається фантастика.

Вони вийшли на греблю.

Велична картина нового Дніпра і його берегів одкривалася звідси на всі чотири сторони. Просто перед очима, там, де раніше ажурним мереживом нависав Кічкаський міст, де Дніпро, стиснутий звуженими скелями, робив крутий поворот, там вилискувало тепер глибоке та широке, як море, багатоводне озеро. Прибережні гранітні скелі, піскуваті, затверділі коси, острівці, старий Кічкас з його вулицями і старезними акаціями, — все це зникло в глибоких водах, як загадкова Атлантида в океані. Буйні хвилі вільно гуляли між далекими берегами і могутніми валами котилися на греблю.

За озером на лівому березі, там, де починався колись степ, видно було велетенські, на цілі кілометри, кор-

пуси алюмінієвого комбінату. Одні з них, уже закінчені, виблискували склом і залізом, інші були в риштованні. Ще далі в степу виростили високі чорні башти новітніх фортець, — каупери металургійного заводу. Ближче до греблі розкинулось місто. Сотні великих багатопверхових будинків з різного каменю, з граніту і туфи, з цегли і бетону вигравали на сонці веселими кольорами.

На правому березі між горбами і греблею красується довгий квадратної форми палац, побудований з червоного каменю і скла. Це — гідростанція. Трохи праворуч від нього зза греблі витикається ажурне плетиво химерної споруди. Тонкі, з білого металу зроблені бруски, поставлені досить густо один від другого, переплітаються горизонтальними лініями. Це розподільча підстанція. А скрізь вповдовж берега і в глибину його, підпираючи горизонти, біжать мачти передавальних ліній на Запоріжжя, на Дніпропетровськ, на Кривий Ріг.

— Я починаю вірити, — порушив мовчання Лагунський, — що в нас усе можливе, як у чарівній казці. Великі діла — найкрасномовніший агітатор.

Грізний гуркіт заглушив слова.

Десятки водоспадів безперестанку, невпинним шквалом падали з сорокадвометрової височини, і з страшним гуркотом, вируючи, мчали повз Хортиці на Запоріжжя, на Лиман.

Всі троє мовчазно дивилися на озеро, на водоспади, на греблю. Глибока задума відбивалася в очах. Всі троє були, здавалося, вражені могутньою силою природи, а ще більше людським розумом і волею, що так чудово змінили лице берегів.

Заговорив Ваденін.

— Ну, що ж, — потрогав сиву борідку, — проблема Малого Дніпра розв'язана. — І в його гострих зосереджених очах відбилась радість юнака.

— Так, проблема Малого Дніпра розв'язана,— підхопив Лагунський,— і через кілька днів я їду на Волгу.

— Ви на Волгу? — перепитав Трикоз.— Ви мали запрошення в Узбекистан, на Чірчікбуд, і начебто дали вже згоду.

— Але в останній момент я змінив свою думку і погодився поїхати на Волгу. Тут, як би сказати... Тут ближче до проблем Великого Дніпра. Волга ж — важливий вузол в артерії п'яти морей. На Чірчікбуд із наших поїде Рязанцев.

— Так ви на Волгу? — повільно протяг Ваденін.— На Волгу ж їде і Флора Германівна. Розумію,— і в його очах відбилася ледве помітна усмішка.— Проблема серйозна. Ви ж певні, що її розв'яжете? Маєте шанси?

На озеро за колишніх порогів виповзла якась черепаха і стала рухатись, збільшуючись.

Це йшов перший пароплав через залляті водою пороги, і Лагунський повернув на берег, до пристані, зустрічати його. Ваденін і Трикоз пішли далі.

На греблі, на мосту для трамвайної колії і пішоходів стлали тепер бетонну настилку.

На одній із цих дільнок, уже залитій затверділим бетоном, стояв гурт робітників. Обіпершись рукою об поруччя, поглядав на Дніпро присадкуватий Гавриш. Тут же походжав високий і щуплий, з поривчастими рухами і замріяними очима, Постолак. Маячка, перехопивши вузьенькою червоною хустиною купу гарячого волосся, крутилася на мосту, ніби утоптувала, за звичкою, бетон.

Після закінчення гребінки, Гавриш і інші бетонярі працювали на настільці мостів. І тепер оце, чекаючи сигналу після обідньої перерви, вони, відпочиваючи, про щось говорили, сперечалися.

Трикоз, упізнавши колишніх бригадирів, спинився.

— Ну, що? Як жисть молода?

— Так якось...

Невиразна, перейнята, як здалося Трикозу, мінорним тоном, фраза вразила його. Він затримався коло гуртку. Ваденін теж спинився.

— Дивно усе це! — вихопився Постолак і замріяно, озирнувшись навколо, описав рукою велику дугу.— Дивно! Аж не віриться, як ми своїми руками отаке виліпили.

Він ще раз озирнувся.

— А тепер думаємо, як, значить, своє діло закінчити, треба на новий курс ставати. Я, к приміру, хочу їхати вчитись.

Насторожене обличчя Ваденіна пом'якшало. Слова Постолака нагадали йому, як і він колись у юнацтві теж шукав свого курсу життя. І він спитав Постолака, що його цікавить, на кого б він хотів учитись.

Постолак поглянув на високі каупери металургійного заводу, пробіг очима по кварталах нового міста й спинився на правому березі, на густих, мов хащі, металевих сплетіннях розподільчої підстанції.

— Чудно все це, і не розбереш, як у темному лісі себе відчуваєш. А цікаво. Хотів би я навчитись, як це все розшифровувати.

Трикоз вийняв з кишені записну книжечку і олівець.

— Так ось що, Постолаче! Поїдеш у Харків, на робітфак електротехнічного інституту, повчишся розшифровувати електричну силу. Електрики нам дуже потрібні.

Він загорнув книжечку й упіймав на собі неспокійні погляди Маячки. На його запитання вона не зразу відповіла. Натомість обізвався Гавриш.

— Хай вона спочатку порадиться з Чемерицею. А тоді вже скаже.

Хлопці засміялися. Маячка почервоніла, зніяковіло опустила очі, але скоро знайшлася.

— А тобі пече? Ти б хотів, щоб я з тобою радилась? Теж мені порадинок знайшовся,— одказала,

спалахнувши. Потім, підкреслюючи свою незалежність, поспішила висловити своє бажання.

Трикоз співчутливо покивав головою.

— Теж хочеш учитися? У Москву? В енергетичний Інститут? Що ж? Добре. Тепер можна. Так і запишемо!— розгорнув знову книжечку і додав ніби між іншим.— А Чемериця теж збирається у Москву, у Пром-академію.

Маячка радісно заплескала в долоні і, обернувшись до Гавриша, зробила кумедні маніпуляції пальцями, показуючи йому носа.

— А що, Гавришу?— укинув Трикоз.— Виходить, що Маячка сама собі голова. А скажи, як ти думаєш жити, куди лежить твоя путь?

Гавриш обернувся на всі чотири сторони, і сказав:

— Світ великий, і я молодий. На Кавказ ідуть хлопці, на Ріон, греблю будувати, так і мене було поманило. А це передумав.

Він перескочив поглядом через озеро на лівий берег, поп'явся по горбах, вибіг у степ, де горіли залляті сонцем скляні корпуси алюмінієвого комбінату.

— Хай собі ідуть. Діла, думаю, і тут ще багато. На завод піду, алюміній буду топити.

Він гордовито підніс голову, утопив очі у синю блакить, де плавно, ледве помітний під синім куполом, кружляв двомоторний альбатрос.

— На аеропланах буду літати.

Знайомий звук сирени, як бойовий сигнал, рознісся по греблі, і юнаки, мов бійці, увірвавши свої мрії, кинулись до роботи.

Сонце, буйне весінне сонце, вступило вже в полуденні краї і гарячим промінням пронизувало повітря. Трикоз знову простяг перед себе руку, повернув долонею до сонця.

— Хороше сонце,— поворушив пальцями, ніби ловлячи проміння.— А що, товаришу старший, якби за-

прятти оце сонце у двигуни, як воду у турбіни? Колосальна ж енергія? Що ви на це скажете?

— Я думаю,— відповів Ваденін,— що ви надто вже невгамовний. Потім не забувайте, що на черзі дня стоїть проблема Великого Дніпра і п'яти морей.

— Це ж одне одному не перешкоджає. Навпаки. Мені здається, що коли б поставити сонячні двигуни у гарячому посушливому степу, то...

Вони підходили до палацу гідроелектростанції, і останні слова Трикоза заглухли за брамою.

Канушевич, повернувшись з інституту, спокійно сидів за столом з газетою й обережно перегортав її. Не наважуючись рухатись, він вичікувально поглядав на колясочку.

У кімнаті панувала урочиста тиша. Мати стояла біля колясочки, легенько похитувала її за ручку, присипляла немовля. Присипляючи, промовляла:

Спить Юрко на березку
на зеленім моріжку.
А - а - а, люлі - ля!

Ніжно, лагідно, як дзюрчання струмочка у сосновому бору, бринить її пісенька, і враз губиться, замовкає. Мале, здається, знову заснуло. Мати хвилинку постоїла, поправила в колясці ковдру й ступила до столу. Спитала, що буде завтра.

— Завтра? Окриваємо! Як по-писаному вийшло. А свято буде! Ого! Сьогодні ввечері починається.

З коляски почулося невиразне белькотіння.

— Угу-го! Ога-гу!

Батьки засміялися. Катерина повернулася до колясочки. Мале зорило оченятами. Вона взяла його на руки: „Виспався? Ах ти ж, пустунчик“.

Розпеленавши дитину, поклала її на своє ліжко.

Мале радісно виявляло своє визволення: жваво дрі-

ботило ніжками, махало перед носом рученятами, щось бськотало. Аж батько не всидів. Відклавши набік газету, він підійшов до ліжка, схилився до дитини.

— Не спитьсь й не лежитьсь? Хочеться гайсувати? Ну, ходімо, побігаємо, на світ подивимось, що воно і до чого,— говорив, лагідно беручи його на руки.

У присінцях загуркотіло. Відчинилися двері. На порозі стояв старий Канушевич.

— Ви! — скрикнув Панас.

— Ми удвох,— обізвався старий і слідом за ним через поріг ступила Панасова мати, стара, у глибоких зморшках, ледве тримаючись на ногах.

Спершись на міцний костур, вона, уклоняючись, похитала головою. Спинила старі очі на дитині.

— Онук?

— Парубок,— відповів батько.

Старий весело моргнув сивими бровами.

— Нашого полку прибуло.

Стара знову похитала головою:

— Таки діждались. Хай же росте здоровий та щасливий!

Катерина заходилась приймати гостей. Посадивши їх, кинулась клопотатись стравою.

За столом пішли розмови, запитання. Панас дорікав батькові за те, що не сповістив про приїзд. Старий виправдувався. Сталося, мовляв, зовсім несподівано. До Василівського берега пристав пароплав. Іхали робітники з Дніпропетровська. Ну, голова колгоспу порадив і йому поїхати на свято, як би, значить, премію видав. Порадилися вони із старою та й поїхали. Провідаємо, думали, сина, та й світу побачимо, на старе гніздо подивимось. Колись же тут проживали.

— Немає вже його. Водою залило,— відповів урочисто Панас.

— Немає,— похитала головою стара.— Як тут все змінилось! І не впізнаєш!

День непомітно згасав. Сиза їмла, як тонке павутиння, стілась за вікнами, розповзалась по виселку. Останнє багаття багровіло десь далеко, за Хортицькими горбами. На березі мигнули перші вогники. І раптом усе спалахнуло, засвітилося огнями, заграло іскрами, діамантами. Залляті огнями горіли береги, і місто і озеро, і степ, куди бігли високі мачти передавальних ліній.

Катерина розчинила вікно. У кімнату влетіли звуки радіопередачі.

Панас з малим на руках підійшов до вікна, підніс його високо над головою, заговорив лагідно й гордо:

— Ну, що, парубче? Подивимось на світ? Оглянемось на діла? Побачимо, що вийшло? Хороше? Я теж кажу, що хороше. Чуєш, Юрасю?

Старий і собі ступив до вікна. Довго й уважно широкими, сповненими подиву, очима дивився на чарівні береги, на греблю, на далекий степ. Потім розправив свої сиві вуси і весело моргнув бровами:

— Дійствительно хороше вийшло. Аж не надивлюсь до чого хороше. Просто таки здорово! Будемо, значить, землю орати електрикою. А будемо. Свята правда, Панасе.

У кімнату увірвалися голоси радіопередачі. Перекликалися міста. Десь гриміла музика. Починалося свято нових берегів.

З М І С Т

Частина перша	
Розкріпачені селя	3
Частина друга	
На буднях	63
Частина третя	
Небезпечне становище	145
Частина четверта	
Кінець і початки	215

COMPAGNIE MOLINOSE

LIBRAIRIE

1 крб. 10 коп.